

АФЛОТУН

ҚОНУНЛАР

Тошкент
«Янги аср авлоди»
2002

Ушбу асарда буюк файласуф Афлотун (Платон) давлат ва жамият тузилиши, қонунлар, қонунларга бўлган асосий талаблар, уларни аҳлига тушунтириши ва ниҳоят жорий этиши ҳақида мулоҳазалар юритади. Китобда умуминсоний қадриятлар, адолат, мардлик, номус, ватанпарварлик, ота-она ҳурмати, эзгу ишларни амалга ошириши каби масалалар ёритилган.

Масъул муҳаррир ва кириш сўз муаллифи

ЎТКИР ҲОШИМОВ,

Ўзбекистон Халқ ёзувчиси

Таржимон

УРФОН ОТАЖОН

ISBN 5-633-01367-0

© Афлотун. «Қонунлар». «Янги аср авлоди», 2002

СЎЗ БОЛШИ

Демократия дегани нима, тоталитаризмчи? Қонун қандай яратилади ва унинг ижросини амалга оширадиганлар қандай бўлиши керак? Қандай қилinsa, одамлар қонун ҳимояси остида эркин ва ҳалол турмуш кечиришлари мумкин?

Бундай саволлар кеча ёки бугун пайдо бўлган эмас. Бундан 25 аср, яъни роҳи икки ярим минг йил аввал яшаган машҳур файласуф олим Афлотун ҳам айнан шу саволларни ўз олдига қўйган ва “Қонунлар” китобида уларга жавоб беришга ҳаракат қилган. Албатта, 25 аср нарид аги дунёқараш билан XXI асрдаги дунёқараш ўртасида катта тафовут бор ва Афлотуннинг кўп мулоҳазалари бугун эскирганлиги табиий. Лекин яхлит олганда унинг асарида шундай теран мулоҳазалар борки, улар бугун эмас, эртага ҳам долзарб бўлиб қолаверадилар. Негаки, инсоният бир гомондан адолатли қонунларга бўйсунishi ва иккинчи томондан айнан ўша адолатли қонунларни ўз ҳимоясига олмоғи лозим. Бу дунёда мутлақ адолат бўлиши осон эмас ва амалда бунинг иложи ҳам йўқ. Афлотуннинг китобида эса одамзот қандай қилса адолатли қонун ҳимоясида яшайди, деган асрий саволларга берилган шундай жавоблар борки, улар бугунги кун қонунчилигига ҳам бемалол хизмат қилиши мумкин.

Афлотун бир ўринда шундай дейди. “Қаердаки қонунлар ҳокимлар устидан ҳукмрон бўлса, ҳокимлар эса қонунга қул бўлса, ўша давлатга худолар неъматлар ёғдиради”. Тагин бир ўринда олим, агар давлат қонунлар устидан яроқсиз ҳокимиятни ўрнатиб қўядиган бўлса, у ҳолда қонун ҳеч қандай фойда бермайди, аксинча давлат учун жуда катта зарар келтиради, деб таъкидлайди. Бу мулоҳазалар яқин бир аср давомида оддий фуқаронни қонун номи билан нуқул қўрқитиб келган мустабид шўро тузумининг айнан ўзига берилган баҳодек жаранглайди. Қолаверса бугун Истиқлолга эришган Ватанимизда ҳам қонунни ўзича талқин қиладиган ва оддий одамларнинг ҳуқуқларини поймол қиладиган адолатсиз ҳуқуқшунослар йўқ, деб афсуслик кафолат берилган қийин.

Ушбу китобда қонунларнинг асосий тамойиллари қандай бўлиши лозимлигидан тортиб бола тарбиясигача, низоларни қандай ҳал этишдан тортиб ниқоҳ ва оила масаласигача, муסיқавий тарбиядан тортиб, турли аниқ фанларни қай йўсинда ўрганишгача - батафсил баён этилган. Такрор айтаман, бу ки-

тоб тўлалигича бугунги кун талабларини ифода этмайди, ифода этиши мумкин ҳам эмас. Бироқ ундаги бош йўналиш – қонунларнинг адолатли бўлиши, қонун ҳимоячилари – ҳуқуқшунно слар зиммасидаги виждонли бўлишни тақозо этадиган оғир юмушлар бениҳоя қизиқарли ва содда мисоллар билан тасвирланган.

Китобни ўқиб туриб, беихтиёр бир муаммони ўйлаб қолдим. Авваллари баъзи одамларда китобга ҳавас ниҳоятда кучли эди. Метродами, трамвай бекатидами, ҳатто богда сайр қилиб юрган ошиқ-маъшуқлар қўлидами, албатта китоб кўрадигангиз. Ҳоёир агрофимиздагиларнинг айримлари китоб ўқишдан кўра дискотекага кириб осмонга ирғишлашни, бирон санъаткор биро даримизнинг концертига ўн минг сўмга патта олиб, кириб икки соат ер тепиниб қийқиришни афзал кўрадилар. Албатта, дискотека ҳам, ўзи севган санъаткорнинг концертини томоша қилиш ҳам керак. Ҳаммасининг ўз маънавияти бор. Бироқ, 10 минг эмас 2 минг сўмга олинган китоб одамга икки соат эмас, икки йил эмас 20-30 йил хизмат қилади-ку! Бир ўзи эмас, бола-чақаси, неvara-чеваралари ҳам ўқийди-ку ўша китобни (таб иййки, мен том маънодаги яхши китобни назарда тутаяпман)! Шу андишадан келиб чиқиб Афлотуннинг китобини ўқийдиган рисоладаги китобхонлар қанча бўларкин, деган савол мени қийнаб турибди. Бундай китобларни ўқиш томоша кўриш ёки нари борса, кроссворд ечиш эмас. Бундай асарни ўқиш учун Худо берган неъмат – ақлни бир оз бўлса ҳам ишлатишга тўғри келади. Бир қарашда гоят оддий услубда ёзилган асарнинг маъно-моҳияти ҳам, баён услуби ҳам анчайин мураккаб. Бундай жиддий юмушни адо этишга жазм қилган таржимон Урфон Отажонга ҳам, фикрни чархловчи жиддий китоб ўқиш деса оғринадиганлар кўпайиб кетган, мабодо ўқиса ҳам нари борса олди-қочди асарни варақлаб кўйдиганлар пайдо бўлганда бундай фойдали асарни чоп этишга журъат қилаётган нашриётга ҳам чин дилдан миннатдорчилик билдираман ва одамларимиз орасида ҳамон ҳақиқий маънавиятни қадрлайдиганлар бор, улар буюк Афлотун асарини мамнуният билан мутолаа қилдилар, деб ишонгим келади.

*Ўткир ҲОШИМОВ,
Ўзбекистон Халқ ёзувчиси*

АФИНАЛИК, КЛИНИЙ, МЕГИЛЛ

БИРИНЧИ КИТОБ

Афиналик . Сиз, ўзга зотликлар айтинг, Тангри-ми ёки инсонлардан қайси бир зот қонунчилигингизга сабабкор бўлган?

624

Клиний . Тангри, эй ўзга зотлик, тўғриси айтсак, Тангридир. Бизда у Зевс, Мегилленинг юрти бўлмиш лакедемонияликлар эса менимча, Аполлонни айтган бўлардилар. Шундай эмасми?

Мегилл . Шундай.

Афиналик . Наҳотки сен, Хомер айтганидек, Минос ҳар тўққиз йилда ўз отаси билан суҳбатлашгани бориб, унинг қароматларига биноан сизларнинг давлатларингиз учун қонунлар белгилаган деб тасдиқлайсан?

b

Клиний . Биз томонларда дарҳақиқат шундай ривоят қиладилар. Яна айтадиларки, Миноснинг биродари Радамант – сизга албатта бу ном тан иш бўлса керак, – олий даражада адолатли бўлган. Биз критликлар айтишимиз мумкинки, у ўша пайтдаги адолатли ҳукмлари билан бундай мақтовларга албатта муносибдир.

625

Афиналик . Зевснинг ўғлига ярашиғлик ажиб шон-шуҳрат. Сен ва Мегилл иккалангиз ҳам қонунларга суянган ҳуқуқларда тарбия топганларингиз учун, биз ҳозирги давлат тузилиши ва қонунлар ҳақида суҳбатлашиб, манзилгача бўлган йўлни дилхушлик ила босиб ўтамыз, деб умид қиламан. Ҳар ҳолда Кносдан то Зевс ёри ва ибодатхонасигача йўл, эшиктишимизга қараганда, анча узоқ ва бу йўлда албатта улкан дарахтлар остидаги соя-салқин жойлар учрайди, у ерларда ушбу жазирамада хордиқ чиқариш мумкин дир. Бизнинг ёшимизда шундай оромгоҳларда тез-тез дам олиб, суҳбат ила бир-биримизнинг кўнглимизни кўтариб манзилга етиб олган маъқул.

b

Кл и н и й . Биз озроқ йўл юргач, эй ўзга юртлик, йўли-
миздаги дарахтзорларда ажойиб сарбаланд ва гўзал сар-
влар, ҳамда ўтлоқлар учрайди, у ерларда биз ором олиб,
анжуман тузишимиз мумкин бўлади.

А ф и н а л и к . Сен ҳақиқатни айтмоқдасан.

Кл и н и й . Шундай, аммо биз у ерларни кўрганда бунга
янада кучлироқ ишонч ҳосил қиламиз. Энди йўлга тушай-
лик, вақт хуш бўлсин!

А ф и н а л и к . Ҳа, шундай бўлсин! Бир-

Д а с т л а б к и

м у а м м о л а р .

Қ о н у н ш у н о с л и к н и н г а с о с и й т а м о й и л л а р и

галикда овқатланиш, гимнасияларни қонун
сизларда қандай мақсадда белгилаб қўйган,
сизнинг қуролиниш усуларингиз қандай?

К л и н и й . Эй ўзга юртлик дўстим, биз-
нинг қоидаларимизни ҳамма осонгина

фаҳм лаб олади. Сиз Крит ерининг бутун табиатини кўриб
туриб сиз: бу ер Фессалияга ўжшаш водий эмас. Шул сабаб-
дан фессалияликлар кўпроқ отлардан фойдаланадилар, биз
эса пиеда югуришни афзал биламиз. Еримизнинг нотекис-
лиги гтиеда югуриб машқ қилишга мос келади; шунга кўра
қуроллар ҳам зарурат тақозоси бўйича югураётганда оғир-
лик қилмаслиги учун енгил бўлмоғи керак: енгиллиги туфай-
ли ўқ—ёй тўғри келадигандай туюлади. Буларнинг ҳаммаси
бизда урушга мослаштирилган ва менимча, соҳиби қонун

е (қонун чиқарувчи) худди ана шу урушни назарда тутиб бу-
ларни белгилаб қўйгандир; яна менимча, ҳарбий сафар,
юришларда ҳар бир қатнашчининг хавфсизлигини таъмин-
лаш учун умумий дастурхон атрофида бирга овқатланишни
– сисситияларни жорий этган. Ўйлашимча, у (соҳиби қонун)
одамларда умрлари давомида барча давлатлар билан уз-
луксиз урушлар бўлиб туришини тушунмовчи кўпчилик ки-
шила рнинг фаҳмсизликларини сезгандир. Модомики, уруш
пайтида хавфсизликни таъминлаш учун умумий дастурхон
ва қандайдир бошлиқлар ва уларга бўйсунган, уюшган
одамларнинг соқчилик қилишлари зарур бўлар экан, тинч-
лик, осойишталик пайтларида ҳам худди шундай йўл тут-
моқ зарур. Чунки, кўпчилик одам тинчлик деб атайдиган
626 нарса, бир ном холос, аслида эса, табиатан барча мамла-
катлар орасида ўзаро дсимий мурасасиз уруш мавжуддир.
Шу нуқтага назардан қарасанг, Крит соҳиби қонуни бизнинг
барча жамоатга оид ва жусусий муассасаларимизни уруш-

га мослаб тартиб берганлиги га амин бўласан; у қонунларни худди шунга мос равишда муҳофаза қилишни талаб қилади, яъни агар урушда талаба қозонилмаса, ҳеч қандай бойлик, ҳеч қандай машғулот, умуман ҳеч нарса ҳеч кимга наф келтирмайди: чунки мағлубларнинг бутун неъматлари ролибники бўлиб қолади.

b

Афиналик . Сен ажнаб ий, ме нимча, крит қонунларини тушуниш учун аъло даражада тайёрланганга ўхшайсан. Аммо менга яна ушбун и ҳам тушунтир: сен фаровон давлатга берган таърифдан мен фаҳм этишимча, маълум бўладики, у давлатга шундай тартиб бериш зарурки, бошқа давлатларни урушда у енгмоғи даркор. Шундайми?

c

Клиний . Албатта. Ўйлайманки, Мегилл ҳам шундай фикрда.

Мегилл . Ҳар қандай лакедемониялик бошқача жавоб бериши мумкинми?

Афиналик . Аммо, давлатлар аро муносабатлар учун тўғри бўлган ушбу ҳолат, кентлар (турар жойлар) ўртасидаги муносабатлар ҳақида сўз борганида бошқача бўлмасмикин?

Клиний . Асло.

Афиналик . Демак у, иккала ҳолда ҳам тўғри, шундайми?

Клиний . Ҳа.

Афиналик . Ростдан-а? Бу ҳолат бир қишлоқдаги икки уй, икки одам муносабатларига нисбатан ҳам бир хилдами?

Клиний . Бир хилда.

Афиналик . Ҳар бир одам ўзи ўзига душман, деб ўйлаши керакми ё бундай ўйлашмаслиги керакми? Бунга нима деса бўлади ?

d

Клиний . Афиналик мусофир, мен сени «аттикий» деб атамоқчи эмасман, чунки сен тўғриси, маъбуданоми билан атаишга лойиқсан, – сен суҳбатни ибтидосига қайтариб тўғри қилдинг ва уни равшанлаштирдинг. Бизнинг ҳозир тасдиқ этганимиз ҳолнинг, яъни ҳамма ижтимоий ҳаётда ҳам, хусусий ҳаётда ҳам ва ўз ўзи билан ҳам уруш ҳолатида эканлиги тўғрилигини англаб етишинг осон бўлади.

e

Афиналик . Сен қизиқ одам экансан, нима демоқчи-сан ўзи?

Клиний . Мусофир дўстим, ўз-ўзи устидан қозонилган ғалаба дастлабки ва энг аъло ғалабадир. Ўзидан ўзи мағлуб бўлиш эса ҳамма нарсадан уятли ва тубандир. Шунинг ўзи, ҳар биримизда ўз-ўзи билан уруш рўй бераётганини кўрсатади.

Афиналик . Келинг, суҳбатимиз оқимини яна ўзгартирайлик. Ҳар биримиз ўзимиздан кучли ёхуд кучсиз бўлсак, шу фикрни уйлар, қишлоқлар, давлатларга нисбатан ҳам айтса бўладими?

627 Клиний . Улардан бирлари ўзидан ўзи кучлироқ, бошқалари кучсизроқ, демоқчимисан?

Афиналик . Ҳа.

Клиний . Сен масалани тўғри қўйдинг, чунки буни давлатларга нисбатан ҳам қўлласа бўлади. Кўпчилик ёмонларни яхшилар мағлуб этган давлат ҳақида у ўзи ўзининг устидан ғолиб келди ва бу ғалаба учун мақтовларга сазоворлиги олий даражадаги адолатдандир деса бўлади; акс ҳолда тескариси бўлади.

б Афиналик . Аммо, тубанлик яхшиликдан кучлироқ бўла оладими деган масалани бир четга қўйиб турамиз (чунки бу узундан-узок мулоҳазалар талаб қилади). Энди мен сенинг сўзларингни тушунаман: агар, муайян бир давлатдан келиб чиққан адолатсиз фуқаролар бир-бирлари билан унча кўпчилик бўлмаган адолатли фуқароларга зулм ўтказиш мақсадида кўпчилик бўлиб, қардошлардек бирлашсалар ва улар устидан ғалаба қозонсалар, у ҳолда бундай давлат ўз-ўзидан пасткаш ва шу билан бирга у қаб ихдир ҳам. Аксинча, қаерда адолатсизлик мағлуб бўлса, у ерда давлат кучлироқ ва яхшироқдир.

с Клиний . Мусофир, сен айтган сўзлар, бағоят ғайриоддийдир. Шундай бўлсада уни албатта қабул қилмоқ даркордир.

Афиналик . Албатта. Ушбуларни ҳам фикрлашиб олайлик: бир ота ва онадан кўп биродарлар, ўғиллар туғилиши мумкин; аммо, агар улардан кўпчилиги адолатсиз ва озгинаси адолатли бўлса ажабланмаса ҳам бўлади.

Клиний . Ҳа, шундай.

Афиналик . Бадхулқ одамлар устун келадиган ҳар қайси уй ва ҳар қандай оила ўзи ўзидан енгилган, агар акси

бўлса ғол иб бўлган деб ҳи собла нишига Ёпишиб оли шимиз менга ҳам сизга ҳам ноўриндир. Биз кўпчилик тушунчаси бўйича мулоҳаза юритиб сўзнинг хуш ёхуд нохушлиги учунгина эм ас, балки қонунларда табиатан нималар тўғрию, нималар хаттолиги ҳақида мулоҳаза қилмоқдамиз.

d

Клиний. Сен ўзга юртлиқ айни ҳақиқатни айтдинг.

Мегила. Ажойиб. Мен ҳам бу айтилган сўзларга қўшиламан.

Афиналик. Энди ушбу ҳолни ҳам кўриб чиқсак: биз эслаб ўтган ака-укалар устидан бирор ҳақ ам бўлиши мумкинми?

Клиний. Албатта, мумкин.

e

Афиналик. Қандай ҳақам (судя) яхш ироқ бўлади: яхшилар устидан яхшилар ҳукмрон бўлишлари учун ё монларни қатъиом этувчисими ёки ёмонроқларга яшашга имкон бериб ва ихтиёрий бўйсундириб муносиб яхшиларни ҳукмронлик қилишга мажбур этганими? Яна бир учинчисини, жанжал билан азоб чекаётган шундай оилани олиб, ҳеч кимни ҳалок этм ай, аммо келажакда уларнинг ўзаро муносабатларини таъминлаб, уларни яраштирган ва улар дўстлашишларини назорат қилиб турувчи, уддабуронликда мусобақалашаётган ҳақамни тасаввур қилайлик.

628

Клиний. Бундай ҳақам ва соҳиби қонун беқиёс афзал бўлуради.

Афиналик. Яна у, уларга қонунлар берганида урушни эмас, унинг аксини назарда тутса.

Клиний. Дарҳақиқат.

Афиналик. Давлатнинг бунёдкори-чи? У ўзаро низолар деб аталувчи ички урушлардан кўра ташқи урушга кўпроқ эътибор бериб ҳаёт тарзини белгилайдими, йўқми? Гарчи ҳар қандай одам ҳам ўз давлатида ўзаро низолар бўлмаслигини хоҳласа ҳам ва алгар рўй бериб қолса улар тезроқ тўжтатилишини истаса ҳам, охириги вақт-вақти билан давлатларда рўй бериб туради.

b

Клиний. Давлатга тартиб берувчи албатта худди шу ўзаро низо ни назарда тутса керак.

Афиналик. Ҳар ким нима ни афзал кўради: тинчликка эришиш бировларнинг ҳалокати ва бошқаларининг га

лабаси э вазига бўлишиними ёхуд дўстлик ва тинчлик ярашув натжижаси сифатида пайдо бўлиб, барча эътибор ташқи душманларга қаратилишиними?

c Клиний. Ҳамма ўз давлатида ўша охиргиси рўй беришини хо ҳайди.

Афиналик. Соҳиби қонунга ҳам шу мақбул бўлар?

Клиний. Бошқача бўлиши мумкинми?

Афиналик. Ҳар ким ҳам қонунларни олий мақсадлар учун жорий этади, тўғрими?

Клиний. Шубҳасиз.

d Афиналик. Энг яхшиси – уруш ҳам эмас, ўзаро низо ҳам эмаслиги аниқ; агар уларга эҳтиёж пайдо бўлса мудҳиш иш бўлади, тинчлик эса бу умум дўстликдир. Давлатнинг ўзи устидан ўзи ғалаба қилиши албатта энг яхшиликка эмас, энг зарурийлик борасига тааллуқлидир. Бу ҳолат, худди биров ўз баданининг энг яхши аҳволи бу бадан азият чекиб, шифокорнинг давосига, покланишга муҳтожлик деб ўйлаши ва бунга эҳтиёжи бўлмаган баданга эътибор бериламайдиган ҳолатнинг ўзидир. Худди шунга ўхшаш, бутун давлат ва хусусий шахслар фаровонлигини назарда тутиб, аввало ва фақатгина ташқи урушларга эътибор берувчи одам ҳақиқий давлат одами бўла олмайди. У яхши соҳиби қонун ҳам бўлолмайди, у, уруш ҳаракатлари мақсадида тинчликка тааллуқли қонунларни эмас, тинчлик мақсадидаги урушга тааллуқли қонунларни ўрнатади ҳолос.

e Клиний. Эй ажнабий, бу мулоҳаза тўғрига ўхшайди. Аммо, бизнинг мукамал қонунчилигимиз ҳам, Лакедемония қонунчилиги ҳам бу мақсадда ўрнатилмаганига таажжубланман.

629 Афиналик. Шундай бўлиши мумкин. Аммо ҳозир бу ҳақда ўта қаттиқ баҳслашиш вақти эмас. Биз вазминлик билан уларга саволлар бермоғимиз даркор, чунки биз ҳам, улар ҳам бунга буюк бир жиддийлик ила ёндошамиз. Илтимос қиламан, менинг мулоҳазаларимни диққат билан эшитинглар. Аввало, ўзи афиналик, аммо (лакедемония) фуқаролигини қабул қилган Тиртейни олиб кўрайлик. Чунки у урушга ҳаммадан ҳам кучлироқ муносабатдадир, у айтадики: агар одамлар орасида энг бадавлат бўлса ҳам, жуда кўп неъматлар соҳиби бўлса ҳам – бу ерда у барча

неъматларни санаб ўтади, – агар у зот ҳарбий ишда ҳам-
ма вақт ўзини кўрсатмаса «Унга ҳеч эътибор бермасдим,
унинг ҳақида эсламасдим ҳам». Бу шеърларни сен Кли-
ний албатта эшитгансан, Мегилл бўлса, ўйлайманки бун-
га росаям тўйгандир.

Мегилл. Албатта.

Клиний. Ҳа, бизга ҳам бу шеърлар лакедемониядан
ўтган.

Афиналик. Келинг, энди ушбу шоир Тиртейга тахми-
нан бундай савол бериб кўрайлик: «Шоирлар орасида энг
илоҳий шоир Тиртей! Урушда ўзларини кўрсатганларни аъло
даражада шарафлаганинг учун бизга доғишманд ва мар-
ҳаматли туюласан. Биз — мен, Мегилл ва Киослик ушбу Кли-
ний бу борада сенинг фикрларингга қўшилаётганга ўхшай-
миз. Аммо биз сен назарда тутган одамлар ҳақида гап юрит-
моқдамизми ёки бошқалар ҳақидами билмоқчи эдик. Шун-
дай қилиб бизларга айт : сен ҳам биз каби икки хил урушни
аниқ-равшан фарқ қилишинг тўғрими? Ёки сен бошқача
фикрдамисан?» Мен ўйлайманки, бунга Тиртейдан анча
паст турадиган одам ҳам ҳақиқатни айтади, яъни икки хил
уруш бор дейди : биринчи хили, энг оғир и, биз доимо ўзаро
низо деб атайдиганимиздир; иккинчи хили эса, бизни бе-
зовта қилган вақтларида ташқи душман қабилалар билан
бўладиган урушдир; урушнинг бу хили биринчисидан ан-
чагина беозорқдир?

Клиний. Шубҳасиз.

Афиналик. «Бировларни шунча мақтовлар ила осмон-
ларга кўтариб ва бошқа бировларни қабихликда айблаб,
қандай одамлар ва қандай уруш хилини назарда тутган-
сан. Сен ташқи уруш ҳақида ўйлаганга ўхшайсан. Ҳар ҳолда
сен ўз шеърларингга, « қонли ишларга тик қарашга ва душ-
ман билан қўл жангига интилмайдиган », жасорат қилмай-
диган одамларни хуш кўрмайман, деган эдинг. Шундай
бўлганидан кейин, Тиртей сени ҳам аж набийлар билан та-
шқи урушда ўзларини кўрсатганларни кўкларга кўтара-
сан, деб айтганимизда биз ҳақ эмасмидик?» Менимча у,
фикримизга қўшилади ва бундан олади.

Клиний. Албатта.

Афиналик. Бундай одамлар ажойиб одамлардир.
Аммо, биз қўшимча қилиб айтганимизки, иккинчисидан, энг

630

буюк урушда ўзларини кўрсатганлар анчагина яхшироқ ода млардир. Биз бунга Сицилия Мегарининг фуқароси шоир Феогнидни шоҳидликка келтиришимиз мумкин, у бундай дейди:

*Оҳ Кирн, олтиндан қимматли, кумушдан бекиҳоя афзал,
Ўзаро низода содиқ қолган зот.*

б Биз қатъий айтамызки, бундай одам энг машаққатли урушда биринчисидан (яъни ташқи урушда ўзини кўрсатган одамдан) бекиёс афзалдир; адолат, мушоҳада ва оқилликнинг жасорат билан бирлашгани, айрим олинган жасоратдан қанча яхши бўлса, худди шунча миқдорда у афзалдир. Чунки ўзаро низолар вақтида фазилатларнинг ҳаммасига эга бўлмай туриб, садоқатли ва барқарор бўлиб қолмоқ асло мумкин эмас. Шу билан бирга, ёлланганларнинг кўпчилиги – улардан анчагина қисми, баъзи кам учрайдиган ҳоллардан ташқари, жасур, аммо адолатсиз, беҳаё одамлардир ва ҳаммадан нодонроқ бўлиб, улар Тиртей айтган урушда бемалол жанг қилишга ва ҳатто жон беришга тайёрлар.

с Аммо бизнинг ҳозирги мушоҳадамизнинг мақсади ним а, биз нималарга ойдинлик киритмоқчимиз ўзи? Ҳар ҳолда, Зевс томонидан қўйилган ушбу критлик соҳиби қонун ҳам, бирор нарсага қодир бўлган (соҳиби қонун ҳам) энг аввало энг олий эзгуликни назарда тутиб қонунларни ўрнатган бўлса керак. Феогниднинг сўзларига қараганда, энг олий эзгулик хавф-хатар ичида садоқатни сақлаб қолишдир: уни баркамол адолат, деб атаса бўлади. Тиртей шарҳлаган эзгулик эса, қанча гўзал бўлса ҳам, ҳа, ай-тиб ўтиш керакки шоир бу ўринда анчагина муболаға қилган, куч ва қадрият сифатида уни фақат тўртинчи ўринга қўйилса тўғрироқ бўлур эди.

д К л и н и й . Эй мусофир, наҳотки биз ўз ташкилотчимизни и ккинчи даражали соҳиби қонунлар орасига қўямиз?

А ф и н а л и к . Азизим, агар биз лакедемония ва бу ернинг қонунларини асосан урушни назарда тутиб Ликург ва Минослар ўрнатганлар, деб ўйласак у ҳолда уни эмас, балки бизларнинг ўзимизни улар қаторига қўшган бўламиз.

К л и н и й . Бўлмаса биз нимани маъқуллаб тасдиқламоқчимиз?

Афиналик. Менимча, илоҳий давлат ҳақида суҳбатлашаётганда, ташкилотчи унда (давлатда) қонуналар ўрнатар экан, эзгуликни нг бир қисмини, яна энг арзимас қисмини эмас, балки бутун эзгуликнинг яхлит тарздалигини назарда тутгандир, деб ўйланса ҳақиқатан тўғри ва адолатли бўлур эди; у, эзгуликнинг ушбу хилларини текшириш билан чекланган ҳозирги соҳиб қонуналар каби эмас, балки (эзгуликнинг) хилларига мувофиқ равишда қонуналарни текширган. Қаранг, ҳозир ҳамма шу вақтда ўзи эҳтиёж сезган нарсани текширади: бири — меҳнат ва меҳнатсўйқизлар ҳақидаги қонуналарни, бошқаси — ҳатти-ҳаракат билан ҳақоратлаган ҳақида, учинчиси — шунга ўхшаш яна бир нарса ва шу тарзда бениҳоя. Биз айтганимизки, қонуналарни текширишнинг энг тўғри йўли, биз қадам қўйган йўлдир. Қонуналарни шарҳлаш б орасидаги сенинг уринишларингга мен бағоят хурсанд бўлдим (чунки, аввал эзгуликдан бошлаган ва ташкилотчи жудди шунинг учун ўз қонуналарини ўрнатган, деб тасдиқлаган тўғридир). Фақатгина эзгуликнинг бир қисми, яна бунинг устига энг арзимас қисминигина назарга олиб у қонуналар ўрнатган, деган сўзларингга келсак, бу менга нотўғри туюлди, шунинг учун бундай равишда мулоҳаза юритишга киришдим. Сен нима-лар десанг уларни эшитиш менга маъқул бўлишини айтман, хоҳлайсанми?

631

Клиний. Мусофир, албатта хоҳ айман.

Афиналик. Бундай дейиш керак эди: «Сенга маълум бўлсинки эй мусофир, элминлар орасида Крит қонуналари бе-корга шухрат қозонмаганлар. Улар тўғри (қонуналар), чунки улардан фойдаланганларни барча неъматлар билан таъминлаб бахтиёр этадилар. Икки турдаги неъмат Бор: бирлари инсоний, бошқалари — илоҳий. Инсонийлари илоҳийларига боғлиқдир. Агар, бирор давлат катта неъматлар олган бўлса, шу билан бир вақтда кичкина неъматларга ҳам эга бўлади, акс ҳолда унисида ҳам бошқасида ҳам маҳрум бўлади. Кичкина неъматлар бошида саломатлик турган неъматлардир, сўнгра гўзаллик келади, учинчи ўринда югуртиш ва бошқа жисмони й ҳар акатлардаги куч-қувват, тўртинчи (ўринда) кўр-кўрона эмас оқиллик ҳамроҳ бўлган зийрак бойлик. Илоҳий неъматларнинг биринчиси ва сарвари — бу оқиллик;

c

- икки нчиси – ақлга ҳамроҳ бўлган руҳ (нафс)нинг соғлом ҳолати; уларнинг (аввалги иккисининг) мардлик билан аралашидан уч инчи неъмат – адолат пайдо бўлади; тўртинчи неъмат – мардлик. Бу неъматларнинг барчаси ўз табиатларига кўра улар (аввалгилари)дан олдинда турадилар, (шунинг учун) соҳибби қонун уларни шу тартибда қўйиши зарурдир. Кейин ўз фуқаро-ҳамюртларини, бошқа барча фармонлар худди шунинг назарда тутишларига ишонтирмоғи керак, яъни дунёвий неъматлар илоҳийларига қаратилган, барча илоҳий неъматлар эса раҳнамо ақлга йўналтирилгандир. Соҳибби қонун одамларни бирлаштирувчи, қўшувчи никоҳ тўғрисида, кейин болалар туғилиши ва эркакларни ҳам, аёлларни ҳам гўдакликларидан то камолотга етгунларича – токи қаригунларигача тарбиялаш ҳақида қайғурмоқлари, ғамхўрлик кўрсатмоқлари зарур. У, эъзоз-ҳурмат ва ундан маҳрум этиш
- d** адолатли бўлишини таъминлаши, одамларни уларнинг барча ўзаро муносабатларида кузатиши, ғам-аламлари, турли нафсоний хоҳишлари билан қизиқиши, уларга вақтида қонунлар воситасида танбеҳ бериши ва мақташи керак. Ғазаб ҳақида, кўрқув ҳақида, бахтиёрлик ёки бахтсизликдан пайдо бўлувчи руҳий ҳайратлар ҳақида, уларнинг олдини олиш ҳақида,
- e** касаллик, уруш, камбағаллик ва уларга қарама-қарши ҳолатларда одамларда бўладиган ҳолат ҳақида соҳибби қонун фуқароларга таълим бериши ва ҳар бир айрим шароитда нима яхши ва нима ёмонлигини белгилаб қўйиши керак. Сўнгра соҳиб и қонун фуқароларнинг мулкани муҳофаза қилмоғи, сарфларини ва улар қандай аҳволда эканликларини билмоғи керак; барча ихтиёрий ва беихтиёрий ҳамжамиятларни ва уларнинг бекор қилинишларини кузатиб бориши ва ўзаро олган мажбуриятлари қандай бажарилишини билмоғи зарур.
- 632** Қонун чиқарувчи қаерда адолат қарор топмоқда ва қаерда топмаётганини кузатиб бориши керак; у қонунга итоат қилувчиларга ҳурмат кўрсатиши, (қонунни) инкор этувчиларга эса зарурий жазо бериши, ва бу ишни то бутун давлат тузумини охиригача яхши ўрганиб олгунигача олиб бориши даркор, ҳаттоки, ҳар бир айрим ҳолатда майитларни қандай дафн этиш ва қандай ҳурматлар бажо келтириш зарурлигигача билиши керакдир. Буларнинг ҳаммасини аниқ билгач, қонун чиқарувчи ушбулар устидан назоратчилар қўйиши керак бўлади,
- b**
- c**

улардан баъзилар и оқилликни, бошқалари – ҳақиқий фикр-мулоҳазани ўзларига дастурига амал қиладилар ва шундай бўлсинки, буларни барчасини боғлаб турувчи ақл бойлик ва манфаатпарастликка қарши ўлароқ мулоҳазакорлик ва адолатни намоен этсин. Сиз ўзга юртлилар шуни билинги, аввал ҳам, ҳозир ҳам М инос ва Лижург ўрнатган Зевс ва Пифийлик Аполлон қонунлари дейишимиз қонунларда, юқорида айтилганларни нибарчаси қандай қилиб ўзифодасини топганини ва буларнинг барчаси қандай қилиб бу гўзал тартибга келтирилганини таҳлил этишимизни и хоҳлардим: санъатми ёхуд қандайдир маҳорат шарофати билан қонунлардан хабардор одамга булар равшан, тушунарлидир, бизга, қолганларга эса маъқум нарсалардир».

Клиний. Айт-чи, эй ўзга юртли, кейинги ҳолатларни қандай изҳор этмоқ керак?

Афиналик. Менимча, олдингидай мулоҳазани янгидан бошлаб, аввало мардликка тааллуқли одатларни билиб олоғимиз зарур. Сўнгра, агар хоҳласангиз фазилатларнинг, хайрихоҳликнинг бошқа бир турига, кейин эса учинчи турига ўтамиз. Фазилатнинг биринчи турини таҳлил қилганимиз усулни бир андоза қилиб, унинг ёрдамида уни ниб (фазилатнинг) бошқа турларини ўрганаемиз ва бу билан йўлда ўзимизга бир дилхушлик топамиз. Худо хоҳласа, (сўхбат) сўнгида ҳозир биз таҳлил этган нарсалар умуман фазилатга тегишли эканлигини кўрсата оламиз.

Мегилл. Яхши гап: аввало сен, Зевсни мақтовчи бизнинг Клинийни Бу мунозарага жалб этишга уриниб кўр.

Афиналик. Ҳаракат қилиб кўраман, яна сени ва ўз ўзимни ҳам. Мулоҳазаларимиз умумий-ку ахир. Шундай қилиб, айтинг-чи, қонун чиқарувчи биргаликда таом ейиш ва гимнасияларни уруш учун кашф этган, деб тасдиқлай оламизми?

Мегилл. Ҳа.

Афиналик. Учинчиси ва тўртинчиси нима? Фазилатнинг қисмларини белгилаш учун, уларни бошқача ҳам аташ мумкин, маъносини аниқ бўлса бўлди, шунга ўхшаш санаб ўтиш керак бўлади.

Мегилл. Мен ва ҳар қандай лакедемониялик ҳам учинчи деб овнин айтган бўлардим.

А ф и н а л и к . Агар қўлимиздан келса, тўртинчи ва бешинчиларини ҳам айтишга ҳаракат қиламиз.

Мегилл. Тўртинчи ўринга оғриқ бўлганида чидамни қўйишга интилиб кўрардим: бизда бу муштлашиб курашишда ва ур-калтак бўладиган олиб қочишларда тез-тез рўй беради. Бундан ташқари шундай чидамликни криптия деб аталувчи и нарса аъло даражада тарбият этади: қишда оёқ яланг юриш, кўрпа-тўшаксиз ухлаш, хизматкорлар ёрдамсиз ўз ишини қилиш, тунда ва кундузи мамлакат бўйлаб дарбадар юриш ана шу (криптия) билан боғлиқдир. Бизнинг гимнапедияларимизда ҳам ўта чидамлик намоён этишга имкониятлар бордир, унда жазирамага чидаш ва бошқа кўпгина хислатлар борки ҳаммасини санаб чиқиш бениҳоя кўп вақт олади.

А ф и н а л и к . Аакедемониялик меҳмон, сен яхши гаплар айтдинг! Аммо, сен менга айт, биз нимани мардлик деб атаймиз? Қўрқинч ва азоб-уқубатлар билан курашними ёки яна маҳзунлик, роҳатлар, ўзини метиндай мустаҳкам, деб фараз қилувчиларнинг ҳам дилларини мумдай юмшоқ эта оладиган, даҳшатли, кўнғилга қуш келувчи васвасалар билан ҳам курашишни айтаймизми?

Мегилл. Буларнинг барчаси билан, деб ўйлайман.

А ф и н а л и к . Кел, аввалги мулоҳазаларни эслайлик: Клиний, давлат ҳам, айрим одам ҳам ўзидан-ўзи тубан бўлиши мумкин, деган эди. Шундайми кнослик меҳмон?

Клиний. Албатта шундай.

А ф и н а л и к . Энди, биз кимни бадфеъл деб атаймиз: азоб-уқубатдан мағлуб бўлганими, ёки ҳузур-лаззатлардан енгилганини айтсак тўғрироқ бўладими?

Клиний. Иккинчисини деб ўйлайман. Биз ҳаммамиз, кимга ҳузур-лаззатлар ҳукмрон бўлса, ул одам ўз-ўзидан тубан бўлиб қолади, деб тан оламиз-ку, бунинг устига азоб-уқубатга тобе бўлган одамдан бундай одам шарманदारоқдур.

634 А ф и н а л и к . Наҳотки, Зевс ва Пифиялик Аполлонларнинг қонун чиқарувчилари ўз қонунлари билан фақатгина чап тарафдан қаршилиқ кўрсатиб, нозик кўнғил сустликларига нисбатан ўнг тарафдан ожиз, қинғир-қийшиқ мардликни талаб қилганлар? Ёхуд улар унисини ҳам, бунисини ҳам талаб қилганларми?

Клиний. Менимча, унисини ҳам, бунисини ҳам.

Афиналик. Энди, сизларнинг иккингизнинг ҳам давлатларингиздаги қандай одавлар, дарддан қочиб бўлмаганидек ҳузур-ҳаловатлардан ҳам қочмасдан уларни мукофотлар ёрдамида мажбур этиб ва ишонтириб, чеклаб, тийиб туриб улар устидан ҳукмронлик қилишлари мумкинлигини кўрсатсак бўлармикин? Ҳузур-лаззатлар ҳамда хафаликлар ҳақида қонунларнинг қайси ерларидаги қарорларда маъжуд? Сизларда, айнан бир хил одамларни азоб-уқубатга нисбатан ҳам, ҳузур-ҳаловатларга нисбатан ҳам бир хилда мард этувчи ва энг яқин, қийин душманларга ҳеч бўйин эгмай нимадан қолиб келиш зарур бўлса, ўшани енгувчи нарса нималигини кўрсатилсин.

Мегила. Ўзга юртлик (бирода), рама-андуҳга қарши қўйилган қўлгина қонунлар маъжудлигидан уларни кўрсата олсам-да, аммо ҳузур-ҳаловатга тегишли салмоқли ва аниқ қонунларни айтишдан сажизман. Лекин, унчалик муҳим бўлмаган баъзи талаб, қоидаларни кўрсатиб ўтишим мумкин бўлар.

Клиний. Мен ҳам крит қонунларида бундай нарсалар борлигини кўрсатиб ўтишим мушкулдир.

Афиналик. Ўзга юртликларнинг энг олижаноб одамлари, бунга ҳайрон бўлмаса ҳам бўлади! Асло бунга гашимиз келмаслиги керак. Аммо, агар бирор тамиз ҳақиқатни ва олий неъматларни истаб топганини хоҳлаб юртимиз қонунларидаги бирор нарсани хуш кўрмасак, бир-бири-мизга мулоийлик билан муомалада бўлайлик.

Клиний. Афиналик меҳмон, сен ҳақсан! Сенга қулоқ солмоқ керак.

Афиналик. Бунинг устига, бу бизнинг ёшимизга ҳам тўғри келмайди, Клиний.

Клиний. Албатта.

Афиналик. Лакедемония ва Крит давлат тузилишини ёмонлашлари тўғрими, йўқми, шунини алоҳида текшириб чиқилса яхши бўларди. Бу ҳақда қўлчилик гапирди ва сизга қаратганда мен кўпроқ фикр билдиришим мумкин эди. Чунки сизларда, гарчи қонунларингиз анча пухта ишлаб чиқилган бўлсада, айниқса бир қонун, ёшларга сизларнинг қонунларингизда нима яхши-ю нима ёмонлигини текширишнинг таъқиқлангани ва қонунлар худолар

тарафидан ўрнатилганлигидан уларда (қонунларда) барча ҳолатлар яхши, аъло, деб яқдиллик билан маъқуллашга буюрувчи қонун жуда яхшидир; бошқа фикр, даъволарга йўл қўйилмаслиги даркор. Агар сизларда шунга ўхшаш бирор фикр кекса одамнинг миясига келиб қолса, у ўз мулоҳазасини бирор мансабдор шахсга ёки ўзига тенгдош бир одамга айтиши мумкин, шунда ҳам бу пайтда ҳузурларида ёш йигит бўлмаслиги керак.

635 Клиний . Сен мутлақо ҳақсан, ўзга юртлик (биродар); менимча сен худди башоратчидай қонун чиқарувчининг ўша пайтдаги – сен у ерда бўлмасанг ҳам, ниятини яхши англадинг ва жуда тўғри ифодалаб бердинг.

Афиналик . Агар бизлар ўзаро, танҳо шу нарса ҳақида мулоҳазалар юритсак ўша қоидага хилоф иш қилмаймиз, тўғрими? Қонун чиқарувчи бизнинг ёшдагиларга бунинг учун ружсат берганку, боз устига бу ерда ёшлар ҳам йўқ.

б Клиний . Бу айни ҳақиқат. Шунинг учун бизнинг қонунларимизнинг ожиз томонларини дадил кўрсатавер. Ёмон нарсани билиш, идрок этиш виждонга хилоф иш эмас-ку; аксинча, агар у хайрихоҳлик билан ва беғараз қабул қилинса бу даъволанишга хизмат қилади-ку.

с Афиналик . Жуда яхши. Сизларнинг қонунларингизни иложи борича мукамал кўриб чиқмагунимча уларни ёмонлай олмайман. Мен фақат гумонларимни айтиб ўтаман холос. Чунки барча эминлардан фақат сизларда ва бизга маълум варварлардагина қонун чиқарувчи энг зўр лаззатланишлар ва кўнгли хушликлардан сақланиш ҳамда улардан тотиб кўрмасликни буюради. Дард ва хавф-хатар тўғрисида эса, биз ҳозиргина таҳлил қилганимиздай фикр билдиради: агар улардан қочиб юрган одам бир вақт келиб бу иложсиз машаққатлар, кўрқинч ва ташвишларга дуч келиб қолгундай бўлса, буларнинг ҳаммасига кўниккан одамлардан енгилиб қочади ва уларнинг зулми остида қолади. Ўйлайманки, қонун чиқарувчи лаззатлар, ҳузур-ҳаловатлар ҳақида ҳам шундай ўйлаган бўлиши мумкин. У ўзига ўзи бундай дейиши керак эди: • Агар фуқаролар ёшлик пайтларидан энг зўр лаззат, ҳузурлардан беҳабар қолсалар, ҳузур-ҳаловатларга бўлган ширин интилишлар уятли ишлар қилиб қўйишига ундай олмасликлари даражасида бўлиши учун уларни енгиб ўтишда машқ қилмасалар, у ҳол

да улар ҳам кўрқинчдан хавфсиз раб енгилганлар аҳволига тушиб қоладилар. Ўзлари гарчи пасткаш бўлсаларда, лекин хузур ҳаловатлардан ўзларини юқори қўйиб улар устидан ҳукмронлик қила оладиган ва бу борада тажриба орттирган одамларга янада уятлироқ равишда бўйсунилганга мажбур бўладилар. Фуқароларнинг руҳи фақат қисман эркин бўлиб, асосан нимагадир қулликка юз тутади: улар ҳур ва мардинсонлар, деб аталганга муносиб бўлмай қоладилар».

Энди, ўзингиз мулоҳаза қилиб кўринг, ҳозиргина айтилган сўзларни маълум даражада маъқуллай сизми?

Клиний. Сен баён этаётганнингда фикрларинг жуда ишонарли туюлди. Аммо, бундай муҳим масалаларда сенга бирданига иш ониш гўл бир ўсмирга лойиқ иш бўлув эди.

Афиналик - Клиний ва лакедемониялик меҳмон! Агар биз оддингидай партибда таҳлил қилишгани давом эттирсак, яъни, мардиқдан сўнг ағдишалилик, мулоҳазакорлик ҳақида сўз юритсак, у ҳолда бу давлатлар ва зўрға, қўл учуда бошқарилаётган давлатлар орасида қандай фарқни англай оламиз? Биз ҳозиргина ҳарб ишгида улар орасидаги фарқни кўриб чиқдик - ку.

Мегила. Бу осон иш эмас. Гимназиялар ва сисситиялар бу иккала фазилат учун ҳам аъло даражада маъқул ижтиро этилгандир.

Афиналик. Ўзга юртлиқ (биродар)лар, давлат тартиботи масалаларида амалда ҳам, сўзда ҳам қатъий бирор нарсани белгилаб қўйиш қийин бўлса керак. Бу (худди), бир инсоний бадан учун гарчи бир нарсани ўзи бўлсада қисман зарар, қисман сфойдали бўлмайдиган, ягона ҳаёт тарзини белгилаб қўйиш мумкин бўлмаганига ўхшаса керак. Шунга ўхшаб, гимназия ва сисситиялар шу пайтгача давлатларга нафъ келтириб турибдилар; лекин ўзaro низолар боразида улар зарарлидирлар. Бу, милетлик, беотийлик ва фурийлик ёшларнинг хатти-ҳаракатларидан ҳам кўриниб турибди. Бунинг устига, ушбу муассасалар, қадимий ва табиатга мос, ишқий лаззатларга тегишли қонунни фақат инсонлар орасида эмас, ҳатто ҳайвонлар орасида ҳам бузиб қобордилар. Бунда аввало сизларнинг давлатларингизни ва бошқа давлатлардан, гимназиялар жуда сингишиб кетганлари ни айбласа бўлади.

Бундай нарсаларга ҳазиллашибми ё жиддий қаралади-ми бари-бир айтиш керак-ки, фарзанд туғилишига олиб келадиган эркаклик табиатининг аёллар табиати билан қўшилишудан олинадиган лаззатланишни бизга табиатнинг ўзи томонидан берилгандир, эркакнинг эркак билан, аёлнинг аёл билан қўшилиши эса табиатга хилоф ва булар лаззатлар ила тантиқлашиб ўзларини босолмайдиган одамлар чиқарган нарсалардир. Биз барчамиз Ганимед ҳақидаги афсонани тўқиб чиқарганлари учун критликларни ёмонлаймиз. Ўзларининг қонуналарини Зевсдан келиб чиққан, деб ишонганлари учун улар худо ортидан бу лаззат меваларини ҳам тотиб қўриш мақсадида унинг ҳақидаги ушбу афсонани ўйлаб топдилар. Одамлар қонунларни текшираётганларида давлат ҳаётида ҳам, шахсий ҳаётда ҳам барча текширишлар лаззатланишлар, ҳузур-ҳало ватлар ва дард-андуҳлар атрофида юритилади ҳолос. Табиат бу икки оқимнинг оқишига имконият берди. Агар улардан мумкин бўлган ердан, мумкин бўлган вақтда ва мумкин бўлган миқдорда олсалар у ҳолда давлат ҳам, хусусий шахслар ва ҳар қандай тирик жонзот саодатманддир; аммо, агар бу ишни жоҳилларча ва бунинг устига мавриди бўлмаган вақтда қилсалар бундай одамлар чекига бошқача ҳаёт муяссар бўлади.

Мегилл. Ўзга юртлиқ (биродар)! Сен айтган сўзлар нимаси биландир гўзал, аммо биз шу билан бирга лол бўлиб, нима дейишни ҳам билмай қолдик. Бунга нима деса бўлади? Ҳар ҳолда менга, лакедемониялик қонун чиқарувчининг ҳузур-лаззатлардан тийилишни буюргани тўғрига ўхшайди. Кносс қонунларига келсак, агар хоҳиши бўлса, **637** уларга Клиний ёрдам берсин. Спартанинг ҳузур-ҳаловатлар ҳақидаги қарорлари менимча дунёда энг аъло (қоидалар) дир. Чунки бизнинг қонуналар, мамлакат сарҳадларидан энг кучли лаззатланишлар, бебошлиқлар ва турли жаҳол атларга берилиб кетишларга сабабкор нарсани қувиб чиқарадилар. Спарталилар жон куйдирадиган на кишлоқлар, на тоғларда сен базмлар ва улардан сўнг албатта турли-туман лаззатланишларга олиб келувчи нарсаларни кўролмайсан; кимда-ким маст бебошни учратса, дарҳол унга шундай жазо беради-ки, бу жазони Дионисий байрамлари

баҳонаси билан ҳам олиб ташлаб бўлмайди. Си зларда эса мен маст-аластлар тўла извошларни, Тарантада бизнинг муҳожирлар яқинларида Дионисий кунлари бутун шаҳарни мастона кўрганман. Бизда бундай ҳол асло бўлмайди.

Афиналик . Лак-едем ониялик меҳмон биродарим. Буларнинг ҳаммаси ҳам, шунга ўхшаш б ошқалари ҳам агар ўзини тута олиш билан бўлса мажстовга лойиқдир; бебошлик бўладиган бўлса бу хунук ишдир. Ҳа, айтиб қўяйки, сизларнинг аёлларингизнинг енгил-ақлиklarини айтиб, ҳар қандай афиналик сенинг гашингни келтириши осондир. Тарантадаги каби, бизда ҳам, сизда ҳам буларнинг ҳаммаси бир сўз билан ҳал қилиниши мумкин: бу ёмон эмас, тўғридир. Ўзига ғалати туюлган ўзга юртли одамга ҳар ким қуйидаги жавобни бериши мумкин: «Ажнабий, сен ҳайрон бўлма! Биздаги қонун шунақа. Сизларда балки ўзгачароқ қонундир, аммо у ҳам худди шунинг ўзи ҳақидадир». Қадрдон дўстлар, ҳозир сўз бошқа бир инсонлар ҳақида эмас, балки қонун чиқарувчиларнинг фазилати ва камчиликлари ҳақида бормоқда. Шунинг учун маст бўлиш ҳақидаги масалани тўлароқ кўриб чиқайлик. Чунки бу одат мураккаб ва уни тушуниш учун иқтидорли қонун чиқарувчи бўлмоғи зарур. Мен умуман ичиш керакми ёки ичмаслик керакми, деган (масала) ҳақида эмас, балки мастоналик ҳақида гапирмоқдаман: бунга скифлар, форслар, карфагенлилар, келтлар, иберлар, ракийялилар – бу қабилаларнинг ҳаммалари жанговор қабилалар каби ёндошиш керакми ёки сизлар каби муносабатда бўлмоқ керакми? Сенинг сўзларингга қараганда, сизлар бу одатдан бутунлай сақланасизлар, скифлар ва фракиялилар эса, ўзлари ҳам, уларнинг хотинлари ҳам умуман аралашмаган шароб ичадилар; улар майни кийимларига қўядилар ва бу одатларини яхши ва бахтли одат деб биладилар. Форслар бу одатдан ва сизлар инкор этувчи барча бошқа зеб-зийнатлардан тўла баҳраманддирлар, аммо ана улар (скифлар ва фракиялилар - тарж.) дай бебошлик билан эмас, албатта.

Мегила . Бебаҳо дўстим, биз қўлим изга қуроли олишимиз биланоқ уларнинг б арини тумтарақай қоч ишга мажбур қиламиз.

Афиналик . Бундай дема, қадрдоним! Чунки кўпинча қочиш ва қувлаш сабаблари аниқдан ай қолган ва шун-

дай бўлиб қолади ҳам. Шунинг учун, яхши ва ёмон одатларнинг даргумон кўрсатгичи эмас, гўё аниқ кўрсатгичи бўлиб жанглардаги ғалаба ва мағлубият хизмат қилади, деб уларга асосланиб бўлмайди. Негаки катта давлатлар жангларда кичик давлатларни мағлуб этиб ўзларига тобеъ эгалар, масалан, сирақузликлар локрларни (гарчи охиргиларни ўша томонларда энг мукамал қонунларга эга бўлсаларда), афиналиклар кеосликларни тобеъ этганлари каби; бундай мисолларни минглаб топиш мумкиндир. Шунинг учун ғалаба ва мағлубиятни бир четга қўйиб, бири жуда гўзал ва ажойиб, бошқаси эса ёмонлигига ишонч ҳосил қилиш учун ҳар бир одатни одат сифатида гапирмоғимиз керак. Бу одатларда нима яхшию нима ёмонлигини аввал менинг фикримча қандай кўриб чиқиш кераклиги ҳақида бир неча сўзларимни эшитишингизни сўрайман.

Мегилл. Нимани назарда тутмоқдасан?

Афиналик. Менинг назаримда, бирор урф-одат ҳақида эшитгани заҳоти уни ёмонлаш ёки мақташга тайёр бўлган одамлар тўғри иш қилмайдилар. Бу ҳол худди, бирор одам олдида буғдой нонини мақтаса, мақтовни эшитган одам шу заҳотиёқ на (ноннинг) қандай таъсир ўтказишини, на уни истеъмол қилиниши ҳақида ўйлаб бетмай, нонни қандай, ким, қандай таом билан ва қайси ҳолатда истеъмол қилиш мумкинлигини билмай (нонни) бадном қила бошлаганига ўхшайди. Менимча, биз ҳам, ҳозир ўз мулоҳазаларимизда худди шундай йўл тутмоқдамиз. Мастоналик ҳақида эшитибоқ биримиз дарҳол ёмонлашга, бошқамиз эса мақташга тушдик; буларнинг бари мутлақо ноўриндир. Ҳар биримиз буни гувоҳлар ва маддоҳлар ёрдамида амалга оширишга ҳаракат қилдик. Биримиз, кўпчиликка суяниб, ҳукмрон фикрни айтмоқдаман, деб ўйларди; бошқаларимиз бўлса жангларда май ичмайдиганлар қандай қолиб бўлганларини кўрганмиз, деб шунга асосланадилар. Аммо, ўз навбатида бу ҳам ҳали ойдинлашгани йўқ. Агар биз, бошқа қонунаштиришларни ҳам шундай муҳокама қиладиган бўлсак, бу оқилона бўлмайди. Мен ўшанинг ўзи ҳақида, яъни мастоналик ҳақида бошқача бир тарзда – менга маъқул туюлганидек гапирмоқчиман, фақат, агар мен шунга ўхшаш масалаларни

синчков кўриб чиқилганига тўғри у сулини бизлар учун аниқ-лай олсам бўлгани. Бунинг устига бу масала бўйича юзлаб ва минглаб қабилалар си зларнинг икки давлатингиз билан келиша олмайдилар ва сизлар билан даҳанаки жанг ҳам қилишлари мумкин.

Мегила. Албатта, агар бундай масалаларни кўриб чиқиш учун бир тўғри йўл бўлса, уларнинг муҳокамасини кечиктирмаслик керак.

Афиналик. Келинг, буни қуйидагича кўриб чиқайлик: агар кимдур эчкиларни кўпайтиришни ва бу жониворнинг ўзини гўзал бир тоғидик, деб мақтаса, бошқа биров эса, ишлов берилган ерда эчкилар чўпонсиз ўтлаб юрганани ва зарар келтираётганини кўриб уларни сўкса ва ўз устида бошлаган бўлмаган ёки ёмон б ошлиғи бўлган ҳар қандай тирик мавжудотни ёмонласа, у ҳолда айтилган, бундай одамнинг ёмонлашиши оз бўлсада оқилона, деб тан олармидик?

Мегила. Йўқ албатта.

Афиналик. Агар фақат денгиз иши билимига эга бўлсаю, аммо денгиз касалига гирифторми ё йўқми маълум бўлмаса, денгиз дарғасини яроқли, деб ҳисоблай оламизми ёки йўқми? Бунга нима де йсан?

Мегила. Агар унинг ўз ҳунаридан ташқари яна сен айтган ожизлиги ҳам бўлса, асло уни яроқли, деб бўлмайди.

Афиналик. Қўшин б ошлиғичи? Агар у ҳарб иши билимига эга бўлсаю, аммо шу қатори у кўрқоқ, хавф-хатар онлари кўрқувдан маст бўлиб боши айланадиган дарди бўлса бошлиқ бўла олишга лаёқатлими?

Мегила. Асло!

Афиналик. Агар у бу санъат соҳиби ҳам бўлмаса, яна кўрқоқ бўлсачи?

Мегила. Сен умуман яроқсиз эркаклар устидан эмас, қандайдир аёллар устидан бошлиқ бўладиган одам ҳақида гапирмоқдасан.

Афиналик. Ўз табиатига кўра фойдали бўлиш учун бошлиғи бўлиши зарур бўлган қандайдир бирор жамият-ни агар кимдир мақтаса ёки ёмонласа, ва у шу жамиятда тўғри раҳбарлик ва муомалаларни кўрмасдан доимо ё бош-

639

b

c

лиқ йўқ пайтида ёки лаёқатсиз бошлиқ билан бўлганида ўша жамиятни кузатган бўлсачи? Бу жамиятларнинг шундай кузатувчиларининг мақтов ва ёмонлашларини тўғри, деб тан олаимизми?

Мегилл. Зинҳор-базинҳор! Улар бу жамиятлардан бирон тасини тўғри фаолиятда кўришмаган ва уларга яқин бўлмаганларку!

Афиналик. Шунинга назарда тут! Биргаликда базм қураётган ва ушбу базмларнинг ўзини шу жамиятларнинг турларидан бири деб ҳисоблаймизми?

Мегилл. Ҳисоблаймиз.

Афиналик. Биронта одам бу базмларнинг тўғри тартибини кўрганми? Ҳеч қачон ва ҳеч ким, деб жавоб бериш сиз учун осон. Улар (базмлар) сизга ёт, улар сизда қонунлаштирилмаган. Аммо мен кўп базмларда бўлганман, айтиб ўтишим керакки, улар ҳақида кўп суриштирганман ҳам; ва ҳатто мен ҳам ҳеч қачон қандайдир базм, бутунлайича рисоладек бўлганини кўрмаганман ҳам, эшитмаганман ҳам, балки фақат озгина ва арзимас қисмигина бўлмаса, кўпгинача ноҳуш ўтади, деса бўлади.

Клиний. Ажнабий, бу билан нима демоқчисан? Аниқроқ сўзла! Ўзинг айтганингдек, гарчи базмда қатнашишга тўғри келсада, ўз тажрибасизлигимиз оқибатида, нималар ўрнини, нималар эса ноўрин ўтишини илғаб ололмаймиз.

Афиналик. Бу табиий. Аммо буни менинг кўрсатма-ларим ёрдамида тушунишга ҳаракат қилиб кўр. Ҳар хил йиғинларда, турли жамиятларда, уларнинг машғулотлари қандай бўлишидан қатъи назар маъқул бир бошлиқ бўлиши зарурлигини тушунсанг керак?

Клиний. Бошқача бўлиши мумкин эмасдир?

Афиналик. Биз ҳозир айтдикки, аскарлар устидаги бошлиқ жасур бўлиши керак.

Клиний. Албатта.

Афиналик. Жасур одам қўрқувлар таъсирида қўрқоққа қараганда камроқ хавфсирайди.

Клиний. Шундай.

Афиналик. Агар қўшинга, қўрқинч ва таҳликага туш-майдиган саркардани қўйиш мумкин бўлса, наҳотки биз шундай қилишга астойдил ҳаракат қилмасдик?

Клиний. Астойдил ҳаракат қилардик.

Афиналик. Энди эса сўз, ўрни душманлик тўқнашувларида, урушда бўлган кўшин бошлиғи ҳақида эмас, дўстона муҳаббат ва дўстлар ўртасида қарор топадиган осойишта муносабатлар бошлиғи ҳақидадир.

Клиний. Тўғри.

Афиналик. Бунга ўхшаш суҳбатлар, айниқса, унга маънавий йўлдош бўлса, шовқинсиз бўлмайди. Шундай эмасми?

Клиний. Албатта шундай!

Афиналик. Хўш, бу ерда ҳам аввало бошлиқ бўлиши керак-а?

Клиний. Бўлмасачи! Бу ерда бошқа ердагига қараганда зарурроқ!

Афиналик. Агар иложи бўлса, шовқин-суронга мойил бўлмаган одамни шундай бошлиқ қилиб қўйган маъқулми?

Клиний. Бошқача бўлиши мумкин эмасдир?

Афиналик. Шуниси ҳам аниқки, бундай йиғинларга уқилона муносабатда бўлиши керак. Чунки уларга хос бўлган дўстликнинг ҳимоячиси бўлибгина қолмай, яна шу дўстликни мулоқот воситаси сифатида мустақамлаштириши керакдир.

Клиний. Дарҳақиқат шундай.

Афиналик. Тўғри. Хўш, бўлмаган одамларга хўш, доно одамни бошлиқ тайинлаш зарур, аксинча эмас. Агар хўш бўлмаган (одам)га маст, ёш, доно бўлмаган (одам) бошлиқ бўлса, фақат жуда бахтли бир тасодиф билангина у дахшатли балолар келтирмайди.

Клиний. Ҳа албатта, бу бир улғу бахт бўларди.

Афиналик. Агар шунга ўхшаш суҳбатлар давлатларда иложи борича тўғри ўтса-ю кимдир худди шу урф-одатни ёмонласа, балки унинг бу ёмонлаши асосли бўлар. Агарда бу урф-одатни уни буғунлай бузуқлиги учун сўқиб ёмонласалар, у ҳолда, биринчидан, унинг турғунлигини, иккинчидан агар шундай, яъни хўш хўжайин ва буюрувчиси ўтса ҳамма нарса нохуш бўлиши уни улар идрок этмаганлари маълум бўлади.

Кеманинг маст бошқарувчиси ва умуман ҳар қандай хумор бошлиқ – нима бошқармасин – кемалар, ҳарб ара-

вачалари, қўшинни – нимани бошқарса ўшани остин-устин қилишини сезмаганмисан.

К л и н и й . Меҳмон, сен айна ҳақиқатни айтдинг. Бизга сен яна, базмларни қонуний ва тўғри ўтказиш қандай яхшилик келтиришини ҳам айтиб бер. Биз ҳозир айтиб ўтганимиздек, агар қўшин тўғри раҳбарлик остида бўлса, у ҳолда бундай қўмондонга эргашганлар ғалаба қозонадилар: бу оз жулҳоллик эмас. Бошқа ҳодисаларда ҳам шундай. Тўғри йўлга қўйилган базмлар-чи – улар, (айрим) шахслар ва давлатларга қандай афзаллик келтирадилар?

А ф и н а л и к . Тўғри тарбияланган бир ўғил бола ёки яхши жўровоз ашулачилар давлатга қандай афзаллик келтиради, деб сўрашимиз мумкин. Бунда биз ушбу жавобни берардик: биттасидан-да давлат жиндай фойда оларди. Агарда сиз, умуман тарбияланганларни тарбиялашдан давлат қандай манфаат кўради, деб сўраётган бўлсангиз, яхши тарбияланган болалар осонликча яхши одамлар бўладилар ва шундай бўлгач бошқа ҳамма (ишни) ҳам чиroyли адо этадилар, шу қатори душманларни ҳам енгадилар, деб жавоб бериш қийин эмас. Тарбия ғалабага ҳам етказеди, ғалаба эса баъзан – тарбиясизликка олиб бориши мумкин.

Урушда қозонилган ғалабалардан кўпчилик сурбет бўлиб, ҳаддан ошиб, ана шу сурбетлик таъсирида анчагина нуқсонларга гирифтор бўладилар. Тарбия ҳеч қачон Кадм аҳволига солмайди, ғалабалар эса одамлар учун шундай бўлган ва шундай бўлади.

К л и н и й . Дўстим, бизга сен, гўёки ичкиликбозлик пайтидаги бирга ўтказилган вақт, агар ҳамма нарса тўғри амалга оширилса, тарбиялашда катта аҳамиятга эга (тарбиянинг катта қисмини ташкил этади), демоқчига ўхшайсан.

А ф и н а л и к . Нима демоқчисан?

К л и н и й . Шундан кейин ўзингнинг фикрингни ҳаққоний эканлигини исботлай оласанми?

А ф и н а л и к . Ажнабий (биродар), гумонсирашларнинг бунчалик кўпайтидан, иш ҳақиқатан худди шундай бўлишини фақат биргина худонинг ўзи исботлай олади. Аммо мен, менинг назаримда нега шундай деб айтиш кераклигини кўрсатиб беришга тайёрман. Бунинг устига ҳозир биз қонунлар ва давлат қурилиши ҳақида фикрлашга киришдик.

Кл и н и й - Ҳозир шунча гум онлар келтириб чиқараётган масалалар бўйича сенинг фикрингни билмоқчи эдик. e

Афиналик. Биз қуйидагича йўл тутишимиз керак. Сиз идрок этишга урининг, мен эса ўз фикримни иложли борица тушунтиришга ҳаракат қиламан. Аввал бунга қулоқ солинг: барча эллинар бизнинг давлатимизни сўзамол ва кўп сўзловчи деб, Лакедемон Ҳусусида эса (гўё) у камсухан, Критда эса, сўзамоликдан кўра серфикрликни ривожлантирадилар, деб ҳисоблайдилар. Унча муҳим бўлмаган мавзу - мастоналик ҳақида - кўп гапирмоқда, арзимаган нарса тўғрисида узундан-узоқ мулоҳазаларга берилиб кетмоқда, деб ўйлашингиздан кўрқаман. Аммо, мусиқий санъатнинг тўғри асосларини эътиборга олмамай базмларни табиатга мос равишда ўтказиш ҳақидаги масалани етарли даражада ойдинлик киритиб қамраб олиш мумкин эмас. Худди шундай, мусиқий санъатни ҳам тарбия мажмуасининг ҳаммасисиз тушуниб бўлмайди. Буларнинг ҳаммаси узундан-узоқ мулоҳазалар қилишни талаб этади. Қандай йўл тутамиз, ўзингиз ҳал қилинг: ҳозирча бу масалан и қолдириб, бошқа бирон-бир қонун муҳокамасига ўта қолами эми? 642

Мегила. Афиналик-ажнабий! Бизнинг она юртимиз ўзоғи сизнинг давлатингиз билан меҳмоннавозлик ришталари ила боғлиқ эканлигини сен балки билмасан. Қайсидир давлатнинг меҳмони эканлигини болалигида эшитган деярли ҳар бир инсонда унга - ўзининг иккинчи ватанига ёшлигидан биз, Афина меҳмонлари ҳис этадигандек, хайрихоҳлик туйғуси пайдо бўлади. Ҳар қалай мен Буни ҳис этаман. Лакедемонияликлар: «Бизга нисбатан сизнинг давлатингиз Мегила, мана бундай ноҳуш (ёки яхши) иш қилди» - деб афиналикларни ёмонлаганлари ё мақтаганларини эшитсам, ёшлигимдан сизларни ҳимоя этиб ёмонлаганлар билан доимо баҳслашиб келганман. Мен ҳамма вақт афиналикларга хайрихоҳ бўлганман, ҳозиргача ҳам менга сизнинг талаффузингиз оҳанги хуш ёқади; кўп одамларнинг яхши афиналиклар бениҳоя яхшилар, деган фикрлари менга мутлақо тўғридек туюлади. Чунки фақат уларнинг яхшиликлари зўравонликсиз, ўз-ўзидан пайдо бўлади; худонинг ўзи уларга яхшилик қилишни ато этган, шу боисдан унда ҳеч сунъийлик йўқдир. Шунинг учун менинг тарафимдан қар- b

ш иликдан кўрқма; ўзингга нимаики қадри бўлса, бари-
ни айтавер.

- К л и н и й . Худди шунга ўжшаб, ажнабий (биродар) менинг сўзимни ҳам эшитиб, қабул эт, сўнгра нимани хоҳласанг бе-
малол айт-авер. Балки сен бу ерда, Критда Эпидемид деган
илоҳий зот ҳақида эшитгандирсан. У бизга қариндош бўлар-
ди. Форс урушларидан ўн йил аввал у Афинага келди ва у
ерда худонинг каромати билан, худо буюрган қурбонликлар-
ни қилди. Худди ўша вақтда афиналиклар форс босқини-
дан хавфсираб турардилар. У уларга башорат қилиб, форс-
лар ўн йил ўтгандан кейингина келишларини, келганларида
эса ўз умидларини рўёбга чиқаролмай ва кўргизган офат-
ларига қараганда ўзлари кўпроқ офат-балолар кўриб анги-
лишларини айтди. Шу вақтдан бери бизнинг аждодларимиз
сизлар билан меҳмондўстлик иттифоқини туздилар; менинг
ва ота-онамнинг сизга хайрихоҳлигимиз шундан келиб чи-
қди.

- 643 А ф и н а л и к . Аён бўлишича, сиз мени эшитишга тай-
ёрсиз. Менда эса гапириш иштиёқи бор, аммо уни амалга
оғпириш осон эмас; шундай бўлсада ҳаракат қиламиз. Ав-
вало мулоҳаза юритиш тартибига биноан, тарбияни ўзи
нима ва унинг кучи нимада эканлигини аниқлаб олайлик.
Келишиб олди-ки, келгусида бизнинг фикрлаш йўлимиз
токи у (йўл) бизни шароб худосига олиб боргунича айни шу
йўсинда бўлиши керак.

- б К л и н и й . Сенга шу маъкул бўлса, майли розимиз.

А ф и н а л и к . Тарбия деганда нима назарда тутилиши-
ни мен тушунтираман, сизлар эса менинг фикримга қўши-
ласизларми йўқми, айтасизлар.

К л и н и й . Тезроқ гапир!

- А ф и н а л и к . Мен шуни айтиб, тасдиқлайман ҳамки, қан-
дай бўлмасин бирор ишда етук бўлишни истаган одам бунга
тааллуқли бўлган барча нарсада ёшлигидан гоҳ ўйин сифа-
тида, гоҳида жиддий машқ қилиши керак. Масалан, яхши
дехқон ёки бинокор бўлишни хоҳлаган одам болалик ўйинла-
рида ё ерга ишлов бериш ёхуд ўйинчоқ уйларни қуриши ке-
рак. Мураббий уларнинг ҳар бирига ҳақиқийсига ўжшаган
мўъжаз, кичкина асбоб-ускуна бериши зарур. Худди шунга
ўжшаб уларга зарурий билимларнинг ибтидосини, бошлани-
лини ўргатсин, масалан бинокорга – ўлчашлар ва газчўпдан

фойдаланишни, жангига – суворийликни (ва ҳоказо) ўргатсин, буларнинг ҳаммаси ўйин сифатида бўлсин. Болалар кейинчалик қайси машғулот бўйича камол топишлари зарур бўлса ўшанга тааллуқли, уларнинг мойиллик ва қизиқишларини ўйин ёрдамида ўшанга йўналтиришга ҳаракат қилсин. Бола улғайиб ниманинг билмидони бўлиши ва ниманида камолотга эришиши зарур бўлса ўшанга меҳр-муҳаббат уйғотувчи етарли тарбияни, болага илм ўргатишда энг муҳким оми, деб ҳисоблаймиз. Бу айтилганлар сизларга маъқулдими?

Клиний. Маъқул.

Афиналик. Тарбия деганда нимани назарда тутишимизни ҳам аниқлаб олайлик. Ҳозир биз, айрим шаҳрларнинг тарбиясини ёмонлаб ёки мақтаб, баъзиларимизни тарбияли, баъзиларимизни тарбиясиз деймиз, баъзида эса бутун тарбияси чакана савдо ёки денгиз тижоратини билгани билан чекланганларни ҳам тарбияли деб атаймиз. Биз ҳозирги ўз мулоҳазаларимизда тарбия деганда буни эмас, балки одамни адолат ила бўйсунувчи ёки ҳукмрон бўла оладиган баркамол фуқаро бўлишига интилишга мажбур эътидан, болаликдан яхшиликка етакловчи нарсани назарда тутамиз. Мен эсимча, бизнинг бу суҳбатимизда берилган тушунчага кўра фақат шуни тарбия деса бўлади. Ўз мавзуси ва мақсади пул, ақд-идрок ва адолатдан маҳрум қудрат ёки болшқа бирор санъат бўлган тарбия эса тубанлик ва пасткашлиқдир, умуман бу номни олишга нолайиқдир. Биз ўз-ўзимиз билан номлар эътида баҳслашиб ўтирмаймиз. Ҳар ҳолда, тўғри тарбия олган одамлар яхши (одамлар) бўладилар ва тарбияли (одобли)ликка муносиб баҳо берилиши керак, чунки у: (одоб) – яхши одамлар эга бўлган нарсаларнинг энг гўзелидир, деб қилган ҳозирги мулоҳазаларимиз ўз кучини сақлаб қолса бас. Агар тарбия ўз йўлидан чиқиб кетган бўлса-ю, аммо уни тўғрилаш имтиқони бўлса, ҳар қандай одам ўз умри давомида кучи етганича бунга ҳаракат қилиши керак.

Клиний. Тўғри. Биз сенинг сўзларингни тасдиқлаймиз.

Афиналик. Бундан олдинроқ, ўзи устидан ҳукмронлик қила оладиганлар яхши, бундай қилолмайдиганлар ярамас одамлар, деб келишган эдик.

Клиний. Сен мутлақо ҳақсан.

А ф и н а л и к . Келинг, олдин айтганларимизни аниқроқ қилиб қайтарайлик. Кучим етганича, қиёслаш ёрдамида Буни сизларга тушунтириб беришимга ружсат беринг.

К л и н и й . Марҳамат.

А ф и н а л и к . Бизнинг ҳар биримиз – бу бир бус-бутунлик эканлигимизни тан оламизми?

К л и н и й . Ҳа.

А ф и н а л и к . Аммо ҳар бир одам ўзида иккита қарама-қарши ва жоҳил маслаҳатчига эга – (булар): лаззат ва дард.

К л и н и й . Дарҳақиқат.

А ф и н а л и к . Уларга яна келажакка тааллуқли фикрлар ҳам келиб қўшиладилар, уларнинг умумий номи – умиддир. Чунончи, кам-дардни кутишни қўрқинч, лаззатни кутишни — жасорат дейилади. Буларнинг ҳаммасини устида, улардан қайси бири яхши, қайси бири ёмон эканлиги ҳақида ҳулоса чиқарувчи онг туради; худди шу (онг - тарж.) давлатнинг умумий тузуки бўлиб, қонун номини олади.

К л и н и й . Сўзларингни машаққат билан илғаб олаётган бўлсамда, тушунишга ҳаракат қилияпман, давом этавер.

М е г и л л . Мен ҳам шундай таассуротдаман.

А ф и н а л и к . Бу ҳақда биз қуйидагича мулоҳаза юритамиз: тасаввур қилайлик, биз тирик мавжудотлармиз, бу (мавжудотлар) эрмак ёки қандайдир жиддий мақсад билан худолар томонидан ясалган ажойиб қўғирчоқлардир: бу бизга номалълум; аммо биз биламиз-ки, биз айтиб ўтган, бизнинг ички (Ботиний) ҳолатларимиз худди ришталар ёхуд иплардай ҳар бири ўз томонига тортиб, судрайдилар. Лекин улар қарама-қарши бўлганлари учун бизни қарама-қарши ҳаракатларга (амалларга) бошлайдилар ва бу яхшилик ва ёмонлик (нуқсон)ни ажратишга хизмат қилади. Бизнинг мулоҳазаларимизга кўра, ҳар ким доимо собитқадамлик билан, майлардан фақат биринга (айтиб ўтилган ипларнинг фақат бирининг тортиб-судрашига - тарж.) ҳеч нарсада ундан оғишмай ва бошқа ип-ришталарга қаршилик кўрсатиб, мойил бўлиши керак, бу (ип-тарж.) эса, давлатнинг умумий қонуни, деб аталамиш, олтиндай (қадрли) ва илоҳий онг раҳбарлигининг ўзидир. Бошқа иплар олдий темирдан ва қўполдирлар; олтиндай бўлса ҳам,

фақат шу илми-на майин, мулоий-имдир, бошқалари эса бошқа турларга ўхшаб кетадилар. Қонуннинг ажойиб, гўзал раҳбарлигига доимо ёрдам бериб туриш зарур. Чунки онг, гўзал бўлсада, муъмин ва зўравонлиги йўқ, ўз раҳбарлигида ёрдамчиларга муҳтож, шундай бўлсин-ки, биздаги олтин тур бошқа турларни енгсин. Биз кўпирчоқлармиз, деган ривоят яхшилик, хайрихоҳликнинг сақланишига кўмак берарди; «ўзидан кучлироқ ёки ўзидан кучсизроқ» ёборасининг аҳамияти равшанроқ бўларди. Давлат ва айрим инсон хусусида айтиш мумкин-ки, уларнинг сўнги си (инсон) раҳбарий ишлар ҳақидаги сўзни чин ҳақиқат ҳисоблаб унга мувофиқ равишда яшаш зарур дерди; давлат эса бу сўзни худолардан ёки буларни ҳаммасини идрок этган одамдан қабул қилиб, уни ўзининг ички муносабатлари учун ҳам, бошқа давлатлар билан бўладиган алоқалар учун ҳам қонун қилиб олади. Шундай аснода, ёмонлик ва яхшилик бизда анқироқ чегараланадилар. Бу аён бўлганидан кейин, тарбия ва бошқа одашлар, шу қатори шаробга берилиб вақт ўтказиш арзийдими, деган масала ҳам равшанлашади. Аввалига, шундай арзим аган мавзу борасида жуда кўп гапирилгандай туюлганди; энди эса бу масала бундай чуқур мулоҳазаларга арзигулик эканлиги маълум бўлиб қолиши мумкин.

Клиний . Тасаннога лойиқ сўзлар. Мулоҳазаларимизни ярашиқликни ҳоҳиясизга етказасан.

Афиналик . Шундай қилиб, айтчи: агар биз шунга ўхшаш кўпирчоқнинг маст бўлишига йўл қўйсак, уни не ҳолга солиб қўямиз?

Клиний . Бундай савол бериб нимани назарда тутмоқдасан?

Афиналик . Қуйидагида ташқари ҳеч нарсани: агар бири бошқаси билан қўшилса қандай ҳодиса рўй беради? Ўз фикримни янада равшанроқ ифодалашга ҳаракат қиламан. Мен ушбун сўрамоқдаман: шароб ичиш лаззатлар, дардлар, газаб, муҳаббатни янада кучлироқ қилмайдими?

Клиний . Жуда кучайтир ади.

Афиналик . Бизнинг ҳиссиётларимиз, хотира, хос мулоҳазамиз, фикрлари мизни чи? Улар ҳам худди шундай кучлироқ бўладиларми ёки одам ҳаддан зиёд майжўрликка берилиб улардан бутунлай маҳрум бўладими?

К ли н и й . Бутунлай маҳрум бўлади.

А ф и н а л и к . Бундай одам гўдаклигида қандай руҳиятга эга бўлса, шундай руҳият ҳолатига қайтади, тўғрими?

К ли н и й . Бошқача бўлиши мумкинми?

А ф и н а л и к . Шунда унинг ўзини идора қила олиш имконияти жуда кам бўлади.

646

К ли н и й . Албатта, жуда кам бўлади.

А ф и н а л и к . У ҳеч арзимайдиган бир одам бўлиб қоладими?

К ли н и й . Шубҳасиз.

А ф и н а л и к . У ҳолда, демак, фақат қарияларгина эмас, маст одамлар ҳам яна болаликка қайтадилар, шундайми?

К ли н и й . Меҳмон, сўзларинг айна ҳақиқат.

А ф и н а л и к . Кучимиз етганича бу одатдан қочиш ўрнига, **у**ндан тотиб кўришга ишонтирадиган бирор далил борми?

b

К ли н и й . Борга ўхшайди. Ҳар ҳолда сен буни тасдиқлаб **ж**аттга яна исботлашга тайёрга ўхшайсан.

А ф и н а л и к . Сен тўғри эслатдинг. Бунга мен ҳозир ҳам тайёрман; иккалангиз ҳам мени тинглашга ихтиёр билдирмоқдасиз.

К ли н и й . Ихтиёр этмай бўладими? Бирор бошқа нарсага бўлмасада, гўёки инсон ихтиёрий равишда жирканч ҳолатга **т**ушиши кераклиги ҳақидаги ажойиб ва ғалати фикр **у**чун (эшитиш иштиёқи бор).

А ф и н а л и к . Сен кўнгли ҳолатини назарда тутмоқдасан, шундайми?

К ли н и й . Ҳа.

А ф и н а л и к . Дўстим, баданчи, бадан? Агар кимдир ўз ихтиёри билан ишдан чиқиш, озиб кетиш, шармандалик, беҳолликка **ч**а тубан тушса хайрон бўламизми?

c

К ли н и й . Хайрон бўлмай бўладими?

А ф и н а л и к . Сен нима дейсан? Шифокорларга мурожаат қилувчилар, дори ичиш қисқа муддат ўтгач уларнинг баданларини узоқ муддатга, то умрларининг охиригача **ш**ундай аҳволда қолишдан кўра ўлишга рози бўладиган даражага солиб кўядиган ҳолатга тушириб қўйи-

шини билмайдилар, деб ўйласак бўладими? Ма ш а қ қ а т л и
гимнастика машқлари билан шуғулланувчилар олдин худ-
ди бемордек бўлиб қол и ш л а р и б и з г а м а ъ л у м - к у .

К л и н и й . Б у н и ҳ а м м а м и з б и л а м и з .

А ф и н а л и к . Кейинги фойдалар учун улар буни ихтиё-
рий равишда қилишларини ҳам биламиз-а?

К л и н и й . А л б а т т а .

А ф и н а л и к . Бошқа урф-одатлар ҳақида ҳам шунга
ўхшаш фикр юритиш керак эмасми?

К л и н и й . Ш у н д а й б ў л и ш и к е р а к .

А ф и н а л и к . Агар биз келтирилган мисолларни тўғри
кўриб чиққан бўлсак, одамлар майжўрликка берилган вақ-
тдаги кўнгилжушликка арга нисбатан ҳам шундай бўлиши
керак.

К л и н и й . Ш у б ҳ а с и з .

А ф и н а л и к . Ш у н д а й қ и л и б , а г а р д а ш а р о б ў з ф о й д а с и -
га кўра бадантарбиялардан кам бўлмайдиган бўлиб чиқса,
у ҳолда унда уларга (бадантарбияларга) қараганда яна бир
афзаллик бўлади, яъни улар аввалига оғриқ билан боғлиқ-
лар, у (май) эса бундай эмас.

К л и н и й . Б у н д а с е н ҳ а қ с а н , а м м о , а г а р д а б и з у н д а
(майда) қандайдур фойда бор деб ўйласак мен жайрон қол-
ган бўлардим .

А ф и н а л и к . Х у д д и ш у н и б и з ҳ о з и р а н и қ л а ш т а ҳ а р а к а т
қилишимиз керак бўлади. Менга айтчи, биз иккита деярли
қарама-қарш и кўрқинч хилларини фикрлай оламизми?

К л и н и й . Қ а й с и л а р и н и ?

А ф и н а л и к . У л а р у ш б у л а р : б и з к у т а ё т т а н ё м о н л и к л а р -
дан кўрқамиз.

К л и н и й . Ш у н д а й .

А ф и н а л и к . А г а р б и з қ а н д а й д и р н о х у ш и ш н и қ и л и б
қўйсак ёки гапириб қўйсак бизни аҳм оқона одамлар қато-
рига қўшишлари мумкинлиги учун кўпинча (бошқалар- 647
нинг) биз ҳақимиздаги фикрларидан ҳам кўрқамиз.
Кўрқувнинг бу хилини биз, ўйлаётганимизки, бошқалар ҳам -
ҳаё деб атаймиз.

К л и н и й . Ш а қ - ш у б ҳ а с и з .

А ф и н а л и к . М е н кўрқувнинг уш бу икки жили ҳақида
гапирмоқдаман. Уларнинг иккинчиси оғриқ ва бошқа

қўрқувларга қарама-қаршидир; худди шундай у, кўпгина буюк аъзазатларга ҳам қарама-қаршидир.

Клиний . Сен мутлақо ҳақсан.

Афиналик . Наҳотки, қонун чиқарувчи – умуман бошқа ҳар қандай фойдали одам ҳам ушбу қўрқувни жону дилдан эъозламайди? Ва, уни виждоналик деб атаб, виждонийликка қарама-қарши бўлган жасоратни ҳаёсизлик сифатида белгилаб қўймаймими, бу ҳаёсизликни эса ҳам хусусий, ҳам ижтимоий ҳаётда ҳамма учун энг катта ёмонлик деб ҳисобламаймими?

Клиний . Сен ҳақсан.

Афиналик . Тўғри эмасми, қўрқувнинг шу туридай ҳеч нарса – агарда биз ҳар бирини айрим ҳолда қиёслайдиган бўлсак, бизга шунча буюк афзалликлар келтирмайди, шу қатори урушдаги галабалар ва халос бўлишлар, қутқарилишлар ҳам. Галабанинг иккита сабаби бор-ку: рақиб олдидаги жасурлик ва дўстлар олдидаги ёмон шармандалик қўрқуви.

Клиний . Шундай, албатта.

Афиналик . Демак, бизнинг ҳар биримиз жасоратли (қўрқмас) ва шу билан бирга қўрқув (ҳиссиётига) эга бўлишимиз керак. Нега шундай эканлигини муҳокама қилиб бўлгандик.

Клиний . Ҳа, етарли даражада.

Афиналик . Ҳар бир одамни қўрқмас, жасур қилишни хоҳлаб, бунга қонунга мувофиқ равишда уни кўпдан-кўп турли қўрқувларга юзма-юз қўйиш орқали эришамиз.

Клиний . Шундай бўлса ажаб эмас.

Афиналик . Биз кимнингдир (қалбига) адолатли қўрқув солишни хоҳдасак-чи? Наҳотки, ўз аъзазатлигиш-дилхушликларини енгишга маҳорат касб этиши учун биз уни ҳаёсизлик билан тўқнаштириб қўймаймиз? Мардликда баркамолликка эришишни хоҳлаган (одам) ўзига хос бўлган қўрқоқлик билан курашиши ва уни енгиши керак эмасми? Бундай кураш билан шугулланмаган (кураш машқини қилмаган) ва бунга тажрибаси бўлмаган – у ким бўлишидан қатъи назар – эъзуликка нисбатан, эришиши лозим бўлган даражанинг ярмига ҳам эриша олмайди. Ким етарли даражада оқилона фикр юрита оладиган бўлади – беҳаё ва адолатсиз ишларга олиб боғрадиган кўпдан-кўп дилхушликлар ва нафсоний ис-

таклар билан курашадиган, уларни қўнғилхушликлар вақтида ҳам, жиддий ишларда ҳам онг, ҳаракат ва санъат орқали енгадиганми ёки бунга ҳеч кўникмаганми?

Клиний. Сўнгиси даргум он.

Афиналик. Хўш, нима қилмоқ керак? Бирор тангри одамларга уларда кўр қинчи жунбушга келтирадиган бирор сеҳрли дамлама (ичимлик) берганми, токи бу ичимликни кимки қанча кўп ичса, ҳар бир қултуми билан у ўзини шунча бахтсизроқ ҳисоблайдиган бўлса? У ҳозирги кундан ҳам, келажакдаги барча нарсалардан ҳам, кўрқадим, шундайки, энг мардона одам ҳам охир-оқибат даҳшатга тушади; ухлаб, кайфи тарқагач, у яна ўзига келади.

Клиний. Инсонларда қа бул қилинган қайси ич имлик ҳақида бундай дея ол амиз, ажнабий (биродар)?

Афиналик. Ҳеч қайсиси ҳақида. Агар қаердандир бундай ичимлик пайдо бўлиб қолганида, мардликни синаш учун бу фойдалани бўлмаганими? Бундай ҳолатда биз унга бундай дейишим из мумкин бўларди: «Критликларга ёки бошқа кимларгадир қонун берувчи соҳиби қонун (қонун чиқарувчи), ўз фуқароларини, уларнинг мардлик ва кўрқоқликларини си найдиган нарсага эга бўлишни хоҳлармидинг?»

Клиний. Бу равшанку: ҳар қандай (қонун чиқарувчи) истардим, дейди.

Афиналик. «Яна. Бу нарсани сен эҳтиёткорлик билан, катта хавф-хатарсиз синашини хоҳлайсанми ёки аксинчами?»

Клиний. Эҳтиёткорлик яхшилигини ҳар қандай одам эътироф этади.

Афиналик. Кўреувни қучайтириб ва шундай аҳволда ким қандай бўлганлигини кузатиб, на сўхатлар, ишонтиришлар ва раббатлантиришлар ёрдамида одамни кўрқмас бўлишига мажбур этиш ва сенга қулоқ солмайдиган ҳамда ҳамма нарсада сен буюртганингдек бўлмаганларни шарманд қилиш учун сен бу ичимликдан фойдаланмайсанми? Яхши ва мардона машқ қилганларни уларга тўсқинлик қилмай қўйиб юборасанми, бу машқларни ём он бажарганларга жазо белгилайсанми? Ёки, ёмонлаш учун ҳеч қандай сабаб бўлма-са ҳам, сен бундай ич имликдан ҳеч фойдаланмайсанми?

Клиний . Мусофир (дўстим), нега у бу ичимликдан фойдаланмас экан?

Афиналик . Дўстим, бу гимнастикадаги ҳозирги машқларга қараганда жуда енгил синов бўларди. Уни айрим шахсларга ҳам, озчиликка ҳам ва умуман ҳар қанча миқдордаги одамларга ҳам қўлласа бўлади. Агар кимдир уятчанлиги учун, камолот касб этагунича ҳеч (кимга) кўринмаслик керак, деб ҳисобласа ва минглаб бошқа нарсалар ўрнига фақат шу ичимликдангина фойдаланиб хилватда бир ўзи кўрқув билан кураш машқини қилса, у тўғри йўл тутган бўлур эди. Ҳам табиатдан, ҳам ўз ингилиш-ҳаракатлари билан яхши тайёргарлик кўрганлигига ишончи комил бўлса, ўзига ўзи ишонса, у кўпчилик ҳамтовоқлари билан биргаликда, ошқора машқ қилиш-шугуланишдан ҳеч ҳам кўрқмайди. У тўғри қилади, чунки у ичкиликнинг муқаррар ўтказадиган таъсир кучини енгади ва ғалабага эришади, ҳеч бир муҳим нарсада у андишасизлик билан (яхши) фикридан қайтмайди ва ўзининг хайрихоҳлиги сабабли ҳеч нарсада ўзгармайди. Аммо у, ичкиликда ортиқчалик (меъёрдан ошиш)дан, бу ичимлик ҳамма одамлар устидан қозонадиган ғалабасидан кўрққан ҳолда, эҳтиёт бўлоғи керак.

Клиний . Ажнабий (биродар), тўғри айтасан, бундай қилган (одам) ўзининг ақл билан иш юритишини намойиш этарди.

649

Афиналик . Қонун чиқарувчига яна қайта ушбунни ҳам айтиб қўяйлик: «Шундай эй, қонун чиқарувчи, одамларга бундай кўрқувни кучайтирувчи (жонлантирувчи, уйғотувчи) ичимликни на худо берди, на бизнинг ўзимиз уни кашф этдик - чунки бу ерда сўз базмдаги сеҳргарлар тўғрисида кетаётгани йўқ. Аммо, кўрқмаслик (жасурлик), беқиёс кучли жасорат уйғотадиган, бунинг устига бевақт, номақбул жасоратни уйғотадиган ичимлик ўзи борми? Ёки биз бошқачаро қ гапираимизми?»

Клиний . Мавжуд, дейди у (қонун чиқарувчи), шаробни назарда тутиб.

б

Афиналик . Бу ичимлик биринчисига (яъни хаёл қилинган ҳалиги сеҳрли ичимликка – тарж.) бутунлай қарма-қаршидур. Уни ичаётган одамни аввал у ўзини ўзига раҳмдил қилади; (кечирувчи, юмшоқ қаровчи қилади); ва

уни қанча кўпроқ тотгинса, яхшилик ва ўзининг маъхум кучига шунча кўп умидлар билан тўлиб тошади. Охир оқибатда худди у донодай, тўхтамай сўзлашга, тантиқлик ва имконият борича кўркмасликкача боради, яъни у ўйламай-нетмай гапириверади ва ҳар неки бўлса қилаверади. Бу фикрни, ўйлайманки, ҳамма маъқулласа керак.

Клиний . Албатта.

Афиналик . Яна ушбунга эслайлик. Бизнинг дили мизда икки туйғу: биринчиси – беқийс жасорат туйғуси, икинчиси, аксинча, беқийс кўрқув туйғуси тарбия топиши керак, дедик.

Клиний . Агар адешмасак, бу, сен виждонийлик, деб атаганингдир.

Афиналик . Ёдинтизда яхши сақланиб қолибди. Мардлик ва жасурлик кўрқув муҳитида ривожлантирилиши керак бўлганидан, уларга қарама-қарши сифатларни кўрқувга қарама-қарши нарса муҳитида тарбиялаш керак эмасми, деган савол туғилади.

Клиний . Албатта, шундай.

Афиналик . Шундай қилиб, биз ўз табиатимизга кўра жасур ва жасоратли бўладиган ҳолатларда, беҳаёлик ва кўрсликка илоҳи борича кам йўл қўйиб, бирор уятли ишни қилиш, бошидан ўтказиш ва ёки гапириб қўйишдан кўрқиб (руҳиятимиз) тарбияси билан шуғулланиш имиз керак акка ўхшайди.

Клиний . Шундайга ўхшайди.

Афиналик . Бизни бу ҳолга соладиганлар: ғазаб, эҳтирос, безбетлик (андишасизлик), жаҳолат, такаббурилик, ғараз, кўрқоқликдир. Булардан ташқари, яна: бойлик, гўзаллик, куч ва кайф бериб маст қиладиган ва бизни ақдан оздирадиган барча нарсалар. Шароб ва кўнгиш хушликлардан ташқари, барча бу ҳолатларни олдинишга сфақат бир текшириб олиш (тажриба қилиш)га мослашган, арзон ва зарарсиз бошқа бир лаззатланишни айтилашимизми, токи бу текширишлардан сўнг биз улар машқи билан шуғуллансак? Албатта, бунда баъзи эҳтиёт чораларни кўрилиши керак бўлади.

Минглаб адолатсизликлар туғилдиган илҳиқ ва лапашанг дилни қандай қилиб яхши синашни муҳокама қилайлик: у билан шахсий мулоқотлар йўли биланми – унда бизга

650 жавф-хатар таҳдид қилади ёки Дионисий байрамида кузатишлар йўли биланми?

Севги дилхушлиklarига берилган булҳавас одамнинг дилини си наш учун, унинг дил майллари, дилидаги борини кўриш учунгина, биз унга ўз қизларимиз, ўғилларимиз ва хотинларимизни ишониб топшираимизми? Шунга ўхшаш минглаб мисолларни келтириб, дилхушлиklar пайтида (руҳиятни) билиб олиш қанчалик яхши эканлигининг фойдасига бениҳоя кўп гапириш мумкин бўларди. Бизнинг фикримизча, бир-биримизни синаш учун бу энг маъқул усул эканлигига на критлилар, на бошқа бировлар шубҳалана олмайдилар. Бунинг устига у, ўзининг арзонлиги, хавфсизлиги ва тезкорлиги билан синовларнинг бошқа усулларида устун туради.

Клиний . Бу – айна ҳақиқат.

Афиналик. Табиатни ва дилларнинг сифатларини тушуниш, улар ҳақида қайгурадиган санъат учун энг фойдали воситалардан бири бўларди. Биз эса, менинг билишимча, бу давлатни бошқариш санъатига тааллуқли эканлигини тан оламиз. Шундай эмасми?

Клиний . Албатта, шундай.

ИБКИНЧИ КИТОБ

Афиналик . Бундан кейин, албатта, 652

Мусликий тарбия
ҳақиқий
қонунчиликиннг
зарурий шарт
и сифатида

ушбу масаланни муҳокама этиш керак: базмларда май ичишни тўғри тартибга солиш фақат шу имкониятти, яъни одамнинг табиий сифатларини билиш имкониятининг ўзи ни берадими ёки ҳар қандай сайъ-ҳаракатга арзигулик яна бир афзаллик мавжудми? Нима десак бўлади? Ҳа, яна бир афзаллик бор: бизнинг мулоҳазалари миздан шу (фикр) келиб чиқади. Уни мадан иборат – бу масалада адашиб кетмаслик учун биз бунди диққат билан кўриб чиқишимиз керак бўлади.

Клиний . Гапиравер!

Афиналик . Мен, аввал биз тўғри тарбия, деб атаган нарсани эсламоқчиман. Чунки мен, биз айтиб ўтганимиз афзаллик ўз ҳаёти билан худди шу тўғри тартибга солинган одатга боғлиқдир, деб ўйлаётиман. 653

Клиний . Сен қандайдир ўта муҳим бир нарса ҳақида гапирмоқдасан.

Афиналик . Ишончим комилки, биринчи болалик ҳиссиётлари – лаззатланиш ва дард ва улар туфайли дилда хайрхоҳлик ва тартиб намоён бўлади. Идрок этиш ва мустаҳкам ҳақиқий фикрларга келсак, ҳеч бўлмаганда ҳатто қариллик чоғларидан улар кимдан намоён бўлсалар ўша одам бахтлидир. Кимки уларга ва уларга боғлиқ бўлган барча фазилатларга эга бўлган одам бўлса у – баркамол инсондир. Мен тарбия деб, аввало болалардан намоён бўладиган яхши фазилатни атайман. Агар лаззатланиш, дўстлик туйғуси, ғамалам ва ёмон кўриш уларга ақл-идрок билан ёндошишга ҳали лаёқатсиз одамларнинг дилларида етарлича намоён бўлсалар, у ҳолда, кейинчалик бу лаёқатга эга бўлганларида, олган шу тўғри кўникмаларини улар онг билан келиштириб оладилар. Худди шу келиштирилишликнинг ўзи жам-

лашган бутун хайрихоҳликдир. Эзгу иш – хайрихоҳликнинг ҳузур-лаззат ва дардга алоқадор қисмини, нимани ёмон кўриш керак бўлса ўшани бошдан охиригача ёмон кўришга, нимани севиш керак бўлса ўшани севишга зарурий даражада ўргатадиган қисмини мулоҳазада айрим ажратиб кўйиш ва асосли равишда менингча, уни тарбия, деб аташ мумкин бўлади.

К л и н и й . Тарбияга оид аввалги ва ҳозирги таъкидларингда сени қақ деб ўйлайман ажнабий (биродар).

А ф и н а л и к . Жудаяхши! Шундай қилиб, тўғри йўналтирилган лаззатлар ва дардлар тарбияни ташкил этади; аммо инсонлар ҳаётида улар кўп жиҳатдан сусаядилар ва бузиладилар.

Шунинг учун, меҳнат-машаққат учун туғилган башар авлодига рағзузорлик қилиб бу машаққатлардан нафас ростлаш учун илоҳий байрамлар тайин қилдилар. Музаларни, уларнинг йўлбошловчиси Аполлонни ва Дионисни шу байрамлар қатнашчиси сифатида тортиқ этдилар, токи тарбия камчиликларини байрамларда худолар ёрдамида тузатиш мумкин бўлсин.

Шундай қилиб, такрор айтаманки: бизнинг ҳозирги тасдиқ этаётганимиз, ҳақиқийлик ва табиат билан мувофиқ келадими, шунни кўриб чиқишимиз керак. Биз тасдиқлаб айтдик-ки, ҳар қагндай навақирон инсон, айтиш жоизки, на баданида, на овозида ҳаловат-сокинликни сақлай олмайди, аммо у доимо ҳаракатда бўлишга ва овозлар чиқаришга интилади, қаранг-ки, ёшлар

масалан, рақс ва ўйинлардан лаззат топиб, гоҳ сакрайдилар ва югурадилар, гоҳида эса бор овоз билан бақирадилар. Бошқа тарих мавжудотларда, ҳаракатлардаги уйғунлик (гармония) ва усул (ритм), деб номланадиган назокат ёки назокатсизлик ҳассиёти йўқ.

Бизнинг биргаликда айтадиган ашула ва рақсларимизда қатнашувчи сифатида бизга ҳадиа этилган, деган имиз ўша худоларнинг ўзлари бизга ҳузур-лаззат билан ёндолган уйғунлик ва усул ҳиссиётини бердилар. Бу ҳиссиёт ёрдамида улар бизни ҳаракатлантирадилар ва биз ашулалар ва рақсларда

654 рақсларда бирлашганимизда бизнинг лапарларимизга раҳнамолик қиладилар. Хоровод маросимлар деб аталиши уларнинг «қувонч» (сhага) сўзи билан ички-ботиний қардошлиғидадир.

Аввало биз бу (ҳолат)ни тўғри, деб ҳисоблаймизми ва бошланғич тарбия Аполлон ва Музалар орқали бажарилишини аниқлаймизми? Сиз қандай ўйлайсиз?

Клиний . Ҳа, шундай.

Афиналик . Демак, биз айт амизки, ашула ва рақслар (хороводлар) билан шуғулланмаган (машқ қилмаган) одам тарбияланмаган (тарбия сиз), улар билан етарли шуғулланган бўлса, у тарбияланган (тарбиялидир);

Клиний . Албатта.

Афиналик . Хороводлар санъат яхлитлиги бўйича қўшиқ ва рақслардан иборат.

Клиний . Шубаҳсиз шундай .

Афиналик . Шунинг учун яхши тарбия топган одам чиройли ашула айтиш ва рақс тушишни билиши керак.

Клиний . Бу аниқ.

Афиналик . Ҳозиргина айтилган сўзлар нимани аңлатар экан кўрайликчи.

Клиний . Қайси (сўзлар)?

Афиналик . У ажойиб чиройли ашула айтгани, дедик биз, яна ажойиб гўзал рақс тушади. Агар у ниманидир гўзал қилиб айтса ва рақс қилса шундагина ажойиб гўзал, чиройли бўлади, деб қўшиб қўямизми?

Клиний . Қўшамиз.

Афиналик . Яна бошқа (бир) шарт: у, ҳақиқатан гўзал нарсани гўзал ва дарҳақиқат хунук (нохуш) нарсани хунук деб ҳисоблаши зарур ҳақда ўз эътиқодини амалда қўлаши керакдир. Бундай одам, музикий санъат ва хороводлар (ашула айтиб рақс тушишлар) санъати маъносидан, гўзалликдан қувонмайдиган ва ёмонга нафрат қилмайдиган, гарчи баъзида, ўзи гўзал, деб тан олган нарсага бадан ҳаракатлари ва овози билан хизмат қиладиган одамга қараганда яхшироқ тарбияланган бўлмайдими? Овоз ва бадан ҳаракатларида унчалик лаёқатли бўлмаган, аммо, ҳузур-лаззатли ишлар ва маҳзунликдан тўғри фойдаланадиган ва шу йўл билан гўзалликни олқишлаб ҳамда ёмон-нохушликни рад этадиган одам ҳар ҳолда яхшироқ эканлиги тўғрими?

Клиний . Ажнобиий (дўстим), улар орасида, тарбиядаги фарқ жуда каттадир.

Афиналик . Агар биз унчалармиз, ашула ва рақсда ўзини гўзал эканлигини билсак, у ҳолда биз, тарбияланган одамни тарбияланмаган одамдан тузукроқ ажрата олардик, шундай эмасми. Агар биз буни билмасак, у ҳолда тар-

биянинг сақланишига нима ва қандай кўмак беришини билмасак керак. Шундай эмасми?

Клиний . Албатта, шундай.

Афиналик . Шундан кейингина биз, бадан ҳаракатлари, рақс, жиргойи ва кўшиқда нима гўзал эканлигини худди искович итлардай истаб топишимиз зарур бўлади. Агар у бизга тутқич бермаса, эллин ёки варварларнинг тўғри тарбиялари ҳақидаги бизнинг фикр юритишларимиз бекор бўлади.

Клиний . Шундай.

655 Афиналик . Яхши! Бадан ҳаракатлари ва кўшиқларнинг қайсиларини гўзал деб тан олиш керак? Айтчи: бир хилдаги оғир ҳолатларда, мардона нафс (дил) ва кўрқоқ нафс (дил)нинг бадан ҳаракатлари ва нутқлари бир-бирларига ўхшаш бўладими?

Клиний . Асло!

Афиналик . Жуда яхши дўстим! Мусиқий санъатда ҳам бадан ҳаракатлари ва тарона бор. Аммо бу санъатнинг мавзуи бўлиб уйғунлик (гармония) ва усул (ритм) хизмат қилганларни учун у фақат усулли ва уйғунлашган бўлиши мумкин; шунинг учун одам тароналар ва бадан ҳаракатларининг рангинлиги ҳақида гапираётиб хорлар ўқитувчилари қилдиган ўхшатишлар бутунлай нотўғридир. Мардона ёки кўрқоқ одамнинг бадан ҳаракатлари ва тароналарига келсак, адолатли равишда тан олиш мумкинки, мардларда улар гўзалу, кўрқоқларда жирканч (хунук)дир. Бу муносабат билан мезёрдан ортиқ сўзамолик пайдо бўлмаслиги учун, нафс (дил) ва бадан эзгулиги (хайрихоҳлиги)ни – унинг ўзи ёки унинг бирон бир ўхшашини, ифода этадиган бадан ҳаракатлари ва таронанинг барчаси гўзадир, ёмон нуқсонни ифодаладиганларининг ҳаммаси жирканчдир.

Клиний . Сенинг таклифинг тўғри; биз худди шундай қарор қиламиз.

с Афиналик . Яна бир нарса: биз барча хороводлар рақсларида бир хилдаги қувонч билан қатнашамизми ёки ундай эмасми?

Клиний . Мутлақо ҳар хил.

Афиналик . Айтайлик, бизни нима адашишга олиб боради? Ҳаммамиз учун бир нарсанинг ўзи гўзал эмасми ёки,

амада шундай бўлсада, бизга бир нарсани ўзи эмасдек туюладими? Ёмон нуқсонни (иллатни) ифодалайдиган хорооводлар эзгуликни ифода этайдиган хорооводлар (ашула-ўйинлардан) гўзалроқ, ва гўёки унинг ўзи нолайиқ бадан ҳаракатларига қувонадию қолганлар бунга қарама-қарши Музага қувонадилар, деб ҳеч ким айтмайди. Айтиш жоизки, кўпчилик нафс (дил) оладиган ҳузур-лаззат мусиқий санъатнинг тўғрилиги белгиси бўлиб хизмат қилади, деб тасдиқлайдилар. Аммо бундай тасдиқлаш ножиз ва инсофдан эмас. Ҳар қолда, мана шу нарсани адалтирса ажаб эмас.

Клиний . Ним ани на зарда тутмоқдасан?

Афиналик . Санъатга тааллуқли бўлган барча нарсаси - одамларнинг турли ҳаракатлари, воқеалар ва урф-одатлардаги ўзини тутиши (ахлоқи)нинг акс эттирилиши бўлгани учун, шу ахлоқнинг барча қирралари тақдир йўли билан акс эттирилади, шу сабабли табиий равишда уларга қувонадилар, уларни мақтайдилар ва гўзал деб тан оладилар, албатта булар, табиатлари ёки кўникмалари ёки униси ҳам, буниси ҳам бирга, сўзлар ва хорооводлардаги тароналар билан мувофиқ келган одамлардир. Табиатлари, фазилатлари ва кўникмаларига бу рақслар зид бўлган одамлар эса, на қувона олмайдилар, на мақтай олмайдилар, аммо уларни нохуш деб ҳисоблайдилар. Ниҳоят, яхши табиий ҳислатларга эга бўлган баъзи одамларда, урф-одатлар уларга (ўша фазилатларга) қарама-қарши ёки аксинча, урф-одатлар тўғрию, лекин табиий фазилатлар ярамайдилар бу ҳолда эшитиладиган мақтовлар улар ҳис этаётган ҳузур-лаззатларга зиддирлар. Улар айтадилар-ки, ҳузур-лаззат келтирсаларда баъзи бир хорооводлар яхши эмаслар. Улар бундай бадан ҳаракатларидан уяладилар, ўзлари оқил деб тан олган одамлар ҳузурида бундай кўшиқлардан уяладилар, яна (ўша одамлар) у кўшиқларни гўзал, деб тан олдилар, деб оқил одамлар ўйлашларидан қўрқиб шундай астойдил уриндилар; ўзлари эса пинҳона, дилларида буларга қувонадилар.

Клиний . Сен мутлақо ҳақсан.

Афиналик . Ёмон бадан ҳаракатлар ва кўшиқларга қувонадиган одамга бу бирмунча зарар келтирмайдими?

Аксинча, унинг қарама-қаршисидан ҳузур-лаззат топганлар бирмунча фойда кўрмайдиларми?

К л и н и й . Эҳтимол (шундайдир).

Б

А ф и н а л и к . Бузуқ ва жоҳил одамлар билан доимо мулоқотда бўладиганлар билан неки рўй берса шунга бундай одам мубтало бўлиб қолиши фақат эҳтимолмикин ёки албатта шундай бўлармикин? У уларни ўзидан нарига итариб юбормайди, аксинча, у улардан (ёмонлардан) хурсанд, улар унга ёқадилар; мабодо у уларни ёмонласа ҳам, фақат жазил қилиб ёмонлайди, гўёки ўзининг ҳеч нарсага арзимаслиги фақатгина бир рўё, тушдай. Бу ҳолатда ўша қувонаётган (одам), кимлардан хурсанд бўлса ўшаларга ўхшаб қолади, гарчи у уларни мақташга уялсада. Пайдо бўлиши муқаррар бўлган (бундан) каттароқ яхшилик ва ёмонликни айтиш мумкинми?

К л и н и й . Менимча айтиб бўлмайди.

С

А ф и н а л и к . Аммо, қаерда гўзал (мукаммал) қонунлар бўлса ёки кейинчалик шундай бўладиган бўлса, ижодий неъматга мушарраф бўлган барча одамларга мусиқий тарбия соҳасида ўз усули (ритми), таронаси, сўзлари билан қисқача айтганда шоирнинг ўзига ёқадиган нарсаларга ўргатишга имконият берилиши мумкинлигини тасаввур қилиб бўладими? Болалар ва ўспирин йигитлар, қонунга бўйсунадиган фуқароларнинг фарзандлари эзгулик ва ёмонлик (ёвузлик) ишларида ашула-рақсларни бошқарувчиларнинг тасодифий таъсирларига тушиб қолишларига йўл қўйиб бўладими?

К л и н и й . Асло! Бу оқиллик заминидан маҳрум-ку.

А

А ф и н а л и к . Аммо ҳозирги пайтда худди шу нарсага барча давлатларда руҳсат берилган, Мисрдан ташқари.

К л и н и й . Бу борада Мисрда қандай қонунлар қабул қилинган?

А ф и н а л и к . Бу ҳақда ҳатто эшитиш ажойиб! Биз ҳозир айтганимиз ҳолат мисрликлар тарафидан қадим замонлардан бери тан олинган: давлатларда ёшлар орасида гўзал бадан ҳаракатлари ва гўзал қўшиқлар билан шуғулланиш одат тусига кириши зарур. Нима гўзал эканлигини белгилаб олиб, мисрликлар муқаддас байрамларда бу ҳақда эълон қилдилар ва ҳеч кимга – на мусаввир-

ларга, на ҳар хил та свирларни яратадиган бошқа кимга-дир, на мусиқий санъат билан шуғулланувчи барча одамларга янгилик кириштиш ва ўз ватанига тааллуқли бўлган нарсани ўйлаш манъ қилинган эди. Бунга ҳозир ҳам йўл қўйилмайди. Агар сен (яхшилаб) эътибор берсанг, у ерда ўн минг йил аввал, бу чиройли гапириш учун эмас, ҳақиқатан ҳам шундай, бажарилган мусаввирлик ёки ҳайкалтарошлик асарлари, ҳозирги ижод этилганларидан ҳеч нарсаси билан гўзалроқ ҳам жу нукроқ ҳам эмас, шунинг учун, униси ҳам (мусаввирлик асарлари), буниси ҳам 657 (ҳайкаллар) ўша-ўшага бир санъат ёрдамида ижро этилган.

Клиний. Ажойиб!

Афиналик. Ҳа, давлат учун олий даражадаги доно қонун. Бошқа нарсда у ерда муваффақиятсиз нима и-дир топишинг мумкин. Аммо, мусиқий санъат ҳақида бу қарор тўғри. Шуниси эътиборга лойиқки, шундай ишда ҳам, қатъий қонунлар йўли билан, ўз табиатига кўра исталган мақбул (мақсадга) элтадиган енгиллик бериб журсанд қиладиган кўшиқлар яратишга имконият яратилиши мумкин бўлди. Бу худонинг ёки қандайдир илоҳий инсоннинг ишчи бўлиши керак. Мисрликлар, шунчалик узоқ вақт давомда сақланиб қолган бу кўшиқлар Исиданинг ижоди, деб бе-корга айтмайдилар. Мен айтиб ўтганимдек, санъат асарларидаги мақбул нарсани кимдир у ёки бу йўл билан ушлаб қолаоладиган бўлса, буни қоида ва қонун сифатида жасурлик билан барқарор этиши зарур бўларди. Чунки – янгилик излаш борасида мусиқий санъатда ифодаланадиган ҳузурлаззат ва дард чекишга бўлган интилиш, гўёки эскириб қолди, деган баҳона билан қадимги муқаддас хороводлар (биргаликда кўшиқ айтиб рақс тушлишлар) ни йўқ қилиб юборгудек кучли бўлмаса керак. Ҳар қалай Мисрда буни рўй бериши ҳеч мумкин эмас; аксинчадир.

Клиний. Сенинг ҳозирги сўзларингдан аёнки бу дарҳақиқат шундай.

Афиналик. Мусиқий санъат ва рақслар билан ёндошган ўйинларни қўлаш; агар қачонки биз яхши иш қилсак қувонсак ва аксинча, қувонган пайтимизда, демак биз яхшилик қилган бўлсак, шундагина тўғри бўлади. Тўғрими?

Клиний . Албатта.

Афиналик . Биз қувонаётган пайтимизда осойишта-
лиқни сақдай оламизми?

Клиний . Йўқ.

d Афиналик . Бизнинг ёшларимиз ўз-ўзича ҳам қўшиқ
айтиб рақсга тушишга тайёр, биз катталар эса, уларга
қараб, уларнинг байрам ўйинларидан шодланиб вақт ўтка-
зишни афзал кўрамиз. Биз энди тарк этган аввалги эп-
чиллигимизни (эслаб) қўмсаймиз ва бизнинг ёшлигимиз
ҳақидаги хотираларни кўпроқ уйғота оладиганлар учун
бажону дил мусобақалар уюштирамиз.

Клиний . Мутлақо тўғри.

Афиналик . Байрамлар қатнашчилари тўғрисида,
бизни ким кўпроқ қувонтирса ва шодланишга мажбур этса
ўшани голиб деб тан олиш ва уни энг доно деб ҳисоблаш
керак деган, бизнинг давримизда кўпчилик томонидан
изҳор этиладиган фикрни биз мутлақ сафсата деб ҳисоб-
лай оламизми? Байрамларда биз ўйинларга берилиб ке-
тамиз; шунинг учун кўпчиликни ким кучлироқ қувонтир-
са, гўё ўшани кўпроқ эъозлаш керак бўлади. Бундай одам,
658 ҳозир мен айтганимдай гўё галаба соврини олиши зарур.
Бу фикр ё нотўғрими, худди шундай қилиш нотўғри бўлар-
миди?

Клиний . Балки тўғридир.

Афиналик . Аммо, азизим, бунчалик муҳим иш ҳақида
шашма-шошарлик билан ҳукм чиқармайлик. Уни муҳо-
кама қилиб, қисмларга ажратиб қуйидагича мулоҳаза юри-
тайлик: агар кимдир, қандайдир бирор мусобақани у гим-
настика, оғда чопиш, мусиқа бўладими аниқдамасдан
бирдан, шундайгина уюштира; агар у давлатдаги одам-
ларни тўғласа, мукофотлар белгиласа ва мусобақалар
бошланиши олдидан, бу мусобақаларда ҳар қандай хоҳ-
ловчи қатнаша олишини, ҳамда бу мусобақанинг мақса-
d ди фақатгина дилхушлик келтиришидагина эканлигини,
шунинг учун томошабинларга ким кўпроқ лаззат бахш этса
(қандай қилиб бунга эришиш ноаниқ бўлсада), худди шу
(йўл) билан у галабага эришади ва мусобақанинг энг ёқим-
ли иштирокчиси, деб тан олинади, деса, бундай муқадди-
m а нимага олиб келарди?

Клиний . Нима демоқчисан?

Афиналик . Балки, бирор, Хомерга ўхшаб рапсодия билан, бошқаси кифара жўрлигида кўшиқлар билан, учинчиси қандайдир фюжиа (трагедия) билан, тўртинчиси кулгили асар – комедия билан қатнашар ва ажабланарли жойи йўқ-ки, кимдир кўғирчоқ театри билан чиқар ва ўзида ғалаба учун энг кўп далиллар бор деб ҳисоблар. Ва агар, шундай мусобақалашувчилар ва уларга ўхшаши минглаб бошқалари ҳозир бўлсалар, ҳуқуқий равишда ғалаба кимга тегишини айта оламизми?

Клиний . Ғалати савол! Мусо бақала шаётганларнинг ҳар бири билан гаплашиб (фикрини) билмасдан олдин, ким сенга тўлақонли жавоб бера олади?

Афиналик . Бу ғалатни саволга мен жавоб беришимни истайсизми?

Клиний . Қандай (жавоб берардинг)?

Афиналик . Агар жажжи болаларга қолса, улар кўғирчоқбоз фойдасига айтардилар. Шундай эмасми?

Клиний . Шундай.

Афиналик . Агар ўспиринлар қозили кқилсалар, у ҳолда комедия фойдасига (ҳал) бўларди; фюжиа фойдасига – ўқимишли аёллар, йигитлар ва балки тоғмошаб инларнинг кўпчилиги.

Клиний . Бўлиши мумкин.

Афиналик . Биз қариялар эса, «Иллиада» ёки «Одиссея»ни ёхуд Гесиоддан ниманидир яхши ўқиб берган рапсод (хонанда)га ғалабани муносиб кўрардик; чунки у бизга энг кўп ҳузур бахш этарди. Мана шундан кейин савол ҳам туғилади: аслида ким голиб? Тўғрими?

Клиний . Ҳа.

Афиналик . Шуниси равшанки, сиз билан биз бизнинг ёшимиздаги одамлар томонидан эътироф этилган – аслида голиб, деб айтган бўлардик. Бизнинг фикрлашимиз, ҳозир турли давлатларда учрайдиган фикрлашларнинг энг аълоси бўлиб туюлади.

Клиний . Бошқача бўлиши мумкинми?

Афиналик . Шунга муносиб равишда мен, ҳеч бўлмаганда мусиқий санъатда ўлчов – ҳузурла ниш эканлиги борасида кўпчилик (фикрнинг) кўшиламами. Аммо мен, би-

ринчи учраганга эмас, етарли даражада яхши тарбия олган энг яхши одамларга лаззат бахш этадиган Музани энг гўзал, деб тан оламан; айниқса эса, ўз эзгу ишлари ва тарбияси билан ажралиб турадиган одамга ҳузур бахш этадиган музани (тан оламан). Бу масалалар ҳақида фикр билдиришни керак бўлган одамларга эзгулик зарурлигини шунинг учун тасдиқ этамизки, улар қолган бутун оқиллик, **659** идрокка, айниқса мардликка тааллуқли бўлишлари керак. Чунки ҳақиқий ҳакам (судя) театр томошабинлари таъсири остида фикр билдирмаслиги, оломон шовқинидан ва ўзининг тарбиясизлиги туфайли довдираб, ўзини йўқотиб қўймаслиги керак. Билагон одам, мардлик етишмаслиги, кўрқоқликдан суд бошланиши олдидан худоларга илтижо қилган ўша тили билан хато (ёлғон) фикрини енгилатаклик билан айтмаслиги керак. Ҳакам (судя) театрда томошабинлар ш огирди сифатида эмас, адолат юзасидан, устоз сифатида, томошабинларга нолайиқ ва ножоиз ҳузур-лаззатланиш берадиганларга қаршилик кўрсатиш учун савлаат тўкиб ўтиради, қатнашади. Қадимги эллин қонуни худди шундай бўлган. Ким учун кўпроқ қўл кўтарилса ўша голиб бўладиган, ҳал этишни томошабинлар оломонига қўйиб берувчи ҳозирги Сицилия ва Италия қонунларига у қонун (эллин қонуни назарда тутилади - тарж.) ўхшамас эди. Бу қонун шоирларнинг ўзини ҳам хароб қилади, чунки, улар ўз ижодларида ҳакамлар (судялар)нинг ёмон таъбларига **с** мослашга бошладилар, гомошабинлар шундай қилиб, ўзларини ўзлари тарбиялайдилар. У, театр берадиган ҳузуркувончани ҳам бузди, чунки, бундан шу ҳол келиб чиқар эдики, томошабинлар ўзларида мавжуд ахлоқдан кўра яхшироқ ахлоқлар ҳақида мунтазам эшитиб ўз таъбларини камолга етказишлари керак. Энди эса иш бутунлай бунинг аксидир. Ҳозирги мулоҳазаларимиз билан биз нимани назарда тутамиз? Қаранг мана бу эмасми?..

д К л и н и й . Нима?

А ф и н а л и к . Менимча, бизнинг мулоҳазаларимиз учинчи ёки тўртинчи маротаба бир нарсанинг ўзига келиб қолмоқда : Тарбия, қонун томонидан тўғри деб топилган ва унинг ҳақиқатан ҳам тўғрилигига энг обрўли ва улуғ ёшдаги одамлар ўз тажрибалари ила ишонч ҳосил қилганидай фикр юри-

тишга болаларни жалб этиш ва шунга олиб келишдир. Шундай қилиб, боланинг дили (нафси) қонунлар ва улар (қонунлар)га итоат қилувчи одамларга зид тарзда қувониш ва дард чекишга ўрганмаслиги учун ҳамда қария нимага қувониб, дард чекса бола ҳам ўз қувончлари ва дард чекишларида шунга эргашсин, деб қўлиқлар тўқилган. Биз уларни шундай атаймиз; аслида эса улар қўнгили (дил, нафси) шайдо қилувчи жодулардир; улар жиддий мақсадга – биз айтиб ўтган уйғунлик (гармония)га қаратилгандирлар. Ёшларнинг руҳиятлари жиддий нарсани қабул қилмасликлари сабабли, уларни ўйин, қўшиқ деб аташ ва уларнинг фақат шу тарзда ижро этиш зарурати пайдо бўлди: касал ва бадани ожиз одамларга қарайдиганлар уларга фойдали озикани ширин, зарарли нарсаларни бемаза таомлар ёки ичимликлар билан беришадилар, токи касаллар биринчисини ҳуш кўриш ва иккинчисини ём он кўришга ўргатсинлар. Худди шунга ўхшаб, яхши қонун чиқарувчи чиройли нутқ ва тақдирлашлар орқали шоирга йўл-йўриқ кўрсатадилар; агар у итоат этмаса уни маъқул тарзда ижод қилишга, уйғунлик (гармония)да оқил, фикрловчи, мард ва ҳар жиҳатдан яхши одамларнинг қўшиқларини, усул (ритм)ларда эса бадан ҳаракатларини тасвирлашга мажбур этадилар.

Клиний . Ажнабий (Биродар), Зевс номи билан қасамёд қиламанки, наҳотки сен бошқа давлатларда ҳозир шундай йўл тутишадилар, деб ўйлайсан? Менинг назаримда сен айтган нарсаларга бизда ва лакедемонияликлардан бошқа бирон-бир ерда рижоя қилмайдилар. Аксинча, рақсларда ҳам, бошқа барча музикаий санъатларда ҳам мунтазам равишда янгиликлар пайдо бўлиб турадилар. Бу ўзгаришлар қонун бўйича эмас, қандайдир тартиб сиз ҳузурланишларнинг таъсири остида бўлиб турадилар ва сен айтганидек у ерда (Мисрда) қабул қилинган одатларга эмас, бошқаларига риоя қиладилар.

Афиналик . Муздақо тўғри, Клиний. Агар сенга, гўёки мен, ҳозирнинг ўзида сен айтган нарсани амалга оширилган, деган бўлгандек туюлган бўлса, у ҳолда – бу ажабланарли эмас, – мен ўз фикримни изҳор этишда ноаниқликка йўл қўйган бўламан, шунинг учун ҳам у шундай ту-

шундиган. Мен, муסיқий санъатда маълум-машҳур нарсаларни амалга ошириш ҳақидаги ўз истақларимни айтдим холос, сенга эса эҳтимол, худди бу нарсалар мавжуд, деб айтганимдек бўлиб туюлгандир. Ўз адашишларида анча ўралашиб қолган даволаб бўлмас ҳолларни қоралаш ҳеч ҳам ширин бўлмайди, аммо баъзида шундай қилмаса бўлмайдиган заруратдир. Агар сен ҳам шундай деб ўйласанг у ҳолда айтчи. сизларда ва лакедемонияликларда бу одатларга бошқа эллинларга қараганда яхшироқ амал қилинадими?

Клиний. Бошқача бўлиши мумкинми?

Афиалик. Агарда уларга бошқаларда ҳам амал қилинса, бундай ҳолатни ҳозирги ҳолларга қараганда яхшироқ, деб тан олармидик?

Клиний. Агарда сенинг ушбу истагинг амалга ошганида ва бу одатларга фақат бизда эмас, лакедемонияликларда ҳам риюя қилинса беқиёс яхши бўлар эди.

Афиалик. Келинг, умумий бир хулоса чиқарайлик. Бизнинг барча тарбиямизнинг ва муסיқий санъатнинг қоидалари ушбу ҳолда жамланмайдими. Сиз шоирларни, яхши одам оқилона фикрлайдиган ва адолатли бўлса, у буюк ёки кучли бўладими ёки кичик ва ожиз, ва бойми ёхуд бой эмасми барибир бахтли ва фараҳли, деб айтишга мажбур этасиз. Агар у Кинир ва Мидасдан бадавлатроқ бўлсаю аммо, адолатсиз бўлса, у ҳолда у бахтсиз ва унинг ҳаёти зерикарли. “Ҳеч нарсага арзигулик деб билмасдим, ва ҳеч вақт ёдга олмасдим” – дейди бизнинг шоиримиз (ва унинг ҳақлиги аён) – адолат билан иш кўриб, фаровонлик (неъмат), деб аталувчи нарсаларни амалга оширолмайдиган инсонни. Агарда “мушт кўтариб жангга киришга” бундай одам “астойдил шайланса” ҳам адолатсиз бўлгани учун, у “қонли ишга қарашга” журъат қила олмайди ва югуришда “фракцияли Борейдан тезроқ” бўлолмайди. Бундай одамга бу неъматлардан ҳеч нарса тегмайди. Айтиш керакки, кўпчилик неъмат деб атовчи нарса, бундай аталиши хатодир. Одатда айтадиларку, гўёки энг яхши нарса – бу саломатлик, иккинчидан, гўзаллик, учинчидан, бойлик, деб; яъни минглаб бошқа неъматларни айтадилар, масалан, кўзнинг яхши кўриши ва эшитиш қуввати ва умуман сезги аъзола

рининг яхши аҳвол-и. Бунга яна, мутлақ ҳукмдорликка эга бўлган ҳолда ўзининг барча истакларини амалга ошириш имкониятларини ҳам кири тадилар. Ниҳоят, буларнинг барчасига эга бўлганидан сўнг тезроқ абадий (ўлмайдиган) бўлиб қолиш фароғатнинг энг олий нуқтаси ҳисобланади. Биз эса сиз билан биргаликда айтаман изки, адолатли ва ҳалол, яхши ниятли одамлар учун буларнинг ҳаммаси ҳақиқатан ҳам энг яхши бойликдир, аммо адолатсизлар учун саломатликдан бошлаб буларнинг бариси энг ёмон жаҳолатдир. Кўриш, эшитиш ва ҳиссиётлар ҳам, умуман бутун ҳаёт – бундай одам учун энг даҳшатли ёмонлик, ёвузликдир, гарчи у, мангу тирикликка эга бўлса ҳам ва адолат ҳамда барча эзгуликнинг ҳаммасидан ташқари бор неъматларни олган бўлса ҳам. Агар бундай одам имкони Борича қисқароқ вақт яшаса, ёмонлик (ёвузлик) камроқ бўлади. Мен ўйлайманки, сиз ўз шоирларингизни буларнинг ҳаммасини ифода этишга иш онтира оласиз ва мажбур эга оласиз. Муносиб усул (ритм) ва уйғунлик (гармония)ни танлаб олиб улар худди шу йўсинда сизнинг ёшларингизни тарбиялашлари керак. Шундай эмасми? Қаранг, мен шунини тасдиқ этаманки. ёмонлик (ёвузлик) деб айтаётганлари, адолатсиз одамлар учун бир неъматдир, адолатлилар учун эса – ёмонлик (ёвузлик)дир. Неъмат эса яхши одамлар учун ҳақиқатан ҳам неъмат, ёмонлар (ёвузлар) учун – ёмонлик (ёвузлик)дир. (Бошқача айтганда. Яхшилиқ, яхши одамлар учун ҳақиқатан ҳам яхшиликдир, ёмонлар учун – ёмонликдир – тарж.) Шунинг учун ҳам мен савол бермоқдаман. сиз менинг фикримга қўшиласизми ё йўқми?

Клиний. Менимча, баъзи бирларига – ҳа, баъзиларига – йўқ.

Афиналик. Саломатлик, бойлик, ниҳоят мутлақ ҳокимият соҳиби бўлган одам (сиз учун яна қўшиб айтман. унда улкан куч, мардлик ва шу билан бирга барҳаётлик мавжуд, унинг ўзи адолатсизлик ва сурбетликдан иборат эканлиги ҳисобга олинмас а, у билан ҳалокат, деб аталадиган нарсаларнинг ҳеч бири содир бўлмайди) – шундай тарзда ҳаёт кечирса, бундай одам умуман бахтли эмас, аксинча ночор эканлигига шаҳотки сизларни ишонтира оладим?

Клиний . Сен мутлақо ҳақсан.

562 Афиналик . Жуда яхши! Бундан кейин яна нима деса
на ва кучли, ва гўзал, ва бадавлат, ва ҳаёти давомида
хоҳлаган ишини қила оладиган бўлса ҳам, ҳаёти сизларга
ил ожсиз шармандали ҳаёт бўлиб туюлмайдими? Бундай
ҳаёт шармандали эканлигига сиз ҳар ҳолда қўшиларсиз?

Клиний . Албатта.

Афиналик . Бу ҳаёт ёмон деган фикрга ҳам қўшила-
си зарми?

Клиний . Бу билан у даражада эмас.

ь ва Афиналик . Нега? Бу ҳаёт унинг ўзи учун ҳам нохуш
ва зарарли эканлиги билан-чи?

Клиний . Бунга қўшилиб бўладими?!

Афиналик . Назаримда, дўстлар агар бирон-бир худо,
бизга муроса ато этгандагина; энди бизларнинг сўзлари-
мизда анчагина тафовут пайдо бўлди. Менга эса, дўстим
Клиний, бунинг ҳаммаси ўта зарурий ва ҳатто Крит-орол
эканлигига қараганда ҳам равшанроқ туюлади. Мен қонун
чиқарувчи (соҳиби қонун) бўлганимда, шоирларни ва уму-
ман давлатдаги барча (одамлар)ни худди шундай дейишга
мажбур қилган бўлардим; ўзлари ёмон бўлсаларда, ҳаётла-
ри хушнуд одамлар бор ва гўё бир нарса фойдали ва ман-
фаатли, бошқаси эса – адолатли бўлади, деган фикрни мам-
лакатда айтиб юрувчи одамга энг катта жазога яқин жазо
берган бўлардим. Мен ўз фуқароларимни яна бошқа кўпги-
на фикрларни, назаримда ҳозирги критли ва лакедемони-
яликларнинг нуқтаи назарларига қарама-қарши, бунинг
устига бошқа одамларнинг ҳам нуқтаи назарларидан фарқ
қиладиган фикрларни билдиришларига ундаган бўлардим.
Зевс ва Аполлон ҳурмати, сиз, одамларнинг яхшилари ай-
тнинг-чи, бизга қонуларни берган шу худоларнинг ўзлари-
дан сўр асақ бўладими, ҳаёт олий даражадаги адолатли ва
шун билан бирга олий даражада хушнудми ёки икки турда-
ги ҳаёт борми, бири – олий даражада хушнуд, бошқаси –
олий даражада адолатли? Агар худолар, икки тури бор, деб
жавоб берсалар, у ҳолда биз бундай деб сўрар эдик (фақат
саволларни тўғри қўйиш керак). кимни кўпроқ бахтли деса
бўлади – энг адолатли ҳаёт кечираётганларними ёки энг

хушнуд ҳаёт кеч ираётганлар ними? Агар худолар, охирилари деб жавоб берсалар, уларнинг сўзлари ғалати бўларди. Аммо худолар тўғрисида бундай нарсалар дейишни хоҳламайман, лекин уни бизнинг оталаримиз ва қонун чиқарувчиларимиз тўғрисида айтганамиз. Аввал қўйилган савол отага ва қонун чиқарувчига тааллуқли бўла қолсин. Тахмин қилайлик у, энг хушнуд ҳаёт кечираётган одам ҳаммадан бахтлироқ, деб жавоб беради. Мен бундан сўнг қуйидагиларни ундан сўрадим. «Ота, менинг имкониёт борича бахтлироқ яшашимни хоҳламайсанми? Шу билан бирга менга иложи борича адолатлироқ ҳаёт кечириш зарур, деб уқдирар эдинг. Ўз қонидаларини ким шундай ифодаламасин – бари бир, қонун чиқарувчиси ёки ота, – ўз сўзларининг бири-бирига мувофиқ келиши нуқтани назардан ғалати ва мушкул аҳволга тушиб қолар эди. Агар аксинча, у, энг адолатли ҳаёт, энг бахтли ҳаётдир, деб эълон қилса, ўйлайманки, унинг сўзларига қулоқ солаётган ҳар қандай одам, одамда гўзал ва эзгу нарса нима эканки у ҳузурланишдан кучлироқ ва шундай сифатда қонун том онидан маъқулланади, деб уни текширишга тушарди. Ҳузурланишдан маҳрум бўлган нима нарса, адолатли одам учун эзгу нарса нима бўлиши мумкин? Айтчи, наҳотки одамлар ва худолар томонидан (бўлган) шарафлаш ва мақтов, гарчи улар нимадир эзгулик ва гўзаллик бўлсада, бари-бир ёқимсиздирлар, шарафсизлик эса – аксинча? Албатта бундай эмас, қадрли соҳиби қонун, – деймиз биз. Эзгулик ва гўзалликнинг худди ўзи бўлсада, ҳеч кимни хафа қилмаслик, ҳеч ким томонидан хафа қилмаслик наҳотки нохуш бўлса ва наҳотки, бошқа нарса шармандали ва ёмон бўлишига қарамай хушнуд, ёқимли?»

Клиний . Нима демасанми?

Афиналик . Шундай қилиб, хушнуд (ёқимли)ликни адолатлилик, эзгулик ва гўзалликдан ажратмайдиган таълимнинг ҳеч бўлмаганда шу афзаллиги борки, у ҳар бир одамни ҳалол-виждонан ва адолатли ҳаёт кечиришни хоҳлаш зарурлигига ишонтиради. Агарда қонун чиқарувчи бу бундай эмас, деб қатъий фикр билдирса, у ҳолда унинг сўзлари бениҳоя шармандали ва зиддиятли бўлади. Ўз ортидан дард чекишига қараганда, мумкин қадар кўпроқ қувончни эргаштириб

с келмайдиган нарса (иш)ни ихтиёрий ижро этишга ўзини кўндириш га ҳеч ким йўл қўймайди-ку. Нимага узоқдан қаралса, ўша нарса, таъкид этса бўлади-ки, ҳаммани, айниқса болаларни бош айланишга мубтало қилади. Қонун чиқарувчи эса, менимча, бу ховур (пардаси)ни олиб ташлаб, бошқаларда равшан бир фикр пайдо қилиши керак. У турли кўникм алар, мақтовлар ва мулоҳазалар ёрдамида, адолат ва адолатсизлик – расмдаги нур ва сояга ўхшашлигига ишонтириши керак; адолатсизлик, адолатга қарама-қарши ва унга ўзининг адолатсиз ва ёмон нуқтаи назаринг билан қарасанг у (адолатсизлик - тарж.) ёқимли, адолат эса – жуда ҳам ёқимсиз туюлади; агарда адолат нуқтаи назари билан қаралса, у ҳолда ҳамма нарса аксинча бўлиб чиқади.

К л и н и й . Дарҳақиқат шундай.

А ф и н а л и к . Мулоҳазаларнинг ҳаққонийлиги маъносида, бу икки нуқтаи назардан қайси бирини салмоқлироқ муҳимроқ, деб тан оламиз? Ёмонроқ нафс (дил)нинг нуқтаи назариними ёки яхшисинингми?

К л и н и й . Тан олиш керак, яхшисининг.

д А ф и н а л и к . Демак, шуни ҳам тан олиш керакки, адолатсиз ҳаёт кўпроқ шармандали ва қабиҳдир. Яна адолатли ва ҳалол, виждонли ҳаётга қараганда кўпроқ ёқимсиздир.

К л и н и й . Дўстим, ҳарқалай бизнинг мулоҳазаларимизга кўра шундай бўлиб чиқади.

А ф и н а л и к . Аммо, ҳатто шундай бўлмаган тақдирда ҳам — бизнинг ҳозирги мулоҳазаларимиз бунинг эҳтимоли борлигини кўрсатди, – бир оз бўлсада фойдали қонун чиқарувчи ҳолда, ёшларга нисбатан уларнинг ўзларининг (яъни ушбу ёшларнинг) манфаатлари учун ёлгон ишлатишга журъат қиларди. Мажбуран эмас, ихтиёрий

е равишда барча нарсада адолатли бўлишга мажбур этиш учун у, бундан ҳам фойдалироқ ёлгонни топа олармиди?

К л и н и й . Ажнабий (биродар), ҳақиқат гўзалдир ва шундай бўлиб қолмоқда, аммо бунга ишонтириш қийинга ўхшайди.

А ф и н а л и к . Фараз қилайлик. Ақд бовар қилмайдиган бўлса ҳам, сидонлик ҳақидаги эртакка ва яна минглаб бошқаларига ҳам ишонишга мажбур этиш осон иш бўлиб чиқдику.

Клиний . Қайси эртаққа?

664

Афиналик . Экилан тишлардан қуролланган одамлар ўсиб чиққани (туғилгани) ҳақидаги. Ёшларнинг дил (нафс)ларини хоҳлаган нарсага ишонтириш мумкин эканлигига қонун чиқарувчи учун бу буюк бир мисол. Шунинг учун у, давлатга беқиёс буюк эзгулик Бахш этишига ишонч туғдирадиган нимаики бўлса ўшани топишга энг кўп қайғуриши зарурдир. Биргаликда яшайдиган барча одамларни доимо, бутун умри давомида бу мавзуларга нисбатан қўшиқларда ҳам, ривоятлар ва фикрлашлар – мулоҳазаларда ҳам бир хилдаги қарашларига қандай қилиб мумкинлигини билиш учун қонун чиқарувчи турли-туман воситалар топиши керак. Менинг фикримга ўхшамайдиган фикрга эга бўлсангиз баҳсли масалани муҳокама қилишга ҳеч нарса қаршилиқ қилмайди.

b

Клиний . Менимча, ушбу ҳолатлар ҳақида ҳеч биримиз баҳслаша олмасак керак.

Афиналик . Ундай бўлса, мен кейинги масалалар борсида баҳс юритиш-им мумкин. Мен шунни тасдиқлаб айтаманки, мавжуд бўлган учта хоровадларнинг ҳаммаси, болаларнинг нозидил (нафс)ларини шайдо қиладиган қўшиқларни айтишлари керак. Бу қўшиқларда, биз баён этган ва яна баён этадиган барча ажойиб гўзалликлар изҳор этилиши зарур. Аммо, асосийси ушбу бўлиши керак: энг яхши ҳаёт худодлар томонидан энг ёқимли деб тан олинади. Буни изҳор этар эканмиз, биз ани ҳақиқатни ифода этамиз ва шу билан бирга, шу қарашни бошқа чароқ ифода этганимизга қараганда, кимларни ишонтириш керак бўлган бўлса, ўшаларни тезроқ ишонтирамиз.

c

Клиний . Сенинг сўзларингга қўшилиш керак.

Афиналик . Биз айтганларни бутун давлат олдида имконият борича иштиёқ билан мадҳ этмоқ учун, болаларнинг Музалар хороводи биринчи бўлиб чиқиши дуруст бўларди. Иккинчи хоровад (қўшиқ айтиб ўйновчилар жамоаси) ҳали ўттизга кирмаган одамлардан ташкил этган бўлади. Ўзсўзларининг ҳаққонийлигини тасдиқлаши учун Пэанни улувоҳликка чақиради ва ундан (Пэандан – тарж.) ёшларга раҳмдил бўлишга ва уларни ишонтиришга ёр-

d дам беришини илтижо қилади. Учинчи қўшиқ айтиб ўйновчи жамоада ўттиз ёшдан олтамиш ёшгача бўлган одамлар қўшиқ айтадилар. Ким бу ёшдан ўтган бўлса, кимнинг қўшиқ айтишига кучи етмаса, улар илоҳий кароматларга асосланган худди ўша ахлоқий қоидалар ҳақидаги ривоятларни айтувчилар бўлсинлар.

К л и н и й . Ажнабий (биродар), сен қандай учинчи хоровадлар (қўшиқ айтиб ўйновчи жамоалар) ҳақида гапирмоқдасан? Сен бу билан нима демоқчи эканлигингни унча тасаввур эта олмаяпмиз.

А ф и н а л и к . Бундан олдинги барча баён этганларимиз худди шулар учун (баён этилганди) деса ҳам бўлади.

e К л и н и й . Биз тушунмаяпмиз. Тушунтиришга ҳаракат қилиб кўр-чи.

А ф и н а л и к . Сиз эслаб қолганингиздай, мулоҳазаларимизнинг бошланишида биз айтдик-ки, барча навқирон инсонларнинг табиати алангали (жўшқин), шунинг учун набадан ва наовозда осойишталик сақлай олмайди, у тинмай ва тартибсиз товушлар чиқаради ва сакрайди (сакраб, чопади). Одамдан бошқа ҳеч қайси тирик мавжудот бадан ҳаракатлари ва товушлардаги тартиб туйғусига эга эмаслар. Ҳаракатдаги тартиб усул (ритм) номини олган юқори ва паст пардаларнинг (садоларнинг) алмашишидаги пайдо бўладиган, товушлардаги тартиб уйғунлик (гармония) номини олган. У ва бу биргаликда хор санъати деб аталади. Ундан кейин биз айтдик-ки, худолар бизга ҳамдардик қилиб бизнинг хоровадларимизга қатнашчилар ва бошловчилар қилиб Аполлон ва Музаларни бердилар; эсимда турибди, учинчиси деб Дионисни айтган эдик.

К л и н и й . Бу бизнинг ҳам ёдимизда.

А ф и н а л и к . Аполлон ва Музалар хори ҳақида айтиб ўтилди. Энди (айтилмай) қолган учинчи хор – Дионис хори ҳақида гаплашиб олиш керак.

К л и н и й . Қандай? Айтиб бер бу ҳақда. Қарияларнинг дионисий хори ҳақида биринчи марта эшитганларга бу жуда фаройиб туюлади. Наҳотки бу хор ҳақиқатан ҳам ўттиздан ошиб қолган ва элик ёшдаги, ҳатто олтамишгача бўлган одамлардан ташкил топган бўлади?

Афиналик . Сен айни ҳақиқатни айтмоқдасан . Бу ҳолат соғлом ақл-идроққа қандай мос келишини кўрсатиш учун дарҳақиқат унинг асо слаб бериш зарур .

Клиний . Бошқача бўлиши мумкинми ?

Афиналик . Аввалги мулоҳазалар бўйича келишиб олганимиз тўғрими ?

Клиний . Қайси мулоҳазалар бўйича ?

Афиналик . Ҳарбир одами , катта ёшда агими ёки болами , эркинмиёки қулми , эркак ёки аёл – бир сўз билан айтганда давлат бутунлигича , биз муҳоқама қилиб чиққанларимиз барча нарсалар ифода этилган шайдо қилувчи қўшиқларни ўзлари учун тинмай қўйлашлари керак . Қуйловчилар ҳузур ва қўшиқ айтишларга беқиёс эҳтирос ҳис этишлари учун улар турли йўл билан мунтазам равишда қўшиқларни ўзгартриб , хилма-хил қилишлари керак .

Клиний . Бу ҳудди шундай бўлиши кераклиги ҳақидаги фикрга қўшилмаса ҳам бўладими ?

Афиналик . Қандай шароитларда , ўз ёши ва оқиллиги борасидан энг катта иш ончага муносиб бўлган , давлатнинг энг яхши қисми бениҳоя гўзалликни мадҳ этиб кўпроқ яхшилик , эзулик келтирадими ? Наҳотки биз ўзимизнинг гофиллигимиз сабабли беҳад гўзал ва беқиёс фойдали қўшиқлардан ҳам ажойиброқ қўшиқни ўтказиб юборамиз ?

Клиний . Сўзларингдан маълум бўлади-ки , буни ўтказиб юборишасло мумкин эмас .

Афиналик . Аммо унинг муносиб равишда қандай амалга ошириш мумкин ? Қаранг-чи , қўйидагича эмасми ?..

Клиний . Қандай ?

Афиналик . Улуғ ёшга етиб қолган ҳар қандай одамда қўшиқларга ноҳуш беписандлик бўлади . Қўшиқларни ўзини ижро этиши унга ёқмайди ; бунга шундай зарурат пайдо бўлгани ҳолда у қанча ёши катта ва мулоҳазали бўлса , шунчалик уялади .

Клиний . Тўғрими ?

Афиналик . Шунинг учун , агар унга театрда , турли хил одамлар олдида қўшиқ айтишга тўғри келиб қолса янада кўпроқ уялган бўларди . Агар ожиз чоллар , голиблик учун мусобақалашаётган хорларда й қорин очлигида ашула айтишлари зарур бўлиб қолса , улар буни ноҳушлик билан , хоҳламай ва уялиб қилган бўлар эдилар .

Клиний .Шундай бўлиши муқаррар.

- Афиналик.** Биз уларни жон деб куйлашга қандай кўндирсак бўлади? Болалар то ўн саккиз ёшгача мутлақо шароб ичмасликлари керак, деган қонун ўрнатамиз, тўғри-ми? токи инсон меҳнат қилишга киришадиган ёшга етмагунгича на баданда, на дили (нафси)да оловга олов қўшмаслик зарур. Ёшларга хос бўлган жунбушдан эҳтиёт бўлмоқ керак. Ҳали ўттиз ёшга етмаганлар шаробдан тотиб кўришлари мумкин, аммо меъёрида, чунки ёш, навқирон (йигит) мастликдан ва кўп май ичишдан ўзини сақлаши керак. Қирқ ёшга етганлар бошқа худоларни ҳам, айниқса Дионисни ҳам муқаддас байрамлар ва қарияларнинг дилхушликларига чақириб, сисситияларда базм қуришлари мумкин. Дионис майни тунд қариликдан (тузатадиган) дори сифатида инъом этганку, биз яна яшарамиз ва биз ёмон кайфиятимизни ёдимиздан чиқарамиз, бизнинг метиндай қаттиқ ахлоқимиз худди оловга қўйилган темирдай юмшайди ва шунинг учун эгилувчанроқ бўлади. Бундай ҳолатни ҳис этган одам аввало, кўпроқ хоҳиш-иштиёқ билан қўшиқ айтишни ва биз айтиб ўтганимиздай атрофдагиларни маҳлиё этишни истамайдими? Бунда у, бутун бир тўда олдида эмас, балки камтарона оз сонли эшитувчилар олдида, бегоналар эмас, яқинлари олдида бўлиб камроқ улади, тортинади.
- Клиний .** Албатта.
- Афиналик.** Шунинг учун қарияларни қўшиқларимизда қатнашишга мажбур этиш унчалик ақлга зид (иш) эмас.

Клиний . Йўқ, албатта.

Афиналик . Аммо, бу одамлар нимани қўшиқ қилиб айтгадилар? Уларнинг Музаси қандай бўлади? Лекин шуниси аниқки, бу (қўшиқ) уларнинг ўзларига ўринли бўлиши керак.

Клиний . Бошқача бўлиши мумкинми?

Афиналик . Илоҳий одамларга нима кўпроқ маъқул бўлади? Хоровод ашулалар эмасмикин?

Мегиал . Ажнабий (биродар), ҳар қалай биз ва худди шундай, лакедемонияликлар ҳам, хороводларда ўрганганимиз ва куйлашга одатланиб қолганимиз қўшиқлардан болшқаларини ижро эта олишимиз амри маҳол бўлса керак.

Афиналик . Шундай бўлиши табиий. Ҳақиқатан ҳам шундай, сизлар болшқа қўшиқ куйлашларни билмайсиз; сизларнинг давлатингиз – тинч шаҳар умргузаронлиги эмас, бир ҳарбий қарорго ҳдир, сизларнинг ёш-ўспиринларингиз эса умумий подада ўтлаб юрадиган тойчоқларнинг ўзи. Сизлардан ҳеч бири нгиз ўз ўғлини ўз ҳузурда сақламайди, қаттиқ ёввойилашиб ва се ржаҳл бўлиб қолган ўғилни бирга юрганларидан ажратиб олмайди, унга алоҳида отбоқар қўймайди, ҳеч ким уни қашлағич билан тозалаб ва тийиб тарбия бермайди. Нафақат яхши жангчигина бўлиб қолмай, балки давлат ва шаҳарларни бошқара оладиган бўлиши учун тарбиялашга талаб этиладиган барча нарсани ҳеч ким навқирон йигитга бермайди. Биз олдин айтиб ўтганимиздай бундай одам, Тиртея жангчиларидан яхшироқ жангчи бўлади, чунки у ҳар жойда – хусусий ишларда ҳам, давлат ишларида ҳам, мардликни, эзгулик-хайрли ишларнинг биринчи эмас, тўртинчи мулки деб эъозлайди.

667

Клиний . Ажнабий (биродар), бизнинг қонун чиқарувчиларимизни нима учун сен ёмонлаётганингни тушунмаяпман.

Афиналик . Алзизим, агарда мен шундай қилаётган бўлсамда, ҳеч ҳам ата йлаб эмас. Агар хоҳасангиз, келинг, мулоҳазалар қайси йўлга бошласалар шу йўл билан борайлик. Агар бизда, хорошводлар ва жамоат театрлари музасидан гўзалроқ Муза бўлса эди, биз уни бизнинг сўларимизга кўра бу Музадан уяладиган ва мулоқотда бўлиш учун ҳаммасидан ҳам гўзалрогини излаётганларга кўрсатишга ҳаракат қилган бўлар эдик .

Клиний . Албатта.

Афиналик . Тўғри эмасми, қандайдир бирон-бир ёқимлилик боғлиқ бўлган ҳамма нарсаси билан шундай бир ҳолат бўладики, унда энг муҳим нарсаси – бу, ё ҳудди ёқимлиликни ўзгинаси, ё қандайдир тўғрилиқ, ёки ниҳоят, фойдадир. Мисол учун, ичимлик ва умуман барча ошқатлар билан боғлиқ ва биз ҳузурлаганиш-лаззатланиш, деб атайдиган ёқимлиликни кўрсатишим мумкин. Тўғрилиқ ва фойдага келсак, ҳар бир айрим ҳолда биз эътироф этадиган соғломликнинг ўзи бу ҳолларда энг тўғрилиқ бўлади.

Клиний . Албатта.

А ф и н а л и к . Худди шунга ўхшаб, илм-фанларни ўзлаштириш билан ҳам ҳузурланиш-лаззатланиш ва ёқимлилик боғлиқдир, ҳақиқат эса, тўғрилиқ, фойда, эзгулик ва гўзалликка олиб боради.

d

К л и н и й . Ҳақиқатан ҳам шундай.

А ф и н а л и к . Тасвирий санъатлар-чи? Агар улар яратган аслига ўхшаш асарлар, бунинг устига яна ҳузур бахш этсалар, у ҳолда буни ҳам комил бир ҳуқуқ билан ёқимлилик, деб т а н олса бўладими?

К л и н и й . Бўлади.

А ф и н а л и к . Аммо, бу санъатларда тўғрилиқ, биринчи навбатда ҳузурланиш билан эмас, балки, умуман тасвир ва аслиятнинг, катталиқ ва сифат борасидаги тенглиги билан белгиланади.

К л и н и й . Тўғри.

e

А ф и н а л и к . Демак, ҳузурланиш-лаззатланиш, ўзи билан фойда, ҳақиқат ва ўхшашлик келтирмайдиган, аммо, бошқа томондан ҳеч қандай зарар ҳам келтирмайдиган, лекин бошқа бир ҳолатларда фақатгина ҳамроҳ сифатида бўлувчи, яъни чиройли қилиб айтганда, агар у билан юқорида эслатилаган хислатлар боғлиқ бўлмаса, ҳузурланиш, деб атаса бўладиган ёқимлилик учунгина ижод этиладиган нарсаларгагина тўғри ўлчов бўлиб хизмат қилиши мумкин.

К л и н и й . Сен фақат зарарсиз ҳузурланиш ҳақида гапирмоқдамисан?

А ф и н а л и к . Ҳа. Жиддий сўзга лойиқ бўлган бирон-бир нарсасига на зарар, на фойда келтирмаган тақдирда уни (ҳузурланишни – тарж.) эрмак, деб атайман.

К л и н и й . Сен айна ҳақиқатни айтдинг.

668

А ф и н а л и к . Ҳозиргина айтиб ўтилганига асосланиб, гўёки тақлид қилиш ўлчови – бу ҳузурланиш ёки ҳаққоний бўлмаган фикр, деб тасдиқлаб бўлмай қолади. Худди шунинг ўзи ҳар қандай тенгликка ҳам таалуқлидир. Кимгадир ёққанни ёки таъбига тўғри келгани учун, тенглик тенг ва бир хил ўлчамлилик бир хил ўлчам бўлмайди, аммо бу ерда ўлч ов бирор-бир нарса эмас, устувор равишда ҳақиқат бўла олади.

К л и н и й . Мутлақо тўғри.

Афиналик - Ҳар қандай мусиқий санъатни тасвирий ва тақлидий деб айта оламизми?

Клиний. Бошқача бўлиши мумкинми?

Афиналик - Демак, мусиқий санъат ўлчами — ҳузурланиш эканлигига мутлақо қўшилиб бўлмайди. Агар қаердадир бундай мусиқий санъат мавжуд бўлса ҳам, худди бир муҳим нарсасидек излаш учун, унчалик арзигулик эмас. Мусиқий санъатнинг фақат шундай турини ўрганиш, текшириш керакки, у гўзалликни тасвирлаб, у билан ўхшашликка эга бўлсин.

Клиний. Сен деярли ҳақсан.

Афиналик. Шунинг учун энг гўзал, ажойиб қўшиқ излаётган одамлар, менинг назаримда ёқимли бўлган музани эмас, тўғри бўлганини излашлари зарурдир. Тақлиднинг тўғрилиги эса, биз айтиб ўтганимиздек, аслиятнинг катта-кичиклиги ва сифатини сақлашдан иборатдир.

Клиний. Шундай.

Афиналик. Мусиқий санъатга келсак, унга тааллуқли яратилмалар — тақлид ва қайта яратиш — тасвирлашдир. Наҳотки бунга барча шоирлар, эшитувчилар ва актёрлар қўшилмайдилар.

Клиний. Бегумон қўшиладилар.

Афиналик. Албатта, ҳаттога йўл қўймаслик учун, ҳар бир айрим асар ҳақида унинг ўзи нима эканлигини, унинг моҳиятини билмоқ керак бўлади. Ким — ки унинг моҳиятини, жавҳарини, йўналишини ва ўзини нимага ўхшатаётганини билмас экан, унинг назарда тутган нарсанинг сизнинг тўғри ёки хато эканлигини билиб олиши даргумондир.

Клиний. Албатта, даргумон.

Афиналик. Аммо, нима тўғрилигини билмайдиган одам, нима яхши ёки нима ёмон эканлигини била оладими? Мен старли даражада равшан мулоҳаза юритмая пман шекилли; балки, қуйидагича (фикрласак) равшанроқ бўлар...

Клиний. Қандай?

Афиналик. Бизда кўз учун мўлжалланган минглаб тасвирлар бор.

Клиний. Шундай.

Афиналик. Яна. Агар кимдир, у ёки бу тасвир ифода-лаётган нарсанинг ўзини билмас, ижронинг тўғрилигини

б аҳолай олармиди? Мен мана буни назарда тутмоқдаман: тасвирланаётганида бадан, ҳамда ўз навбатида айрим қисмларнинг мутаносиблигига риоя қилинганми, айрим қисмлар ҳақиқатда қанча бўлса шунчами, уларнинг ўзаро жойлашишларидаги тартиб, уларнинг ранги-рўйи шундайми ёки буларнинг ҳаммаси тартибсиз аҳволдами? Тақлид (ўхшатиш) мавзуси бўлиб хизмат қилган нарса билан мутлақо таниш бўлмаган бир одам буларнинг ҳаммасини наҳотки била олади?

Кл иний . Йўқ, билолмайди.

669 Афиналик . Аммо, одам расми нақш этилгани ёки ҳайкал этиб ясалганини биз агар билсак, агар рассом унинг барча аъзолари ва яна рангу рўйини яхши акс эттирган бўлса, муқаррарки, аслиятни (яъни ўша одамни – тарж.) билган одам, бу асар гўзалми ёки чиройлилик нуқтан назаридан унда (яъни расмда - тарж.) қандайдир камчиликлар мавжуд эканлигини баҳолай олади.

Кл иний . Ажнабий (биродар) ҳақиқатан ҳам шундай, чунки биз ҳаммамиз, айтса бўлади-ки, тирик мавжудотлар чиройи билан танишмиз.

Афиналик . Сен мутлақо ҳақсан. Демак, кимки ранг-тасвир, муסיқий ёки қандайдир бошқа санъатнинг ҳар бир тасвири ҳақида оқилона фикр билдирмоқчи бўлса, ушбу уч нарса соҳиби бўлиши зарур: асли нима тасвирланганми ва учинчиси, ҳар бир тасвир сўзлар, тароналар ва усул (ритм)ларда яхши бажарилганми.

Кл иний . Ҳар қалай шундай бўлса керак.

Афиналик . Аммо, муסיқий санъат билан боғлиқ мушкул масалаларнинг муҳокамасида тушқунликка тушмайлик. Тасвир турларининг бошқаларига қараганда мусиқий санъат кўпроқ шуҳрат топгани учун, бу ўринда, бошқаларига кўра кўпроқ алоҳида эҳтиёткорлик зарурдир. Ким бу ерда адашса, у ўзига улкан зарар келтиради, чунки, у ёмон ахлоқ-одатларга мойиллик билдирадиган бўлиб қолади; ўз хатосини билиш, сезиш эса жуда қийин, чунки шоирлар, Музаларнинг ўзларига қараганда анча нўноқ ижодкордирлар. Эркаклар сўзларига аёл тимсоли (образи) ва таронасини бериш ва бошқа жиҳатдан, олижаноб одамларнинг

парда (садо) ва тароналарини қўллар ва олижаноб бўлмаган одамларнинг усул (ритм)ларига қўшиш, олижаноб усул ва парда (садо)да бошлаб, уларга беҳод сдан қарама-қарши турдаги сўзлар ва тароналарни қўшиб қўйишга чабориб етдиган хатоларга ҳеч қачон Музалар йўл қўймас эдилар. Музалар ҳеч қачон одамлар, ҳайвонлар овозлари ни, қуроллар товушлари ва ҳар хил шовқинларни нимадир яхлит бир нарсани чиқариш, тасвирлаш учун биргаликда аралаштириб юбормаган бўлар эдилар. Одамлар, шойирлар эса, буларнинг ҳаммасини қўрқинчли даражада чалқаштириб ва аралаштириб юборадилар, бу ҳол Орфей иборасига қўра “фароғат ёши”га мушарраф бўлган одамларнинг албатта кулгусини келтиради; улар албатта бунда ҳамма нарса айқаш-уйқаш бўлганини тушунадилар. Бундай турдаги шойирлар Бунинг устига шойрона бўлмаган гапларни (нулқни) шеърга солиб, тимсол (образ) ва усул (ритмни) таронадан ажратадилар, бошқа томондан, кифара ва найдаги машқ қилишдан (чалишдан) фойдаланиб улар сўзсиз тарона ва усулни қўллайдилар. Усул (ритм) ва уйғунлик (гармония) сўздан маҳрум бўлган ҳолатларда уларнинг ғоя-мақсадларини ва Бу тақлид (ўхшатиш) эътиборга лойиқ қайси турлардан бирига киришини билиб олиш мушкул бўлади. Шунинг ҳам айтиб ўтиш керакки, бундай турдаги санъат тез, тўхтамай юриш ва ҳайвоннинг қичқирғини тасвирлашга қачналик яроқли бўлса, рақс ва қўшиқ билан боғлиқ бўлмаган най ва кифарада чалишдан фойдаланадиган (бундай санъатда) анчагина қўполлик мавжуд. Най ва кифарада чалиб машқ қилиш айрим олинганида, юксак даражадаги дидсиз ва фақатгина найрангбозга муносиб бўлган бир нарсани ўзига сингдирган бўлади. Бу хусусда мен шунини айтмоқчи эдим. Айтиш керакки, бизнинг диққат-эътиборимиз бизнинг ўттиз ёшга кирган ва эликдан ошган фуқароларимиз нима қилишлари кераклигига эмас, балки нимани ижро этишлари кераклигига қаратилиши зарур. Аввал айтилганларидан менимча ушбулар келиб чиқади. Элик ёшли фуқаролардан қўшиқ айтиши зарур бўлганлари ҳоровод Муза бўйича яхши таълим олган бўлишлари керак, чунки улар нозик дид ва усул (ритм) ҳамда уйғунлик (гармония) борасида тасаввурга эга бўлишлари лозим; бундай бўлмаса тароналарнинг тўғрилигини, -

d

e

670

b

маълум бир ҳолда дорий созига (мақомига) тўғри келадими, йўқми, шоир тўғри усул (ритм) ишладими, йўқми, – ким аниқлай олади?

Клиний . Шу равшанки, бошқача бўлиши мумкин эмас.

с Афналик . Шу сабаблардан келиб чиқади-ки, оломон нима уйғун ва усуллигу нима ундай эмаслигини аниқ айта оламиз, деган фикри билан кулгилдир – ҳар ҳолда, мажбурият туфайли жўр бўлиш ва саф тортиб юришга ўрганганлари шундай. Улар буни, айрим-айрим ашула айтиш ва усул (ритм) ҳақида ҳеч нарса билмасдан туриб қиладилар. Аслида эса, шундай тарона тўғри-ки, агар унга мос нарса у билан боғлиқ бўлса ва аксинча.

Клиний . Албатта, шундай бўлиши керак.

Афналик . Нима ҳам дер эдик? Қўшиқ нима билан боғлиқ эканлигини билмаган одам, биз айтиб ўтганимиздек, қанчалик тўғрилигини била оладими?

Клиний . Асло.

д Афналик . Шундай қилиб, биз таклиф этаётганимиз ва ихтиёрий равишда қўшиқ айтишга қайсидир йўл билан мажбур этишга ҳаракат қиладиганимиз ҳозирги бизнинг ашулачиларимиз, ҳар бири усул (ритм) одими ва торлар таронаси орқасидан эргаша оладиган бўлиб, юқори малака ҳосил қилишлари керак. Уйғунликлар ва усулларни куз ата бориб, улар, уларнинг ёшларидаги ва шундай табиатли одамлар куйлайдиганларини танлаб ола билишлари керак ва худди ўшани куйлашлари лозим. Бундай куйлашда уларнинг ўзлари ҳам ўша ондаёқ маъсум завқдан баҳра оладилар ва ўзларидан ёшроқ одамларга, яхши (хайрли) ахлоққа бўлган муҳаббатни уйғотиб, раҳбарлик қиладилар. Таълимотнинг бундай даражасига кўтарилгач, улар, кўпчилик, ҳаттоки шоирлар олганига қараганда ҳам янада назокатлироқ таълим оладилар. Негаки, шоирга унинг ўхшатмаси гўзал, ажойибми ё йўқми, учинчи талаб нимадэн иборат эканлигини билишга ҳеч қандай эҳтиёж йўқ; аммо унинг уйғунлик (гармония) ва усул (ритм) қондаларини билиши деярли шартдир. Энг гўзал, ажойиб ва унга (гўзалликка) нима яқин келишини танлаши керак бўлганлар эса бу учта талабнинг ҳаммасини назарда тутишлари

е

зарур; чунки, бундай б ўласа улар ёшларни сеҳрлаб (шайдо этиб) яхшиликка а (хайрли ишларга) жалб э толмайдилар.

Бизнинг суҳбатим из бошланишида айтиб ўтганимиз ҳолатни, яъни, Дионисий хорини аъло (даражада) ҳимоя қилиш мумкин эканлигини иложимиз борича қўрсатиб ўтдик. Қўрайликчи, б у қўлимиздан келдими йўқми. Бундай йигин, зарурат тақозоси билан, қанча кўп ичилса шунчалик шевқинлироқ бўла боради. Суҳбатимизнинг бошланишида ёқ, бунга ўхшаш ҳолатларда бундай заруратни тахмин қилгандик.

Клиний . Ҳа, шундай бўлиши керак.

Афиналик . Бундай мажлисларда ҳар ким ҳам ўзини кўтаринки руҳда ҳис этади; у қувноқ, сўз молликдан ўзини тўхтатолмайди, атрофдагиларга қулоқ солмайди, ўз ўзини ва бошқаларни бошқара оладигандай хом ҳаёл бўлади.

Клиний . Бошқача бўлиши мумкин эмас шекилли?

Афиналик . Бундай ҳолатда ичгувчи одамларнинг дил (нафс)лари оловга бурканидилар ва худди қизиган темирдай юмшайди, яшареди, бунинг натижаси ўлароқ, уларни ким тарбия қилгани ва ҳайкал ясашни билса, ўшанинг қўлида мулойим бўлиб қоладилар. Бундай ҳайкалтарош (ганчкор) оқдин айтиб ўтганимиз ўша одамнинг ўзидир: яхши қонун чиқарувчи (соҳи би қонунлар). У, базмларга тааллуқли қонунлар белгилаши зарур, токи улар (қонунлар), умид қанотида, парвозга шайланган, ҳеч нарсадан тап тортмайдиган, уятни меъёрдан ортиқ унутган одамни, у одам тартибга ри оя қилишдан бош тортадиган ва сўзлаш ёки сукут сақлаш, ичиш ёки ичмасликда ўз навбатини кутишни истамайдиган бўлиб қолунича, аксинча иш тўтишга мажбур эта билсинлар. Улар (қонунлар) унга, биз вижд онлилик ва ҳаё, уят, деб атайдиганимиз илоҳий ҳўрқинчи - унинг қалбига, онгига кириб олган энг гўзал-ажойиб бўлмаган жасоратга қарши энг яхши дори - адолатли ҳўрқинчини сингдиришлари зарур.

Клиний . Дарҳақиқат шундай.

Афиналик . Бу қонунларга ёрдамлашадиган посбонлар босиқ ва ҳушёр одамлар бўлишлари керак; худди ўшалар мастона одамлар устидан бошлиқ бўлишлари зарур. Бо-

671

b

c

d

е сик, қўмондонларсиз душман билан урушишга қараганда
мастоналикка қарши уларсиз (хушёр бошлиқларсиз) кура-
лиш даҳшатлироқдир. Кимки ўзини бу қонунлар ва диони-
сий маросимларининг ёшлари олтмишдан ошган раҳбар-
ларига бўйсун ишга мажбур этолмаса, Арес қўмондонлари-
га бўйсунмаган одамчалик ва балки ундан ҳам кўпроқ шар-
мандаликка пирифтор бўлсин.

Кл и н и й . Тўғри.

672 А ф и н а л и к . Агарда мастоналик ва ўйин-қулгилар шун-
дай янги(ча) бўлганларида, базмдагилар улардан фойда
олардилар ва ҳозиргидек душман бўлиб эмас, балки, ав-
валги дўстликларига қараганда яқинроқ дўст бўлиб (баз-
мдан) тарқалишар эди, шундай эмасми. Агар хушёрлар
мастларга раҳбарлик қилсалар, базмлардаги барча ўзаро
мулоқ, отлар қонунга мос равишда ўтган бўлур эди.

Кл и н и й . Агар ҳамма нарса сен айтганингдек бўлса, у
ҳолда, албатта, тўғри.

б А ф и н а л и к . Дионис инъомини сўзсиз равишда ёмон-
лаб, гўёки у ёмон ва давлатда қабул этилишига нолойик,
деб айтмаймизку. Янада салмоқлироқ сўзлар айтиш мум-
кин эди; аммо мен кўпчиликка май (шароб) бахш этадиган
улуғ яхшилиқни кўрсатиб ўтишга журъат этолмайман. Ул
одамлар сўзларни шунчалик хато қабул қиладилар ва ид-
рок этадилар.

Кл и н и й . Қандай яхшилиқ ҳақида сўзламоқдасан?

с А ф и н а л и к . Гўёки бу худодан унинг ўғай онаси Гера
руҳий тушуннишни ўғирлаб олган ва гўёки шунинг учун у
ўч олиш ниятида вакхона байрамлар ва жунбушга кел-
тирадиган рақслар урф қилган ҳамда худди шу мақсад-
да шаробни қадя этган, деган қарашлар ва миш-миш-
лар қандайдир сезилмаган ҳолда тарқалган. Мен, бун-
дай деб гапиришни бунга ўхшаш нарсаларни худолар
тўғрисида сўзлаш хавфсиз, деб ҳисоблайдиганларга қол-
дираман. Ҳар ҳолда, менинг билишимча, ҳеч бир тирик
с мавжудот, балоғат ёшларида эга бўлиши мумкин бўлган
барча ақл соҳиби бўлиб бу дунёга келмайди, туғилмайди.
Ушбу тирик мавжудот унинг ўзига хос ақллиликка (идрок-
ка) эга бўлмагунича, у жунбушга келади ва бор овози би-
лан қилчқиради, оёққа турганидан кейин эса жони борича
сакраб чопади. Мусиқий ва гимнастик санъатнинг ибти-

доси мана шунда яширин ган, деб тан олган сўзларимизни эслайлик.

Клиний . Бунга эсдан ч иқариб бўладимиз!

Афиналик . Бу ибтидо (бошланиш) биз инсонларга усул (ритм) ва уйғунлик (гармония)ни ҳис этиш туйғусини берди ва худолардан Аполлон, Музалар ва Дионисий бунинг сабабчилари бўладилар, деб тан оламиз, тўғрими ?

Клиний . Ўзгача бўлиши мумкинми?

Афиналик . Бошқа одамлар, Балки шароб ин сонларга, бизнинг жазавога шушишимиз учун жазо (сифатида) берилган, деб ҳисоблашари мумкин. Биз эса ҳозир аксинча, шароб дори сифатида, дил (нафс, руҳ) виждонга, бадан эса – соғломлик ва кучга эга бўлсин, деб берилган дея тасдиқлаймиз.

Клиний . Ажнабий (биродар), бизнинг (шундай) тасдиқлаганимизни тўғри эсга солдинг.

Афиналик . Хоровод рақслар ҳақидаги масаланинг ярмини биз муҳокама этиб бўлдик. Энди қолган ярмини, биз қандай фикрда эканлигимизни билиш учун муҳокама этайликми ёки қолдирамизми?

Клиний . Сен нимаalar ҳақида сўзлаясан, хоровод рақсларни қандай қилиб иккига бўлмоқдасан?

Афиналик . Бизнингча, рақс санъати бутун яхлитлиги-ча тарбия мажмуъидан (йиғиндисидан) иборат. Унинг бир қисмини товушга тегишан нарса, яъни уйғунликлар (гармония) ва усуллар (ритм) ташкил этади.

Клиний . Шундай.

Афиналик . Бошқа қисми эса, товуш ҳаракати билан умумий нимасидир бўлган бадан-ҳаракатларига тааллуқдир: бу усул (ритм) – Аммо улар ўзларининг шахсий тимсолларига эгалар, товушлар ҳаракатлари эса – парда (садо)га эга.

Клиний . Мутлақо тўғри.

Афиналик . Товушларнинг тарбияловчи ва дил (нафс, руҳ)ни хайрли, яхши ишларга олиб борувчи таъсирини биз, мен билмадим қандай қилиб, мусиқий санъат, деб атадик.

Клиний . Тўғри, атаганмиз.

Афиналик . Агар, дилшушлик қилаётган одамларнинг рақси сифатида белгилаб қўйганимиз бадан ҳаракатлари баданнинг баркамол бўлишига олиб борса, у ҳолда, унга

d

e

673

бундай санъаткорона раҳбарлик қилишни биз гимнастик санъат, деб атаган бўлардик.

К л и н и й . Тўғри.

б А ф и н а л и к . Мен ҳозир яна қайтариб айтаманки, биз энди, хорлар санъатининг деярли ярмини ташкил этадиган мусиқий санъат ҳақидаги масалани етарли даражада муҳокама қилдик. Хўш, унинг бошқа ярим бўлаги ҳақида сўз юритамизми? Биз қандай йўл тутишимиз керак?

К л и н и й . Мусиқий санъатни биз муҳокама қилиб бўлдик, гимнастик санъатни эса ҳали муҳокама қилмадик. Азизим, сен критик ва спарталиклар билан суҳбатлашмоқдасан; бизнинг ҳар биримиз бундай саволга жавоб беришимиз керак, деб ўйлайсанми?

о А ф и н а л и к . Мен айтардим-ки, сен бу саволинг билан менга аниқ жавоб бермоқдасан, деб ўйлайман. Аммо мен тушунманки, сенинг саволинг фақат жавобгина эмас, у яна гимнастик санъатни муҳокама қилиш учун топшириқ ҳам.

К л и н и й . Сен ажойиб сўзлар айтдинг, энди уларни амалга ошир.

А ф и н а л и к . Шундай қилишга тўғри келади. Сизларнинг иккалангизга ҳам таниш бўлган масала ҳақида гапириш қийин эмас. Сизлар мусиқий санъатга қараганда бу санъатда кўпроқ тажрибага эгасизлар.

К л и н и й . Сен ҳақ гапни айтмоқдасан.

А А ф и н а л и к . Тўғри эмасми, ушбу кўнгилахушликнинг ҳам либтидоси ҳар бир тирик мавжудотнинг сакраб-чопиш ҳаракатларига табиий мойиллигида яширингандир? Биз айтиб ўтганимиздек, инсон усул (ритм) ҳиссиётини олгач рақсни яратди ва пайдо қилди. Усул хотирада таронани уйғотади ва келтириб чиқаради. Уларнинг (яъни рақс ва тарона – тарж.) ўзаро бирлашиши кўнгилахушлик сифатидаги хороводларни пайдо қилди.

К л и н и й . Мутлақо тўғри.

А ф и н а л и к . Бир қисми, айнан мусиқийсини биз муҳокама қилиб бўлдик. Кейинроқ бошқа қисм – гимнастик қисми муҳокама қилиб тушунишга ҳаракат қиламиз.

К л и н и й . Албатта.

е А ф и н а л и к . Аммо, агар сизларга маъқул бўлса, аввал восита сифатидаги мастоналик масаласининг муҳокама-сини яқун тожини кийгизиш билан тугатсак.

Клиний . Ни мани назарда тут моқдасан?

Афинский . Агар, қан дайди бир давлат, қонунлар тарафидан белгиланган тартибга бинвоан, аввал эслатиб ўтилган урф-одатдан, уни (одатни - тарж.) оқиллик (мулоҳазалик) машқлари сифатида ишлатиб жиддий фойдаланишга рози бўлса; агарда, худди ўша асосда бошқа ҳузур-лаззатланишлардан ҳам, улардан уларнинг ўзини жиловлаш воситаси сифатида қўлаб воз кечмаса, у ҳолда бундай давлат улардан айнан ю қорида кўрсатилган тарзда фойдаланиши зарур. Агар у (давлат) уларга фақат бир қўнғилхушлик сифатида қараса ва ҳар қайси ичишни хоҳловчига хоҳлаган пайтида, ким билан бўлса ҳам ва хоҳлаган бошқа урф-одатлар билан бирлашган тарзда ичишига йўл қўйса, у ҳолда мен, давлат ва айрим бир одам мастоналикдан шундай фойдаланишлари учун ўз овозимни бермаган бўлар эдим. Аммо, крит ва лакедемония урф-одатларидан ҳам кўпроқ мен ўз овозимни қароргоҳда ҳеч ким шаробдан тотиномаслиги керак, аммо бутун бу давр давомида биргаликдаги йиғинларда фақат сув ичишлари лозим; давлат ҳудудларида на биронта қул, на биронта чўри (аёл қул) ҳеч қачон шароб тотимасликлари зарур; шу йил давомида, ўз мансабларида турганларида на ҳокимлар; на кема дарғалари, на ўз иш вазифаларида турган қозилар мутлақо май ичмасликлари керак; эътиборга лойиқ қандайдир бирор мажлисда қатнашиши керак бўлган одамлар биронтаси; кундузи ҳеч қимга май ичиш мумкин эмас, - бадан машқлари учун ва ёки касаллиги сабабли уэрли; никоҳ мулоқотлари ва ҳомила инobatга олиниб, кечаси ҳам ичиш мумкин эмас. Ақл-идрок ва тўғри қонунга эга одамлар май ичмасликлари зарур бўлган қатор ҳолатларни санаб чиқиш мумкин; шундай-ки, бу қоида бўйича ҳеч бир давлатда қўл сонли узумзорларга эҳтиёж қолмайди. Деҳқончиликнинг барча бошқа турлари ва умуман бутун ҳаёт тарзи тартибга келтирилган бўларди, май тайёрлаш эса камтарона бир миқдорда қўлланиларди. Ажнабий (биродарлар), сиз рози бўсангиз, мен май ҳақидаги суҳбатимизни шу сўзлар билан якунласам.

Клиний . Офарин . Биз розимиз .

676

Янги қонуи чиликнинг тарихий зарурати

Афиналик, Буларнинг ҳаммаси шундай. Давлат қурилишининг ибтидо-си бўлиб нима хизмат қилганлиги ҳақида нималар дейишимиз мумкин?

Буни ушбу нуқтаи назардан кўриб чиқилса энг енгил ва яхши йўл бўлмасмикин...

Клиний. Қандай?

Афиналик. Ҳар бир айрим ҳолда, давлатнинг гоҳ хайрли, яхши ишлар, гоҳ ёмонлик томонига аста-секин мойил бўлишини қайси нуқтаи назардан кўриб чиқилса – ўшандан.

Клиний. Нимани назарда тутмоқдасан?

Афиналик. Мен, вақтнинг бениҳоя давомийлиги ва унда рўй берган ўзгаришларни назарда тутмоқдаман.

Клиний. Тушунмадим, қандай?

Афиналик. Айт-чи, давлатлар пайдо бўлгани ва одамларнинг давлатга бирлашганларидан бери қанча вақт ўтганини сен аниқлай оласанми?

Клиний. Бу осон иш эмас.

Афиналик. Бу муддат жуда улкан ва ўлчаб бўлмас даражада бўлганмикин?

Клиний. Жуда ҳам улкан.

Афиналик. Вақтнинг бу даврида бирин-кетин минглаб давлатлар пайдо бўлган ва уларнинг бундан кам бўлмаган миқдори ҳалокатга учраган, тўғрими? Бунинг устига улар ҳамма жойда турли давлат тузилишларидан ўтганлар, гоҳ кичикликдан катта, гоҳ катталикдан кичик ёки яхшиликдан ёмон, ёмонликдан яхши бўлганлар.

Клиний. Шундайлиги аниқ.

Афиналик. Бу ўзгаришлар сабабини очиб бера оламизми? Балки, ўшанда биз давлат қурилишининг пайдо бўлиши ва унда рўй берган ўзгаришлар борасида кўрсатма ол армиз.

Клиний . Жуда яхш и, бунга ҳ аракат қилиб кўриш ке -
рак. Сен бу бора даги ўз фикрларингни туш унтир, биз эса
диққат билан эштамиз.

Афиналик . Биз қадимги ривоятларда маълум дара -
жада ҳақиқат бор, деб ҳисоблайм изми? 677

Клиний . Анқироқ айт, қайси ривоятларда?

Афиналик . Одамларнинг тўфонлар, касаликлар ва
бошқа кўп нарсалардан тез-тез ҳалок бўлганлари, нати -
жада башариятнинг жуда оз қисмигина қолганлиги бора -
сидаги.

Клиний . Ҳар кимга ҳам бу эҳтимолдан узоқ бўлиб ту -
юлмайди.

Афиналик . Жуда кўп содир бўлган воқеалардан бири,
тўфондан ҳалок бўлганларни тасаввур этайлик.

Клиний . Бу ҳақда нимани ўйлашимиз керак?

Афиналик . Ўшанда ҳалокатдан омон қолганлар фа -
қатгина тоғдаги чўққиларда сақланиб қолган башарият -
нинг ожиз учкунлари - чўпонлар бўлганлигини. b

Клиний . Шундай бўлиши эҳтимол. Балки, аниқдир.

Афиналик . Бунда й одамлар бошқа санъатлардан
(яъни чўпонликдан бошқа, демоқчи - тарж.) шаҳсиз беҳа -
бар бўладилар, худди шундай улар шаҳардаги шахсият -
парастлик ва одамлар томонидан бир-бирларига ўйлаб
топиладиган турли фитналарни билмайдилар.

Клиний . Бу табиий ҳол.

Афиналик . Ўша пайтда, води йларда ёки денгиз бўйи -
да жойлашган давлатлар бутунлай ҳалок бўлди, деб фа -
раз қилайлик. c

Клиний . Шундай ҳам дейлик.

Афиналик . Демак биз, барча (иш) қурола ари йўқо -
либ кетадилар ҳамда давлат бошқаруви санъатига ёки
ўша вақтда эришишга муваффақ бўлинган бошқа қан -
дайдир ҳикматга оид барча нарсалар ҳам ҳалок бўлган,
деб фараз қилишимиз керак. Чунки, азиз дўстим, бирор
янгилик қандай қилиб ҳам кашф этиларди, агар бутун
вақт давомида ҳамма нарса худди ҳозиргидек бўлган
бўлса?

Клиний . Ўша пайтдаги одамлар учун янгилик минг
йилларга яширилган эди. Дедалга бир нарса, Орфейга d

бошқаси, Паламедга – учинчиси, Марсий ва Олимпга – му-
сиқий санъатга тааллуқли барча нарса, Амфионга – лира
ҳақиқидаги барча нарса, ўзгаларга – бошқа кўп-кўп нарса-
лар равшан бўлганига фақат минг ёки икки минг йилгина
ўтди. Буларнинг ҳаммаси яқинда, айтса бўлади-ки, кеча-
гина пайдо бўлди.

Афиналик. Офарин, Клиний! Аммо сен ҳақиқатдан
ҳам кечагина яшаган дўстингни ёддан чиқардинг

Клиний. Сен Эпименидни назарда тутаялсанми?

Афиналик. Ҳа, ўшани, Чунки азизим, янгилик яра-
тишда у ҳаммадан ўтиб кетди; қачонлардир Гесиод сўзда
кариомат қилган нарсаларни у амада бажарди.

Клиний. Ҳа, биз бунни тасдиқлаймиз.

Афиналик. Шундай қилиб, бу вайроналиклар рўй бер-
ган вақтда одамлар аҳволи қуйидагича бўлиб қолди: ҳам-
маё қ бепоён саҳро, уқан ер юзи; фақат у ер, бу ерда йил-
қил-ар подаси ва эчкилар тўдаси. Бу подалар чўпонларга
ҳаёт кечирish учун аввалига оз бўлсада озуқа бўлдилар.

Клиний. Албатта, бўлмаса нима ҳам қилардилар?

Афиналик. Биз ўша пайтларда айтайлик, давлат
ҳақида, давлат қурилиши ва ҳозир суҳбатимиз мавзуи
бўлган қонунчилик ҳақида ҳеч бўлмаса хотира сақланиб
қолган, деб ҳисоблай оламизми?

Клиний. Асло.

Афиналик. Аммо, бунга ўхшаш шароитлар ҳозирги
барча нарса: давлатлар, давлат қурилишлари, санъатлар,
қонунларнинг пайдо бўлишига олиб келди; буюк бузилиш
ва буюк фазилат, эзгулик пайдо бўлди.

Клиний. Қандай қилиб?

Афиналик. Дўстим, у пайтдаги одамлар шаҳарлар
келтирадиган кўпгина яхшиликларни ҳамда бу яхшилик,
эзгуликка қарама-қарши бўлган кўпгина нарсаларни бил-
мас эдилар. Бу одамларни эзгулик ёки иллатда баркамол
деб бўладими?

Клиний. Ажиб сўзлар! Биз фикрингни илғамоқдамиз.

Афиналик. Шундай қилиб, вақт ўтиши ва башарият
авлодининг кўпайиб бориши билан ҳамма нарса ҳозирги
ҳолатга келади.

Клиний. Мутлақо тўғри.

Афиналик. Аммо бирданнига эмас, табиийки, оз-оздан, узоқ вақт мобайнида.

Клиний. Шундай бўлиши ҳам керак.

Афиналик. Ўйлашманки, одамлар тепалиқдан водийга тушишга журъат этганлари учун уларнинг хотираларида сақланиб қолган яқингинадаги кўрқинч таъсири ҳали кучли бўлган.

Клиний. Албатта.

Афиналик. У пайтлар улар озчиликни ташкил қилганлари учун бир-бирларига ҳузур қилиб қарардилар, санъатлар (хунарлар) йўқ бўлиб кетиши сабабли. айтса бўлади-ки, қуруқликда ҳам денгиз орқали ҳам бир-бирлари билан алоқада бўлиш воситаларининг даярли барчаси йўқолдилар. Темир, мис ва барча маъданлар бир бўлиб бирлашиб ер остида қолдилар, энди уларни қазиб олиш жуда машаққатли бўлиб қолди; шунинг учун ўша замонда жуда кам даражт кеса олардилар. Агар тоғларда сақланиб қолган асбоб (иш) қуролларини топган тақдирларида ҳам, кўп ишлатилганидан тез ишдан чиқадди, одамлар орасида темир олиш санъати янгитдан шайдо бўлм агунча янгисини оладиган жой йўқ эди.

Клиний. Бу қанд ай рўй беради? (Яъни, темир қазиб олиш санъати қайта туғилиши қандай рўй берди, дейилмоқда - тарж).

Афиналик. Сенинг фикрингча қанча авлод ўтганидан кейин бу рўй берди?

Клиний. Жуда кўп авлодлар ўтгани аниқ.

Афиналик. Демак, темир, мис ва шунга ўхшашлар, зарур бўлган санъатлар (хунарлар) ҳам шунча вақт ёки ҳатто ундан ҳам кўпроқ вақт бўлмаган.

Клиний. Нишма деимоқчисан?

Афиналик. Шундай қилиб, ўша замонларда кўп жойларда ўзаро низолар ва урушлар йўқ бўлди.

Клиний. Қандай?

Афиналик. Аввало, у замон одамлари бир-бирларини яхши кўрганлар ва айриликлар туфайли бир-бирларига хайрихоҳ муносабатда бўлганлар; овқатни ҳам бир-бирларидан қизганмаганлар, чунки яйловлар кўп бўлган - баъзиларида аввалига кам бўлиши эҳтимол, — уларнинг

- кўпч илги шу (чорвачилик) билан кун кўрганлар. Уларда сут ва гўшт ҳам етарли бўлган; бундан ташқари улар ов билан ўзларига егулик топганлар. Уларда кийим, ётиш ўринлари (чойшаб, тўшак), уй-жой, куйдирилган ва оддий буюмлар (кулолчилик буюмлари назарда тутилган бўлса керак – тарж.) бисёр бўлган; чунки кулолчилик ва тўқиш билан боғлиқ ҳеч бир санъатда темирга эҳтиёж бўлмайди. Башар авлоди темир танқислигини сезганида ҳам барибир давом этиши ва яшаши мумкин бўлсин, деб Худо одамларга бу икки санъатни инъом этган. Жуда камбағаллар ҳам бўлмагани учун камбағаллик одамларни бир-бирларига душман бўлишларига мажбур қилмаган. Бошқа томондан улар бой бўлиб ҳам кетолмасдилар, чунки у вақтларда уларда олтин ҳам, кумуш ҳам йўқ эди. Энди олижаноб ахлоқлар, бойлик ва камбағаллик ёнма-ён ҳаёт кечирмайдиган умум яшаш шароитида пайдо бўладилар.
- Чунки у ерда на сурбетлик, на адолатсизлик, на рашк, на жасад бўлмайди. Шу сабабдан ва соддаликлари туфайли одамлар фазилатли бўлганлар: соддадил бўлганлари учун гўзаллик ва хунуқлик тўғрисида ниманики эшитган бўлсалар ўшаларни ҳақиқат деб билганлар ва уларга бўйсунганлар. Чунки, уларнинг ҳеч қайсиларида бизнинг ҳозирги кунларимизда ҳамма нарсада ёлгонни гумон қилишга мажбур этадиган айёрлик йўқ эди; улар, Худолар ва одамлар ҳақида айтилган сўзларни ҳақиқат деб ҳисоблар эдилар ва шунга мос равишда яшар эдилар. Шунинг учун ҳам улар, биз ҳозир тасвирлаганимиздай бўлганлари анча аниқ.

К л и н и й . Мен сенинг сўзларингга кўшиламан, Мегил ҳам .

А ф и н а л и к . Шундай қилиб, кўп авлодлар шу тарзда яшаганлар, деб тан оламиз. Тўфонгача яшаган одамлар ва ҳозиргиларга нисбатан улар турли санъатларда, шу қатори, ҳозир қуруқлик ва денгизда ҳатто ўз давлатларининг ичида ҳам, «одиллик» ёки «ички низо, қабилалар низоси» деб қўллайдиган ҳарбий ишда ҳам кам билим ва тажрибага эга эдилар; ҳозир сўзда ҳам, амалда ҳам, бир-бирига ёмонлик ва адолатсизлик қилиш учун турли воситалар ўйлаб топилади. У одамлар эса бутунроқ ва мардроқ,

шу билан бирга мулоҳазалироқ ва умуман кўпроқ адолатли бўлганлар. Бунинг сабабини биз муҳожима этиб бўлдик.

Клиний . Дарҳақиқат шундай.

Афиналик . Бизнинг айтганларимиз, ундан келиб чиқадиган хулосалари билан бирга бир мақсадга эга бўлсин: ушбу нарсани тушуниб олишимиз керак : ўша зам он одамларида қонунларга эҳтиёж бўлганми ва уларнинг қонун чиқарувчиси (соҳиби қонуни) ким бўлган? 680

Клиний . Ажойиб сўзлар.

Афиналик . У одамларда қонун чиқарувчиларга эҳтиёж бўлмаган, тўғрими? Бундай вақтларда бошқача бўлмайди: айланма ҳаракатнинг бу бўлагида ҳали ёзув йўқ эди, аммо улар одатларга кўра ва ота-бувалар қонунлари бўйича яшаганлар.

Клиний . Бу табиий.

Афиналик . Аммо шунинг ўзи давлат қурилишининг бир туридир.

Клиний . Қандай (тури)?

Афиналик . Менимча, ўша даврдаги давлат қурилишини ҳамма ш ажара, деб атайти. У ҳозиргача ҳам кўп жойларда, эллинарда ҳам, варварларда ҳам учрайди. Ҳомер айтадики, Киклопларнинг турар жойларида худди шундай бўлган: ь

*Уларнинг ўртасида халқ йиғинлари ҳам, умумий
кенгаш ҳам йўқ,*

*Улар қоронғу горларда ми ё тоғнинг баланд чўққиларида
Эркин яшайдилар; хотини, болалари устидан ҳисоб бермай
у ерда ҳар бири*

Ҳукм ўтказоди, фақат ўзин билиб, бошқалар гапин емай.

Клиний . Бу шоирингиз ажойибга ўхшайди; биз унинг асарларидан баъзи бир назокатли парчаларини ўрганганимиз, аммо кўп эмас, чунки биз критлилар ўзга юрт шоирларини кам ўқиймиз. с

Мегилл . Биз улардан фойдаланамиз ва бизнинг фикримизча, гарчи ҳамма ерда лакедемониянинг эмас, қандайдир ионийия ҳаётини тасвирласада, Ҳомер шундай турдаги бошқа шоирлардан устун туради. Ривоятга кўра киклопларнинг бошланғич турмуш тарзларини ваҳший

d кўринишда тасвирлаб, у ҳозирнинг ўзида сенинг сўзларингни тасдиқлайди.

А ф и н а л и к . Ҳа, у буни тасдиқлайди; бундай давлат қурилишлари қачонлардир мавжуд бўлганлигига гувоҳликка ўтиши мумкин.

К л и н и й . Яъни.

А ф и н а л и к . Харобаликка айланганидан кейинги мушкул аҳвол натижасида одамлар, ҳар қайсиси учун маълум бир турар жойи бўлган қабилаларга ажралишадилар, бунда, албатта, улуғ ёшли оқсоқол ҳукмронлик қиларди, чунки у, бу ҳокимиятни отаси ва онасидан олган эди; худди қушларга ўхшаб бир гуруҳ ташкил этиб, унинг кетидан бошқалари эргашадилар ва улар боболаримиз қонунарининг бошқаруви ва ҳаммасидан ҳам адолатлироқ бўлган подшоҳ ҳукмдорлиги остида бўладилар.

К л и н и й . Албатта.

А ф и н а л и к . Кейинчалик, улар билан борган сари кўпроқ одамлар мулоқот қилишади ва бу билан ўз ўлчови бўйича катта жамиятлар ташкил этадилар. Ҳайвонлардан жимоя қилиш учун тиканли шох-шаббалардан деворга ўжшаш тўсиқлар қилиб умумий бир турар жой барпо этиб, улар тоғ ёнбағриларида деҳқончилик билан шуғулланадилар.

681

К л и н и й . Худди шундай бўлгани эҳтимолдан узоқ эмас.

А ф и н а л и к . Ушбу ҳолат эҳтимоли борми...

К л и н и й . Нимани назарда тутмоқдасан?

А ф и н а л и к . Бу катта турар жойлар, аввалги кичкина турар жойлар ҳисобига бўлганлигини. Кичик жамиятларнинг ҳар бири оқсоқол раҳбарлигига бўлинган эди ва айрим-айрим яшаш таъсири остида пайдо бўлган ўзларининг хос урф-одатларига эга бўлганлар. Турлича қабилла бошлиқлари ва тарбияловчилар туфайли улар худоларга ва ўз-ўзларига бўлган турли ақидаларга ўргатилдилар. Диёнатлироқ тарбияловчилардан яхши тартибот ва диёнатни, мардларидан катта мардликни оладилар ва худди шу тарзда ўзлари ўзлаштирган қарашларни ўз болалари ва набираларига сингдирадилар. Бир сўз билан айтганда улар, катта жамиятларга ҳар бирларини ўз қонунари бўлган ҳолда кириб келадилар.

b

Клиний. Бошқача бўлиши мумкин эмас.

Афиналик. Албатта, уларнинг ҳар бирларига ўз қонунлари кўпроқ ёқиб, ўзгаларники камроқ ёққан.

Клиний. Албатта.

Афиналик. Мен имча, биз энди ногаҳон қонунчилиكنинг бошланишига келдик.

Клиний. Мутлақ о тўғри.

Афиналик. Бундан кейин қўшилганлар (яъни бир-бирлари билан қўшилиб яшаётган қабилалар- тарж) ўз ораларидан баъзи одамларни сайлаб олишлари керак бўлади, токи улар барча қонунаштирилган ҳолатларни кўриб чиқиб, ўзларига кўпроқ маъқул бўлганларни танлаб олиб, аниқ равшан баён этиб, халқлар подшоҳлари сифатидаги етакчилар ва раҳнамоларнинг кенгашига тақдим этсинлар. Уларнинг ўзлари қонун чиқарувчилар (соҳиби қонунлар) номини олиб мансабдор шахсларни тайинлашлари, сулолалар ўрнига зодагонлар бошқарув тарзини ёки подшоҳлик ҳоқимиятини бирон-бир турини жорий этиб давлат қурилишини ўзгартиришлари керак бўлган.

Клиний. Шундай бўлса тўғри бўларди.

Афиналик. Мен энди яна давлат бошқарувининг ва у билан бирга давлатларнинг ҳам барча хиллари ва ҳолатлари қўшилиб кетган давлат қурилам асининг учинчи шаклига эътибор қаратмоқчиман.

Клиний. Бу қандай шакл?

Афиналик. Иккинчисидан кейин Ҳомер ҳам кўрса-тиб ўтгани; уни у қуйидагича тасвирлайди: «У Дардинияга асос солди, – дейди у қаердадир, қачонки машҳур Илион,

Водийда ҳали қуриб бўлилмаган бир вақтда одамлар.

Ид сувлари билан обод тоғ этакларида яшар эдилар.

Бу шеърни ҳам, Киклоглар ҳақида айтилган шеърлардек, у Худо ва табиатга монанд равишда ёзган. Чунки шоирлар – илоҳий ва илҳом ила қуйловчи авлод (жабила) дирлар; қўпинча улар Харит ва Музалар таъсири остида ҳақиқий воқеаларни ҳам тасвирлайдилар.

Клиний. Албатта.

А ф и н а л и к . Бу ривоятни яна бир эслайлик: балки у бизнинг мақсадимиз учун ҳам бирор кўрсатма берар. Шундай қилишга у арзийди, тўғрими?

К л и н и й . Жуда ёрдам беради.

А ф и н а л и к . Биз айтамызки, кенг, гўзал водий ўртасида, Ид чўққиларидан оқиб тушаётган кўп дарёлардан баҳраманд, баланд тепаликларда, қояларда яшовчилар томонидан Илион барпо этилди.

К л и н и й . Айтишларича шундай бўлган.

А ф и н а л и к . Тахмин қилиш мумкин-ки, бу воқеа тўфондан кейин анча вақт ўтгач содир бўлган, тўғрими?

К л и н и й . Албатта кўп вақт ўтгач.

А ф и н а л и к . Агар одамлар, қандайдир унча баланд бўлмаган адирларга ишониб, қоялардан оқиб тушаётган дарёларнинг хавф солишига қарамай шаҳарга асос солишга журъат қилган бўлсалар, демак улар ҳозиргина эслатиб ўтганимиз, вайроналикларни бутунлай унутиб юборган бўлишлари керакдир.

К л и н и й . Бахтсизликдан кейин кўп вақт ўтган бўлиши аниқ.

А ф и н а л и к . Ўйлашимча, одамларнинг кўпайиши натижасида у пайтларда кўпгина бошқа шаҳарларда одамлар жой қилганлар.

К л и н и й . Нима демоқчисан?

А ф и н а л и к . Худди ўшалар Илионга қарши юришга чиққанлар, балки денғиз (йўли) биландир, чунки ҳамма ундан қўрқмай фойдалана бошлаган эди.

К л и н и й . Балки.

А ф и н а л и к . Ўн йиллик кутишдан кейин Ахейлилар Трояни вайрон қилдилар.

К л и н и й . Албатта.

А ф и н а л и к . Илион қамали давом этаётган бу ўн йиллик давр мобайнида, қамал қилувчиларнинг ҳар бири ватанларида, ўз уйларига қайтаётган жангчиларни хайрихоҳликсиз ва адолатсизлик билан кутиб олган ёшларнинг қаршиликлари туфайли кўп бахтсизликлар содир бўлди, жуда кўп ўлимлар, қотилликлар ва қувғинди этишлар рўй берди. Аммо ўша пайтдаги қувғиндилар ўз исмларини ўзгартириб яна қайтиб келдилар: ахейлилар ўрнига улар дорийлар деб атала бошладилар, чунки ўша пайтда уларни Дорией тўпла-

ган эди. Сиз лакедем онияликларда барча ривоятларингизнинг бошланиши ва охири шундайди р.

Мегилл . Бошқача бўлиши мумкинми?

Афиналик . Гарчи, мусиқий санъат ва мастоналикда тўхталиб, оғишган бўлсакда қонунлар ҳақидаги суҳбатимизни нимадан бошлаган бўлсак, Худонинг иродаси билан яна ўшанга қайтиб келдик. Энди бизнинг мулоҳазаларимиз мавзумизни яна давом эттиришга имкон беради. Чунки биз яна, тўғрилигини сиз тасдиқлаётганингиз лакедемония ва улар билан қонунлар маъносида қардош бўлган крит муассасаларига келдик. Баъзи давлат қурилмалари ва муассасаларини муҳокама қилаётганимизда мулоҳазаларимизнинг (мавзудан) оғишганимиз ушбу афзалликларни берди: биз навбатма-навбат тартибда, ташкилоти бизнингча улкан вақт давомида бир-биридан узоқ турадиган учта давлатни кўриб чиқдик. Ҳозирги ушбу давлат, агар жоиз бўлса, қабила бизнингча тўртинчиси, қачоналардир таъсис этилган ва ҳозиргача ўз қонун-қоидаларини сақлаб қолгандир. Мегилл ва Клиний, ушбуларнинг барчасидан, нима яхши таъсис этилгану нима ёмонлиги ҳақида хулоса чиқара олаемизми? Қандай (қайси) қонунлар сақланадиганини эҳтиёт қилади, ҳалок бўлаётганини йўқ қилади (йўқотадими)? Давлат фаровонлиги учун қандай ўзгаришлар қилиш керак? Агар, олдин айтилганларга қарши фикрлар бўлмаса, бу ҳақда янги тдан, гўёки яна бошланишидан тапирмоқ керак бўлади.

683

b

Мегилл . Ажнабий (биродар), қонунчиликни иккинчи марта кўриб чиқишга уринишимизда бизга, ҳозиргина айтиб ўтилганларидан ёмонроқ ҳам, кучсизроқ ҳам бўлмаган мулоҳазаларни эши тишга тўғри келади, деб бирор Худо ваъда қилса, шахсан ўзим узоқ йўлга ҳам тушган бўлардим ва ушбу кун менга қисқа кўринган бўларди, гарчи ҳозир Худо ёздан қишга бураётган кунлар бўлсада.

c

Афиналик . Бу масалаги ҳам кўриб чиқиш керакка ўхшайди.

Мегилл . Бегумон шундай қилиш зарур.

Афиналик . Лакедемон, Аргос, Мессена ва уларга туташ вилоятлар сизларнинг аждодларингиз ҳукмронлигига тушиб қолган пайтларга ҳаёлан бориб кўрайлик, Мегилл.

d Ривоятда айтилишича, улар қурооланган халқни уч қисмга бўлиб, учта давлат: Аргос, Мессена ва Лакедемонни таъсис этишга қарор қилганлар.

Мегила . Мутлақо тўғри.

Афиналик . Темен – Аргос подшоҳи, Кресфонт – Мессенага, Лакедемон подшоҳлари Прокл ва Еврисфен бўдилар.

Мегила . Ҳа, шундай (бўлган).

Афиналик . Агар кимдир уларнинг подшоҳлик ҳокимиятларини йўқ қилмоқчи бўлса, барча замондошлари уларга (яъни ўша подшоҳларга – тарж) ёрдам беришга қасам ичдилар.

e Мегила . Шундай.

Афиналик . Зевс билан қасам ичаман-ки, подшоҳлик ҳокимияти ва умуман ҳар қандай ҳокимият ўша ҳокимият соҳиблари томонидан бузилмайдими, вайрон бўлмайдими? Сал оддинроқ аниқлаб олган фикрларимизни ё унутдикми?

Мегила . Эсдан чиқариб бўладими?

684 Афиналик . Биз энди буни янада аниқроқ тарзда тасдиқлаймиз. Бизга учраган ҳолатлар худди шундай ҳулосага олиб келди, шу сабабли биз қандайдир арзимас нарсаларни эмас, балки, ҳақиқатан рўй берган ва ҳақиқатни ўзида жо қилган нарсаларни текшираемиз. Сўз ушбулар ҳақида боради: учта давлатда подшоҳлик ҳокимияти ўрнатилди; ҳукуматларнинг ҳар бири ўз шаҳарларига қасам ёд қилиб бошқарув ва тобелик (бўйсунуш) ҳақида ўрнатилган умумий қонунларга риоя қилишга ваъда берганлар; би р томон, вақт ўтиши ва қабиланинг кўпайиши билан ҳокимиятни (ҳукуматни) кучайтирмасликка онт ичди; бошқа томон, агар кўрсатилган шартларга ҳукмдорлар томонидан риоя қилинса, ўзлари ҳеч қачон подшоҳлик ҳокимиятини йиқитмасликлари ва бошқаларнинг ҳам бундай ур инишларига ёрдам бермасликлари ҳақида қасам ичдилар. Подшоҳлар, камситилаётган халқлар ва подшоҳларга, халқлар эса халқлар ва подшоҳларга ёрдам беришга ваъдалар бердилар.

b Мегила . Шундай.

Афиналик . Бундай қонуларни подшоҳлар берганми-лар ёки бошқа бир ровми, бу уч давлатнинг давлат қурили-шини сақлаш учун улар буюк бир қарор бўлгандир.

Мегила . Қайси қарор?

Афиналик . Икки давлатнинг бир-бирларига, учинчи бир давлат ўрнатилган қонуларга бўйсулмаган тақдир-да ёрдам беришлари ҳақидаги.

Мегила . Тушунарми.

Афиналик . Аммо жўпчилик, қонун чиқарувчилардан улар, халқнинг кўпчилигига қисми томонидан ихтиёрий қабул қилинадиган қонуларни қабул қилишларини талаб қиладилар. Бу худди, гимнастика ўқитувчилари ва табиб-ши-фокорлардан, уларга ишониб топширилаётган бадан учун фақат ёқимли машқлар ва даволарни талаб қилинганига ўхшайди.

Мегила . Мутлақо тўғри.

Афиналик . Аммо баъзида, унча оғритмай баданни со-ғлом ва бақувват қиладиган нарсалар билан чекланишга ҳам тўғри келади.

Мегила . Албатта,

Афиналик . Қонуларни ўрнатишда яна ушбу ҳолат ўша пайт одамларига анча енгиллик берган.

Мегила . Қайси?

Афиналик . Бу қонун чиқарувчилар, одамлар учун мулкий тенглик яратилганларида, қонулар қабул қила-ётганларида, қонулар қабул қилаётган кўп давлатларда учрайдиган улкан қаршиликка дуч келмаганлар. Негаки, ерни қайта бўлиш ва қарздорлик мажбуриятларини бе-кор қилмай туриб етарли даража адаги тенглик ўрнатиб бўлмаслигини эътиборга олиб қонун чиқарувчи нимани-дир ўзгартиришга уринишди, шунда ҳамма, ўзгартирилган-ни ўзгартириб бўлмайди, деб ерни қайта бўлиш ва қарз-дорликни бекор қилишни тақлиф қилганни лаънатлайди-лар ва унга қарши исён кўтарадилар, шундай қилиб ун-дай одамнинг ажволи ўта мушкуллашиб кетади. Дорий-ликларнинг ишлари бунда ҳам жуда яхши ва беуқсон-дир: ер баҳс, жанжал сиз бўлинган ва катта ҳамда эски қарзлар йўқ.

Мегила . Бу тўғри.

А ф и н а л и к . Азизларим, нега бу қарорлар ва қонунлар уларда бунчалик ёмон натижага олиб келди?

М е г и л л . Қандай? Сен нимани ёмонлаяпсан, аниқроқ айт.

685 А ф и н а л и к . Ташкил этилган учта катта уюшмадан иккитаси тез орада ўз тартиблари ва қонуналарини бузиб юборганларини, фақат учинчиси – сизнинг давлатингиз уларни сақлаб қолганини.

М е г и л л . Сен қийин масалани ўртага қўйдинг.

А ф и н а л и к . Аммо биз, қонуналарга тааллуқли, оқилона қар иликнинг эрмаклари билан овиниб, бутун йўлни қайбусиз босиб ўтиш учун уни кўриб чиқишимиз ва текширишимиз керак бўлади; биз йўл бошида шундай қарор қилган эдик-ку.

М е г и л л . Нима ҳам дер эдик! Сен нима десанг шунга розимиз.

б А ф и н а л и к . Бундан бошқа қайси қонуналарни ва уларга тартиб берган шахсларни кўриб чиқишга киришишимиз мумкин? Қайси бир ажойиб ва буюкроқ давлат ва қарорларни биз текширишимиз мумкин бўлар эди?

М е г и л л . Буларнинг ўрнига бошқаларини айтиш қийин.

с А ф и н а л и к . Ўзаро ёрдам кўрсатиладиган (давлат) журилишини ўша замон қонун чиқарувчилари фақат Пеллепон нес учун эмас, агар варварлардан, қайси биридир уларга кун бермайдиган бўлса, у ҳолда барча эллинлар учун ҳам яроқли, деб ҳисоблаганлар, – масалан Нин даврида кучайган Ассирия қудратига ишониб Илион аҳолиси эҳтиётни унутиб Троя урушини келтириб чиқарди. Бу салтанатнинг сақланиб қолган (омон қолган) чегаралари у пайтда анчагина кенг эди, ҳозир биз Улуғ подшоҳдан қандай қўрқсак, ўша замон одамлари бу иттифоқнинг барпо бўлишидан шундай қўрқар эдилар. Троянинг иккинчи забт этилиши юнонларга нисбатан кўп норозиликлар туғдирди, чунки у ассирия салтанатининг бир қисмини ташкил этарди. Буларнинг ҳаммасини ҳисобга олиб, уч давлат орасида бўлиб олинган, Ҳеракл (Геракл) ўғиллари, ака-ука подшоҳлар ҳукми остидаги ўша қўшиннинг ягона қурилуши ажойиб даражада ўйлаб топилган ва тартиб

d

берилган эди. Бу, Троя бўсағасига келган кўнгилилар қурилмасидан анчагина яхшидир. Биринчидан улар, Пелопид ҳукмдорларига қараганда Ҳераклийларни яхшироқ, деб ҳисоблардилар, кейин улар, Троя бўсағасига келган кўшинга қараганда бу кўшинни хайрлироқ, деб ҳисоблар эдилар, чунки троялиларни енгиб ахейлилар ўз навбатида дорийларга енгибдилар. Уша замон қонун чиқарувчилари (соҳиби қонунлар) томонидан худди шундай қилинган ва шундай мақсадда, тўғри эмасми?

Мегила. Албатта.

Афиналик. Шундай қилиб, бундай ҳолат узоқ вақтларгача сақланиб қолади, деб ҳисоблашлари табиий эди, чунки улар ўзаро кўнгинга хавф-хатар ва машаққатларни бўлиб олган, подшоҳ ака-уларнинг ягона ҳукмронлиги остида бўлганлар ва кўпгина турли кароматқўйлардан, шу қатори делфалик Аполлондан (кароматлар) сўраган эдилар.

Мегила. Табиийки, шундай бўлган.

Афиналик. Аммо, ҳозир биз айтиб ўтганимиздек, вилоятингизнинг кичкингина қисмидан тайшқарни бошқа жойларда ушбу барча буюклик тезда йўқ бўлди, сақланиб қолган қисми эса қолган икки бўлак билан урушни тўхтатаётгани йўқ, ҳатто ҳозирги кунларда ҳам. Айтиш керак-ки, ўша пайтда пайдо бўлган ягона ва келишилган фикрлар тарзи урушда енгилам айдиган қудратни яратган бўлур эди.

Мегила. Бошқача бўлиши мумкин эмас.

Афиналик. Бунинг ҳаммаси қандай, қайси йўсинда ҳалок бўлди? Бунчалик муқаммал тизимни қандай тақдир нобуд этганини муҳокама қилиш арзигулик эмасми?

Мегила. Агар бунда етарли дар ажада аҳамият берилмаса, у ҳолда бошқа нимадир кўриб чиқилаётганда, қонунлар ва давлат қурилиши кўзал-ажойиб амалларнинг буюклигини қандай сақлаб қолишлари ёки аксинча, уни бутунлай нобуд этишини тушуниш мушкул бўлур эди.

Афиналик. Демак, биз Бахтимиз кулиб арзигулик бир мавзуга дуч келдик.

Мегила. Бегумон (шундай).

Афиналик. Фаройиб нарсаларни яратишга арзий-
диган нимадир гўзал -ажойиб нарсанинг пайдо бўлгани-
ни кўриб, худди бизлар ҳозир ёдимиздан чиқарганимиз-
де к, кимдир бундан яхши фойдалана олиши ва қандай
фойдаланиши ҳақида барча одамлар эсларидан чиқара-
дилар, тўғрими? Бундай ёндошишда ҳар қандай бошқа
нарсалар ҳақида ҳаммага ўхшаб биз ҳам ҳозир бу бора-
да нотўғри, табиатга мос бўлган тарзда фикр юритдик.

Мегилл. Аниқроқ гапир, Сенинг бу сўзларинг нимага
тааллуқли?

Афиналик. Дўстим, ҳозир мен ўз-ўзимга кулгуликман.
Ҳозир айгаётганимиз қўшинга мен эътибор берганимда у
менга эллининг аjoyиб ва жуда яхши мулкига ўхшаган
эди, – қайтариб айтаман агар ўша пайтда ундан билиб
фойдаланилса.

Мегилл. Аммо сен булар ҳақида яхши ва оқилона га-
пирган эдинг, биз ҳам сени мақтаган эдик.

Афиналик. Балки, ҳар ҳолда мен ўйлайманки, катта
куч ва қудратга эга бўлган нимадир буюк нарсани кўрган-
да, агар бу буюк куч соҳиби ундан фойдаланишни билса,
у ҳолда қўпгина аjoyиб ишларни амалга ошириб у албат-
та фароқатга эришар эди, деган таассурот қолади.

Мегилл. Нима бу нотўғрими? Сенинг фикринг қандай?

Афиналик. Бунга ўхшаш мақтовни тўғри айтаётган
одам нимага эътибор беришига бир назар сол. Аммо, ол-
дин ҳозир сўз юритаётган нарсга ҳақида гаплашайлик: агар
ўша замонлардаги мансабдорлар қўшинни кўнгилдагидек
қилолганларида, у ҳолда улар ундан қандай фойдаланар
эдилар? Агар улар, ўзлари эркин ҳолда бўлиб, ҳар ким-
нинг устидан ва умуман ҳамма одамлар, эллилар ва вар-
варлар устидан ҳукмрон бўлиш учун, уларнинг ўзлари учун
ҳам, авлодлар учун ҳам орзу-истак мавзуси бўлган нарсани
бажариш учун ҳеч иккиланмай қўшинни ўрнига қўёл-
ганларида (қўшинга тартиб бера олганларида) улар қўшин-
ни абадул-абад сақлаб қолган бўлар эдилар. Бу уларни
мақтовларга сазовор этмасмиди?

Мегилл. Сазовор этарди.

Афиналик. Худди шунга ўхшаш, жуда катта бойлик
ва боёнларнинг алоҳида ишонарли имкониятларини ҳам-

да шунга ўқшади бошқа н арсаларни ҳам кўрганда ҳар ким ҳам унга эътибор беради ва ўша гапни айтади, яъни, бунинг воситасида барча ёки ҳеч бўлмаганда кўпгина эса олишга лойиқ орзу-истакларни рўёбга чиқаришга эришиш мумкин бўларди, дер эди.

Мегила. Бу табиий.

Афиналик. Айт-чи, барча одамларда бизнинг мулоҳазаларимизни ҳал этишга интилаётган, умумий истак борми?

Мегила. Бу қандай истак?

Афиналик. Барча рўй бераётган нарсалар, агар ҳаммаси бўлмаса, ҳеч бўлмаганда барча инсонийлари бизнинг дилимиз (кўнглимиз) буйруғи билан амалга ошадиган бўлса.

Мегила. Яхши бўларди!

Афиналик. Биз ҳам мамиз — болалар ҳам, чоллар ҳам ҳамма вақт шуни жоҳлаганимиз учун, биз албатта охири-оқиратда шулар ҳақида ибодатларимизда дуолар қиламиз, тўғри эмасми?

Мегила. Албатта.

Афиналик. Ўзимизга қадрли одамлар учун ўз ибодатларимизда, улар ўзларига нимани тиласа, шуни тилаб дуолар қиламиз.

Мегила. Ҳа.

Афиналик. Ўғил отага қадрли: у — бола, бу эса катта одам.

Мегила. Албатта.

Афиналик. Аммо, бола ўзи учун тилайдиган нарсалардан кўпини қайтарганини (бермасликини) ота худолардан илтижо қилади, — токи ўғлининг тилаклари ҳеч қачон амалга ошмасин.

Мегила. Сен ақлсиз ўспирин дуоларини айтмоқдасан.

Афиналик. Ота қариган чоғида ёки ҳали анча ёшлигида нима гўзал, ажойибу нима адолатли эканлиги ҳақида тасаввурга ҳам эга бўлмай жон дили билан ибодатда дуо қилса-ю ўзи, Бахтсиз ҳалок бўлган Ипполитга нисбатан Тесея ҳис этган ҳолатда бўлса, сен қандай ўйлайсан, ўғил бунни билан туриб у билан бирга ибодатда дуо қилармиди?

Меги лл. Нимаалар ҳақида гапираётганингни тушун-
дим. Менимча сен, – ҳамма нарса бизнинг иродамизга
эргашсин (иродамиз бўйича бўлсин – тарж), деб хоҳлаш
ва дуо-иштижолар қилиш эмас, балки кўпроқ ирода биз-
нинг идр оқимиз, онгимиз кетидан юрсин, деб хоҳлаш ва
дуо-иштижолар, ибодатлар қилиш, яъни давлат ҳам ва ҳар
биримиз ҳам ақл соҳиби бўлишимиз учун ибодат-дуолар
(муножатлар) қилишимиз ва ёлборишимиз зарур.

638 Афиналик. Ҳа, менинг ёдимда ва сизларга шуни эсла-
тишим керак-ки, қонун чиқарувчи (соҳиби қонун), давлат
одами худди шуни назарда тутган ҳолда қонулар тартибо-
тини ўрнатиши зарур. Сўхбат бошида нимаалар ҳақида га-
пириганимизни эслайлик: сизларнинг талабингиз бўйича яхши
соҳиби қонун барча ўз қонуларини уруш учун ўрнатиши
керак. Менимча бундан, фақат биргина эзгулик (хайрли иш)
учун қонулар ўргатилиши керак, деган маъно чиқади, ас-
лида эса улар тўртта. Барча эзгуликларнинг мажмуаси, ай-
ниқса эса биринчиси, раҳбарий эзгулик, аниқроғи ақлли-
лик, ақл ва (тўғри) фикр-мулоҳаза билан бирга улардан кей-
ин келадиган муҳаббат ва истак-хоҳиш назарда тутилиши
зарур. Шундай қилиб бизнинг мулоҳазаларимиз яна ўшанга
қайтиб келди ва мен яна ўшанда айтганларимни қайтара-
ман – ҳазил биланми, чинми бу ўзингизга ҳавола: ақли бўлма-
ган (одамга) дуолардан фойдаланиш хавфли, чунки, унинг
хоҳиш-и стақларига қарама-қарши нарса содир этилиши
мумкин. Аммо менинг сўзларимни мумкин бўлса жиддий
қабул қилингиз. Мен ўйлайманки, сиз менинг сал олдинроқ
баён этилган мулоҳазаларимни кузатиб энди, подшоҳлар ва
уларнинг барча ниятларининг барбод бўлишининг сабаби,
қоқимларнинг ва бўйсунуши зарур бўлганларнинг қўрқоқ-
ликлари ва ҳарбий билимлари йўқлиги эмас, балки, бошқа
бир хилдаги ҳар хил иллатлар, айниқса эса буюк инсоний
ишлардан беҳабарликлари, уларни билмасликларидир, де-
гачи фикрга келасиз. Ўша пайтда худди шундай бўлгани, ҳозир
ҳам қайсидир ерда шундай бўлаётгани ва кейин ҳам ўзгача
эмас, шундай бўлишини агар хоҳласангиз тартиб билан
кўрсатиб ўтишга ва кучим етганча, дўстларим сифатида
сизларга тушунтиришга ҳаракат қиламан.

Клиний. Ажнабий (биродар), сени сўзлар ила мақташ
ўта ноўрин бўлур эди; яхшиси буни бизнинг ишларимиз

кўрсатсин. Биз сенинг мулоҳазаларингни диққат билан эшитамиз: негаки оёод турилган инсон фақат шу тарзда ўзининг маъқуллаши ёки танбеҳини нам оён этади.

Меги аа. Офарин, Клиний. Биз сен айтгандай йўл тутамиз.

Клиний. Худо хоҳласа шундай бўлади. Сен фақат давом этсанг бўлгани.

Афиналик. Шундай қилиб, мулоҳазаларимизнинг сўнги йўналишига жўра, биз ўша пайтда у ҳокимиятни буюк бир бежабарлик (билмаслик), барбод этди, ўз табиятига кўра у ҳозир ҳам худди шундай қилмоқда, деб тасдиқлаймиз. Ишнинг бундай аҳволда соҳиби қонун (қонун чиқарувчи) имжони Борича, давлатда он тиланк (идрок)ни жорий этиб, онгсизликни ёлочи Борича тезроқ олиб ташлаш (йўқотиш)га ҳаракат қилиши керак.

Клиний. Шундайлиги аниқ.

Афиналик. Қандай бежабарлик адолат бўйича энг улкан бежабарлик деб айтилгани мумкин? Ўйлаб кўринг, менинг айтганларимга кўшиласизми? Менинча утубу... 689

Клиний. Қайси?

Афиналик. Кимдир Биров қачонки зебо ва раҳмдил бўлиб туюлган нарса ни яхши кўрмай ундан нафратланса, қабиҳ ва адолатсиз туюлгани эса яхши кўради ва оқшилайди. Дард ва ҳузурнинг онга фикр билан келишмаслигини мен сўнги ва улкан бежабарлик деб ҳисоблайман, чунки у дил (нафс)нинг катта роқ қисмига тегишадир. Дилнинг гамандуҳ ва ҳузурланишга ҳис этадиган қисми, худди давлатдаги халқ кўлчилигига ўхшайди. Қачонки дил (нафс) табиятан бошқаришга тайин этилган билимлар, (тўғри) фикрлар ёки онга қаршилиқ кўрсатса, бун и мен ақсизлик деб билман, худди шунга ўхшаб давлатда ҳукмдорларга ва қонунларга кўлчилик бўйсунмаса, бу ҳам ақсизликдир. Агар дил (нафс) дабор бўлган назокатли фикрлар фақат ўзининг тўғридан-тўғри зиддини вужудга келтирса, у ҳолда худди ўшанинг ўзи ҳар бир айрим одамда ҳам рўй беради. Буларнинг ҳаммасини мен, давлат учун ҳам, ҳар бир айрим фуқаро учун ҳам, фақат эҳтимол хунармандларни кўшмаган ҳолда, энг илматли бежабарлик, деб ҳисоблаган бўлурадим. Ажнабий (биродарлар) менинг сўзларимнинг маъносини фаҳмлаясизми? 690

Клиний. Дўстим, биз тушунмоқдамиз ва сенинг сўзларингга қўшилаамиз.

Афалиналик. Бу ҳолат бизда қуйидагича қарор қилиниб, ифодалансин: нодон, жоҳил фуқароларга ҳокимиятга тааллуқли ҳеч қандай вазифа бериб бўлмайди; уларни жоҳиллар сифатида қоралаш, уларга дашном бериш зарур, гарчи улар мулоҳаза юритишга моҳир ва ҳар хил руҳий назокат ва зарифликларга устомон бўлсалар ҳам. (Бунга) қарама-қарши фитратли одамларни донишманд одамлар дейилиши зарур, гарчи айтишларича, кўп нарсани билимасларда; онгаи одамлар сифатида уларга бошқарув (ишларини) топшириш керак. Ўзингиз ўйлаб кўринг дўстлар, уйғунликсиз онгликнинг қандай бўлсада бирор тури пайдо бўлиши мумкинми? Бундай бўлиши мумкин эмас. Энг катта донишмандлик деб энг зебо ва улғувор уйғунлик (гармония)ни айтса адолатдан бўлур эди. Кимки онг, идрокка мос равишда яшаса, ўша унга (донишмандликка) тааллуқли бўлади; кимки ундан маҳрум бўлган бўлса, у ўз уйини вайрон этувчидир ва ҳеч қачон давлат халоскорори бўлолмайди, аммо нодон сифатида ҳамма нарсанинг тескарисини қилади. Шундай қилиб, ҳозиргина айтилганларга кўра бу ҳолатни аниқланди деб ҳисоблай қоламиз.

Клиний. Маъқул.

Афалиналик. Давлатда ҳокимлар ва бўйсунувчилар (тобелар) бўлиши шарт.

Клиний. Бошқача бўлиши мумкинми?

Афалиналик. Жуда яхши. Катта давлатлар ва кичкина оилаларда қандай асосларда бировлар ҳукмдорлик қилишлари, бошқалари эса бўйсунушлари керак? Шундай асослардан бири – ота ва онанинг ҳукмдорлиги ва умуман олганда, ҳамма ерда тўғри тушуниладиган авлодлар устидан ота-оналарнинг ҳукмдорлигидир.

Клиний. Албатта.

Афалиналик. Бундан ташқари, олижаноблар олижаноб бўлмаганлар устидан ҳукмдор бўлишлари зарур; ва учинчидан, демак, катталар ҳукм ўтказишлари (бошқарушлари) кичиклар бўйсунушлари керак.

Клиний. Ҳа, шундай бўлиши керак.

Афиналик . Тўртинчидан, қўллар бўйсуниб, хўжайинлар – бошқариши, ҳукмдорлик қилишлари зарур.

Клиний . Бошқача бўлиши мумкинми?

Афиналик . Белшинчидан, менингча, кучли ҳукмдорлик қилиб, ожиз бўй сунуши керак.

Клиний . Сиз ҳокимиятнинг зарур турини кўрсатиб ўтинг.

Афиналик . Бунинг устига, бу қачонлардир фиалик Пиндар айтганидек, барча тирик маъжудотлар учун энг кенг тарқалган ва табиатга мосдир . Аммо, энг асосий талаб, ҳар қалай олт инчиси, яъни, етарли билими йўқ одам онгли, ақлли одамнинг раҳбарли гига бўйсунуши ва унинг ҳукмронлиги остида бўлиши зарурлигидир . Оҳ, донишманд Пиндар, менинг фикримча бу табиатга зид бўлмайди; мен айтгардимки, табиатга қонуннинг зўравонларча ҳукмдорлиги эмас, балки унга (қонун га) ихтиёрий бўйсунуш ёқади.

Клиний . Мутлақо тўғри.

Афиналик . Ҳокимиятнинг еттинчи турини бахтли ва худодларга хўш келадиган деса бўлади; биз уни қуръага боғлиқ равишда ўрнатамиз: қуръада ютган одам ҳукмронлик қилади, ютқизган эса – чеки нади ва бўйсунди . Биз буни олий даражадаги адолат деб биламиз.

Клиний . Мутлақо тўғри.

Афиналик . «Эътибор бер, соҳиби қонун, – дер эдик биз осонликча қонунларни ўрнатмоқчи бўлган одамга ҳазил билан, – ўз табиати га кўра зиддиятли бўлган қанч ҳокимият асослари бор . Ҳозир биз сен ўйлаб кўришинг зарур бўлган жанжалларнинг бир ман байни кашф этдик . Аввало сен билан, ҳозир айтилганларга қарши, Аргос ва Мессена подшоҳлари нимада ва қандай хато ишлар қилганларини ва шунинг учун ўз-ўзларини ҳам, эллиларнинг ўша замонларда буюк бўлган қудратларини ҳам ҳалоқатга учратганларини муҳокама қилгин . Улар, Гесиоднинг аксар ҳолларда ярим бутундан катта (жўп) деган олий даражада тўғри ҳақиқатини билар эдилар – ку: масалан, бутунни босиб олиш хавфли бўлганда, ярми эса етарли даражада бўлганидан кейин етарлиси мейёрдан оши б кетгандан катта (кўп) . Чунки у, унисидан яхши, деб ўйлабди» .

Клиний . Албатта, тўғри.

Афиналик . Хўш, бизнингча, ҳар бир айрим ҳолда ҳалокат сабаби аввалам бор подшоҳлардами ёки халқдами, қаерда унинг илдири?

Клиний . Ҳар қалай кўпроқ учрайдиганидадир: ҳашамат бойлик туфайли керилиб яшайдиган подшоҳлар касали бўлса ажаб эмас.

691 Афиналик . Шундай қилиб, шуниси аниқ-ки, ўшанда бу (касалик) аввали подшоҳларга юқди. Улар, ўрнатилган қонунлардан юқорироқ туришни хоҳлар эдилар ва ўзлари қасамёд қилганлари ҳамда сўзда маъқулланган нарсалар борасида бир-бирлари билан келишолмадилар. Биз шуни тасдиқлаймиз-ки, келишмовчилик, – гарчи донишмандлик туюлсада, энг улкан жоҳиллик, нодонликдир. Бепарволик ва афсусланарли маърифатсизлик туфайли у (келишмовчилик) ҳамма нарсани барбод қилди.

Клиний . Шундай бўлиши мумкин.

Афиналик . Жуда яхши. Ўша замон соҳиби қонуни (қонун чиқарувчиси) бу касофатнинг пайдо бўлишидан қандай қилиб қутқариши мумкин бўларди? Худоларга оғтичиб айтаманки, энди буни билиш ва айтиш қийин иш эмас; аммо, кимдир ўша пайтда олдиндан кўра билганида, у биздан донишмандроқ (донороқ) бўлар эди.

Мегилл . Нимани назарда тутмоқдасан?

Афиналик . Агар сизларда Мегилл, қандай воқеа содир бўлганига эътибор берилса, энди буни тушунса, ва ўшанда нима бўлганлигини ҳам айтса бўлади.

Мегилл . Равшанроқ гапир.

Афиналик . Равшанроқ айтиладиган бўлса, бундай деса бўлади...

Мегилл . Қандай?

Афиналик . Агар меъёрни эсдан чиқариб, жуда кичкина нарсага жуда катта ниманидир: кемаларга – елканлар, баданларга – овқат, дил (нафс, кўнгил)ларга – ҳокимият берилса, у ҳолда ҳамма нарса оёғи осмондан бўлади; беадаблик авж олиб, бировлар касалликларга учрайдилар, бошқалари адолатсизликка ўтадилар, бу эса такаббураликнинг самарасидир. Биз нима демоқчимиз? Демоқчимизки: умри боқий бўлмаган дил (нафс, рух), (яъни умри боқий бўлмаган одам. – тарж) дўстларим, агар у ёш ва масъули-

ятсиз бўлса, ўз табиғатига кўра инсонлар орасидаги буюк ҳокимиятни кўтаролмайди; унинг онги онгсизликнинг оғир дардига тўлаб тошади ва энг яқин дўстларини ёмон кўриб қола бошлайди, бу эса уни тез орада хонавайрон қилади ва бутун қудратини барбод этади. Фақат буюк соҳиби қонунларгина, тенгўлчамликни идрок этиб бундан сақланишлари мумкин. Энди, ўша пайтда нима бўлганлигини айтса бўлади. Бундай бўлганга ўхшайди..

Клиний. Қандай деб ўйлайсан?

Афиналик. Келажакни каромат қилувчи қайсидир худо сизларнинг тўғрироқ дағамжўрлик қилган. Биттасининг ўрнига иккита подшоҳлик сулоласини ўрнатиб подшоҳлик ҳокимиятини анча мўътадиллаштирди. Кейин, қандайдир инсоний филтрет қандайдир илоҳий куч билан бирлашиб ҳали ҳам сизларнинг ҳокимиятингизларзада эканлигини тушуниб, қарилликнинг мулоҳазасини қудратини нас-насабнинг мағрурона кучи билан бирлаштирди ва энг муҳим ишларда йигирма саккиз оқсоқол ҳокимияти ва подшоҳлик ҳокимиятининг баробар қимматли бўлишини таъминлади. Давлатининг учинчи халоскори ҳамон эҳтирослар жўшаётганини кўриб, сайланадиган ҳокимиятга яқин бўлган эфрорлар ҳокимиятини унга (эҳтиросга) бир жилав қилиб қўйди. Шунинг учун зарурий қисмлар қоринишмасидан пайдо бўлиб, подшоҳлик ҳокимияти ўзи ҳам сақлашиб қолиб, бошқаларга ҳам халоскор бўлиб қолди. Шу билан бирга, Темен, Кресфонт ва ким бўлишларидан қатъий назар, ўша замон соҳиби қонунлари даврида, ҳатто Аристотел мулки ҳам сақлашиб қолмас эди, чунки улар қонунчиликда етарли даражада тажрибага эга эмас эдилар: бўлмаса осонгина мустабиллик пайдо бўлиши мумкин бўлганда ҳам ҳокимиятни қўлга олган навқирон дил (руҳият, нафс)ни қасамёд этишлар воситасида ром қилиш мумкин, деб ҳисобламас эдилар. Аммо худо, олдинлари ҳам, ҳозирда ҳам доимо турадиган ҳокимият қандай бўлиши кераклигини кўрсатади. Мен олдинроқ айтганимдек, бизнинг ҳозир буни билганимизда ҳеч донолик йўқ; ўтмиш мисолида ҳукм чиқариш, (фикр билдириш) қийин эмас. Аммо, агар ўшанда кимдир буни олдиндан кўра олганида ҳокимиятни мўътадилроқ ва уқалиқ ўрнига яқка (ҳокимият) этаганида у, ўша пайтда ўйлаб топилган барча зебо нарсалар

ни қутқариб қолган бўларди, шунда ҳеч қачон Эладага қарши на форс ва на бошқа бирор қўшин ҳужум қилиб келмасди, худди (ҳурматга) нолойиқ одамларга қарагандай таҳқирли муносабатда бўлмасдилар.

Клиний . Тўғри айтасан.

Афинлик . Элинлар улардан шармандали равишда ҳимоялашадилар, Клиний. Қуруқликдаги ва денгиздаги жангларда ажойиб ғалабалар қозонилмагани учун эмас, менингча ушбу сабаб билан шармандали бўлган: биринчидан, ўша пайтда мавжуд бўлган давлатлардан фақат биттасигина Элада учун жанг қилган, қолган иккитаси эса шунчалик тубан келадилар-ки улардан бири, кучи етганича Лакедемон билан уруш олиб бориб Лакедемоннинг ўзини ҳимоя қилишга қаршилиқ кўрсатди, ўшандаги бўлиб олишда пешқадамлик қилган бошқаси эса, яъни Аргос, варварларга қарши юришга бўлган чақирикқа бўйсунмади ва бормади. Ўша пайтдаги уруш ҳақида, Элада фойдасига гувоҳлик бермайдиган кўт мисоллар келтириш мумкин. Элада ўзини ҳимоя қилди, деб тасдиқлаш ҳам хато бўлув эди. Агар афиналиклар ва лакедемонияликлар умумий ниятга риоя этиб, ҳуруж қилиб келсаётган кулликни қайтармаганларида барча элин қабилалари бир-бирлари билан ҳамда варварлар қабилалари билан ва элин қабилалари варвар қабилалари билан аралашиб кетган бўлар эдилар, ҳозир форслар ҳокимияти остидаги элинлар ёмон яшаб, тарқоқ бўлганларидек: уларни гоҳ ажратадилар, гоҳ бирлаштирадилар.

Ўша пайтдаги давлат одамлари деб аталадиганлар ва соғдиби қонунларни шу билан бирга ҳозиргиларни ҳам мана шунинг учун таъна қилишимиз мумкин, Клиний ва Мегилл. Уларнинг муваффақиятсизликларининг сабабларини очиш борасида биз бунинг ўрнига нима қилиш маъқул бўлишини топа борамиз. Масалан, биз ҳозиргина айтганимиз, давлат озод, онгли ва ўз-ўзига дўстона бўлиши кераклигини эътиборга олиб, қудратли ва аралаш бўлмаган ҳокимиятларни қонунлар билан барпо этмаслик керак; соғдиби қонун (қонун чиқарувчи) худди шуни назарда тутиб қонулар бериши (жорий этиши) керак.

Кўпинча, қандайдир бир низомни (ҳолатни) олға суриб, соғдиби қонун ўз қонунчилигида худди шуни назарда тути-

ши керак, деб тасдиқлаймиз; ушбу нарсани ҳисобга олиш зарур: мулоҳазакорлик (хирадманлик) ёки онглилик, ёки дўстликни назарда тутиш керак, деб тасдиқлаётганимизда, буларнинг барисиз ҳар жил нуқтаи назарлар эмас, балки ҳаммасибир нарсанинг ўзидир.

Клиний. Мулоҳазаларимизга қайтганимизда шундай қилишга ҳаракат қиламиз. Сўзларингга қараганда соҳибининг мақсади бўлиши керак бўлган дўстлик, онглилик ва озодлик (эрк) ҳақида сўзлаб бер.

Афиналик. Қулоқ сола! Давлат қурилишининг гўё онадек икки тури бор, ҳуқуқан айтиш мумкинки, улардан қолганлари тутилганлар. Улардан биринчиси деб мутлақ ҳукмдорликни ва демо-кратияни иккинчиси деб кўрсатса тўғри бўлади. Мутлақ ҳукмдорлик (монархия) форсларда олий ривожга етиб борди, демократия бизда. Давлат қурилишининг барча қолган турлари, айтиб ўтганимдек, шу иккисининг рангин, омушта бирлашишидан иборатдир. Озодлик вадўстлик онглилик билан қўшилган ҳолда (биргаликда) мавжуд бўлмоғи (яшаши) учун албатта ҳам у, ҳам да бу турга тааллуқли бўлиши зарур. Уларга тааллуқли бўлмаган давлат тартибот (қурилиш)га эга бўлмайди, деб тасдиқ этувчи бизнинг мулоҳазаларимиз шуни талаб қилади.

Клиний. Албатта.

Афиналик. Форслар мутлақ ҳокимиятли асосни, афиналиклар – озодликни зарурийдан ортиқ даражада севиб қоладилар; худди шунинг учун на уларда, на буларда мўътадиллик йўқ. Лакедемон ва крит давлат қурилишларида мўътадиллик кўтроқ; афиналиклар ва форсларда ҳам қадим замонларда шундай бўлган эди, ҳозир у даражада эмас. Бунинг сабабини муҳовизама қилдик. Шундай эмасми?

Клиний. Агар ўз масаламиз ишонига етказсак, етарли даражада.

Афиналик. Диққат қилинг! Форслар Кир даврида қулик ва озодлик (эрк), орасидаги ўрта ҳолда турганлар ва аввал ўзлари эркин-озод, сўнгра эса – кўпгина бошқалар устидан хожа бўлиб қоладилар. Аммо ҳукмрон бўла туриб улар қўл остидегиларга (тобеларга) эрк улуғларини ажратардилар ва уларга ўз тенгликдайд мусомалада бўлардилар, шун-

694

дан, жангчилар қўмондонлар билан қалин дўст эдилар ва хавф – хатарга қарши камоли хоҳиш билан борар эдилар. Агар қимдир оқил бўлса ва маслаҳат бера олса, подшоҳ ҳасад қилмасди, аммо фикрини очиқ айтишига имкон берарди ва маслаҳатгүй бўлиши мумкин бўлганларни қадрларди, уларга ўзларининг оқил (онгли) эканликларини қўпчилик халқ олдида намоён этишга имконият берарди, шунинг учун ўша пайтларда форслар ҳамма нарсага муваффақ бўлганлар – озодалик (эрк), дўстлик ва фикр алмашишлар орқали.

Клиний . Ҳамма нарса сен айтганингдек бўлганга ўхшайди.

Афиналик . Нега буларнинг ҳаммаси Камбис даврида ҳалок бўлди-ю Доро даврида яна деярли қайта барпо бўлди. Ўз мулоҳазаларимизда олдиндан кўришга ўхшаш ҳолатларни ишлатиб кўришимизни хоҳлайсизми?

Клиний . Ҳа, бу бизнинг мулоҳазаамизни биз ўзимиз қўйган мақсадга олиб боради.

Афиналик . Фаҳмлашимча, Кир умуман яхши саркарда бўлган ва ўз давлатини севган, аммо тўғри тарбияни муштароқ тушунмаган ва уй эгаси (хожаси) сифатида идрок намоён этимаган.

Клиний . Биз буни тасдиқлай оламизми?

Афиналик . У ёшлик йўлларида бошлаб ва бутун умри давомида ҳарбий юришларда бўлган, болаларининг тарбияси эса аёлларга топширилган. Улар эса, болаларни туғилганларидан бошлаб бахтиёр ва фароғатли эканлари ҳамда бошқа ҳеч нарсага эҳтиёжлари йўқлик туйғуси ила тарбиялаганлар. Бу аёллар ҳаммани ҳеч нарсада болаларга қарши бўлмасликка, эътироз билдирмасликка ва ўзларини худди жуда бахтлидай кўрсатишга ҳамда уларнинг барча сўзлари ва ишларини мақташга мажбур қилар эдилар. Уларни шундай тарбияладилар.

Клиний . Ажойиб тарбияни тасвираб беринг!

Афиналик . Бу аёллар тарбиясидир, подшоҳ саройидаги, яқиндагина давлатманд бўлган аёллар тарбияси – уруш ва кўпгина хавфли ишлар билан банд бўлганларидан эркаклик этишмаган, шунинг учун худди шу аёллар болаларни тарбиялаганлар.

Клиний . Бу тушунарли.

Афиналик . Ота улар учун беҳад кўп йилликлар ва майда ҳайвонлар пода сини, гала-тала қуллар ва бошқа мулклар олиб берган. Аммо у буларнинг ҳаммасини қолдирмоқчи бўлган (болалари) она юрт таомилидаги тарбияни олмаётганларини билмас эди: форслар – чўпонлар – ку, бешафқат мамлакат фарзандлари; шунинг учун уларнинг тарбиялари ҳам шафқатсиз, кучли ва бақувват, очиқ жавода яшашга қобилиятли, уйқусиз юра оладиган ва зарурат бўлганида ҳарбий хизматни ўтай оладиган чўпонларни етиштирадиган тарбиядир. Кир шафлатда қолиб, ўғилларига аёллар ва ҳарам оғаси томонидан гўёки саодатмандай туюлган ҳалокатли тарбия, миждия йўсинидаги тарбия берилганини билмай қолди, натижада улар, жазосиз берилган тарбия натижасида қандай бўлиши керак бўлса, худди шундай бўлиб қолдилар. Кирнинг ўлиmidан кейин ҳокимият зеб-зийнат ва очкўзликдан бузилган ахлоқсиз ўғилларига қолди. Ўзига тенгни кўришни хоҳламай улардан Биринчи бошқасини ўлдирди. Кейин ўзи ҳам ичкиликбозлик (м-айхўрлик) ва тарбиясизлигидан жинниликлар қилиб, миждияликлар ҳамда ўша пайтлардаги машҳур, ақшоқ деб назар-писанд қилмайдигани – Камбис дастидан ҳокимиятдан айрилди.

Клиний. Ҳа, Булар ҳақида шундай ривоят қилишди, ҳақиқатан шундай бўлганга ўхшайди.

Афиналик. Айтишларича кейин Дорони ва Етилар туфайли ҳокимият яна Форслар қўлига ўтган.

Клиний. Кейин нима бўлди?

Афиналик. Тартиб билан кўриб чиқайлик. Дорони подшоҳ ўғли бўлмаган ва юмшоқ, эрка тарбия олмаган. Етилардан биринчи сифатида ҳокимиятни олиб унинг тепасига чиққач, давлатни у етти қисмга бўлди, улардан нимадир ўтган замонларни эслатовчи туғдай бизнинг кунларимизгача қолган; у қонун билан Кир форсларга ваъда қилган Кирона тақдирлашни белгилаб қўйди ва форс халқини пуллар ва совғалар билан ўзига оғдириб, барча форслар билан дўстона муносабатда бўлар эди. Шунинг учун қўшинлар унинг ерига Кир қолдирганидан кам бўлмаган ерларни жондиллари билан қўшдилар. Дорондан сўнг Ксеркс шоҳона, назокатли тарзда тарбияланди. «Оҳ, Дорони, Дорони – десақ ҳаққимиз бор, –

- сен қандай қилиб Кир фалокатини тушуниб етмадинг. Ва Ксерксни худди Кир Камбисни қайси ахлоқда тарбиялаган бўлса шундай тарбияладинг!» Камбис қайси шароитда тарбияланган бўлса, Ксеркс ҳам шундай шароитда тарбиялангани учун унинг ҳам бошига худди Камбис бошига тушган ҳалокат тушди. Тахминан шу пайтдан бошлаб форсларда аслида, – агар фақат исмлари бўйича бўлмаса – Буюк подшоҳ бўлмаган. Менинчга бу ерда сабаб тақдирда эмас балки жуда бадавлат одамлар ва тиран (мустабид)ларнинг ахлоқсиз яшаш тарзларидадир. Бундай тарбия таъсирида эзгу ишларда ўзини намоён қилиб бўлмайди – на болаликда, на баловат ёшида, на қариликда. Биз тасдиқлаб айтмишизки соҳиби қонун шунга эътибор бериши зарур, ҳозирги суҳбатимизда биз ҳам (шунга эътибор беришимиз керак). Лакедемонияликлар, сизларнинг давлатингизга адолат юзасидан тан бериш керак: сиз на бирор шахсга, на подшоҳга, на бадавлат одамга, на камбаралга алоҳида эътиром кўрсатмайсиз ва улар учун, қайсидир худо номидан аввалдан илоҳий соҳиби қонун сизларга маълум қилинганларидан ташқари, тарбиянинг алоҳида шароитларини яратмайсизлар. Чунки давлатда, кимдир бойлик, тезлик (суръат), чирой ёки куч билан ажралиб тургани учунгина, агар буларнинг ҳаммасида қандайдир эзгулик бўлмаса, ва ҳатто эзгулик ҳам бўлиб, шу қатори мулоҳазалилик бўлмаса, ҳаддан зиёд эътиромга лойиқ бўлмаслиги лозим.

Мегиал. Ажнабий (биродар), сен нимани назарда тутмоқдасан?

Афиналик. Мардлик, эзгуликнинг бир қисми эмасми?

Мегиал. Бўлмасачи.

Афиналик. Сўзларимга қулоқ солгинда ўзинг ўйлаб кўр: сен ўз уйингда ёки қўшни сифатида жуда мард, аммо мулоҳаза қилолмайдиған ва бебош одам бўлишни истайсанми?

Мегиал. Худо сақласин!

Афиналик. Қандайдир бир санъат (хунар)да доно, аммо адолатсиз устаничи?

Мегила . Асло.

c

Афиналик . Адолат мулоҳазалили к (хирадмандлик)дан айрим учрамайди-ку?

Мегила . Албатта, учрамайди.

Афиналик . Биз ҳозир тасвирлаганимиз, ҳузур ва дардлари тўғри фикрларга мос ва улардан келиб чиқадиган донишманд жудди шунга ўхшаб хирадмандликдан холи эмас-ку?

Мегила . Шундай.

Афиналик . Даваат ҳурмат ва эҳтиро млари тўғрисида яна ушбуларнинг кўриб чиқ айлик – улар ҳар гал тўғри бериладими Ёки йўқми?

d

Мегила . Нима демоқчисан?

Афиналик . Агар хирадмандлик дилда ёлғиз, бошқа эзгуликларсиз бўлса, адолат юзасидан у қандай бўлади – қадрлими ёки аксинчани?

Мегила . Нима дейишни ҳам билмайман.

Афиналик . Бу жуда боп жавоб бўлди, чунки сен нима десанг ҳам менингча, тўғри бўлмасди.

Мегила . Демак, яхши бўлибди.

Афиналик . Яхши. Қўшилганида қадриятни белгилайдиган нарса, сўзга эмас, тўғри роғи сукутга лойиқдир.

Мегила . Менингча сен жудди хирадмандлик (мулоҳазалилик) ҳақида гапирмоқдасан.

Афиналик . Шундай. Қолганларидан бу қўшиладиган нарсаларнинг қайси бири қўшилганида энг кўп фойда бўлса, ўшани энг кўп қадрлаш тўғри бўлар эди ва нимаюки камроқ фойда берса, у иккинчи ўринда ва шу тартибда ҳаммаси ўзига лойиқ ўринни эгаллайди.

e

Мегила . Дарҳақиқат шундай.

Афиналик . Нима дейсан, қадриятларнинг бундай тақсимланиши соҳиби қонун вазифаларидан бири эмасми?

697

Мегила . Вазифаси.

Афиналик . Унинг жудди шундай тақсимот билан ҳар бир ишда, ҳаттоки майд а-чуйда ишларда ҳам шуғулланишига розимисан? Ёки, биз ҳам, қонунлар учун жон куйдирувчи бўлганимиз шуфайли ўз тарафимиздан учламчи хилларга ажратилганга ўриниб ва бу билан энг муҳимини, сўнгра

иккинчи ўринда турувчи ва ниҳоят учинчи ўриндагисини айрим ажратиб кўрмаймизми?

Меги лл. Албатта.

Афналик. Демак, шундай қилиб биз тасдиқлаймизки, ўзини сақлаб қолишни ва имконият борича бахтли бўлишни хоҳловчи давлат, зарурат бўйича қадриятларни тўғри фарақлай билиши керак. Аммо адолатдан энг қадрлиси – агар дилда хирадмандлик бўлса, аввало дилга тааллуқли эзгулик, ҳузурлар, кейин баданнинг зебо сифатлари ва учинчиси, мулк ва бойликка тааллуқли ҳузурлардир. Агар бир он-бир соҳиби қонун ёки қандайдир бир давлат, бо йликни энг юқори баҳолаб ёки қадрият маъносида тубандлагини энг юқорисидан олдинга қўйиб, бу чегаралардан чиқиб кетса унинг бу қилган иши на давлат, на виждо ниши бўлмайди.

Меги лл. Албатта. Биз фикрингга қўшилаемиз.

Афналик. Бунда кўпроқ тўхташга бизни форс давлат қурилишини кўриб чиқиш мажбур этди. Биз кўриб турибмизки, у йилдан-йилга ёмонлашиб бормоқда. Бунинг сабаби, форслар халқни ҳаддан ташқари эркинликдан маҳрум этдилар ва керагидан ортиқ даражада зулмкорлик ибтидоосини авж олишига йўл қўйдилар, шундай қилиб уларнинг давлатларида бирлик ва дўстлик ҳалок бўлди. Уларнинг барбод бўлишлари натижасида ҳокимлар кенгашиганида фуқаролар ва халқнинг фаровонлиги эмас, фақат ўзларининг ҳокимиятларинигина назарда тутди. Агар улар ўзлари учун озгина фойда топсалар, улар шаҳарларни вайрон этадилар, шафқатсиз нафрат уруғини ҳамма ёққа сеппиб ҳатто дўст қабилаларга ўт қўядилар ва уларни хонавайрон қиладилар; шунинг учун уларни ҳамма ёмон кўради. Халқлар улар учун жанг қилишлари керак бўлганида улар билан бирга хавф-хатарга қолишни ва улар учун жанг қилишни истовчиларни тополмайдилар, натижада уларнинг сон-саноқсиз чериклари уруш учун яроқсиз бўлиб қоладилар. Шундан кейин, худди уларда одам етишмагандай ўзгаларни ёллайдилар ва ажноби йлар ёрдамида омон қолишни ўйлайдилар. Бунинг устига улар ўз хатти-ҳаракатлари билан, давлатдаги барча қадрли ва зебо нарсалар – олтин ва кумушга қараганда

доимо арзимас нарса, деб кўр сатгиб, ўзларининг беҳабарликлари (билма сликларини) би еиштиёр ошкор этиб қўядилар.

Мегилл . Мутлақо тўғри.

Афиналик . Бу билан, энди форсларда бешафқат қулдорлик ва истибдод туфайли ҳамма нарса нотўғри тартибда барпо этилган, деб ўз далалларимизга хулоса қилсак бўлади.

Мегилл . Шубҳасиз.

Афиналик . Энди, тўла эркинлик ва ҳеч қандай ҳокимиятга бутунлай бўйсунмаслик, бошқа одамларга муътадил бўйсунишга қараганда анчагина ёмон эканлигини кўрсатиш учун аттик давлат қурилишини худди шундай муҳокама этиш имиз керак бўлади. Форсинг элиларга ва оврупода яшовчи деярли барча қабилаларга босқини пайтида бизда, давлат мансаблари тўрт синфнинг мулкӣ чеклаш шарт-шароитлари (ценз)га асосланган қадимги давлат қурилиши ҳали мавжуд эди . Бизда қандайдир виждонлилик ҳукмронлик қиларди ва у туфайли биз ўша замон қонунларига бўйсунган ҳолда бемалол яшар эдик . Бунинг устига Форс қўшинлари ва денгиз ке маларининг кўпчилиги бизда н ажотсиз кўрқув ҳиссиётини уйротди; биз, ҳокимият ва қонунларга янада кўпроқ бўйсунадиган бўлдик, натижада ора мизда ўзаро дўстлик қарор топди . Чунки Саламин жангидан р оса ўн йил олдин Датис қўмондонлигидаги форс қўшини екелди . Доро , Датисни элилар ва эретрийларни асоратга солиш учун уларнинг устига юборди ва агар у бу буйруқни бажармаса, қатл этишини айтди . Датис кўп сонли қўшин ёрдами да қисқа вақт ичида Эретрияни тўла босиб олди, бизнинг давлатга эса, гўёки ундан битта ҳам эретриялик қочиб қутила олмагани, чунки унинг навкарлари қўл ушлашиб бутун Эретрияни ўраб олгани ҳақида даҳшатли мишмиш тарқатди . Бу хабар, – у тўғрими, йўқми, – қаердан келган бўлмасин, бошқа элиларни ва шу қат орин афиналикларни ҳам даҳшатга солди . Улар ҳар тарафга чопарлар юборадилар, аммо лакедемонлардан бошқа ҳеч ким ёрдам беришни хоҳламадилар . Уларга (лакедемонлар назарда тутилмоқда шекилли – тарж .) ўша пайтдаги Мессе на билан уруш ёки

698

b

c

d

Бошқа бирор нарса халақит бердими, – буни биз билмай-
 миз, – аммо улар Марафон жангидан бир кун кейин етиб
 е желдилар. Шундан кейин катта тайёргарликлар ва под-
 шоҳ томонида қилинаётган дўқ-пўписалар ҳақида хабар
 желди; лекин кўп вақт ўтмай Доро ўлгани маълум бўлди,
 ҳокимият эса ҳужумни тўхтатиш ҳаёлига ҳам келмаган
 унинг Ёш, қизиққон ўғлининг қўлига ўтди. Афиналиклар-
 ning фикрича, Марафон жанги сабабли буларнинг бари
 699 худди уларга қарата тайёрланаётгандай эди. Афонга ла-
 ҳим қазилаётгани ва Геллеспонтга кўприк қурилаётган-
 нидан хабар топиб ва кемаларнинг кўплигини эшитиб
 улар на қуруқлик ва на денгизда омонлик йўқ, қуруқлик-
 да ҳам, денгизда ҳам ҳеч ким ёрдам беролмайди, деб
 ўйладилар; биринчи босқин даври ва Эретий воқеалари-
 да уларга ҳеч ким ёрдам бермагани ва уларга иттифоқ-
 дош бўлишга жасорат этмаганлари уларнинг ёдларида
 эди. Қуруқликда ҳам худди шундай бўлишини кутишар
 в эди; шу билан бирга денгизда ҳам омон қолиш қийин эди,
 у ерда мингдан ортиқ кема турарди. Фақат бир илож қол-
 ганди, ожиз ва деярли умидсиз: ўтган воқеаларга назар
 ташлаб, ўшанда ҳам жуда мушкул бўлиб туюлган шаро-
 итларда жанг қилганлари, аммо голиб чиққанларига
 эътибор бердилар. Бу умидга суяниб, улар фақат ўз-ўзла-
 ри ва худоларда паноҳ топадилар. Буларнинг ҳаммаси
 ва аввалги қонунлар таъсирида пайдо бўлган ва қонун-
 ларга бўйсунушга мажбур этган ўша пайтда ҳукмрон
 с кўрқинч ўзаро дўстликни уларнинг (онларига) сингдир-
 дилар. Олдинги мулоқазаларимизда бу кўрқинчни биз
 кўпинча виждонлилик, деб атаган эдик. Биз шуни тас-
 диқлаймизки, ким бахтли бўлишни истаса, унга хизмат
 қилиши зарур. Фақат разил кўрқоқларгина бу кўрқинч-
 дан озождирлар, ўшанда кимки бу даҳшатга тушмаган
 бўлса, у жасорат этмаган ва (душманни) зарба бериб қай-
 тармаган, муқаддас жойлар, қабрлар, ватан, ўз аҳли бай-
 тлари ва дўстларини ҳимоя қилмаган, уларга ёрдамга
 d келмаган бўларди. Аммо, биз ҳаммамиз битталаб тарқ-
 алган ва дунёга сочилиб кетган бўлар эдик.

Мегилл. Ажнабий (биродар), сен тўғри гапирмоқда-
 сан, сўзларнинг ўзинга ва ватанинга муносиб сўзлар.

Афиналик . Ишлар шунақа, Меги лл . Сенинг ҳузурингда ўша замон воқеаларини баён этса бўлади, чунки сенинг ўз аждодларинг билан зотинг бир хил. Клиний билан биргаликда сен ўйлаб кўр, биз гапирган гапларнинг қонунчилиikka қандайдир муносабати борми? Чунки мен бунинг ҳақида фақат гапириш учунгина мулоҳаза юритаётганим йўқ, балки муҳокама қилаётганимиз мавзу учун шундай қилдим. Ўзингиз кўриб турибсиз: биз афиналиклар қандайдир йўл билан форслар тутган аҳв олга тушиб қолдик, фақат улар халқни мумкин қадар истибодга олиб борадилар, биз одамларни аксинча мумкин қадар озодликка йўллаймиз. Бундан қандай хулоса чиқади? Бизнинг аввалги мулоҳазаларимиз маълум бир маънода ажойиб мулоҳазалар эди-ку.

Меги лл . Яхши сўзламоқдасан, аммо сўзларингни бизга тузукроқ тушунтириб бер.

Афиналик . Майли, шундай бўла қолсин. Дўстлар, бизнинг қадимий қонунларимиз ўз кучларини сақлаб турган пайтларда халқ ҳеч нарса устидан ҳукмронлик қилмас, аммо маълум бир маънода уларга (қонунларга – тарж.) бўйсунар эди.

Меги лл . Сен қайси қонунлар ҳақида гапирмоқдасан?

Афиналик . Агар эркин ҳаётнинг беқиёс гуллаганини ибтидосидан муҳокама этилса, мусиқа санъати борасидаги ўша замон қонунлари тўғрисида. Ўша пайтда бизда мусиқа санъати турлари ва шакллари бўйича фарқланар эди. Қўшиқ айтишларнинг мадҳия деб аталувчи бир турини худоларга сизгиниш, муножотлар ташкил этади; уларнинг қарама-қаршисини бошқа турдаги қўшиқ айтишлар ташкил этарди – уларни кўпинча френлар, дейилади; кейин пэанлар келадилар ва ниҳоят дифирамб, менинг фикримча ўз номи билан Диониснинг туғилишига ишора қилади. Дифирамб қўшигининг айрим бир турини «номлар» микрофи – «кифародик номлар» деб атаганлар. Бу ва бошқа яна нимаалардир белгилаб қўйилгач, бир турдаги қўшиқни бошқа турга ўтказишда ҳаддан ошишлар таъқиқлаб қўйилди. Уларнинг (яъни шундай бир туридан бошқасига ўтказишдаги ҳаддан оширишларнинг – тарж) моҳиятини билиб олиш, шу билан бирга унинг билувчисини тоғтиш, тоғганидан кейин эса бўйсунмаганини

жазолаган – ҳозиргидай хуштак чалишлар ва оломоннинг қий-қирикларининг иши эмас; мақтовлар гулдурас қарсақлар билан илҳор этилмас эди, қарор қилинган эди-ки, тарбия билан шуғулланувчилар уларни сукут сақлаб ожиригача эшитсинлар; болалар эса, уларнинг раҳбарлари ва халқнинг кўпчилиги таёқча ёрдамида ўзларига келтирилдилар. Бундай тартибда кўпчилик фуқаролар ихтиёрий бўйсунардилар ва Ўз баҳосини шовқин билан ифодалашга журъат этмас эди. Шундан кейин вақт ўтиши билан жоҳилона қонунбузарликларни келтириб чиқарувчилар табиатан иқтидорли, лекин Музалар соҳасида нима адолатли ва қонуний эканлигини билмайдиган шоирлар бўдилар. Вақхона жазавага тушиб, лаззатланишларга керагидан ортиқча берилиб улар френларни гимн (мадҳия)лар билан, пэанларни дифирамбалар билан қориштириб, кифарада най (флейта)га тақлид қилиб ҳамма нарсани бир-бирига аралаштириб, беихтиёр равишда, аммо онгсизлик билан улар мусиқий санъатга путур етказдилар; гўёки унда ҳеч қандай тўғрилиқ бўлмаганидай ва унинг сифатидан қатъий назар унда фақат ҳузурланаётган одам, оладиган лаззат ўлчов бўлиб хизмат қиладигандай. Бундай асарларни ёзиб ва шунга ўхшаш таълимотларни баён қилиб, улар кўпчиликка мусиқий санъатга ноқонуний муносабат ва уларни арзигулик баҳоловчи (судя)лар, деб ҳисоблашга мажбур этадиган беадабона фикрни сингдирадилар. Шунинг учун аввал сокин театрлар, гўёки томошабинлар Музаларда нима ажойиб-гўзалу нима ундай эмаслигини тушунадигандай шовқин-суронга тўдилар ва театрларда энг яхшилар ҳукмронлиги ўрнига томошабинларнинг қандайдир нолойиқ ҳукмронлиги ўрнашиб қолди. Агар бу ерда халқ орасидаги фақат олижаноб одамларнинг ҳукмронлиги пайдо бўлганида, унчалик офат-бало бўлмаасди. Энди мусиқий санъатдан бошлаб бизда оммавий донолик ва қонунсизлик бошланди, ундан кейин озодлик – эрк келди. Ҳамма жасур, билимдон бўлди, жасурлик (қўрқмаслик) беҳаёликни пайдо қилди. Чунки бу беадаблик – энг яхши одамнинг фикридан қўрқмаслик, балки энг ёмон беҳаёликдир – жуда ҳаддидан ошган озодлик (эрк)нинг натижасидир.

М е г и л л . Мутлақо тўғри.

Афиналик . Бу эркинликдан кейин ҳокимларига буйсунишни истамаслик пайдо бўлди, кейин ота ва он ага, барча катталарга ва уларнинг падид-насиҳатларга буйсунишдан буйин товлай бошладилар ва охир-оқибатда қонунларга ҳам қулоқ солмасликка интилишлар пайдо бўлди. Бу сўнги чегарага етиб келгач, энди қасамларга, шартномаларга ва ҳатто худоларга эътибор бермайдилар; бу ерда қадимий титаник филтрат намоён бўлади; ўзларининг титанларга тақлидлари билан одамлар яна аввалги ҳолатларга қайтадилар ва бало-офатларга тўла машаққатли ҳаёт кечирадилар . Буларни нега гапирмоқдамиз? Менинча бизнинг мулоҳазаларимизнинг ҳам тизгинини (жиловини) отнинг тизгинини тортгандай тартиб туриш керак: бўлмаса тизгинсиз нутқ бизни олиб қочиб кетади. Биз, мақолда айтилганидек, эшакдан хуржунимизни тушириб юролмаслигимиз зарур. Шунинг учун ҳам мен савол бермоқдаман: бу (сўзлар) нима учун айтилди?

Мегила . Жуда яхши.

Афиналик . Бу шунинг учун айтилди-ки...

Мегила . Нима учун? Аниқроқ айт.

Афиналик . Биз тасдиқлаб айтган эдик-ки, соҳиби қонун уч мақсадни назарда тутмиши керак: тартиб бераётган давлат озода (эркин) бўлиши, ички дўстоналик (ботинда дўстлик) ва онг соҳиби бўлиш. Шундай деб айтилган эди, тўғрими?

Мегила . Мутлақо тўғри.

Афиналик . Бунинг учун биз, бир тарафдан энг мустабид, иккинчи томондан энг эркин давлат қурилишини олдик. Энди, қайси бири кўпроқ тўғри экан. Агар унисига ҳам, бунисига ҳам қандайдир муътадиллик киритилса, (яъни) улардан бирида ҳокимият чегараланса, бошқасида озодалик (эрк) чегараланса, у ҳолда уларда алоҳида бир фаровонлик пайдо бўлади; агарда қуллиқ ёки эркинликни сўнги чегарасигача етказилса, унда биринчи ҳолда ҳам, иккинчи ҳолда ҳам зарар бўлади.

Мегила . Сен айти ҳақиқатни айтмоқдасан.

Афиналик . Шунинг учун биз до ровий қўшин тартиботини, тоғлар этакларидаги Дардан манзилгоҳини, денгиз буйи аҳоли яшаш жойларини, ҳамда тўфондан кейин

қолган биринчи одамларнинг турар жойларини кўриб чиқ-
ди-к; бизнинг мусиқа санъати ҳақидаги, мастлик ҳақида-
ги ва уларгача айтилган барча мулоҳазалар ҳам худди
ўшанинг ўзига қаратилган эди. Буларнинг ҳаммаси эса,
давлатга қандай қилиб яхшироқ тартибот бериш ва хос
одам қандай қилиб ўз ҳаётини яхши яшаб ўтказиши мум-
кин, деган масалани кўриб чиқиш учун айтилган эди.

б Мегилл ва Клиний биз ўзимизга, тўғри, яхши иш қилдик,
деб исботқила оласизми?

Клиний. Ажнабий (биродар), менда бундай далил борга
ўхшайди. Барча биз қилган мулоҳазалар, бенаф бўлмади ше-
килли. Чунки менга улар жуда зарур эдилар ва мен сени ва
Мегиллни учратганим айни муддао бўлди. Сизларнинг ик-
калангиздан ҳам, ўзим билан рўй бергани яширмайман,
с чунки бизнинг бу учрашувимизни бахтли бир белги деб била-
ман. Критнинг кўп қисми янги макон (колония) ташкил
қилишга қарор қилди ва кносийларга бунга ғамхўрлик
қилишни топширди; Кнос эса бу ишни менга ва яна бошқа
тўққиз шахсга топширди. Бизга қонуларни белгилаш ва-
қолати берилган, – биз шу ернинг қонуларини ҳам, агар
бизга маъқул бўлиб баъзилари ёқса бошқа юртларнинг қонун-
ларини ҳам уларнинг ажнабий юртларники бўлишига эъти-
бор бермай, агар улар яхшироқ бўлса жорий этамиз. Ўзи-
мизга шундай бир ҳузурни раво кўрайлик: айтилганлардан
д саралаб олиб, суҳбатлашиш борасида, гўё янгитдан бошлаб
қургандек давлат қурайлик. Биз ўзимизни қизиқтирган ма-
салани кўриб чиқамиз ва шу билан бирга балки, мен ҳам бу
тартиботдан бўлғуси, келажакдаги давлат учун фойдаланар-
ман.

Афиналик. Клиний, бу ҳеч ҳам урушга чақирикқа
ўхшамайди-ку! Агар Мегилл қарши бўлмаса, мен ўзимда бор
нарсани: кучни ҳам, идрокни ҳам сенинг ихтиёрингга топ-
ширишга гайёрман.

Клиний. Аъло (фикр).

Мегилл. Мен ҳам ўзимда бор нарсани топширишга
тайёрман.

Клиний. Иккалангиз ҳам ажойиб сўзларни айтдингиз! Ке-
линг, аввало сўз билан ўз давлатимизга тартиб беришга ури-
ниб кўрайлик.

Қонунчиликка умумий сўз боши   **Афиналик.** Бўлғуси бу давлатни биз ўзимиз қандай тасаввур қилишимиз керак? Мен унинг – ҳозир ва келажакда қандай аталишини сўраётганим йўқ; у ўз номини ҳар ҳолда асос солинишни усулидан ёки жойидан, дарёдан, чашмадан ёхуд унга асос солинадиган жойнинг худоларидан олади; негаки, янгидан пайдо бўлаётган давлат уларнинг шон-шухратига қўшилади. Мен ўз саволимни бериш борасида, у давлат денгиз бўйида бўладими ёки йўқми, билмоқчи эдим?

Бўлғуси давлатнинг географик шароитлари   **Клиний.** Ажнабий (биродар), ҳозир биз айтаётганимиз давлат денгиздан тахминан саксон стадий нарида бўлади.

Афиналик. Денгиз бўйида бандаргоҳлар бўладими ёки улар умуман бўлмайдиларми?

Клиний. Ҳа, ажнабий (биродар), бўлиши мумкин бўлган энг ажойиб – зебо бандаргоҳлар бўлади.

Афиналик. Нималар деясан? Атроф жойларчи? У ерлар зарурий барча нарсаларни ишлаб чиқарадиларми? Ёки бирор нарса етишмайди-ми?

Клиний. Менингча у ерда камчилик йўқ.

Афиналик. У ерда қўшни бирон бир давлат бўладими?

Клиний. Йўқ; шунинг учун ҳам турар жойга асос солинмоқда. Бу ердан қадим замонлардаги одамларни (зўраки) кўчириш тўғрисида бу жойлар жуда узоқ вақтлардан бери бўм-бўш эди.

Афиналик. Яна. Бизга бу ерда водий, тоғлар ва ўрмондан қандай улуш тегади?

Клиний. Бу жой ўз табиғатига кўра Критнинг қолган барча қисмига ўхшайди.

d А финалик. Демак, сен у ерни водий эмас, кўпроқ тоғли ер демоқчисан (шундайми)?

К л и н и й . Худди шундай.

А финалик. Демак, бу давлат шифо топиши ва эзгулик соҳиби бўлиши мумкин. Агар у бандаргоҳлари бўлган денгиз бўйи (давлати) бўлсаю шу билан бирга зарурий барча нарсани ишлаб чиқармаса, аммо кўп нарса (етишмай) уларга эҳтиёжманд бўлса, у ҳолда бундай табиат билан турли-туман ёмон мойилликлар кучайишининг олдини олиш учун унга буюк халоскор ва илоҳий соҳиби қонунлар зарур бўлар эдилар. Аммо саксон стадий озгина тасалли бўлиб хизмат қилади. Тўғри, у, денгизга керагидан кўра яқинроқ жойлашган, яна унинг, сенинг сўзларингга қараганда, ажойиб бандаргоҳлари бор; аммо шунга ҳам қаноат қиламиз.

Денгизнинг яқинлиги ҳар куни фароғат бахш этса ҳам, аммо аслида бу яхши кўшни эмас. Денгиз, мамлакатни йирик ва чакана тижорат ёрдамида бойиб кетиш иштиёқи билан тўдириб ташлайди, дил (кўнги) ларга мунофиқ ва алдамчи одатларни жо қилади ва (оқибатда) фуқаролар бир-бирларига ҳам барча бошқа одамларга нисбатан ҳам ишончларини йўқотадилар ва душманлашиб қоладилар. Бундай ҳолларда, мамлакатнинг зарурий ҳамма нарсани ишлаб чиқариши бир тасалли бўлади, ростки бу тоғли мамлакат экан аниқ-ки, кўп нарса ишлаб чиқармайди, лекин нима зарур бўлса ҳаммасини ишлаб чиқаради. Агар шундай бўлмаса, ташқарига кўп нарса чиқариш имконияти билан нарсаларни алмаштириб у яна кумуш ва олтин тангаларга тўлар эди. Агар масала яхлит олиб кўрилса олижаноб ва адолатли ахлоқларни ўзлаштириш борасида сўз борганида, давлат учун бундан каттароқ бало-офат йўқ; менинг назаримда суҳбатимизда олдин ҳам шундай деган эдик.

К л и н и й . Бу бизнинг ёдимизда, ўшанда ҳам, ҳозир ҳам биз ҳақ эдик.

c А финалик. Давом этамиз. Бизнинг ўша жойимизда кема ёғочлари бормикин?

К л и н и й . Уерда айтишга арзигулик қарағай ҳам, қайин ҳам йўқ. Сарвлар ҳам кўп эмас, санавбар ва чинорлар жуда оз. Кемасозларга улар кеманинг ички қисмлари учун доим керак бўлиши муқаррар.

Афиналик. Бу жиҳатдан ҳам жойнинг табияти ёмон эмас.

Клиний. Нима демоқчисан?

Афиналик. Давлат ўз душманларига ёмон одатларда тақлид қилишининг қийин бўлиши яқшидир. d

Клиний. Аввал айтилганлардан қайси бирини назарда тутмоқдасан?

Афиналик. (Сўхбат имиз) бошида крит қонунлари ҳақида айтилганларни ёдда тутиб, дўстим менга қулоқ сол: сиз иккалангиз айтганингиздек улар (яъни крит қонунлари - тарж) фақат урушни назарда тутадилар; мен эса жавоб бериб айтдим -ки: агар бундай қоидалар эзгуликни назарда тутсалар жуда ҳам яхши, аммо уларнинг бутун эзгуликни эмас, фақат унинг бир қисминигина назарда тутиллари билан келишиб бўлмайди. Шундай қилиб, сиз фикрларимга ва бўлғуси қонунчиликка эътибор беринг - эзгуликка ёки унинг бирор қисмига тааллуқли бўлмаган биронга қонунни ўрнатаманми, йўқми? Менинг фикримча, кимки худди мергандай ҳамма вақт бир нишонни - нимаки эболикни ўзига тортадиган бўлса, ўшани нишонга оладиган ва бошқа ҳамма нарсани - бойлик ва унга ўхшаш ашёларни, агар улар биз олдин айтиб ўтганимиз эзгуликлар билан бирга бўлмаса ҳам масини четда қолдирадиган одамнинг алойиқ равишда қонунларни ўрната олади. Мен айтдим-ки, қандайдир бир халқ денгиз бўйида яшаса ва уни душманлар безовта қилсалар шунда душманларнинг ёмон одатларига тақлид қилиш пайдо бўлади: бунга (буни мен сизларга фарз билан айтаётганим йўқ) қачонлардир Аттика аҳолисини ўлпон тўлашга мажбур этган Минос мисол бўлиши мумкин. У (Минос-тарж) катта денгиз қудратига эга эди, уларнинг мамлакатларида эса, на ҳозиргидай ҳарбий кемаалар, на осонгина денгиз кемаларини қуриш мумкин бўлган ёғоч бор эди. Шунинг учун улар, Минос кemasозларига тақлид қилиб, ўзлари маллоҳ бўлолмадилар ва ўшанда душманга қарши турулмадилар. То қаноатли пайда жангчилардан маллоҳларга айланмаслар идан аввал ва кемаалардан тез-тез қирғоққа тушишга, кейин яна зудлик билан кемага қайтишга ўрганмаганларигача; душ-

706

b

c

д ан сиқиб, ҳужум қилаётганида сабрили жасорат ва жон
фидо қилишга тайёрлик етишмаслигида ҳеч ҳам шар-
мандаллик йўқ деган хом хаёлга келмагунаригача; қуро-
нни йўқотганда ва уларнинг таъбирларича «фахрий» че-
кинишда доим тайёр ва тўғридай кўринган баҳоналар-
дан фойдалана бошлаганларигача улар яна кўп марта
етти ўғил боладан ажралиб турдилар. Денгиз хизматида
хуш келадиган бундай иборалар, уларга бағишланган
беҳисоб мақтовларга лойиқ эмаслар: аксинча, ҳеч қачон
ёмон одатларни сингдириб бўлмайди, айниқса, фуқаро-
ларнинг энг яхши қисмига. Бундай одатлар яхши эмас-
лигини Ҳомердан ҳам ўрганса бўлади. Унда (Ҳомерда)
ажейлиларни троянлилар (исканжага олиб) сиқиб келаёт-
ганларида кемаларни денгизга судраб боришни буюрган
Агамемнонга Одиссей танбеҳ беради-ку. Одиссей унга
ғазабнок нутқ билан мурожаат қилади:

е
*Уруш ва жанг пайтида сен
Кемаларни денгизга туширишни таклиф қиласан,
Ҳамма нарса усиз ҳам устимиздан ғалаба қрзонаётганлар
хоҳишича бўлиши учун! Ҳалокат бошимиз узра келади албат.
Агар сизлар кемаларни денгизга тушира бошласангиз ким
жангга бардош беради?
Улар ҳамма вақт ҳар тарафга аланглаб жангни тарқ этишади.
Сенинг маслаҳатларинг фақат зарар келтирадилар, халқ
ҳукмдори!*

707

Демак, Ҳомер ҳам, жанг қилаётган гоплитлардан унча
узоқ бўлмаган жойда, денгизда триерлар туришини ёмон
би р ҳолат, деб ҳисоблаган. Бундай одатлар билан ҳатто
ар слонлар оҳулардан қочишга ўрганар эдилар. Бундан
ташқари, ўз кучларининг манбаи денгиз кемаларидан
иб орат давлатларда эҳтиромлар жангчиларнинг энг ях-
ши-ларига бўлавермайди: чунки ғалаба кема бошқарув-
чилар, пентеконтархлар ва эшкакчилардан, яъни, турли
хилдаги ва унча ҳам ишчан бўлмаган одамларга боғлиқ
бўлган ерда, кимнингдир эҳтиромларни тўғри тақсимлай
олиши даргумондир. Агарда давлат бундан маҳрум этил-
ган бўлса, унинг тартиботи (қурилиши) тўғри бўлиши мум-
кинми?

Клиний. Мумкин бўлма са кера к. Аммо, ажнабий (биродар), биз критлар Саламиндаги эллилар билан варварлар ўртасида бўлиб ўтган денгиз жанги Эладани қутқарди, деб ҳисоблаймиз.

Афиналик. Ҳа, кўпчилик эллилар ва варварлар шундай деб ҳисоблайдилар. Аммо дўстим, биз – мен ва мана Мегил – Эладанинг ҳалос бўлишининг ибтидоси Марафон бўсағасида бўлган, қуруқликдаги жанг интиқо си эса Платеядаги жанг бўлди, деб ўйлаймиз. Худди шу жанглар эллиларнинг яхшироқ бўлишларига сабаб бўлдилар, улар эса – йўқ (сабаб бўлолмайдилар) : Мен искала денгиз жангини – Саламин ва Артеми сиядаги жанглари назарда тутмоқдаман; шундай қилиб, ўшанда бизнинг ҳалос бўлишимизга ёрдам берган барча жанглари қамраб олмақдаман.

Аммо биз ҳозир жойнинг табиатини ҳам, қонунлар тартиботини ҳам энг яхши давлат қурилиши нуқтаи назардан муҳокама қилмоқдамиз, биз, кўпчилик ўйлаганидек, одамларга яшаш учун ҳалос бўлиш эмас, балки бутун ҳаёти давомида камолотга эришиш ва уни (6 аркамолликни тарж.) сақлаб (асраб) қолиш энг қадрлидир, деб ҳисоблаймиз. Менинча, олдин ҳам булар ҳақида сўз юритгандик.

Клиний. Албатта!

Афиналик. Шундай қилиб, яна ушбуларни ҳам кўриб чиқайлик: биз ҳозир туган йўлимиз давлат ва қонунчиликка асос солиш учун энг яхши (маъқул) йўл бўла оладими?

Клиний. Шубҳасиз, бу энг яхши йўл.

Афиналик. Яна саволимга жавоб бер: сизлар қандай халқни у ерда яшашга қўясиз? Агарда у ёки бошқа шаҳарда, ер боқиши мумкин бўлганига қараганда одам кўпайиб кетса, Критдан ҳар бир хоҳиш билдирган одам кўчиб бора оладими? Гарчи мен сизларнинг мамлакатингизда Аргос, Эгина ва Эладанинг бошқа жойларидан кўчиб келганларни кўрган бўлсамда, биламан-ки сизлар эллилардан ҳар қимни ҳам қабул қилмайсизлар. Бизга айт-чи, раиятни қаерлардан жалб этасизлар?

Клиний. Албатта, бутун Критдан: бошқа эллилардан эса Пелопоннесликларга кўпроқ хайрхолик бўлади. Сен тўғри айтганингдек, бу ерда, Критда Аргосдан келганлар

бор; ва умуман, бу ердаги энг машҳур Гортин қабиласи пелопоннеснинг Гортинидан келганлардан ташкил топган.

- b . А ф и н а л и к . Давлатларга асос солиш, агар улар асала-
рларни ажратишга ўхшаб амалга оширилмаса, осон иш
эмас; агар бирор мамлакат торлик қилиб, дўстлар дўстла-
ридан айрилганидек бутун бир уруф кўчиб кетса ёки бошқа
бирор шунга ўхшаш шарт-шароит мажбур қилиб бу уруф
кўчадиган бўлса анча яхшидир. Аммо шундай ҳам бўлади-
ки, ички жизолар фуқароларнинг озчилик бир қисмини бо-
шқа жойга кўчиб кетишга мажбур этади; баъзида эса, қан-
дайдир давлат аҳолиси урушда бутунлай мағлуб бўлиб
қочишга мажбур бўлади. Бу ҳолатларнинг бирида манзил-
гоҳ ташкил этиш ва унга қонун бериш анча осон, бошқаси-
да эса, анча мушкул ишдир. Уруфнинг, тилларнинг, қонун-
ларнинг бирлиги, қурбонликлар ва шунга ўхшаш одатлар-
нинг умумийлиги дўстликнинг бир турини барпо этади; аммо
c бундай ҳолда ўзгаларнинг қонунари ва ватандагидан бош-
қача давлат тартиботининг қабул қилиниши қийин кечади.
Баъзида, ёмон қонуналар ва қабилани ҳалоқатга олиб келган
удумлар (урфлар)га одатга кўра риоя қилишга бўлган инти-
лишлар тўғрисида ҳатто кўзғолонлар ҳам бўлади; бу ҳолат
манзилгоҳ асосчиси ва соҳиби қонунга кўп ноқулайликлар
келтиради, унга нисбатан ишончсизлик пайдо қилади. Бо-
шқа бир жиҳатдан, ҳар хил қабилаларга мансуб кўчиб ке-
лувчилар бирга тўпланганларида, улар балки, янги қонун-
ларга бўйсунушга мойилроқ бўларлар; аммо, худди отларга
d та аллуқди мақолдаги каби, бир аравага қўшилган барча
отлар бир текис югуришлари керак бўлгандай, улар ораси-
да ҳамжиҳатликни барпо этиш қийин: бу узоқ вақт талаб
қилади. Ҳар ҳолда, ҳеч нарса, инсоний эзгуликни қонунчи-
ли к ва давлат тузишчалик рағбатлантирмайди.

К л и н и й . Балки. Бизга буларни айтиб, нималарни на-
зарда тутмоқдасан?

- e А ф и н а л и к . Дўстим, соҳиби қонунларни муҳокама
этишга қайтайтиб, мен баъзи бир нохушликларга ҳам эъти-
бо рни қаратиб ўтишимга тўғри келади шекилли. Бунда
ҳеч ёмонлик йўқ, фойда тегса бўлгани. Менга ўзи нима-
лар ёқмайди? Менинча барча инсоний ишларда шундай
бўлади-ку.

Клиний. Нимани назарда тутмоқдасан?

Афиналик. Мен айтмоқчиман-ки, ҳеч қачон, одамлардан ҳеч бири ҳеч қандай қонунларни бермайди, аммо барча, барча қонунларни бизга тасодифлар ва бошқимизга тушадиган турли туман бахтсизликлар берадилар. Ёхуд қандайдир бир уруш бутун давлат тузилмасини ағдартунтар қилиб ташлайди ва қонунларни ўзгартиради ёки бирор фалокат балоси. Касалликлар ҳам – масалан ўлат хуруж қилса, кўпгина янгиликлар қабул қилишга мажбур этадилар, шундай қилиб баъзан узоқ даврга, кўп йилларга, турғунлик пайдо бўлади. Буларни эътиборга олиб, ҳар қандай одам ҳам, худди менга ўхшаб, ҳеч бир банда ҳеч қандай қонун бермайди, аммо ҳамма инсоний нарсалар тақдир ва тасодифга, боғлиқ, деб айтишга шошилади. Бундай деб тасдиқлаш денгизчилик, кема бошқариш, тиббиёт, ҳарбий ишга илова сифатида ҳам тўғрига ўхшайди; аммо шу қатори уни ушбу ҳолатга ҳам қўлласа бўлади.

Клиний. Қандай тасдиқлашни айт-

Намунавий моқдасан?

Афиналик. Худо ҳамма нарсани бошқаради, худо билан биргаликда эса тақдир ва эзгу онлар барча инсоний ишларни бошқарадилар, деган фикрни. Леккин ўта қаттиққўл бўлмайлик: улардан кейин келадиган яна учинчи нарса бор, бу – санъат. Дарҳақиқат – бўрон бўлганида дарғалик санъатини ўз вақтида қўлаш менингча кўп фойдалар келтиради. Шундай эмасми?

Клиний. Ҳа, шундай.

Афиналик. Худди шунинг ўзи бошқа ишларда ҳам, айниқса эса қонунчиликда айни ҳақиқатдир. Давлат бешикаст яшаш учун, ўша эҳой шароитларининг бир-бирларига яқини тўғри келишидан ташқари у яна ҳақиқатга риоя қилувчи соҳибни қонунга ҳам муҳтождир.

Клиний. Айни ҳақиқат.

Афиналик. Шундай қилиб, эслатилган санъатлардан бирининг соҳибни бўлган одам, фақатгина унинг санъати етишмайдиган шароитлар ҳолати бўлишини хошлаб дуолар қилса тўғри бўлармиди?

Клиний . Албатта.

Афиналик . Демак, ҳозир эслатиб ўтилган одамлар, агар уларга ўз хоҳишларини айтишларини таклиф этилса, худди шуни айтишармиди? Сиз нима дейсиз?

Клиний . Бўлмасачи.

Афиналик . Ўйлашимча, соҳиби қонун ҳам шундай қилармиди?

Клиний . Ҳар ҳолда мен шундай деб ўйлайман.

Афиналик . «Соҳиби қонун, айтчи, – мурожаат қилардик биз унга, – қандай ва қайси ҳолатда бўлган давлат сенга берилсин-ки, токи сен уни қабул қилиб олиб, қолган ҳамма нарсада унга ўзинг тартиб бера олсанг?» Адолатган, ундан қандай жавоб кутса бўлади? Унинг номидан ўзимиз жавоб бермайликми?

Клиний . Жавоб бериш керак.

Афиналик . Унинг жавоби ушбу: «Менга тираник тартиботдаги давлат беринг. Тиран ёш, фаҳми, ўқиш-ўрганишга қобилиятли, мард ва фитратан (табиатан) олижаноб бўлсин; бундан ташқари биз олдин айтиб ўтганимиздай, бу тираннинг дили (нафс), эзгу ишларнинг ҳар бир қисмига ҳамроҳ бўлган хислатлар соҳиби бўлсин. Фақат шундагина, унинг қолган бошқа хислатларидан фойда бўлади».

Клиний . Менинча Мегилл, меҳмонимиз мулоҳазалилик (онглилик) ҳақида худди эзгу ишлар ҳамроҳи ҳақида гапиргандек гапираётганга ўхшайди.

Афиналик . Ҳа, Клиний, мулоҳазалилик ҳақида, аммо, ҳозир тантанавор онглилик бўлишига мажбур этилувчи эмас, умум қабул қилинган маънода. Йўқ, мулоҳазалилик бошланишдан оқ ҳатто ҳайвонларга ва болаларга (туғма) фитрийдир ва бу шундан ҳам билинади-ки, улардан бирлари ҳузурланишлардан ўзларини сақлай оладилар, бошқалари эса сақлай олмайдилар. Агар, ушбу мулоҳазалиликни, эзгулик (яхшилиқ, жайрилиқ) деб аталувчи кўп нарсалардан айрим олиб қаралса, у ҳолда унинг ҳақида гапирмаса ҳам бўлади. Мен нимани назарда тутаётганимни фаҳмлаётгандирсиз?

Клиний . Ҳа, албатта.

Афиналик . Агар давлат ўзини бахтли эта оладиган тартиботга имкон қадар тезроқ ва яхшироқ эга бўлмоқчи

бўлса, бошқаларига қўшимча равишда ушбу табиий хислатга ҳам бизнинг тиранимиз эга бўлсин. Давлатнинг жуда тез ва энг яхши тартиботи учун нарсаларнинг бундан кўра омадироқ ҳолати йўқ ва бўлмайди ҳам.

Клиний. Ажнабий (биродар), аммо қандай қилиб ва қандай далил билан бунга ўқшаш фикрларни библирувчи ўзининг ҳақлигига ишонч ҳосил қилади? с

Афиналик. Бунга билиш осон Клиний, яъни, табиатга кўра, иш худди шундайдир.

Клиний. Нима демоқчисан? Сен айтасанки, агар тирани – ёш, мулоҳазакор, ўқиниш-ўрганишга иқтидорли, фақли, мард, олижаноб... бўлса.

Афиналик. Яна қўшиб қўй: омадли, аммо фақат унинг ҳукмронлиги пайтида ажойиб соҳиб қонун пайдо бўлиши ва қандайдир тақдир уларни бирлаштириши билан. Агар бу рўй берса, қандайдир бир давлат алоҳида муваффақиятга эришишни хоҳлаганида худо нима қилса, шу нарса рўй берган бўлади. Иккинчи ўринга, иккинчи бундай ҳукмроннинг, учинчи ўринга – учтасининг пайдо бўлишини кўямиз. Яъни ҳукмронлар қанча кўп бўлса, қийинчиликлар шунча кўп бўлади, ва аксинча. d

Клиний. Бундан келиб чиқади-ки, сен энг яхши давлат тираниядан пайдо бўлиши мумкин, деб тасдиқламоқдасан – буюк соҳиб қонун ва мулоҳазакор тирани туфайли ва бундай яхшиликка ўтишундай ерда тезроқ ва осонроқ рўй беради; зодагонлар (олигархия) дан энг яхши давлатнинг пайдо бўлиши сенда иккинчи ўринда, демократиядан эса учинчи ўринда туради. Шундайми? e

Афиналик. Асло бундай эмас. Мен биринчи ўринга давлатнинг тираниядан, иккинчига – подшоҳ ҳокимиятидан, учинчига – демократиянинг қандайдир туридан, тўртинчи ўринга – зодагонлардан (олигархиядан) баргло этилишини кўяман. Дарҳақиқат, ундан баркамол давлатнинг пайдо бўлиши ҳаммасидан қийинроқдир, чунки, унда ҳукмдорлар бошқаларига қараганда анча кўп. Биз эса айтамыз, қачон табиатдан ҳақиқий соҳиб қонун пайдо бўлиб ва унинг қудратидан давлатдаги энг кучли шахслар билан биргаликда сабъ-шаракат қиладиган бўлсагина энг яхши давлат барп о бўлиши мумкиндир. Ҳокимият тепа- 711

с ида қанча кам одам турса, у шунчалик қувватли бўлади, т иранияда, худди шу ҳолдагина ҳаммасидан тезроқ ва яхшироқ (баркамолликка) ўтиш рўй беради.

К л и н и й . Қандай тарзда? Биз тушунмаяпмиз.

А ф и н а л и к . Биз бу ҳақда бир неча бор таъкидладик-ку. Балки сизлар тирания тартиботидаги давлатни кўрма-гандирсиз?

К л и н и й . Мен бундай томошаларга унчалик ишқибоз эмасман!

б А ф и н а л и к . Аммо, унда сен ҳозир биз сўзлаётганла-ржимизни кўрган бўлар эдинг.

К л и н и й . Нимани? Аниқроқ айт.

А ф и н а л и к . Агар тиран давлат ахлоқларини ўзгар-тиришни хоҳласа, унга алоҳида бир уриниш ва жуда узоқ вақт зарур бўлмайди. У ўз фуқароларини хайрли, эзгу одатларга ёхуд аксинча, ёмон ишларга ўргатишни хоҳ-ласа, ўзи танлаган йўлга кирса бўлади. Унинг шахсий ю-риш-туриши, одоби бир талаб бўлиб хизмат қилади, чун-ки баъзи бир ишлар унинг томонидан мақтов ва ҳурмат-га, бошқалари – ёмонлаш (танбеж) га лойиқ бўлади: буйсун-маганни эса, унинг барча қилмишлари учун у шарманда қилади.

с К л и н и й . Аммо биз, қолган фуқаролар, фақат ишон-тиришгагина эмас, мажбур этишга ҳам ҳокимияти бўлган од амга эргашишга шошиладилар, деб тахмин қила ола-мизми?

А ф и н а л и к . Дўстларим, гўёки давлат, ҳукмдорлар раҳбарлигидан бошқа бир йўл билан ўз қонунларини осон-гина ва тезроқ ўзгартира олади, деб сизларни ишонтириш-га ҳеч кимга изн берманг; ҳеч қаерда, на ҳозир, на кейин д бундай бўлмайди. Аммо, амалга оширишнинг мураккаб ва қийинлиги бунда эмас. Қийинчилик бу ерда бошқа бир турдадир ва у жуда камёб ҳолларда, асрлар давомида бартараф этилиши мумкин; лекин уни бартараф этишга эришилса, бу ҳол рўй берган давлат беҳисоб ва ҳатто бар-ча эзгуликлар (яхшиликлар)дан фойдаланади.

К л и н и й . Нималар ҳақида гапирмоқдасан?

А ф и н а л и к . Бу ҳол, мулоҳазали (фикрли) ва адолат-ли ахлоқларга бўлган илоҳий муҳаббат олий ҳокимият

соҳиби бўлмиш одамларда па йдо бўлгансида, - улар мутлақ ҳукмдор, подшоҳ бўлганлариданми ёки ўз бойликлари ва донгдорлиги билан ажралиб турувчи бўлганлариданми, - фақат сўз кучи билангина эмас, Балки ундан ҳам кўпроқ ўз мулоҳазалини (фикрлаши) билан барча одамлардан устун бўлган Несторнинг табиий ҳислатларини улардан биронтаси ўзида қайта тўғдира олганда рўй беради. Ривоятга кўра Троя замон ида шундай бўлган; бизнинг давримизда бу асло рўй бермайди. Аммо, агарда бундай одам туғилган бўлса, туғилса ёки бизнинг орамизда мавжуд бўлса, у ҳолда унинг ҳаёти фараҳли ва унинг мулоҳазали лабларидан чиққан сўзларига кулоқ солган одамлар ҳам фараҳлидирлар. Ҳар қандай ҳокимият ҳақида ҳам шундай десам бўлади: агар (бирор) одамда олий ҳокимият оғалилик ва мулоҳазакорлик (фикрли) билан қўшилса энг яхши давлат тартиботи ва энг яхши қонунлар пайдо бўлади — бошқача бўлиши мумкин эмас. Бу биз учун бир муқаддас сўз, худди кароматгўй тарафидан берилган мўжиза бўлиб қолсин; бир то мондан давлатнинг оройиш топиши қийин бўлсада, бош қа томондан биз айтиб ўтганимиз рўй берадиган бўлса, ундан тез ва осон амалга ошадигани бўлмайди.

Клиний . Қандай қилиб?

Афиналик . Келинг, биз қариялар, худди болаларга ўхшаб, сенинг давлатингга тўғри келадиган қонунларни сўз билан барпо этиб кўрайлик.

Намунавий (идеал) қонуналикнинг дастлабки чизмалари

Клиний . Кел, ҳозир оқ бошлайлик.

Афиналик . Бизнинг давлатимизнинг тартиботига худонинг ёрдам беришини илтижо қиламиз! Давлатимизни ва унинг қонунларини биз билан биргаликда тартиб бериши учун у бизга раҳмдиллик ва меҳрибонлик кўрсатсин ва илтижоимизни эшитсин!

Клиний . Раҳм қилсин!

Афиналик . Шундай қилиб, фикран қандай турдаги давлат тартиботини ўз давлатимизда ўрнатамиз?

Клиний . Илтифот қилиб бизга ўз фикринини тушунтир. Сен, демократия, олигархия, аристократия ёки подшоҳ ҳукмдорлиги ҳақида гапирмоқдамисан? Сен ҳар ҳолда тирания ҳақида гапирмаётганди рсан?

Афиналик. Менинг саволимга қайси бирингиз биринчи бўлиб жавоб беришни хоҳласангиз, жавоб беринг, ватанингизда қандай давлат тартиботи мавжуд?

Мегилл. Ёшим каттароқ бўлгани учун мен биринчи жавоб беришим маъқулмикин?

Клиний. Шундай қилинса тўғри бўлар.

Мегилл. Ажнабий (биродар), Лакедемоннинг давлат тартиботи қақида фикр юритиб шундай, дабдурустан уни қай си турга қўшишни айтишим мушкул. У ҳатто тиранийга ўхшаб кетади, чунки ундаги эфорлар ҳокимияти ажабки, тираний ҳокимиятни эслатади. Баъзан эса менга ватаним, барча давлатлар ичида энг демократик (давлатга) ўхшаб кетади. Яна бизда, бизнинг ўзимиз ҳам, қадимий барча бошқа одамлар томонидан ҳам тан олинадиган жуда қадимий подшоҳлик ҳокимияти бор. Шунинг учун сенинг бу Бехос саволига жавоб бериб, менинг ватанимда қандай давлат тартиботи борлигига аниқ тушунча беролмайман.

Клиний. Мен сенга айтсам, Мегилл, мен ҳам худди шундай аҳволдаман: Кноснинг давлат тартиботини қатъий иш оғч билан қайси турга қўшиш мумкинлиги қақида бир нима дейишим қийин.

Афиналик. Бу шунинг учунки қадрли дўстларим, сизларда қақиқатан ҳам давлат тартиботи мавжуд; биз ҳозир айғиб ўтганимиз турлар бу давлатлар эмас, фуқароларнинг оддий бирга яшашларидир ва унда уларнинг бир қисми ҳукмронлик қилади, бошқаси эса қулларча бўйсунди. Ҳар бир бундай бирга яшаш унда ҳукмрон бўлган ҳокимият номига олади. Агар бизнинг давлат ҳам шу тарзда номландиган бўлса, у ҳолда уни худо – онгли одамларнинг қақиқий хожаси, номи билан аташ зарур бўлар эди.

Клиний. Бу қандай (қайси) худо?

Афиналик. Бу саволга рисоладек ва равшан жавоб бериш учун афсонани озгина ёрдамга жалб этсак бўлармиди?

Клиний. Ҳа, шундай қилиш керак.

Афиналик. Жуда зарур. Айтишларича, биз юқорида муҳокама этганимиз давлат тузилишларидан анча аввал Крносда ҳозирги энг яхши давлат тартиботи тақлид қила-

ётган олий даражада саодатманд бошқарув мавжуд бўлган.

Клиний . Назаримда, бу эшитишга арзийди.

Афиналик . Ҳарқалай менга шундай туюлади; шунинг учун ҳам мен бунга алоҳида эътибор бердим.

Клиний . Сен жуда тўғри иш қилдинг ва агар афсона-ни охиригача – бизга тўғри келгани учун, – айтиб берсанг янада яхшироқ иш қилган бўлардинг.

Афиналик . Мен сизларнинг истакларингизни бажо этишим зарур. Бизгача ўша пайтдаги одамларнинг фараҳбахш ҳаёти, уларга ҳамма нарса бисёр ва ўз-ўзидан муяссар бўлгани ҳақида ривоят этиб келган. Бунга, айтишларича қуйидаги сабаб бўлган: Кронос биларди-ки, ҳеч қандай инсоний табиат, – биз бу ҳақда гапирган эдик, – инжиқлик ва адолатсизликка берилмай одамзод ишларини бениҳоя (чексиз) бошқара олмайди; буни идрок этган ҳолда Кронос ўшанда бизнинг давлатларимизнинг ҳукмронлари этиб одамларни эмас, балки демонларни (генийларни) – кўпроқ илоҳий ва яхши ироқ наслик мавжудотларни подшоҳлар ва ҳукмдорлар қилиб қўйди. Биз ўз замонимизда қўйлар поддалари ва бошқа уй ҳайвонлари билан шундай қиламиз : биз буқалар устидан буқаларни, эчкилар устидан эчкиларни қўйим аймиз, балки биз ўзимиз яхшироқ турга тааллуқли бўлганимиз учун улар устидан ҳукмронлик қиламиз. Худо ҳам жудди шундай, инсонпарвар бўлгани учун ўшанда устимиздан яхшироқ зот, генийлар зотини қўйди. Уларнинг ўзлари, одамларни қийнамай, беқийёс енгиллик билан уларга галмхўрлик қилдилар ва тинчлик, виждонлилик, ободончилик ва бисёр адолат бердилар ва бу адолат инсон қабилаларини жанжаллардан холи ва бахтиёр қилар эди. Ҳақиқат билан ҳамоҳанг бу ривоят, ҳозир ҳам, худо эмас, оддий одам идора қиладиган давлатлар офатлар ва меҳнат-малшаққатлардан қутилиб кета олмасликларини тасдиқлайди. Бундан муддао шуки, демак биз барча воситалар билан Кронос давридаги ҳаётга тақлид қилишимиз керак; бизга муносиб боқийлик улуши қанчалик имконият берса, биз қатъий ишонч билан ижтимоий ишларда ҳам, шахсий ишларда ҳам давлатларимиз ва уйларимиз тартиботида шу ҳаётга риоя қилишимиз керак ва онгнинг

бу таърифларини қонун, деб номлашимиз зарур. Агар қандайдир айрим бир одам, олигархик ҳокимият ёки демократия, нафс (ҳирс)ини қондиришга интилувчи дил (нафс, кўнги) соҳиби бўлиб унинг қондирилишини талаб қилсалар ва шу пайтнинг ўзида ҳеч нарсани сақлай олмасалар ҳамда Бениҳоя, очкўз дардга гирифтор бўлган бўлсалар ва шу билан бирга уларнинг барчаси қонуларни топтаб, давлат ёки қандайдир бир шахсни бошқарадиган бўлсалар, – у ҳолда биз ҳозир айтиб ўтганимиздай, нажот топишига воситалар йўқдир. Клиний, биз ана шу ривоятни кўриб чиқишимиз керак бўлади: биз унга қулоқ солашимиз ёки бошқачароқ йўл тутамизми?

Клиний . Унга қулоқ солиш даркор.

Афионалик . Сен албатта, сезгандирсан баъзилар давлат тартиботининг қанча хиллари бўлса, гўёки қонунларнинг ҳам шунча хиллари бор, деб тасдиқлайдилар. Кўпчилик одам давлат тартиботининг нечта хилини санаб ўтишларини биз яқиндагина муҳокама этдик. Кўпчиликнинг фикри билан бизнинг фикримиз тафовути гўё озгина, деб ўйлама, аксинча, у жуда муҳимдир, чунки бизнинг, адолат ва адолатсизлик деганда нимани назарда тутиш кераклиги ҳақидаги фикрларимиз яна турлича бўлиб чиқди. Қонунлар, кўпчиликнинг фикрича, на урушни, на бутунлигича барча эзгуиш (яхшилиқ)ни назарда тутмасликлари зарур; одамлар, барқарор бўлган идора бошқаруви-нинг фойдаси қонунларнинг мақсади бўлиши керак, токи у абадул абад (шундай) қолсин ва у ҳеч қачон бузилмасин, деб ўйлайдилар. Адолатнинг бундай таърифини улар табиат билан энг мос (таъриф) деб ҳисоблайдилар.

Клиний . Қандай таъриф?

Афионалик . Адолат – энг кучлининг фойдаси (манфаати)дир, деб айтилаши.

Клиний . Аниқроқ гапир.

Афионалик . Гап мана бунда: улар тасдиқлаб айтадиларки, давлатда кимларнинг қўли банд келса, ўшалар у ерда ҳамма вақт қонунлар ўрнатадилар. Шундай эмасми?

Клиний . Сен тўғри айтасан.

Афионалик . Сизлар, – дейдилар улар, – галаба қозонган тирван, халқ ёки қандайдир бошқа бир идора бошқаруви ихтиёрий равишда, уларнинг ўз манфаатлари, яъни ҳокимиятларини мустаҳкамлашдан бошқа бирор нарсан

ни назарда тутган қонусларни ўрнатадилар, деб ўйлай-
сизми?»

Клиний . Бошқача бўлиши мумкинми?

Афинали к. Демак, жим қонунларни ўрнатса, ўша бу
қонунларни адолатли, деб атайдими ва уларни бузаётганини
жиноятчи сифатида жазолайди, шундайми?

Клиний . Бу аниқ.

Афинали к. Шундай қилиб, адолат иши доимо шу ҳол-
да қолаверади.

Клиний . Ҳар ҳолда, айтилганлардан шундай бўлиб чи-
қади.

Афинали к. Шунинг ўзи ҳокимият асосларидан бири-
дир.

Клиний . Қайсылари?

Афинали к. Ким ид ора қилишти (бошқаришти) керак-
лигини муҳокама қилган имизда эслатиб ўтганларимиздир.
(Ўшанда) аён бўлгандай, ота-оналар болаларни, катталар
кичикларни, олиж-аноблар олим-жаноб бўлмаганларни бош-
қаришлари зарур. Эсимда, ўшанда бошқа тасдиқлашлар
(фикрлар) ҳам бўлганди ва уларни нг кўплари бошқалари-
га зид эдилар. Шу қатори ўшанда ушбулар ҳақида ҳам
гапирилганди, биз, Пиндар табиатта ишора қилиб энг зўр
зулмни оқлайди, деган эдик: Ҳар ҳолда у шундай дейди.

Клиний . Ҳа, ўшанда худди шундай дейилган эди.

Афинали к. Ўйлаб кўр, биз давлатни кимга топшир-
моғимиз керак. Кўпгина давлатларда мана бундай ҳол кўп
марта юз берган-ку...

Клиний . Ним алар тўғрисида гапирмоқдасан?

Афинали к. Бу давлатларда ҳокимият учун кураш
бўлганидан болиблар бутун давлат ишларини фақат ўзла-
ри эгалаб олганлар ҳатто шунчалик-ки, мағлубларга на-
фақат уларнинг ўзлари, авлодларига ҳам бошқарувда ҳеч
қанча улуш бермаганлар. Бутун умр улар бир-бирларидан
жавфсирардилар, чунки кимдир исён кўтариб ҳокимиятни
қўлга олади ва аввал улар қилган қабиҳликларини эслай-
дилар, деб кўрқар эдилар. Биз ҳозир тасдиқлаётганимиз-
дай, ишларнинг бундай аҳволи давлат тартиботи эмас: бу-
тун давлатнинг боғича умумий эзгулик (яхшилик) учун тар-
тиб берилмаган (ўрнатилмаган) қонунлар тўғри қонунлар

эмас. Биз, қаерда қонунлар бир неча одам манфаатини кўзлаб ўрнатилган бўлса, (у ҳолда) сўз давлат тартиботи ҳақида эмас, фақат ички низолар ҳақида боради ва у ерда адолат, деб ҳисобланадиган нарса эса фақат шундай номлан ади ҳолос, деб тан оламиз. Биз шунинг учун бу гапларни айтмоқдамиз-ки, биз сенинг давлатингда давлат мансабларини бой, кучли, бўйи баланд, донгдор ёки шунга ўхшаш жислатларга эга бўлганларга эмас, балки, ўрнатилган қонунларга энг кўп бўйсунадиган ва шунинг билан давлат дағалаба қозонадиганларга берамиз. Биз тасдиқлаймиёки, худди шундай одамга – биринчи бўлиб худоларга олиёй хизмат қилишни топшириш керак; ўзининг муҳимлиги жиҳатидан иккинчи хизматни – иккинчи ғалабани қозонган га, ва шу белгилар орқали шундай тартибда бошқа хизматларни топшириш зарур. Янги сўз айтиш учун мен ҳозир ҳукмдорларни қонунларнинг хизматчиси, деб атамадим: мен шунга аминманки, бошқа нималаргадир қараганда, давлатни қутқариб қолиш худди шунга кўпроқ боғлиқдир. Акс ҳолда давлат ҳалок бўлади. Мен, қонун кучга эга бўлмаган ва кимнингдир ҳокимияти остида бўлган давлатнинг яқин вақтдаги ҳалокатини кўраман. Қаерда қонун ҳокимлар устидан ҳукмдор бўлса, улар эса унинг қуллари бўлсалар давлат бешикастлигини ва давлатларга худолар қандай неъматлар беришлари мумкин бўлса ўшалар берилиши ни олдиндан айтаман (тасаввур этаман).

Клиний . Зевс (номи) билан қасам ичаман-ки, ажнабий (бир одар), сен узоқни кўра биласан, зеро сенинг ёшингда шундай бўлади!

Афиналик . Одам ёшлигида бунга ўхшаш нарсаларнинг яхши фарқига бормайди, кексаликда эса, аксинча аниқ-равшан кўра олади.

Клиний . Айни ҳақиқат.

Афиналик . Энди нима қиламиз? Муҳожирларимиз келиб, олдимизда ҳозир турибдилар, деб тахмин қилиб кўрмаймизми ва кейинги нутқимиз энди уларга қаратилган бўлиши керакми?

Клиний . Албатта.

716 Афиналик . Муҳожирлар, – деймиз уларга, – қадимги ривоятга кўра худо бор мавжудотнинг ибтидоси, интиҳоси ва

ўртасини ушлаб туради. У тўғридан - тўғри, шу билан бирга табиатта мувофиқ равишда абадий айланиб туриб ҳамма нарсани ижро этади. Унинг ортидан ҳамма вақт, илоҳий қонундан чекинади танлардан қасдини оладиған адлия юради. Ким бахтли бўлишни истаса шу қонунга риоя қилиши ва унга итоат қилиб эргашши ва қатъий тартибни сақлаши керак. Агар кимдир, такаббурлик билан бойлиги, ҳурмат-эҳтиромлари, бадан хушрўйликларига керилиб-мақтанса ёки ёшлиги ва онгсизлиги билан ўз дили (нафси)ни ҳаволанишидан куйдирса ва ўзинга на ҳукмрон, на раҳбар керак эмасу, аммо ўзини бошқаларга раҳбар бўлишга арзийдиган, деб ҳисоблай бошласа, у ҳолда бундай одамдан жудо юз ўтиради. Бундай одам, бошқа ўзинга ўхшаганлар билан жунбушга тушиб атрофдаги бор нарсаларни вайрон қилади. Кўп одамларга у эътиборлидай кўринади, аммо тез орада адолат қозиси олдида жавобини беради; у ўзини, ўз уйини ва давлатини (мамлакатини) хонавайрон қилади. Ҳа, ишлар шундай бўлади. Бундай ҳолатда оқил (онгли) одам қандай йўл тутгани ва фикрлаши керак?»

Клиники. Ҳар ҳолда ушбу нарса равшан бўлди: ҳар қандай одам ўзини худонинг ҳамроҳларидан бири деб фикрлаши зарур.

Афинлик. «Қандай ишлар тарзи худого хуш келади ва муносиб бўлади? Қадимий ҳикматга кўра фақат бир (иш тарзи): монандга монанд хуш, агар у меъёрни сақласа; номутаносиб нарсалар эса, бир-бирларига нохуш бўлганларидай, мутаносиб нарсаларга ҳам нохушдирлар. Бизда ҳамма нарсанинг асосий меъёри (мезони?) баъзи бировларнинг тасдиқлашларига қарамай, қандайдир бирор одамдан кўра, асосан жудо бўлгани маъқул. Шунинг учун, ким жудого хуш ёқинли хоҳласа, имжони борича албатта унга ўхшаш бўлиши керак. Шу боисдан, бизлардан қайси биримиз мулоҳазали (онгли) бўлса жудого у ёқимли, чунки унга монанддир; ким мулоҳазасиз (онгсиз) бўлса, у унга монанд эмас ва аксинча, ундан фарқланади ва адолатсиздир. Худди шу ҳолат бошқа (нарсаларда) ҳам сақланади. Бундан бир қонда, менинг назаримда ҳаммадан ҳам ажойиб-зебороқ ва тўғрироқ қоида чиқарамиз: яхши одамга, бахтли ҳаёт (кечирishi) учун худоларга қўрбон-

ликлар, ибодатлар (дуолар, сиғинишлар), назр-ниёзлар қилиш ва бошқа турли хизматларни бажариш энг олий даражада гўзал (зебо), яхши ва фойдалидир; бу унга жуда монанддир. Ёмон одамга табиатига кўра ҳаммаси аксинча, чунки ундай одамнинг дили (кўнгли) пок эмас, яхши одам эса покизадир; доғ тушган одамдан туқфалар қабул қилиш эса на яхши одамга на худога тўғри келмайди. Шунинг учун диёнатсиз одамлар томонидан худога хизмат қилиш (сиғиниш) бефойда, тақводор одамларга ўринлидир. Биз мўлжалга оладиган нишон шудир. Аммо бизнинг камон ўқларимиз билан не ҳол юз беради ва бу нишонга аниқ уриш учун уларни қайси йўналишда отмоғимиз даркор? Биз айтамызки, ким Олимп худоларига ва давлатни муҳофаза этувчи худоларга эҳтиром кўрсатганидан кейинроқ ер ости худоларига барча жуфт, иккиламчи ва чапларини ажратган бўлса, ўша (одам) диёнатли мақсадга эришади: олий эҳтиромларни эса – барча тоқ, бирламчи ва ўнларни – биринчи бўлиб айтилган худоларга ажратмоқ даркор. Онгли (оқил) одам, бу худолардан кейин муқаддас маросимлар билан генийлар (даҳолар) га, улардан сўнг қаҳрамонларга эҳтиром кўрсатадилар, уларни қадрлайдилар. Ундан кейин қонунга кўра, насл-насаб худоларининг хос ибодатхоналарини қадрлаш ва ҳали ҳаёт ота-оналарини қадрлаш: чунки бизнинг муқаддас бурчимиз – энг катта ва зарурий қарзларимизни тўлаш – ҳамма мажбуриятларнинг энг асосийсидир; биз идрок этишимиз керакки, биз нимага эга бўлсак ва нимамиз бўлса, бизни туққан вабоққанларга тегишлидир, шунинг учун ҳам кучимиз етганича буларнинг барини уларга бахшида этмоқ зарур: биринчидан – мол-мулкимизни, кейин – бизнинг баданимизни, ниҳоят – бизнинг дилимиз (нафсимиз, жонимиз)ни. Ота-онамиз қариганларида ва уларнинг эҳтиёжлари кўпайганида, уларнинг меҳрибонликлари, туғиш азоб-уқубатлари ва болалигимизда бизни деб чеккан дардангудуҳлари учун биз қарзимизни фақат шу билан уза оламыз. Бутун умр давомида, нутқларимиз ила ифода этиб ўз ота-онамизга алоҳида бир олий ҳурмат-эъзозлар кўрсатишимиз керак, чунки енгилтаклик, йўл-йўлакай айтилган (қаттиқ) сўзлар учун жазо оғир бўлади: буларнинг ҳамма-

си устидан назорат қилиб туриш Немесидога, Адлия хабарчисига топширилгандир. Ота-оналар разебланганларидда, бу разаб сўзлардами ёки хатти-ҳаракатларда ак с этадими, бари-б ир бўйин эгиш зарур: негаки, агар ота ўзини камситилган деб ҳи собла са ун инг буюж разаби табиийдир. Ота-оналар вафот этган лари да энг камтарона дафн маросими – энг яхшисидир; урф – одат бўйича қабул қилинганидан кўра дабдабалир оқ қилишга уринмаслик керак, аммо, бизнинг аждодлар имиз томонидан ўз ота-оналарига нисбатан ўрнатган удумларни ҳам рад этмаслик керак бўлади. Яна, бу-инг устига, марҳумларни шарафлашга хизмат қилувчи, улар ҳақида ҳар йилги ғамхўрлик ҳам намоён бўлиши зарур. Аммо энг олий эҳтиром, доимо, сусайиб қолмайдиган даражадаги марҳум хотирасини сақлаш ва тақдир бизга ато этган мулкнинг маълуум қисмини уларга ажрағишдир. Шунга амал қилиб ва шунга мос яшаб, биз ҳаммамиз ҳар бир айрим ҳолатда худолар ва биздан юқори турганлардан муқофотлар оламиз ва ҳаётимизнинг кўп қисмини яхши умидлар билан ўтказамиз.

Биз ўз авлодларимизга, қариндошларимизга, дўстларимизга, ҳамюртимиз – фуқароларга, биз билан меҳмоннавозлик ришталари ила боғлиқ одамларга қандай муносабатда бўлишимизни ва ўзимизнинг шахсий ҳаётимиз қонунга мувофиқ равишда ҳам қувончли, ҳам чиройли бўлиши учун, умуман одамлар билан қандай мулоқотда бўлишимиз зарурлигини, — буларнинг ҳам масини қонунларнинг ўзлари тушунтирадидлар. Улар қисман ишонтирадидлар, қисман куч ва адлия ёрдамида ишонтиришга бўйсунмайдиган фитратларни (фейлатв орларни) тузатадидлар: қонунлар, худоларнинг маслаҳатларига суғниб (маслаҳатларининг раҳнамалигидда) бизнинг давлатимизни етарли даражада бахтли ва фараҳли қиладидлар. Менинча, менинг нуқтаи назарим билан нуқтаи назари бир хил бўлган, аммо уни қонун шаклида ифода эта олмайдиган соҳиб қонун учун, унга ва уким учун қонунлар тартиб берган бўлса ўшгаларга нимани ва қандай гапирши кераклигига мен намуна берган эдим. Шунинг учун, қолган ҳамма масалаларни кучимиз етганича муҳокама этиб бўлиб, қонунчиликнинг ўзига киришиш керак бўлади. Лекин буни нг учун қандай шакл

кўтрок тўри келади? Бунга тегишли барча нарсани, умумий бир мақолада қамраб олиш осон эмас; аммо биз бу ерда битта асосий ҳолатни кўрсата оламизми...

Кли н и й . Айт, қайси ҳолатни?

А ф и н а л и к . Мен истардимки, фуқаролар эзгу (якши) ишларга риоя қилсалар. Шуниси равшанки, соҳиби қонун ҳам буни ўзининг бутун қонунчилиги орқали ўтказишга ҳаракат қилади.

Кли н и й . Бошқача бўлиши мумкинми?

а | А ф и н а л и к . Менингча, биз ҳозир айтган сўзларимиз шу маънода маълум бир фойда келтирадики, фуқаролар, агарда уларнинг диллари (кўнгли) бутунлай дағаллашиб кетмаган бўлса, соҳиби қонуннинг насиҳатларига тавазуб ва жайрхоҳлик билан қулоқ соладилар. Ҳар ҳолда, биз эш итувчини озгина бўлсада жайрхоҳроқ ва шунинг учун ҳам идрож этиш (англаш)га қобилиятлироқ эта олганимизга қағноат ҳосил қилишимиз зарур. Имкон қадар тўлароқ камолотга иложи борича тезроқ эришишга интилувчи е | одамларни тез-тез ва осонликча учратолмаймиз-ку. Ва кўпчилиги одамлар, ёмонликка олиб борувчи йўл «қулай ва тўри» ва уни машаққатсиз бажариш мумкин,

*«Аммо эзгу (якши) ишни биздан узоқлаштирдилар
боқий худолар,
Қийинчиликлар кўп: тик, баланд ва узоқ унга йўл.
Агар чўққизга етиб борсанг, шунчалар осон бўлиб қалар
Йўлинг, қанча машаққатли бўлса аввали», –*

719

дегани учун Гесиодни донишманд, деб эълон қилдилар.
Кли н и й . Ажойиб сўзлар.

А ф и н а л и к . Олий мартабадаги сўзлар. Аммо аввалги мулоҳазаларимиз менда қандай таассурот қолдирганларини сизларга айтиб ўтишим керак.

Кли н и й . Айт.

б | А ф и н а л и к . Келинг, соҳиби қонунга ушбу сўзлар билан мурожаат қилайлик: «Соҳиби қонун, бизга айт, сен, биз қандай йўл тутишимиз ва гапиришимиз кераклигини билганингда, сен бизга уни айтармидинг?»

Кли н и й . Албатта (шундай сўраш керак).

Афинали к. «Бундан сал аввалроқ, соҳиби қонун шоирларга уларнинг ўзларига ёққан нарсаларни ижод қилишларига руҳсат бермаслиги керак, деган сўзларни сендан эшитмаган эдикми? Ўзларининг қонунга зид қандай сўзлари билан давлатга зиён етказишларини шоирлар билмайдиларку».

Клиний. Сен ҳақсан.

Афинали к. Агар биз шоирлар тилидан соҳиби қонунга ушбуларни айтсак ёноўрин бўлмайди...

Клиний. Анжироқ айт, нимани?

Афинали к. Ушбуни: соҳиби қонун, биз ҳамда шоирлар тарафидан доимо айтиб келинадиган ва бошқа барча одамлар томонидан қабул қилинган қадимий бир гап бор: шоир Музанинг учоёқ (курсисига) ўтирганида соғлом онгини йўқотган бўлади, аммо ўз илҳомини худди чашмадай оқишга йўл қўяди. Унинг сажъати – тақдир бўлгани учун, у, қарама-қарши руҳдаги одамларни тасвирлашга мажбур этилган бўлади, шу сабабли, у, айтилганлардан қайси бири ҳақиқатга қайси бири ундай эмаслигидан бежабар равишда ўзига ўзи зид ҳолатда бўлишга мажбур бўлади. Аммо соҳиби қонунга бир мавзунинг ўзи ҳақида икки хил фикр билдириш мумкин эмас, у доимо битта ва ягона фикрга эга бўлиши зарур. Бунга ҳозиргина айтилган дафн маросимига қўлаб кўр. Яъни, уч хил дафн маросими бор – меъёрдан ташқари дабдабали, аксинча фақирона ва ниҳоят – мўътадил, сен, соҳиби қонун фақат бир хилини, икки четнинг ўртасини танладинг, уни маъқуладинг ва тайин этдинг. Мен эса, ўз асаримда ҳаддан ташқари бой, ўзининг дафн этилиши ҳақида кўрсатмалар бераётган аёлни тасвирласам, фақат дабдабали дафн маросимларини мақтар эдим. Аксинча, агар мен хасис ва камбағал одамни тасвирласам, у ҳолда ночор дафн маросимини мақтар эдим. Агар мен ўрта ҳол ва мўътадил феъл-атворли одамни тасвирласам, у ҳолда шунга мос дафнни мақтайман. Аммо сенга ҳозир сен айтганингдек, оддийгина: «меъёрдаги дафн» деб қўйиш мумкин эмас. Сенинг ишинг, аслида нимани ва қандай миқдорни меъёрда деб аталишини аниқлашдир: агар шундай бўлмаса, бунга ўхшаш сўзларим қонун бўлади, деб ўйлаб ай қўяқол.

Клиний. Сен мутлақо ҳақсан.

720

А ф и н а л и к . Бизда қонунлар устидан қўйилган одам уларга шунга ўхшаш нарсани ижро учун юбормайди, аммо, тўғридан тўғри, бирданига эълон қилади: буни-буни қилиш зарур, уни-унисини йўқ, ва жазо билан дўқ қилиб, шу ондаёқ, бу қонунларни кимга бераётган бўлса, ўшаларга ишонтириш, тушунтириш учун бирор сўз қўшмай бошқа қонунга мурожаат этмайдими? Бундай қарасак шифокорлар ҳам бизда – ким нимага қодир бўлса шундай даволайдилар. Аммо, болалар шифокорга мулойимроқ даволашни илтимос қилганларидаги каби мурожаат билан соҳибни қонунга мурожаат қилиш учун иккала усулни ҳам эслаб кўрамиз. Мисол учун: шифокорлар бўладилар ва (шу қаторда) биз шифокорлар деб атайдиганимиз, уларнинг ёрдамчилари ҳам бўладилар, шундайми.

К л а с с и к . Албатта.

b

А ф и н а л и к . Ушбу кейингилари, улар эркин одамларми ёки қулларми бари бир, ўз санъатларини, эркин одамлар каби ўзлари ўрганиб ва бунинг устига болаларини ўргатадиган табиий истеъдодлари туфайли эмас, балки кузатиш, тажриба ва хожаларининг кўрсатмалари орқали эгаллайдилар. Биз шифокорлар, деб атайдиганимиз одамларни икки турга бундай фарқлашни қабул этасанми?

К л а с с и к . Бошқача бўлиши мумкинми?

c

А ф и н а л и к . Сен эътибор берганмисан, шифокор-қуллар, гарчи шаҳарларда қуллар ҳам, эркин-озод одамлар ҳам касал бўлсаларда, ҳар ерда изғиб юриб ва уларни ўз шифохоналарида қабул қилиб, кўпроқ ҳолда қуларни даволайдилар. Бундай шифокорларнинг биронтаси ҳам ўзларининг касаллари – қуларга уларнинг касал (дард)лари ҳақида ҳисобот бермайди, улардан ҳам буни талаб этмайди, аммо, уларнинг ҳар бири, худди ўзи ҳамма нарсани аниқ биладигандай, тираннинг зўр ишончидай ишонч билан, унга ўз тажрибасига кўра тўғри келадигандай туюлган дориларни беради, шундан кейин бу ердан чиқиб бошқа касал қулнинг ҳузурига боради. Шу тарзда у, хожага ўз қулларни тўғрисидаги ташвишларини енгиллаштиради. Эркинлардан чиққан шифокор эса, кўпроқ худди шу турдаги (яъни, озод, хур) одамларга қарайди ва даволайди. У уларнинг касалликларининг бошланиши ва табиатини тек-

d

ширади, бемор ва унинг дўстлари билан суҳбатлашади, шундай қилиб, у ўзи ҳам жимларни даволаётган бўлса, ўшалардан қандайдир маълумотлар олади; шу билан бирга, кучи етганича касалга ўқитлар беради ва қилинадиган муолажанинг фойдасига ишонтир мағунича муолажани тайин этмайди. Бундай шифокор, ишонтириш йўли билан, ўз беморини борган сари иттифоқ қилади ва шундан кейингина ўз мақсадига яъни унга саломатлигини қайтаришга киришади. Шу икки шифо кордан қайси бири яхшироқ даво услубини қўллайди? Гимнастикани ўқитувчилари борасидан ҳам шунга ўхшаш саволни берса бўлади. Қандай гимнастика ўқитувчиси яхшироқ: ўз мақсадига етиш учун икки хил усулни қўллайдиганими ёки бир усулга, бунинг устига, икки имкониятдан шафқатсизроқ ва ёмонроғига рўоя қиладиганими?

Клиний. Икки хил усул қўллайдигани беқийс яхшидир.

Афиналик. Агар хоҳласанг, бу усуллар – иккилик ва бирлик (усуллар) қонунчилиқда қандай қўллан ишини кўриб чиқамиз.

Клиний. Албатта хоҳайман.

Афиналик. Худолар ҳаққи айт, соҳиб қонун қандай қонунни биринчи бўлиб ўрнатган бўларди? Унинг аввалан болалар туғил ишини – давлатларнинг бу бирламчи асосини тартибга келтир иши табиий эмасми?

Клиний. Бошқача бўлиши мумкинми?

Афиналик. Болалар туғилиши учун асос барча давлатларда – бу, никоҳ муносabatлари ва иттифоқларидир.

Клиний. Албатта.

Афиналик. Демак, ҳар қандай давлатда биринчи қонун ҳуқуқни никоҳ туғри сида бўлади.

Клиний. Мутлақо туғри.

Афиналик. Олдин биталик усулни қўллайлик. Унда қуйидаги қонун бўлади: ҳам маўттиз ёшдан бошлаб то ўттиз беш ёшгача уйланиши зарур; ким буни бажармас, жарима ва бундан даражада – суқар олик ҳуқуқларидан маҳрум этишга ҳукм қилинади. Бу никоҳ ҳақидаги оддий қонун, икки усулга асосланган қонун эса ушбудир: ҳамма ўттиз ёшдан бошлаб ўттиз беш ёшгача уйланиши ва одамзот ўз табиатига кўра абадийликка тааллуқли, шунга интилиш ҳар

721

ь

- бир инсонга туғма эканлигини идрок этиши ҳам керак бўлади. Худди шу, шон-шухратга ва сенинг қабринг номсиз бўлиб қолмаслигига интилишга мажбур этади. Чунки одамзот куллий вақт билан маҳкам жипслашгандир; у унинг ортидан боради ва бутун давоматида ортидан эргашаверади. Шундай тарзда одам зоти абадийдир, чунки, ўзидан болалар ва набиралар қолдириб, одам зоти шундай туғилишлар ту файли абадул-абад абадий тирикликка (абадиятга) ўжшаш ва тааллуқли бўлиб қолади. Ихтиёрий равишда ўзини бундан маҳрум этиш олий даражадаги диёнатсизликдир; аммо: шу аснода, кимки хотин олиш ва болалар кўриш ҳақида ҳам эмаса бу одам ўзини бундан билиб туриб маҳрум этади. Қонунга бўйсунган жазоланмайди. Ўттиз беш ёшгача уйланмаган итоатсиз эса жазо сифатида, гўё бўйдоқ ҳаёт унга енгиллик ва фойда келтиради, деб туюлмаслиги учун ҳар йили қанчадур маблағ тўлаши зарур. Унга, давлатда ёшлар томонидан катталарга кўрсатиладиган эҳтиромдан улуш тегмайди. Бу қонунни эшитиш билан бир га сиз, куйидагилар ҳақида фикр билдиришингиз мумкин, қонуналар нафақат дўқ-пўписи қилиши, балки яна илпонтиришлари керакми ва бунинг натижаси ўлароқ ҳажм ж ихатидан ҳеч бўлмаганда икки марта катта бўлиши зарурми ёки улар фақат дўқ-пўписани ишлатиб, биринчиларга кўра икки баробар қисқа бўлмоғи керакми?

722 Мегилл. Ажнабий (биродар), лакедемон одатига кўра қисқаллик афзалроқ кўрилади. Аммо, агар мени бу икки низоми баҳоловчи сифатида тайинласалар, яъни улардан қайси бирини давлатда қабул қилиш кераклигини ҳал қилиш керак бўлса, мен батафсил баён қилинганини танлаган бўлар эдим. Ҳар қандай қонун ҳақида ҳам, агар у шу намуна бўйича икки усулда тузилган бўлса мен шу сўзимни айтган бўлар эдим. Айтса бўлади-ки, Клинийга ҳам ҳозиргина тақлиф этилган қонуналар ёқади. Чунки биз, унинг давлати бу қонунлардан фойдаланади деган фикрнинг назарда тутамиз.

Клиний. Сен Мегилл жуда яхши гапирдинг.

Афиналик. Аммо иш фақат тафсилотан ва ёки қисқалиги да эмас. Ўйлашимча, қисқа ёки батафсил баён эмас, энг яхшиси қадрланмоғи зарур. Ҳозир келтирилган

қонунлардан ишда қўллаш учун бири бошқасидан яхши-
лиги унинг икки барабар катта бўлишида эмас; ҳа, бу ерда
ҳозиргина келтирилган икки хил шифокор билан қилин-
ган таққос ўринли деб ўйлаётиман. Кўришиб турибдики,
қонунларни нашр этаётимиз, икки воситадан – оломоннинг
жоҳиллиги ва тарбиясизлиги шароитида қанчалик дара-
жада илож бўлса, шу (даражада) ишонтариш ва кучдан
фойдаланиш мумкинлиги ҳақида бирорта ҳам соҳиби
қонуннинг хаёлига ҳам келмаган, одатда соҳиби қонун-
лар фақат иккинчи воситадан фойдаланадилар. Аслида
эса, улар ўз қонунларини и нашр этаётимиз, заруратга панд-
лар ва ишонтаришларни қўшмай тоза зўравонликни (ўзи-
ни) қўлайдилар. Менинг фикримча, дўстларим, қонунлар-
га яна нимадир учинчи, ҳозир ҳеч қаерда йўқ нарсани
қўшмоқ керак.

Клиний. Сен нима лар ҳақида гапирмоқдасан?

Афиналик. Қайси дин худонинг иродасига кўра бизнинг
ҳозирги мулоҳазаларимиздан келиб чиқадиган нарса ҳақида.
Биз қонунлар ҳақидаги суҳбатимизни эрта тонгда бошлаган
эдик, ҳозир эса туш пайти бўлди ва биз яхшилаб дам олиш
мумкин бўлган ушбу гўзал жойга етиб келдик; биз фақатги-
на қонунлар ҳақида суҳбатлашдик; аммо, менинг назарим-
да, биз яқиндагина қонунларнинг ўзи ҳақида гапириб ошлад-
дик, бунгача бўлган гаплар фақат дебоча бўлди холос. Мен
нима демоқчиман? Ҳар қандай нутқда, овоз ёрдамида биз
нима ҳақида хабар берсак ҳам унинг дебочаси ва мақсадга
эришишни осонлаштирувчи қандайдир суғий тайёрларлик-
дан иборат бўлган дастлабки машқ бўлади. Масалан, кифа-
ра жўрлигидаги кўшиқ қонунларни ва хоҳлаган бошқа му-
сиқа қонунларига ҳайратланарли даражада ишланган ки-
риш қисмлари берилади. Ҳақиқий қонунларга – бундайлари
фақат давлат қонунлари, деб биз тасдиқлаймиз, кириш (де-
боча)ларни ҳеч ким ҳеч қачон тузган эмас, агар мабодо туз-
ган бўлса ҳам уларни эълон қилишга интилмаган – гўёки
улар умулан бўлмагандай. Бизнинг ҳозирги суҳбатимиз,
ўйлаётиманки, бундай дебочалар мавжудлигини кўрсатади.
Дарҳақиқат, ҳозиргина кўрсатиб ўтилган икки мазмунли
(аҳамиятли) қонунлар, менга фақат икки қийматлигина
эмас, балки икки қисмдан иборатдай туюладилар: қонун-

нинг ўзи ва унга кириш. Бир қийматли (бир мазмунли) аралашмаган қонунни биз тираник амр деб атадик ва уни бизлар эркин бўлмаган шифокорлар деб атаганимиз шифокорларнинг амрларига ўхшатдик. Суҳбатимиз аввалида баён этилган ва Мегилл панд-насиҳат деб тан олган нарса ўз қимматига қўра нутқлардаги дебочага ўхшайди. Менга шуниси аниқ-ки, бунга ўхшаш панд-насиҳатли мулоҳазани соҳиби қонун, бу қонунни кимга бераётган бўлса улар унинг талабларисни (шунинг ўзи қонундир) жайрхоҳлик билан қабул қилсинлар ва худди шу жайрхоҳлик натижаси ўлароқ таъсирчанроқ, (қонунларни юмшоқроқ қабул қилувчи) бўлиб қолсинлар, деб келтиради. Менинг тушунишимча, шунинг учун ҳам бу қонуннинг маъноси, деб эмас, фақат дебоча (кириш сўзи), деб аталиши керак. Бу сўзларимга яна қандай қўшимча қилсам бўлади? Ҳа, мана буни: соҳиби қонун доим ўз қонунларига, ҳеч бўлмаса ҳозиргина қўриб чиқилган мисол асосида, дебочаси бор ва дебочаси бўлмаган қонунлар орасидаги фарқ қанчалик катталигини ёдда тутиб ўз қонунларига дебоча киритиши зарурдир.

К л и н и й . Менинг фикримча, бунга ўхшаш нарсаларда тушунчаси бор одам, бизга худди шундай қонунлар бермоғи керак.

А ф и н а л и к . Менингча, Клиний сен тўғри айтдинг, ҳамма қонунларда дебоча бўлиши керак ва ҳар қандай қонунчиликка киришишдан аввал ҳар бир низомга унга зарурий кириш сўзи бўлиши керак. Чунки бундай сўзнинг аҳамияти жуда каттадир. Яна, бу (кириш сўзи) аниқ-равшан эсда қўладими ёки йўқми, бу ҳам муҳим масала. Агар биз катта қонунлар деб аталадиган қонунлар ва унча аҳамиятли бўлмаганларига дебочалар бир хилдаги руҳда бўлишлари керак деб қарор қилсак биз албатта ноҳақ бўлар эдик. На қўшиқ айтишда, на нутқ сўзлаётганда бундай қилиб бўлмайди. Гарчи ҳамма нарсага дебоча зарурлиги табиий бўлсада, уларнинг ҳаммасидан фойдаланиб бўлмайди. Буни, нотик, хонанда ва соҳиби қонуннинг ўзига қўйиб бериш керак.

К л и н и й . Сен менингча, айна ҳақиқатни гапирмоқдасан. Аммо, ажнабий (биродар), суҳбатимиз оқимини сусайтирмайликда, унинг асосий мавзуга кўчайлик. Агар

сенга маъвул бўлса, сен ҳали, деб оча бўлишини ўйламаганинда айтганингдан бошла сак. Келинг, ўйинларда айтадиганларидек бошидан бошлайлик; балки, иккинчи мартасида бизга кўпроқ омад қулар ва биз, яқинда биз билан рўй берганидек, тасодифий мавзулар муҳокамасига оғишиб кетмай ҳақиқатан ҳам дебочани баён қилармиз.

Шундай қилиб, қо нунларга дебоча (жириш сўз) зарурлигини тан олиб ўша ҳақда янги тдан муҳокама бошлаймиз. Лекин худоларга сиғиниш (олий эҳтиром) ва ота-оналар ҳақида ғамжўрлик ҳақида, айтилганларнинг ўзи кифоядир. Сен дебочани тўла баён қилинди деб айтмагунингча, шунинг моҳияти ҳақида сўзлашга ҳаракат қиламиз. Шундан кейингина қонунларнинг ўзларини баён қилишга ўтамиз. 724

Афиналик. Демак, биз айтмоқдамиз-ки, ўша кириш сўзида худолар, худолардан кейин келадиганлар ва тирик ёки марҳум ота-оналар ҳақида етарли даражада фикр билдирилди. Энди эса сен мени, шу дамгача айтилмаган нарсалар ҳақида сўзлашга, яъни ана шу масалаларга ойдинлик киритишга тақлиф этмоқдасан, шундайми?

Клиний. Албатта.

Афиналик. Шундай қилиб, Бундан кейин, эшитувчилар ва нутқ сўзловчиларнинг ўзи ҳам, кучи етган миқдорда ўзининг тарбиясини баркамол этиш учун, қандай даражада иштиёқ билан — кўпми ёки озроқ — ўз дили (нафси, руҳи), бадани ва мулки ҳақида ғамжўрлик қилиши зарур бўлган барчага тааллуқли ва жуда муҳим масалага мурожаат қилмоғи керак. Мана шунки биз дарҳақиқат кўриб чиқмоғимиз даркор.

Клиний. Сен мутлақо ҳақсан.

726

Афиналик. Худолар ва бизга меҳрибон аждодлар ҳақида жон қулоғи билан эшитганлар диққат ила тингласинлар! Худолардан кейин инсоннинг энг қадрли нарсаси дил (нафс, жон) – энг илоҳийдир, чунки у унга ҳамма нарсадан яқинроқдир. Ҳар бир одамга тегишли ҳамма нарса, икки хил: унинг бир қисми – олий ва энг яхшиси – хожа (хукмрон)лик қилади, бошқаси – тубан ва ёмонроғи – қу-

727

ларча тобедир. Ҳар ким ўзининг хукмрон қисмини қул қисмидан афзал кўроғи керак. Шунинг учун ҳар ким ўз дилини эъзозлашини талаб қилаётганида мен ҳақман; у (дил), мен айтганимдек худолар – хукмронлар ва улардан кейин келгучилардан иккинчи ўринда туради. Аммо шу билан бирга, айтса бўладики, бизлардан ҳеч биримиз дилни ҳақиқий равишда эъзозламаймиз, эъзозласак ҳам юзаки, зоҳиран эъзозлаймиз. Чунки эъзоз (эҳтиром) – илоҳий эъзуллик (яхшилиқ)дир, ёмонликдан ҳеч нарса унга мушарраф бўлмайди. Ким-ки дилни нутқлар, тўғфалар, ёнбосишлар билан улуғлашни ўйласаю аммо уни ёмондан яхши қилишга ҳеч интизмаса, у уни (дилни) ҳақиқатан эмас

- b Балки кўринишгагина эъзозлайди. Ҳар қандай одам ёшлиқ чоғларидан бошлаб ўзини ҳамма нарсани билиб оладиган (идрок эта биладиган) деб ҳисоблайди ва мақтовлар билан ўз дилими улуғлаётиман, деб ўйлайди, шунинг учун унга ҳар нарса қилишга йўл қўйиб беради. Биз эса, бундай қилиб инсон ўз дилини улуғвор этмайди, аксинча унга зарар етказди, деб тасдиқлаймиз. Айтиб ўтиш керак-ки, бизнинг тасдиқлашимизга кўра у (дил) худолардан кейин иккинчи ўринда туради. Худди шунга ўхшаб,
- c одам ҳар бир айрим ҳолатда ўзининг қилмишлари ва улкан ёмонликларининг айбдори деб ўзини эмас, бошқа одамларни айбдор ҳисоблайди ва у доимо ўзини худди ҳеч айбдор эмасдек ҳимоялаганида фақат кўринишгагина ўз

дилини эъзозлайди, аслида эса у бундан жуда узоқ, ваҳоланки унга (дилга) зарар келтиради. Соҳиби қонуннинг топпириғи ва маъқулла шига зид равишда у ҳузур-сафоларга берилганида ҳам, уни ёмонлик ва афсус-надоматлар ила тўлдириб қил ади, асли о унга эҳтиром кўрсатмайди. Ва агар, аксинча, (с охи би қ онун) томонидан маъқулланган меҳнат, машаққатлар, кўрқинчлар, дард ва аламларга охиригача бардоли бе ромай уларга ён берса, бу ён беришлар билан ҳам ўз дилига эҳтиром кўрсатмайди. Чунки бу тарзда иш юритиб уни фақат шарманда қилади. У ҳаётни ҳар жиҳатдан яхшилик (ҳузур) деб ҳисобласа ҳам худди шунинг ўзи бўлади. Чунки, агар дил Аидда мавжуд ҳамма нарсани ёмонлик, деб ҳисобласа, у ҳолда у, бул фикрга қарши туролмайди, бафлатда қолган пайтда аксинча, ер ости худоларига тегишли нарсалар биз учун яхшиликнинг энг улуғларидан бўлиши мумкинлигини фаҳмлай олмайди. Ва агар кимдир (бадан) чиройини яхши (эзгу) ишдан афзал кўрса, бу ҳам диленинг ҳақиқий ва камолга етган шармсизлиги бўлади. Чунки, бундай нуқтаи назарга кўра, бадан дилга қараганда ҳато равишда эҳтиромга кўпроқ лойиқроқ ҳисобланади. Ҳеч бир ерда туғилган нарса, олимпда (туғилганига) қараганда кўпроқ эҳтиромга лойиқ бўлмайди; дил ҳақида ким бошқача фикрда бўлса, у қандай ажойиб бойлик (қадрият)ни инкор қилаётганини билмайди. Худди шунга ўхшаб, кимки ножўя йўл билан мулкка эга бўлишга иштигласа ва бундай мулкка эгалик қилиш унга малол келмаса, у барча бундай тўғфалар билан ҳеч ҳам ўз дили (нафси)га эҳтиром кўрсатмайди: бу билан у уни жуда безурмат этади, чунки озгина миқдордаги олтин учун, дилида бўлган барча қимматбаҳо ва шу билан бирга зебо нарсаларни сотади. Негаки, бутун ер юзида ва ер остида бўлган барча олтинларни эзгу иш билан тенглаштириб бўлмайди. Қисқа қилиб айтганда, кимки соҳиби қонун шармандалан ва ёмон деб ҳисоблашга қарор қилган нарсалардан барча во ситалар билан ўзини сақлашни хоҳламаса ва кимки аксинча, соҳиби қонун яхши ва зебо (гўзал) деб ҳисоблашга қарор қилганларига бор кучи билан машқ қилишни истамаса, у одам ким бўлишидан қатъий назар, бу ҳолатларда энг илоҳий нарса – ўз дили билан

ўта вийдосиз ва хунук муомалада бўлган бўлади. Айтса бўлади-ки, ёмонлик (ёвузлик) учун энг буюк жазо нима бўлишини ҳеч ким ҳисобга олмайди; бу жазо эса, ўзини ўз м оҳияти бўйича ёмон одамларга ўхшатиш ва бу ўхшашлик натижасида инсон яхши одамлардан ва уларнинг сўзларидан ўзини олиб қочиб, улардан (яхши одамлардан) ажралиш ва ёмон одамларга ёпишиб, уларнинг жамиятини (суҳбагларини) иташдан иборат бўлади. Бу одамлар билан қардош бўлиб, зарурат юзасидан, бунга ўхшаш одамлар ўз табиатларига кўра бир-бирлари билан қандай муомалада бўлсалар ва бир-бирлари билан қандай гаплашсалар шундай гаплашадиган ва муомала қиладиган (шунга яраша дард чекадиган) бўладилар. Аниқроқ айтмас, бу ҳақто одиллик эмас, – чунки одиллик ва адолат бир гузаллик-зеболикдир, – балки, ўч олишдир, бошқача айтадиган бўлсак, адолатсизликка ҳамроҳ бўлган надомат, дарддир. Инсон бу ўчга дучор бўладими, йўқми у бағрибяр бахтсиздир; ожирги ҳолатда – бедаво бўлгани учун, биринчи ҳолатда – бошқа кўп одамлар қутқарилишлари учун, у ҳалок бўлади. Умуман айтганда, бизнинг номусимиз, яхши нарсага эргашиш ва агар яхшиланиши ҳали мумкин бўлса, ёмон нарсани яхшилашдан иборатдир.

Инсонда, ўз табиати (фитрати)га кўра ёмонликдан қочиниш, олий эзгу ишни (яхшиликни) иташ ва топиш, топгандан кейин эса, умрининг қолган вақтини у билан биргалликда ўтказишга дил (нафс)дан лаёқатлироқ бошқа ҳеч нарса йўқдир. Шунинг учун ҳам ҳурмат маъносидан у иккинчи ўринга қўйилган ва бизнинг баданимиз ўз табиатига кўра бу борада фақатгина учинчи ўринда туришини ҳар ким ҳам идрок эта олади.

Ўз навбатида ҳурматнинг ҳар хил турларини кўриб чиқиш керак бўлади: улардан қайси бирлари ҳаққоний-юқайси бирлари алдамчи. Бу соҳиби қонуннинг вазифаси. Менинчга, ушбу масалани у тахминан қуйидагича тушунтирадди: чиройли, кучли, эпчил (тез), катта, соғлом бўлган бадан гарчи кўпчилик шундай фикрда бўлса ҳам, ҳурматга лойиқ бўлолмайди; худди шу тарзда, буларга қарама қарши сифатларга эга бўлган бадан ҳам ҳурматга лойиқ эмас. Ушбу икки ҳолат орасида ўрталикда бўлган фазилятлар тақ-

қослаб бўлмас даражада ишончли ва мулоҳазаликка яхшироқ олиб борадилар. Чунки, биринчиси дилларни бўмбўш (яъни эгуликдан холи-тарж.) ва кўрс, иккинчиси – тубан ва разил қилиб қўяди. Мулк ва буюмлар олишга шу ҳолат тааллуқли бўлиб, худди шундай баҳоланади. Буларнинг ҳаммасининг бисёрлиги давлат ҳаётида ҳам, шахсий ҳаётда ҳам ноҳушлик ва низолар, камёблиги эса кўпинча – кулларча тобеъликни келтириб чиқаради. Болалари деб, уларга имкон борича кўп бойлик қолдириш мақсадлида, ҳеч ким ғаразгүй бўлмасин: бу улар учун ҳам, давлат учун ҳам яхши эмас. Заруратлар таъминланадиган ва тилёгламалик, лаганбардорликка йўл қўймайдиган мулккай ҳолат (рўзгор) ёшлар учун энг яхши ва мақс адга мувофиқдир; у (мулк) уларнинг ҳаётини ғамсиз этарди, чунки бу ҳол уларнинг ҳаётини бизнинг ҳаётими-з билан мувофиқлаштириб бошқа ҳамма нарса билан мувозанатга келтирарди. Болаларга олтин эмас, юксак виждонлиликни мерос қолдириш керак. Биз, беномус ишлар қиладиган ёшларга ўз талабларимиз билан уни (яъни виждонлиликни и – тарж.) сингдирамиз, деб ўйлаймиз. Аммо бунга, ҳамма нарсада шарм-ҳаёни сақлаш кераклиги ҳақидаги кечиккан маслаҳатлар ва оғзаки талаблар билан эришиб бўлмайди. Оқил соҳиб и қонун, катта ёшдаги одамларга ўзларидан кичиклардан уялишни ва ёшлардан Биронтаси улар (катталар) томонидан қандайдир ёмон халти-ҳаракатни кўриб, ёмон сўз эшитиб қолишларидан эҳтиёт бўлишларини албатта маслаҳат береди; чунки, чоллар беҳаё бўлган ерларда ёшлар жуда ҳам беҳаё бўлишлари муқаррардир.

Ёшлар ва ўз-ўзимизга энг яхши тарбия ўғитларда эмас, балки, бошқага қилинаётган и асиҳатни ўз ҳаётимизда бошқаларга равшан ҳолда амалга оширишдадир. Кимки ўз оила аъзоларига ва қон-қардошлик шуфайли ҳаммалари бир (хил) худоларни эъозлайдиган барчага эъоз ва эҳтиром кўрсатса, ўша ода м тўла ҳуқуқ билан ўзининг уруғи — болаларига оила худоларининг меҳр-шафқат қилишларига умид қилса бўлади. Турмуш муаммоларида дўстлар ва улфатларнинг хайрхоҳликларига эришмоқ учун, уларнинг хизматларини уларга кўра юқорироқ баҳолаш керак; бизнинг дўстларимизга қил-

ган яхшиликларимизни эса аксинча, дўстларимиз ва ул-фатлар ўйлаганларидан озроқ билишимиз зарур. Давлатга ва фуқароларга нисбатан, Олимпия ўйинлари ва ҳар қандай ҳарбий ёки тичликдаги мусобақалар вала-балар идан кўра юрт қонунлари хизматини ўтовчи одам шон-шухратини афзал биладиган, ўз ҳаётида бу хизматни барча одамлардан яхшироқ адо этган одам энг яхши одамдир.

- е Бошқа томондан, ажнабий-меҳмонларга нисбатан бўладиган барча мажбуриятлар олий даражада муқаддас бўлмоғи керак. Чунки, ажнабийларга тааллуқли ва уларга қарши қаратилган жиноятлар учун худолар оладиган қасос, ҳатто ўз юртларига қилинган ёмонликлар учун олинандиган қасосдан кўпроқ даражада бўлади. Негаки, дўстлари ва қариндошлари бўлмаган ажнабий, худолар тарафидан ҳам, одамлар тарафидан ҳам кўпроқ ачиниш уйғотади. Қасос олишга кучи етган одам уларга кўпроқ ён босади.
- 730 Ҳар кимда мавжуд бўлган меҳмондўст демон ва худо буни айниқса бажариши мумкиндир: чунки улар Зевс-Меҳмондўст ортидан борадилар. Шунинг учун кимда-ки озгина бўлсада эҳтиёткорлик ҳиссиёти бўлса, ажнабийларга қарши беҳос ёмонлик қилишдан ўзини тийиши зарур ва бутун ҳаёти давомида шундай бўлмоғи керак. Ажнабийлар ва ҳамюртларга қарши қилинган ёмонликларнинг энг мудҳиши афв этишни илтижо қилганларга қарши қилинганидир. Чунки, илтижо қилувчи берган мажбуриятларига гувоҳ этиб чақиргани – худо унинг бош ҳомийси бўлиб қолади ва шу сабабли жабрланган учун албатта қасос олинади.

- б Биз, ота-оналар, ўзимизга, ўз мол-мулкимизга, давлатга, дўстларга, қариндошларга, ажнабийларга ва ҳамюртларга бўладиган муносабатлар ҳақида деярли барча нарсани ҳўриб чиқдик. Бундан кейин, инсон ўз ҳаётини яхши яшаб ўтиши учун қандай сифатлар имконият яратиб беришини кўриб чиқмоқ зарур. Энди эса, қонун эмас, балки мақтов ва танбеҳ одамларни тарбиялаши ва нашр этиладиган қонунларга уларни мойил ва бўйсунувчи қилиши керак бўлади. Биз энди ана шулар ҳақида гаплашишимиз керак.

Худолар учун ҳам, одамлар учун ҳам барча эзгу (якши)ликлар бошида ҳақиқат туриши керак. Кимки б ахтли ва фароғатли бўлишни истаса, имкон борича узоқ вақт тўғри яшаши учун бошланиши дано қ унга (ҳақиқатга) та- аллуқли бўлмоғи керак. Бундай одам ишонч уйғотади; аммо, кимга ихтиёрий ёлғон хуш келса, бундай бўлмайди; агар кимга беихтиёр ёлғон хуш бўлса, у н одондир. Аммо на униси, на буниси ҳавасга лойиқ эмаслар. Негаки, ишончга нолойиқ жоғил ҳеч кимга ҳам хуш келмайди (ёқмайди); қанчадир вақт ўтиш и билан уни осон гина били б оладилар ва у ўзига—ўзи ҳаёт и охирида қарилликнинг оғир та- нҳолигини тайёрлаб қўяди. Дўстлар и ва б олалари ҳаётми ё йўқлигидан қатъий наз ар унинг умри етимона ўтади.

Кимки адолатсизлик қилмаса – ҳурматли; аммо, бошқаларга ҳам адолатсизлик қилишга йўл қўй майдиган одам икки марта (кўп) ҳурматга лойиқдир. Чунки биринчиси биттага баробар, иккинчиси эса — кўпчиликега, негаки у бошқа одамларнинг адолатсизликларини ҳукмдорларга кўрсатади (билдиреди). Агар кимки жазоларни амалга оширишда ҳукмдорларга кучи етганича қўмаклашса у одам баркамол за давлат учун буюқдир: эзгу (якши) ишлардаги голиб сифатида унинг ҳақида б аралаша айтиш керак.

Мулоҳазалилик, оқиллик ва бошқа эзгу (якши)ликлар, агар бундай эзгуликлар соҳиби бўлган (одам) фақат уларга эга бўлибгина қолмай, балки бошқаларга ҳам уни ўтказса олса, улар борасида ҳам худди шундай мақтов бўлиши зарур. Бошқаларга ўтказувчи энг юксак эҳтиромларга сазовор бўлиши керак; иккинчи ўринда бунинг ҳаммасини (бошқаларга) ўтказса олмасада, аммо уни қила оладиган бўлиши истган тур ади. Қандайдир эзгу (якши)ликни ихтиёрий баҳам кўришни хошламайдиган ҳасадгўй танбеҳга лойиқдир. Аммо, бойлик (мулк) унинг соҳиби деб шармсор этилмаслиги зарур; аксинча, бор куч билан ўша бойликни олишга ҳаракат қилиш керак. Бизнинг ҳар биримиз эзгу (якши)лик ҳақида жон кўйдиршимиз лозим. Кимки шундай қилса, ўзи эзгу ишга интилиб ва бошқаларга тўхмат билан қаршилиқ қилмай давлатнинг юксалишига мадад береди. Ҳасадгўй бошқаларга бўҳтон қилиб ўсиш, улғайишни ўйлайди, ўзи эса ҳақиқатий эзгу ишга унча ин-

тилмайди. Адолатсиз танбеҳ билан у ўз рақибларининг руҳига шикаст етказди ва шу тарзда давлатнинг эзгу ишлардаги мусобақани ривожлантиришига имкон бермайди; ҳақсиз кучи етганича ўз давлатининг шухратини камайтиради.

Аммо ҳар ким ғазабнок (шиддатли) руҳни энг буюк ҳил билан бирлаштириши зарурдир. Бошқа одамлар томонидан содир этиладиган оғир, тузалиши қийин ва ҳатто умуман бедаво адолатсизликлардан қутилишнинг фақат битта воситаси бор: бу, улар билан курашиш, даф этиш, ғалаба қозониши ва уларни беаёв жазоламоқдир. Ҳеч қандай дил (руҳ, нафс) бунинг руҳнинг олийжаноб қаҳрисиз амалга оширишига олмайдди. Адолатсиз, аммо тузатса бўладиган ишларнинг қиладиганларга келсак, аввало шуни билиш керакки, ҳар бирадолатсиз одам ўз ихтиёрисиз адолатсиз бўлади. Чунки энг улкан ёмонликлардан биронтасини ва айниқса, унинг учун ҳамма нарсадан қадрли бўлган соҳада ҳеч ким, ҳеч қачон ва ҳеч қаерда ихтиёрий равишда ўзлаштириш олмайдди. Дил (нафс) эса, биз айтиб ўтганимиздек, – ҳамма учун энг қимматли нарсadır. Ҳеч ким, ўзи учун энг қимматли бўлган қисми билан энг улкан ёмонликни ўзига қабул қилиб олмасин ва бундай мулк билан бутун умрини ўтказмасин. Адолатсиз ва ёмонлик эгаси бўлган инсонга ачинмоқ лозим. Аммо, тузалиши мумкин бўлган инсонга ачинмоқ ўринадир; аммо авж олиб келаётган руҳ қаҳрини бошиш керак ва ҳафалик таъсирида худди хотин кишидек аччиғаниб қўполлик қилмаслик керак. Аниқ ёмон ва ёвуз, панд-насиҳатга қулоқ солмайдиган одамга нисбатан ғазабга эрк бермоқ даркор. Биз шунинг учун, яхши одам ҳар бир айрим ҳолда ҳам қаҳрли (ғазабнок), ҳам ҳилмли бўлиши зарур, дедик.

Қўлчиллик одамларнинг дилларида туғма ёмонлик (ёвузлик), барча ёвузликларнинг энг ёмони бор; ҳар ким уни ўзи кечиради (афв этади) ва ундан қочишни умуман ўйламайдди. Бу ёмонлик ушбудан иборат: айтадиларки, ҳар қандай инсон табиатан ўзини ўзи севади ва у шундай бўлиши ҳам керак. Аммо ҳақиқатда эса, ҳар бир айрим ҳолда одамнинг барча ёмон ишларининг айбдори унинг ўзига ўзи ошуфталигидир. Негаки яхши кўрувчи севилувчига нисбатан кўрдир,

шунинг учун нима ад-олатли, яхши ва зебо эканлигини яхши баҳолай олмайдми ва ҳақиқатга кўра кўпроқ унга хос нарсани қадрлашга мойилдир. Кимки бундан инсон бўлишни хоҳласа, у ўзини ва ўз хислатларини эмас, балки унинг ўзи ёки бошқа бирор кимса ағмага ошираётган ад-олатни яхши кўриши (севиши) зарур.

Бундан яна шу нарсани келиб чиқади-ки, ҳаммага ўзининг шахсий жоҳиллиги донишмандлик бўлиб туюлади. Шунинг учун, биз ўзимизни ҳамма нарсани биламиз, деб ҳисоблаймиз, аслида эса, айтса бўладикки, ҳеч нарсани билмаймиз. Ўзимиз билмаган нарсани бошқаларга бажаришни топширмаймиз, ҳамма нарсани ўзимиз бажаришга ҳаракат қиламиз ва албатта адашамиз. Шунинг учун ҳар бир одам ҳаддан ташқари ўзи ни яхши кўришдан нари бўлиши, ўздан яхшироқларни исташи ва уларни ўздан юқори қўйишга уялмаслиги керак.

Кўпинча, булардай юксак аҳамиятга эга бўлмаган, аммо фойдаси улардан кам бўлмаган ўғитлар берилди: уларни эсда сақлаб қолиш ва улар ҳақида суҳбатлашиб турмоқ зарур. Худди дарёда сув доимо озаёиб ва кўпайиб турганидай, эсда олиш ҳам кетаётган оқимликнинг қўйилишидир. Шундай қилиб: ортиқча қўлги ва кўз ёшидан тийилиш лозим; одамлар бир-бирига ҳар қандай ҳаддан ошган қувонч ва дардни яширишни маслаҳат бериши ва мушфакликни сақлашга ҳаракат қилмоқлари керак. Бизнинг муваффақиятимизга гений (назоратчун) қўйилган; тақдиримиздаги баъзи ўзгаришларга ҳаддан зиёд юксак нарсани сифатида генийлар қарши турадилар. Яхши одамлар, ҳар кимнинг улишига тушаётган қийинчиликларни худо камайтиради, ҳозирги аҳволни яхши томонга ўзгаритиради ва уларнинг бахт-саодатларига, аввалги офатларга қарам ақарли турли яхшиликлар ато қилади, деб умид қилишлари лозим. Ҳар бир одам шундай умид билан яшаши ва доимо буларнинг ҳаммасини хотирасида сақлаши даркор; ҳасислик қилмай, жиддий машғулотларда ҳам, ўйинлар пайтида ҳам ўз-ўзига, бошқаларга ушбулар ҳақида эслатиб туриш керакдир.

Шундай қилиб, бизларнинг ҳар бири миз қандай бўлишимиз ва қандай ҳаёт тарзиде яшашимиз кераклиги ҳақида тахминан айтиб бўлинди. Аммо буларнинг ҳамма-

сиз кўпроқ илоҳий нарсалардир, инсонийларини ҳали баён қилмадик, аслида шундай қилиш керак эди. Биз худоларга эмас, инсонларга мурожаат қилмоқдамиз-ку. Ҳузурланишлар, дард чекишлар, эҳтирослар табиатан кўпроқ инсонийдирлар. Ҳар қандай банд алаббатта уларга дучор бўлади ва ўзининг интилишларида уларга жуда боғлиқ бўлади. Шунинг учун, энг яхши ҳаётни, у ўз орази билан яхши шухрат қозониши мумкинлиги учунгина эмас, балки, у, биз ҳаммамиз нимага интилсак ўшанга олиб бориши учун ҳам мақташимиз зарур, биз интиладиган нарса эса ушбудир: агар биз энг яхши ҳаёт нашъасини тоғиб кўришни хоҳласак ва ҳаётдан навқиронлик даврида кетиб қолмасак, токи биз бутун умримиз давомида, кўпроқ қувонсак ва камроқ ғамгин бўлсак.

Ким ушбу ҳаёт нашъасини тўғри тоғишини аниқлаш осон. Бу тўғрилиқ нимадан иборат? Буни онг (ақл) асосида муҳокама этиш ва у ёки бошқа ҳаёт тарзи табиий ё нотабиий эканлигини қараш керак. Шунинг учун ёқимли ҳаётни ёқимсиз билан солиштириб кўриш зарур. Биз ҳузур-ҳаловат истаймиз, дард чекишни эмас: дардни танлашни ҳеч ҳам хоҳламаймиз. Оралиқдаги ҳолатни ҳузурланишдаг авло кўрмаймиз, аммо дард чекишни унга жондеб алмаштирамиз. Биз кўп ҳузурланишга камроқ дардан дуҳ қўшилишини истаймиз; оз ҳузурланишнинг улкан ғам-дард билан бирлашиши бизга номақбулдир. Агар ҳузур ва дард тенг қўшилган бўлса, бизга улар маъқулми йўқлигини билиш мушкул иш.

Буларнинг ҳаммасида – биз хоҳлаганимизга қарамақарши ҳолатларда ҳам, – миқдор, катталиқ, куч ва тенглик танлаш маъносида аҳамиятсиз эмасдир. Буларнинг ҳаммасига шундай тартиб берилган. Демак, биз ҳам ҳузурланишлар, ҳам дардлар кўп миқдорда ва кучли даражада мавжуд бўлган ҳаётни афзал кўрамиз ва шу билан бирга ҳузурланишлар кўпроқ ва кучлироқ бўлиши керак. Бунинг қарама-қаршисини афзал кўрмаймиз. Худди шунга ўхшаш, униси ҳам, буниси ҳам озгина, катта бўлмаган, осойишта ўтадиган ва шу билан бирга дард-алам оғирроқ бўлган ҳаётни хоҳламаймиз; иш бунинг айни тескарисидай бўлганини эса хоҳаймиз. Қаерда мувозанат бўлса,

бундай ҳаётни юқориди айтилганига кўра баҳолаш керак: биз шундай мувозанатни хоҳлаймиз-ки, унда, бизга ҳуш бўлган нарса оғирроқ бўлсада, бизга ноҳуш бўлган нарса камроқ маъжуд бўлса.

Айтиб ўтиш керак-ки, ҳар қандай одамнинг ҳаёти табиатан ана шу ҳудудларга жойлашган ва биз, табиатга кўра қандай ҳаётни кутишимизга эътибор бермоқ керак. Агар биз, унга тўғри келмайдиган бирор нарсани хоҳлашимизни тасдиқлайдиган бўлсак, бизнинг сўзларимиз ҳақиқий ҳаётни билмаслигимиз ва тажрибасизлигимизнинг натижаси бўлади.

Бизга ҳуш келадигани ва ҳар бир одам учун қонун сифатида ихтиёрий қабул қилса бўладиган ҳамда шу қатори ёқимли, дилхуш, энг яхши ва зебо, одамлар эриша оладиган, саодатманд яшаса бўладиган қанча ҳаёт турлари бор? Биз ушбу (ҳаёт) турларини кўрсатиб ўтишимиз мумкин: мулоҳазали (онгли), оқил, мардона, соғлом ҳаёт. Бу тўрт турга тўрттаси қарома-қаршидир: мулоҳазасиз (онсиз), бебош, қўрқоқ, несоғлом. Кимки мулоҳазали ҳаёт билан таниш бўлса, у ҳар жиҳатдан осойишта кечади: унинг дардлари осойишта; ҳузурлари ҳам осойишта; унда бўлаштиривчи эҳтирослар ҳам, жунбушга келувчи хоҳишлар ҳам йўқ. Аксинча, бебош ҳаёт кўполликларга тўла: дард-аламлари кучли; ҳузурлари ҳам кучли; унда жинни (ақсиз), қутурган эҳтирослар ва бўлиши мумкин бўлган, қутурган ҳирс бор. Мулоҳазали ҳаётда ҳузурлар қийинчиликлардан оғирроқ келадилар, бебош ҳаётда эса – дард-аламлар ҳузурлардан ҳам калталиги, ҳам миқдори, ҳам кескинлиги билан оғирроқ келадилар. Шунинг учун ҳаётнинг биринчи тури биз учун ёқимли, иккинчиси эса, ўз табиатига кўра албатта маъжунроқ бўлади. Осойишта яшашни хоҳлаган одамга ўз ихтиёри билан қаноатсиз яшаш мумкин бўлмай қолади. Бундан равшан бўладики, ҳар ким ҳам ўз ихтиёрисиз (иродага қарши) бебош бўлади; агар биз ҳозиргина аниқлаганимиз тўғри бўлса, шундай бўлиши керак.

Ҳар қандай оломоннинг ҳаёти ё ҳоҳилигидан, ёки ўзини тута билмаслигидан ёхуд бу сабабларнинг иккаласидан – мулоҳазалиликдан маъжрумдир. Соғлом ҳаёт ва но-

- соғлом ҳаёт ҳақида ҳам шундай дейиш мумкин, унда ҳам, бунда ҳам ҳузурлар ва дардлар бор, аммо соғломликда ҳузурлар дардлардан оғирроқ келади, носоғломликдан эса, аксинчадир. Биз эса, дардлар устун келадиган ҳаёт турини танлашни истамаймиз; улар камроқ бўлган ҳаёт турини биз ёқимлироқ, деб ҳисоблаймиз. Умуман олганда айтишимиз мумкинки, мулоҳазали ҳаёт бебош ҳаётдан, оқил ҳаёт жоҳилидан, мардона ҳаёт – қўрқоғидан устун келади, чунки, биринчиларида ҳузурлар ҳам, дард-аламлар ҳам камроқ, улар майдароқ ва сийрақроқдир. Аммо биринчиларида ҳузур, иккинчиларида дард устун келади. Шунинг учун мардона ҳаёт қўрқоқ ҳаётдан, оқил ҳаёт жоҳилидан устундир. Шу сабабли ҳаётнинг биринчи турлари иккинчиларидан ёқимлироқ, яъни, мулоҳазали, мардона, оқил ва соғлом ҳаёт қўрқоқ, мулоҳазасиз, бебош ва носоғлом ҳаётдан ёқимлироқдир. Қисқаси, эзгу (яхши) ишга тааллуқли ҳаёт, ёмонликка тааллуқли ҳаётдан ёқимлироқдир. Чирой, тўғрилиқ, эзгу иш ва яхши шон-шухрат маъносига ҳам, бошқа бор нарсаларда ҳам у ундан авлодир. (Яъни эзгуликка тааллуқли ҳаёт, ёмонликка тааллуқлидан ҳар тарафлама афзал, дейилмоқда, тарж.). У ўз соҳибини (эгасини), ундан маҳрум одамга қараганда барча жиҳатдан бахтлироқ яшашига мажбур этади.

Ушбу ҳолатлар (низомлар) билан бизнинг қонунларга кириш сўзим изни (дебочамизни) тугатсак бўлади. Дебочадан кейин албатта қонуннинг ўзи ёки аниқроғи, давлат қонунлари баёни келиши зарур.

- 73-5 Матолар ва тўқималарда арқоқ ва асосни бир хилдаги аш ёдан қилиш мумкин эмас: негаки асос шубҳасиз яхши сифати билан ажралиб туриши, куч ва қувватга эга бўлиши зарур, арқоқ эса бўшроқ бўлиши мумкин ва унга унча жиддий талаблар қўймайдилар. Худди шунга ўхшаш равишда, давлатлардаги бўлғуси ҳукмдорларни, баъзида фақатгина озроқ тарбия ола оладиганлардан фарқ қилиш керак бўлади. Икки хилдаги давлат тартиботи бор: бири, унда ҳамма (нарса) устидан ҳукмдорлар турадилар, бошқаси – унда ҳукмдорларга ҳам қонунлар белгилангандир.

- Аммо дастлаб ушбу нарсага эътибор бериш керак: ҳар қандай чўпон, молбоқар, отбоқар ва бошқа шунга ўхшаш

одамлар, зотдор ҳайвонларни зотдор бўлмаганларидан, соғломларини носоғломларидан ажратиб танлаш ёрдамида подани тозалашга туриб ишга киришмайдилар; бу охириларини отбоқар бошқа бир подаларга юбориб, кейин биринчиларига қарашга киришади. Агар шундай тозалашни амалга оширилмаса, бадан ва дил (нафс)га сарф қилинган меҳнат зоеъ ва бефойда эканлигини у тушунади. Охири ҳолатда табиий бузуқлик ва ёмон тарбия унинг мулкидаги (яъни чопоннинг мулкидаги. - тарж.) соғлом ва пок ахлоқ ҳамда баданга эга бўлган эотларни ҳам жалок этадилар. Қолган барча тирик мавжудотлар борасида ҳарқалай ташвишлар анча кам; бу мулоҳазада уларни мисол тариқасидагина келтирса бўлади. Аммо одамлар энг олий ғамхўрликка лойик, муносибдорлар. Шунинг учун соҳиби қонун, тозалаш (поклаш) ва барча бошқа нарсалар учун ким нима қилиши зарурлигини излаб топиши ва тушунтириши зарур.

Давлатни поклаш борасида иш қуйидагичадир: тўла поклашларнинг қўли мавжуд; уларнинг баъзилари энгил, баъзилари оғир (машакқатли). Оғир ва энг яхшилари ни бир пайтнинг ўзида ҳам тиран, ҳам соҳиби қонун бўлган одамгина ўрнатиши мумкиндир. Тиранлик ҳокимиятдан маҳрум бўлган соҳиби қонун, агар у, янги давлат тартиботи ва қонунларни ўрнатишда покланишнинг энг юмшоқ усулларидан фойдаланса ҳам, шунинг ўзи билан қаноатланиши зарур. Шунга ўхшаш дориларни қабул қилаётганда бўлганидек, энг яхши усул азоб-уқубатлидир. Бу усулда адлия адлатли қасосни келтириб чиқаради; қасос ўлим ёки ҳайдаб чиқариш билан тугайди. Давлат учун сфавқулудда хавфли, тазалмайдиган жиноятчилардан шундай қутиладилар. Юмшоқроқ покланиш бизда қуйидагича: агар мулксиз (фақир) одамлар ўз доҳийлари га эргашиб тарбия етишмаслиги натижасида мулкдорларга қарши чиқишга майл билдирсалар, бу, давлатга илашган жасалликка айланади. Шунинг учун уларни олдиларга суржун қилиш керак бўлади, аммо бу ишни олий даражада дўстоналик билан амалга ошириб, уларнинг ҳайдалишини и “кўчириш” номи билан юмшатмоқ даркор. Ҳар қандай бўлганда ҳам ҳар қайси соҳиби қонун бу ишни дарҳол амалга ош ирмоғи зарур. Аммо биз ундан

- ҳам қи йинроқ аҳволдамиз, чунки, биз ушбу пайтда кўчириш ёки поклаш йўли билан бошқа қандайдир саралашни
- b** ўтказм аслагимиз керак. Аммо бир кўлга кўп дарёчалар ва оқимлар оқиб келганида ва бирга қўшилганида, қўшилаётган сув имкон борича тоза бўлишини кузатиб туриш керак, бунинг учун наҳрлар қазиб сувни чиқариб туриш керакдир. Шундай экан, ҳар қандай давлат тартиботи ҳам меҳнат-машаққат ва хавф-хатар билан ўтади. Биз эса ҳозир бу иш билан сўздагина шуғуланмоқдамиз, ҳақиқатда эмас. Шунинг учун бизнинг фуқароларимиз (райят) тўпдан иб бўлган ва уларнинг оқилона покланиши амалга
- c** оширилган, деб фараз қиламиз. Биз, давлатимизнинг фуқаролари бўлиб олишга интилган ёмон одамларга уларнинг ниятлари амалга ошишига имкон бермадик, чунки етарли вақт мобайнида, турли синовлар йўли билан уларни яхши билиб олдик; аксинча, яхши одамларни эса, имкон борича дўстон ва меҳр билан муомала қилиб ўзимизга жалб этдик.

- Биз кўрсатиб ўтганимиздек, Гераклийларга ҳам кўчишларида қўлайлик келтирган бир бахтли шароит, яъни ерни қайта бўлиш ва қарзларни олиб ташлаш ҳақидаги қўрқинчли ва хавфли баҳснинг йўқлиги биздан пинҳон қоламасин. Агар давлатда шундай қонунчилик зарур бўлиб қолса, унинг қадимий тартиботлариға путур етказмай бўлмайди; бошқа томондан, путур етказишга уриниш зинҳор мумкин эмас. Айтса бўладик, бир ният қолади: биридан бошқасига оз-оздан ўтувчиларға фақат, ушбу турдаги эҳтиёткорона ва сезилмайдиган, у ҳам бўлса узок вақт мобайнидаги ўтиш мумкиндир: мавжуд аҳволға (низомға) ерлари жуда ҳам кўп бўлган одамларғина путур етказишлари мумкин, агар улар кўпдан-кўп ўз қарздорларининг ночорликларини кўриб, уларға марҳамат қилишни хоҳласалар: агар улар қарзларнинг бир қисмидан кечишға, ўзларининг мол-мулкларининг бир қисмини бўлиб беришға рози бўлсалар ва агар улар бу ёки у ҳолда меъёрға риоя қилсалар у ҳолда, камбағаллик, уларға тегишли мол-мулкнинг камайишида эмас,
- e** балки ошкўзликнинг кўпайишида эканлиғиға амин бўлар эдилар. Бу давлатни кутқаришдаги энг буюк ибтидо (бошланиш) бўларди: бунинг устиға, ишончли асос сифатида кейин ишларнинг шу ҳолатиға монанд давлат тартиботини тикласа бўлади.

Аксинча, бу ўтиш оғриқдан бўлса, жамиятнинг кейинги аҳволи даваат учун қулай бўлмайди. Биз бунга йўл қўймаймиз, деб ҳисоблаймиз ёки тўғрироғи бунга эришолма сакда, бир чора топамиз деб ўйлаймиз. Бу чора, адолатсиз бойиб кетишни изламаслиқдан иборат бўлади. Бу офатдан қутилишнинг бошқа йўли йўқ, на кенг, на тор. Бу, шу ондан бошлаб бизнинг давлатимизнинг энг пухта асоси бўлиб қолсин.

Ҳар ҳолда, шундай қилиш керак-ки, мол-мулк борасида бир-бирлари устидан шикоят қилишга фуқароларнинг баҳоналари бўлмасин; чунки, қадимги ўзаро шикоятлар мавжуд бўлганида давлатнинг бошқа тартиботида олға силжиб бўлмайди; қимда-ки озгина оғриқ (ақл) бўлса, ундайларга бу равшандир. Бизга энди худо янги давлатга асос солишга имкониёт ато қилган ерда ўзаро душманлик бўлиши мумкин эмас. Агар бу ерда ҳам ер ва яшаладиган жойларни бўлиб олишдан душманлик чىқса, бунга ҳар қил, бузуқликлар билан қўшилиб кетган ноинсоний жоҳиллик айбдор бўлар эди.

Бундай тўғри тақсимотни қандай усул билан амалга оширсан бўлади? Энг аввал аҳоли сони, бошқа сўз билан айтганда, бизда қанча фуқаро бўлишини белгилаб олиш зарур. Кейин уларни қанча қисмга бўлиш ва ҳар бир қисм қандай катталиқда бўлишини ҳал этиш керак. Буларнинг ҳаммасини белгилаб олгач, ерлар ва уй-жойларнинг тақсимотига киришса бўлади. Фуқароларнинг сони (миқдори) етарли даражада эканлигини ернинг миқдори ва яқин атрофдаги давлатларни инобатга олиб аниқлаш мумкин. Ушбу миқдордаги одамларни, уларнинг мулоҳазали эканлиги шарт билан тўғриришга етадиган ича ер бўлиши керак, ундан кўп эмас, фуқаролар шунча бўлишлари керак-ки, токи улар кўп қийинчиликсиз, атрофдаги аҳолининг ҳужумларини қайтара олсинлар ва камситилаётган қўшниларга ёрдам бера олсинлар. Биз ерларни ҳам, қўшниларни ҳам кўрганимиздан кейин, буларнинг ҳаммасини сўзда ҳам, амалда ҳам аниқлаймиз. Ҳозирча эса бу умумий баён ва қораламадир; уни ниҳоясига етказиб, қонунчиликка ўтамиз.

Бўлғуси фуқаролар беш минг қирқта бўла қолсин. Бу маъқул сон шунда деҳқонлар душманни ўз чекларидан

даф қилишлари мумкин. Ер ва уй-жойлар шунча қисмга бўлиб берилади; инсон ва у қуръа бўйича олган ер майдонни чек асосини ташкил этади. Кўрсатилган барча сонни аввал ига икки қисмга, кейин учга бўлиш мумкин. Ўз табиатига кўра у кетма-кет тўртга ҳам, бешга ҳам, ва то ўнгача кейинги сонларга бўлинади. Сонларга келганда, 738 ҳар қандай соҳиби қонун, қандай сон ва соннинг қандай сифатлари ҳар қандай давлат учун қулайроқ эканлигини ҳисобга олиши зарур. Энг кўп кетма-кет бўлувчиларга эга бўлган сонни биз энг қулай, деб биламиз. Албатта, ҳар қандай сон ўзининг турли бўлувчиларига эгадир; беш минг қирқ сони эса эллик тўққизта бўлувчига эга, кетма-кетлари эса – бирдан то ўнгача. Бу урушда ҳам, тинчлик замонида ҳам ҳар хил муомалаалар, иттифоқлар, солиқлар ва тақсимот учун ҳам жуда қулайдир.

Ушбу нарсани, кимларга уни қонун буюрган бўлса, бўш вақтларида яхшилаб ўзлаштиришлари зарур: чунки иш шундай аҳволда ва шунинг учун буни давлатга тартибот берувчига кўрсатиб ўтиш даркор.

Янги давлат бошидан барпо қилинадими ёки йўқ бўлиб кетган қадимгиси янгитдан тикланадими бари-бир ақли бор (онгли) одамлардан ҳеч ким худолар ва муқаддас жойларга тегишган нарсаларни бузмайди: давлатда айнан қайси, қандай худоларга муқаддас жойлар (зиёратгоҳлар) бино этилиши кераклиги ва улар қайси худолар ёки демонлар номини билан аталишлари борасида Делфалар, Додон, Амонга ёки аввалги башоратлар ва илоҳий наҳомлар ҳақидаги қадимий ривоятларга риоя қилиш керак. Одамлар бунга ишониб, ё шу ернинг, ё Тиреннинг ёки Кипр ва ниҳоят яна қаердандир олинган мўъжизалар билан боғлиқ қурбонликлар белгилар эдилар. Бу ривоятларга кўра илоҳий нутқ, ҳайкаллар, меҳроблар ва ибодатхоналарни муқаддаслаштирганлар ва худоларнинг ҳар бирига муқаддас ер майдонларини ажратганлар. Соҳиби қонун булардан ҳар бирининг ҳеч нимасига, ҳатто энг оз қисмига ҳам тегмаслиги керак, аммо фуқароларнинг ҳар қайси қисмига алоҳида ҳудо, демон ва қаҳрамонни бериши зарур. Ерни бўлишда аввало энг яхши муқаддас ер майдонини барча унга зарур нарсалар билан ажратиш керак; ўзаро эҳтиёжлар-

ни энгилаштиш, қурбонликлар вақтида бир-бирларига хайрихоҳлик ифода қилишлари ва бир-бирларига ўрганиш (кўникиш) ва ўзаро танишишлари учун фуқароларнинг ҳар қайси қисми белгиланган муддатларда у ерда йиғилиб туришлари зарур. Фуқароларнинг ўзаро танишишларидан ҳам буюкроқ яхши иш йўқдир. Қаердаки ўзаро муносабатларда нур бўлмай, қоронғулик ҳукмрон бўлса, у ерда ҳеч ким муносиб ҳурматга, ҳокимиятга ва лойиқ ҳуқуқларга эриша олмайди. Ҳар қандай давлатда ҳар бир одам бошқаларга нисбатан доимо риёсиз, ҳақгўй ва оддий бўлишга интилиши зарур ва шундай бўлатуриб улар томонидан алданитилдан эҳтиёт бўлиши керак.

Қонунчилик ҳақидаги мулоҳазанинг кейинги йўналиши 739 (ўйиндаги ҳал қилувчи йўлга ўхшаб) аввалга эшитувчинини ҳайратга солишни мумкин: у шунчалик ғайриоддийдир. Аммо, кимдир ўйлаб фикрласа ва қузатса, у ҳолда, биз энг яхшисига нисбатан иккинчи давлатни қураётганимизни тушунади. Балки уни қабул қилмаслар, чунки тираник ҳокимият эаси бўлмаган соҳиби қонун ғайриоддийдир. Энг тўғриси, аввал энг яхши давлат тартиботини, кейин фазилатига кўра иккинчисини ва ниҳоят учинчисини баён этиш бўларди, баён этилганидан сўнг жамият тепасида турган одамга танлаб олиш учун имкон бериш зарур. Ҳозир ҳам шу фикрга кўра иш тутамиз ва фазилатига кўра биринчи бўлган давлат тартиботини, кейин иккинчи ва учинчиларини кўрсати б ўтамиз. Ҳозир танлашни (сайлаб олишни) Клинийга топ ширамиз, умуман эса кейинчалик ҳар қандай хоҳовчига у истаган вақтида, ўз мойиллиги бўйича, унинг ватанига мос келади ганини танлаш имкониятини берамиз. b

Энг яхшиси, биринчи давлат, унинг тартиботи ва қонунларидир. Бу ерда барча давлат, дўстларда аслида ҳамма нарса умумий, деган қадимги ҳикматга қатъий рисоля қилади. Бизнинг давримизда, бирор ерда, хотинлари, болалари, барча мол-мулкки умумий бўлган, ва хусусий деб номланувчи бор мулк барча воситалар билан ҳамма ёқда йўқ қилинган жойи мавжудми ва қачондир бўлиши мумкинми? Токи, имконият етганича, бу ёки у ҳолатда, табиатдан хусусий бўлган – кўзлар, қулоқлар, қўллар, гўёки биргалик- c

- d да кўрадиган, эшитадиган, ҳаракат қиладиган, бир нарсани ҳамма мактовчи ё ёмонловчи қилиб қўядиган воситалар ўйлаб топилиши мумкин бўлсин? Бир сабабнинг ўзидан ҳамма қувонади ёки хафаланади, қонунлар эса кучи етганича давлатни иложи борица бирлаштирадилар: эзгу (яхши) иш маъносида, ҳеч ким, ҳеч қачон бундан яхшироқ ва тўғрироқ чегарани қўя олмайди. Агар қаердадир худолар ёки худоларнинг ўғиллари бундай давлатга тартиб берсалар ва унда якка-якка эмас, кўпроқ бўлиб истиқомат қилсалар, у (давлат) – қувончли ҳаёт гўшаси бўлар эди. Агар ундай давлат бўлса, бошқа давлат тартиботлари намуналарига кўз тикишга ҳожат қолмайди, аммо унга кучлироқ интилишнинг ўзи етарлидир. Биз ҳозир тасвирлам оқчи бўлаётганимиз давлат ҳам абадийликка анчагина яқин, аммо у ўз аҳамиятига кўра иккинчи ўринда туради. Агар худо хоҳласа, ўз аҳамиятига кўра учинчи давлатни ҳам тасвирлашга ҳаракат қилиб кўрамиз.
- 7-40 Аввал фуқаролар ерлар ва уй-жойларни бўлиб олсинлар; жаммоа зироатчилиги бўлмаслиги ҳам мумкин, чунки ҳозирги авлод ўз тарбияси ва билими бўйича бу даражага етгани йўқ. Аммо ушбуларни ҳисобга олган ҳолда бўлишни амалга ошириш керак: қуръа бўйича чек олган ҳар бир одам ўз ери ни бутун давлатнинг мулки, деб ҳисоблаши зарур. Фуқаролар она замин ҳақида болалар оналарига қиладиган ҳам хўрликдан кўпроқ ҳам ейишлари керак; чунки у худо – бағдалар ҳукмдоридир. Маҳаллий худолар ва генийлар ҳақ ида ҳам шундай фикрламоқ лозим. Буларнинг ҳаммаси абадий сақланиб қолиши учун, айтиб ўтиш керак-ки, биз белгиллаган макон (оила)лар сони ҳамма вақт бир хил бўлмоғи, яъни кўпаймаслиги ҳам, озаймаслиги ҳам керак. Давлатда мустақкам ҳолатга қуйидагича эришмоқ мумкин: чек ер эгаси ўз турар жойини болаларидан фақат бирига, энг севимлисига мерос қилиб қолдирмоғи керак, ўша фарзанднинг вориси, ўз уруғининг худоларини, давлатни ва тирик ёки умрларини яшаб бўлган [одамларни] кадрловчи бўлади. Бошқа болаларга келсак – агар кимдадир бир эмас, бир нечта бўлса – қизларни ўрнатиладиган қонунга мувофиқ равишда жойлаштирадилар, ўғил болаларни эса, кўпроқ шахсий майлга қараб, авлоди йўқ фуқаролар-

га ўғил қилиб берадилар. Агар бундай майл бўлмаса, эркак ёки аёл авлод кўпчиликлари бўлса ва аксинча бўлганида яъни бола туғилиши камчи бўлган ида, бу ишлар билан ҳукуматнинг мансабдор шахси шуғулланади, бу мансаб катта аҳамиятга эга ва жуда ҳурматли бўлади. Ушбу шахс бу ёки у ҳолда қандай чора кўриш кераклигини кузатиб боради ва ҳужалиқларнинг умумий сони доим беш минг қирққа тенг бўлиши учун восита излайди.

Бундай воситалар кўп, масалан: кимда авлод кўп бўлса, бола туғишдан сақланиш ёки аксинча бўлганида авлод кўп бўлиши ҳақида қайғуриш ва ҳамхўрлик қилиш. Бизнинг мақсадимизга ҳурмат-эъзоз ёки шарм анда этиш (йўли билан) ёки катталар ёшларга панд-насихатлар билан муурожаат этганларида эришилади. Ниҳоят, агарда фуқароларнинг ҳаддан ташқари кўпайиб кетиши натижасида (аҳоли ўртасидаги ўзаро муҳаббат меvasи сифатида) беш минг қирқ оилани сақлаб қолиш жуда мушкуллашиб қолса, у ҳолда бу мушкулликдан чиқиш учун бир ажойиб восита бор, унинг ҳақида биз кўп эслатганмиз: етарли миқдордаги янги масканлар (кол ониялар) барпо этиш. Бу восита тинчликсевар фазилатга эга; шунинг учун уни яроқли деса бўлади. Агар Баъзида, касалликларнинг кўпайишини ва ҳалокатли урушларни келтириб чиқарадиган тескари тўлқин пайдо бўлиб қолса ва фуқаролар егим бўлиб, белгиланган сондан анча кам айиб кетса, у ҳолда фуқаролар сонига ҳамма хоҳловчиларни – аниқроғи ёлгонда кам тарбияланганларни ҳар ҳолда кўшиб бўлмайди. Аммо, мақол борку, заруратга ҳатто худо қаршилик кўрсатолмайди.

Ҳозиргина айтиб ўтилганни қуйидагича маслаҳат билан ҳам ифодаласа бўлади: “Одамларнинг энг яхшилари! Сиз табиатга ва ушбу сонга (5040-тарж.) монанд равишда ўжшашлик, тенглик, айнанлик, ҳамжиҳатликка эҳтиром кўрсатасиз, сиз зебо ва яхши амаллар учун битта ҳам имкониятни қўлдан берманг. Шунинг учун аввало бутун умр давомида белгиланган сонни сақланглар; кейин мулкий чекингишнинг ҳажми ва катта-кичиклигини сақлангиз. Ўзингишнинг аввалидаги монанд чекингишни ўзаро сотиб олиш ёки сотиш билан Бузмаг (матнда шарманда

этманг), чунки бундай ишда сизга на соҳиби қонун, на худо иттифоқдош бўлмайдилар”.

- Бу ерда биринчи марта бўйсунмаганлар учун қонун жорий этилади, бу қонун, фақат ушбу шартлар билангина, бошқача йўл билан эмас, хоҳловчилар чек ер олишлари мумкинлигини огоҳ этади: биринчидан, ер барча худоларга бағишланган; кейин биринчи, иккинчи ва учинчи қурбонликларда эркак ва аёл қожинлар кимки қуръа бўйича олган чек ерни ва турар жойни сотиб олса ёки сотса бунинг учун унинг бошига муносиб жазо келсин, деб дуолар қиладилар. Бунинг сарв жадвалларига ёзиб қўйиб муқаддас жойларга қўйсинлар, токи у келажакка эслатма бўлиб хизмат қилсин. Бундан ташқари, буларнинг ҳаммасининг ижросини назорат қилишни энг зийрак мансабдор шахсга топширилади, токи, баъзан бўладиган бузғунчиликлар пинҳон қолмасин ва бўйсунмаганлар қонунлар ва худолар томонида жазолансинлар. Агар яхши бажарилса, бу тартиб отни амалга оширувчи давлатлар учун қанчалар яхшилик келтирувчи эканлигини, қадимий мақолга кўра, биронга нодон билолмайди, уни фақат тажриба ва оқил ахлоқ соҳиби бўлган одамгина билиши мумкин. Бундай тартиб отда (ортиқча) бойишга ўрин бўлмайди, бундан келиб чиқади-ки, ҳеч ким нопок йўл билан бойиб кетиши мумкин эмас – айтиш керак-ки, бундай қилолмайди ҳам; бундай шармандали ҳунар олийжаноб ахлоқларни бузадиганлиги учун, бунга ўхшаш бойиб кетишни ҳатто хоҳлаш ҳам мумкин эмас.

- 742 Бунга қуйидаги қонун ҳам киради. Ҳеч бир хусусий шахснинг олтин ва қумушани бўлишга ҳақ-ҳуқуқи йўқ. Аммо кундалик айрибошлаш учун танга бўлиши зарур, чунки ҳунармандлар, ва маош тўланиши керак бўлганлар учун – корандалар, қулар ва ажнабий келгиндилар учун айрибошлаш муқаррардир. Шунинг учун танга бўлиши зарур, аммо у фақат мамлакат ичкарасида қийматга эга бўлади, бошқа одамлар учун эса ҳеч қандай аҳамиятга эга бўлмайди. Умумий элдин тангасини эса, давлат фақат ҳарбий юришлар ёки элчиларнинг бошқа давлатларга саёҳатлари, ёхуд – агар бу давлатга керак бўлса, – турли хил хабарчилар учунгина қўлайди. Яъни, ҳар сафар кимнидир бо-

шқа давлатга жўнатиш керак бўлса, давлат бутун Элда учун ҳақиқий бўлган тангага эга бўлиши зарур. Агар хусусий шахс ватан ташқарисига чиқиши керак бўлса, буни у фақат ҳукумат рухсати билангина амалга ошириши мумкин; уйга қайтганидан кейин у давлатга ўзида бўлган чет эл пулларини топшириши ва унинг эвазига ҳисоб-китобга мувофиқ равишда маҳаллий пулларни олиши керак. Агар кимнингдир ажнабий пулларни ўзида олиб қолгани маълум бўлиб қолса, улар ҳазина фойдасига олиб қўйиладилар; буни билган ва хабар бермаган эса, шу пулларни олиб кирган билан биргаликда танбеҳ ва қарғишга, ҳамда олиб кирилган чет эл пуллари миқдоридан кам бўлмаган жаримага мажбум бўлади. Уйлаётганда ва эрга тегишда қандайдир қалин бериш ва олиш манъ этилади. Яна, ким ишончли бўлмаса, унга қарз берилмайди. Яна, пулларни фоизлар учун (судхўра кўли билан) бериш мумкин эмас: бундай ҳолда судхўра на устама фоизи, на барча қарзни қайтариб бермасликка рухсат берилади.

Бу тартиботларнинг юксак сифатларини баҳолаш, бизнинг бирламчи, ибтидодаги ниятимизга ҳар сафар мурожаат қилиб амалга оширилса тўғрироқ бўлади. Биз шуни тасдиқлаймиз—ки, оқил сиёсатдоннинг нияти кўпчилик ўзига қасаввур этган идек эмас: кўпчилик, яхши соҳиби қонун гўёки ўз давлатини буюк давлат сифатида кўришга интилиши керак, деб ҳисоблайди; гўёки у, давлатнинг иложи борича бой бўлишини, олтин ва кумуш конларига эга бўлишини ва денгизда ҳам, қуруқликда ҳам кўп давлатлар устидан ҳукмронлик қилишини ўйлаб яхши қонунлар беради. Яна қўшиб қўйиш керак эди: ҳақиқий соҳиби қонун ўзининг давлати энг яхши ва энг бахтиёр бўлишига интилиши зарур. Буни қисман амалга оширса бўлади, қисман бўлмайди. Тартибот қилувчи бажариб бўладиганини хоҳлайди; бажариб бўлмайдиганини хоҳлаш беҳудадир: бу ерда ҳамма ҳаракатлар зоеъ бўладилар. Масалан, тартиботчи фуқароларнинг яхши ишлар қилувчилар бўлишларини ва шу билан бирга албатта бахтли бўлишларини истайди; яхши иш (эзгу ишлар) қилувчи бўлиб туриб жуда бой бўлмоқ, ҳар ҳолда кўпчилик тушунган маънода — мумкин эмас. Бой деб, жуда катта маблағ билан баҳо-

- ла надиган мулкни ўзлаштирган айрим одамларни айтадилар, гарчи у яхши одам бўлмасада. Агар бу ҳақиқатан ҳам шундай бўлса, гўёки бадавлат одам яхши одам бўлмай туриб ҳақиқатан бахтли бўлиши мумкин, деган кўпчилик фикрига мен ҳеч қачон қўшилмайман. Бир пайтнинг ўзида ҳам жуда яхши, ҳам жуда бой бўлиш мумкин эмас. Балки кимдир: “Нега энди?” – деб сўрар. “Шунинг учунки, – жавоб Берардим мен, – ҳам ҳалол, ҳам ҳаром йўл билан ўзлаштириш (бойиш), фақатгина ҳалол бойишдан икки баробар осон. На энг яхши (ажойиб) нарсага, на шармандали нарсага сарф қилишни хоҳламайдиганнинг ҳаражати, энг яхши одамларнинг энг яхши (зебо) эҳтиёжлар учун ҳаражатларидан икки баробар камдир. Бундай иккиланган даромадлар ва ярим сарфларда, тўғридан-тўғри аксича иш тутган одам бадавлат бўлиши мумкинми? Бу икки одамдан бири яхшидир ва бошқаси агар у тежамкор бўлса, ёмон эмас; аммо кўпича у умуман ёмон одам ва ҳар ҳолда, биз ҳозир кўрсатиб ўтганимиздай яхши эмас. Кимки ҳам ҳалол, ҳам ҳаром йўл билан маблағ топса-ю аммо, уни на биринчи, на иккинчи усулда сарф этмаса, бунинг устига яна тежамкор ҳам бўлса бой бўлади. Умуман ёмон одам одатда исрофгардир ва шунинг учун у жуда камбағал. Кимки, яхши (ажойиб) нарсаларга ҳаражат қилиб, ўз маблағларини фақатгина ҳалол йўл билан топадиган бўлса, жуда бойиб кетиши даргумон, аммо камбағал ҳам бўлмайди”.

Демак бизнинг, яхши ва шу билан бирга жуда бадавлат одамлар йўқ, деб тасдиқлаганимиз тўғридир. Ким яхши бўлмаса, у бахтли ҳам эмас.

- Бизнинг қонунларга қораламаримизнинг мақсади одамларни кўпроқ бахтлироқ ва самимийроқ этиш эди.
- д ўрталарида тортишув ва адолатсизликлар кўп бўлганида фуқаролар самимий дўст бўладиларми? Йўқ, қаерда адолатсизлик энг кам ва арзимас даражада оз бўлса, ўша ерда улар самимий дўст бўладилар. Шунинг учун биз, бизнинг давлатимизда олтин ҳам, кумуш ҳам, ҳунар ва судхўрлик йўли билан бойлик орттириш ҳам, ҳаддан ташқари кўп чорвачилик ҳам бўлмаслиги керак, аммо, фақат зироятчилик билан келадиган даромадлар бўлиши зарур дей-

миз; яна улардан (деҳқончиликдан келган даромадлардан тарж.) фақатгина, мулк нимага кераклигини инкор қилишга мажбур этмайдиганлари бўлиши керак. Бу – дил (нафс, руҳ) ва бадандир: машқлардан ва бошқа тарбиядан маҳрум бўлганлар ида улар эътиборга лойиқ бўлмас эдилар. Шунинг учун ҳам биз бир неча марта мол-мулк жуда оз ҳурмат-эҳтиромга лойиқ деб такрорлаган эдик. Ҳар бир инсон ҳамхўрлик қиладиган уч нарсадан, эдолат бўйича, мол-мулк фақат учинчи ўринни, яъни охириги ўринни, бадан ҳақидаги ҳамхўрлик – ўртачасини эгаллайди, биринчи ўринда дил ҳақидаги ҳамхўрлик туради. Биз ҳозир муҳокама қилаётганимиз давлат тартиботи ҳам, агар ҳурмат-эҳтиром худди шундай тақсимланган бўлсагина тўғри тартиб берилаётган бўлади. Агар ўрнатилган қонунлардан биронтаси давлатда унга кўрсатилаётган эҳтиром бўйича саломатликни мулоҳазалилик (онглилик)дан юқори, бойликни эса, – мулоҳазалилик ва саломатликдан юқори қўядиган бўлса у, бундай қонуннинг нотўғри жорий этилганининг аломати бўлиб хизмат қилади. Шунинг учун ҳам соҳиби қонун ўзига тез-тез бу саволни бериб туриши керак: “Мен ўзини нимага интиломқдаман? Ўз мақсадимга эришманми ё муваффақиятсизликка учрайманми?” Шундай тарздагина у ўз қонунчилигини ниҳоясига етказди ва бошқаларни бу ташвишлардан халос этади: бундан бошқа йўл йўқ.

Шундай қилиб биз таъдиқлаётганимизки, қуръа бўйича чек ер олган (одам) кўрсатилаган шартларда унга эгаллик қилиши зарур. Кўчиб келганларнинг ҳар бири қолган барча мол-мулкка ҳамма билан бир хил улушга эга бўлганида ажойиб бўлар эди. Аммо бу мумкин бўлмас: бири катта мулк билан, бошқаси камроқ мулк билан келади. Шунинг учун, ҳамда яна бошқа кўп сабабларга кўра, қулайлик учун ва ҳамма учун давлатда тенг улуш бўлиши учун тенг бўлмаган мулкнинг чегаралаш (ценз) белгилаш зарур. Шундай қилиб, мансаблар, ер соҳиқлари, тақсимолаш ва ҳар кимга лойиқ ҳурмат-эҳтиром фақат шахсий эзгу иши ёки ажодларининг эзгу ишлари учунгина, фақат баданининг кучи ва чиройлилиги учунгина эмас, балки мулкнинг бойлиги ва эҳтиёжи учун ҳам белгилаб қўйилади. Мансаблар ва эҳти-

744

b

c

ромлар ана шу мулккий тенгсизликка кўра тақсималанадилар, бунда низолар учун баҳоналар йўқ. Мулкнинг ҳажмига қараб тўрт синф белгилаб қўйиш зарур, уларга: биринчи, иккинчи, учинчи, тўртинчи номларини ёки бошқача ном бериш керак бўлади. Фуқаролар ё ўз синфларида бўладилар ёки бойиб кетиб ёхуд камбағаллашиб, уларнинг ҳар бирига жос синфга ўтадилар.

- d Бундан ташқари мен, олдинги қонундан келиб чиқадиган қонуннинг яна ушбу турини ҳам ўрнатган бўлар эдим: тўғрироқ номи “ички низо” ёки “адоват” бўлган энг буюк касалликка алоқадор бўлмаган давлатда баъзи фуқаролар орасида ўта камбағаллик ҳам ўз навбатида бойлик ҳам
- e бўлмаслиги керак, чунки камбағаллик ва бойлик ўзаро бир-бирларини барпо қиладилар. Соҳиби қонун ҳам энди камбағаллик ва бойликнинг чегараларини белгилаб қўйиши керак. Камбағалликнинг чегараси, ҳар кимда албатта қоладиган чек ер баҳоси бўла қолсин; биронта ҳукмрон, худди шундай, яхшилик (эзгу иш) ҳақида жон куйдирувчи биронта фуқаро унинг (чек ернинг) ҳеч ким учун камайтирилишига йўл қўймаслиги лозим. Уни ўлчов (меъёр) сифатида қабул этиб соҳиби қонун ўз баҳосидан икки, уч, тўрт марта каттаро қ мулкни олишга йўл қўяди; агар кимдир, ниманидир топиб олибми, бировдан совға сифатида олибми ёки бойиб кетиб, – яъни, шуларга ўхшаш бир ҳолат орқали унда меъёрдан ошиб кетадиган мол-мулк пайдо бўлса, у меъёрдан орттиқчасини давлатга ва ҳомий-худого бериши шарт. Шундай қилиб у яхши шон-шухратга сазовор бўлади ва жазосиз қолади; бу қонунга бўйсунмаганни эса, ҳар бир хоҳлаган одам тутиб бериши мумкин, шунда унга маблағнинг яр ми тегади, қолган ярми эса худолар фойдасига берилади; бундан ташқари айбдор худди шунча маблағни ўз мулкидан бериши шарт бўлади.
- 745

Чек ерни ҳисобга олмай, ҳар кимнинг нимаси бўлса ошқорав равишда қонун назарда тутган одамлар яъни, мансабдор шахслар – соқчилар томонидан ёзиб қўйилади, токи мулкка тааллуқли барча баҳслар осон ва очиқ-равшан бўлсинлар.

b Кейин, бизнинг шаҳримизнинг қаерда жойлашиши борасида (гапирадиган бўлсак), у имконият борича мамла-

катнинг ўртасида бўлгани маъқул. Шаҳарга барча афзалликларни берувчи ерни танлаб олиш керак. Буни фаҳм этиш ва баён қилиш қийин эмас. Шундан кейин мамлакатни ўн икки қисмга бўлиш керак. Аввал Гестия, Зевс ва Афина муқаддас жойларини барпо этиш, уни акропол (қалъа) деб атаб, девор билан ўрали керак; шу ердан бошлаб шаҳарнинг ўзини ҳам, бутун мамлакатни ҳам ўн икки қисмга бўлиш зарур. Бу ўн икки қисм бири хил қимматли бўлмоғи даркор; шунинг учун яхши иермайдонлари кичикроқ, ёмони – катгароқ бўлади. Барча ер чеклари беш минг қирқта бўлади. Уларнинг ҳар бири яна тенг икки ер майдонига бўлинади: яқини ва узоқдагиси. Шу иккита ярим-талиқдан бир ер чеки баргто бўлади. Шаҳарга жуда яқин бўлган ер майдонини, энг четдаги ер майдони билан қўшиб битта чек ер қилиш керак бўлади; шаҳарга яқинроқ ер майдонини жуда ҳам четда бўлмаган ер майдони билан ва шу аснода кейинчиларидан (чек ерлар барпо этиладилар). Икки қисмга бундай бўлишда, биз ҳозир айтиб ўтганимиздай ернинг (тупроқнинг) яхши ёки ёмон сифатига эътибор бериб, шунга кўра ер майдонларини ё катта ёки кичикроқ қилинади.

Фуқароларни ҳам худди шундай ўн икки қисмга бўлиш зарур. Бунинг учун уларнинг мулкани ҳисобга олиниб, уни иложи борича тенг қийматли ўн икки қисмга бўлинади. Кейин, ушбу ўн икки чек ер ўн икки худо ўрталарида бўлинади ва қуръа билан аниқланган ҳар бир қисмни у ёки бу худога бағишлаш ва унинг номи билан аташ керак. Бундай қисм фила деб номланади. Ўз навбатида шаҳар ҳам қолган бутун мамлакат бўлинганидай ўн икки қисмга бўлинади. Ҳар бир фуқарога иккита турар жой ажратилади: бири – шаҳарнинг ўрта қисми яқинида, бошқаси – четда. Шу билан турар жой масаласини тугатса бўлади.

Аммо биз яна ушбуни умуман назарда тутишимиз зарур: ҳозир биз кўрсатиб ўтганимизнинг ҳаммаси биз айтганимиз бўйича амалга оширилишига қачондир қулай фурсат келиши даргумондир. Жамиятнинг бундай тартибига кўнгли тўладиган ва бутун умрлари давомида биз олдин эслатганимиз мулк ва бола туғилишида белгиланган муътадилликка риоя қиладиган ёки олтин ҳамда қонун-

чилик таъқиқлаган ҳамма нарсадан воз кечадиган одамлар топилиши қийин бўлса керак. Бундай таъқиқларнинг албатта бўлиши барча олдин айтилганлардан аниқ равшандир. Бунинг устига яна мамлакатнинг ва шаҳарнинг ўртадаги ҳолати, турар жойларнинг айланма жойлашиши! Буларнинг ҳаммаси тушлар ҳақидаги ҳикояга ёки давлат ва фуқароларнинг мумдан сунъий ясалган ҳайкаларига ўхшайди.

б Маълум бир маънода биз айтганларимизнинг ҳаммаси – унча ёмон эмас; аммо яна бир бор ушбуларни ўйлаб кўришимиз керак. Соҳиби қонун бизга ушбу сўзлар билан қайта мур ожаат этиши мумкин: “Дўстларим, бу эътирозларнинг маълум бир ҳаққонияти мендан гўё яширин қолди, деб ўйламам. Аммо мен, энг адолатли келажакнинг ҳар бир қо раамасида энг зебо ва ҳаққонийдан ҳеч нарсани тушириб қолдириб бўлмайди, деган фикрдаман; бу биз интилишимиз лозим бўлган нарсага бир намуна бўлиб хизмат қилади. Агар у ерда амалга ошириб бўлмайдигани учраб қолса, у ҳолда албатта ундан ўзимизни тортишимиз ва уни бажаришга интиласлигимиз керак. Аммо, бошқа ҳолларда, маълум нарсага энг яқин ва ўз табиатига кўра унга қардош нарсани амалга оширишга ҳаракат қилмоқ зарур. Демак, соҳиби қонунга унинг барча ниятларини амалга оширишига имконият бериш керак. Аммо, кейинчалик у билан биргаликда унинг айтганларидан нималар фойдали, қонунчилик учун нималар жуда кескин эканлигини кўриб чиқиш даркор. Негаки, ҳатто энг нўноқ ҳунарманд ҳам, эслатишга арзигулик бирор нарсани яратишга ният қилаётиб ишнинг моҳияти билан доимо мослашиб туриши керак”.

с Энди, биз қарор қилган ўн икки қисмга бўлишнинг маъноси нимада эканлигини диққат билан кўриб чиқишимиз керак бўлади. Чунки, ушбу ўн икки қисмнинг ичида кўп бўлимлар, ҳамда, шу охириларида уларнинг табиий асари сиф атида келиб чиқадиган нарсалар бор. Шу тариқада биз беш минг қирқ сонигача борамиз. Бу бўлимлар ушбулардир: фратриялар, демалар, комалар ва турли ҳарбий қисмлар; бундан ташқари яна бундай бўлимлар: танга, оғирлик ҳамда суюқ ва қуруқ жисмлар ўлчови. Қонун

буларнинг ҳаммасининг ўзаро келишиши ва мутано сиб-
лигини ўрнатиши керак.

Бу борада, ҳатто рўзгор буюмларининг миқдори белги-
ланаётганидаги ўзаро маломатлар ва сохта ҳасилиқдан
қўрқмаслик зарур. Умумий қоидага риоя қилиб, сонларга
қўра тақсимот ва сонлар муносабатининг турфа хиллиги 747
бу маъқум сонларга ёки ўзуналик, чуқурлик, товушлар ва
тўғри, юқори ва пастга ёҳуд айланма ҳаракатга тааллуқ-
лими, барибир, ҳамма нарса учун софойдали, деб ҳисоблаш
керак. Соҳиби қонун буларнинг ҳаммасини назарда тути-
ши ва барча фуқароларга уларнинг кучи етганича бу тар-
тиботлардан чекинмасликни амр қилиши зарур. Зеро, ҳўжа-
лик учун, давлат учун, ниҳоят, барча санъатлар учун ҳеч
нарса, сонлар (рақамлар) билан шуғулланишчалик муҳим
эмас ва ҳеч қандай илм-фаннинг тарбиявий кучи унчалик
бўлолмайди. Энг асосийси, бу машғулот илоҳий санъат қўма-
ги билан табиатан уйқусираган ва бетаъсир одамларни
уйғотади ва уларнинг табиатига қарши уларни таъсира-
нувчи, фаҳми ва зеҳни этади. Агар бошқа қонунлар ва
машғулотлар ёрдамида бу илмни ўз манфаати учун ўзлаш-
тириб олишга интилаётганларнинг диларидан бойлик ор-
ттиришга бўлган нолайиқ эҳтиросни қувиб чиқариш мум-
кин бўлганида, бу энг гўзал ва мақбул тарбия воситаси бўлар
эди. Акс ҳолда ҳижмат ўрнига сезилмаган ҳолда, ҳозир мис-
рликлар, финикияликлар ва бошқа кўп халқлардаги каби
фақатгина муғомбирлик пайдо бўлади. Улар, ё бошқа бир
нолайиқ машғулотлар ва ҳирслар ёки улардаги лаъқатсиз
соҳиби қонунлар ёҳуд уларнинг бошга тушган машаққат-
лар ёки, ниҳоят уларнинг табиатлари (фитратлари) ўзи
шундайлиги туфайли шундай бўлиб қолганлар.

Мегила ва Клиней, бир (хил) жойлар энг яхши ёки ёмон одам-
лар туғилишлари билан бошқаларидан устунроқ бўлиши биз-
дан яширин қолмаслиги лозим. Ва маҳаллий шароитларга мос
кемайдиган қонунларни жорий этиш ҳам мумкин эмас. Баъ-
зи жойларда турли ҳаво оқимлари ва жазирама иссиқ одам-
ларни ҳалати ва ом адсиз қилди-ку, бошқа тамо ндан, об-ҳаво-
нинг намлиги ва ўсимликлар (наботот) баданни гоҳ яхши, гоҳ
ёмон қилибгина қўймайди, балки буларнинг ҳаммаси дил (руҳ)га
ҳам таъсир этадилар. Ер юзидан, қандайдир илоҳий насим се-

зиладиган ерлар энг афзал ерлардир; бу ерлар (жойлар) – қадимдан шу ерда яшовчи аҳолига марҳаматли генийлар еридир (бу ерда яна бир маъно: генийлар тақдиридаги ерлар - тарж.); қаерда бу бўлмаса, у ерда ҳамма нарса аксинча бўлади. Оқил соҳиби қонун, бунга эътибор бериб, қонунарни худди шундай ўрнатиш инсон кучи етадиган даражада ҳаракат қилиб кўради. Клигний, сен худди шуни қилишинг керак бўлади, чунки, агар сен мамлакатта аҳолини жойлаштирамоқчи бўлсанг, аввало шунга эътибор беришинг зарур бўлади.

Клигний. Сенинг сўзларинг афиналик, ажаб зебо сўзлар. Мен худди шундай қиламан.

Наиунавӣ (яде-ал)
давлатни ташк ил
эттиш: маъсаблар,
фуқаролар
тарбияси ва ҳаёт
тарзи

Афиналик. Ҳозиргина айтиб ўтил-
ганлардан сўнг сен бу давлатда мансаб-
ларни ўрнатишга киришишинг керак
бўладиганга ўхшайди.

Клиний. Ҳа, шундай.

Афиналик. Давлат ободончилиги-
га икки нарсат ааллуқли: биринчидан,
мансаблар ва мансабдорларни тайинлаш, яъни, уларнинг
сони (миқдорини) ва мансабга қўйиладиган усулни аниқлаш; ик-
кинчидан, ҳар бир мансаб қандай қонунлар бўйича иш
олиб боришини белгилаш ва бу қонунларнинг сони ва си-
фатини аниқлаш. Аммо, бу танловни (саралашни) ўтка-
зишдан олдин бир оз тўхтаб оламиз ва бунинг муносабати
билан лозим бўлган фикрни билдираимиз.

Клиний. (Аниқроқ гапир) қандай фикр?

Афиналик. Ушбу (фикр): ҳаммага равшанлиги, қонун-
чилик – буюк иш. Аммо, яхши тартибот берилган давлат,
яхши ўрнатилган қонунлар устидан яроқсиз ҳокимиятни
қўядиган бўлса, у ҳолда бу қонунлар ҳеч қандай фойда кел-
тирмайдилар ва анча қулғили ҳолат юзага келади; янада
ёмонроғи, давлат учун у жуда улкан зарар келтиради ва
уни ҳалокатга олиб боради.

Клиний. Албатта.

Афиналик. Дўстим, худди шу хавф ҳозир сезинг дав-
лат тартиботинг ва давлатингга журуж қилмоқда, деб та-
саввур қилайлик. Шунинг учун, сенга айтсам, ҳукумат ман-
сабларига интилаётган шахслар, ўзларининг ҳам, насл-
насабларининг ҳам болаликдан бошлаб то сайланиш вақ-
тларигача қилган (эзгу ишларига) етарлича далолатлар тақ-
дим этсинлар. Ўз навбатида бўлғуси сайловчилар ҳам
қонунлар руҳияти бўйича яхши тарбияланган бўлишлари
зарур, токи, танбеҳ ёки маъқуллаш йўли билан ҳар бир

d сайланувчи ни кўрсатган хизматига кўра, ё сайласинлар ёхуд рад этсинлар. Яқиндагина бир жойга йиғилган, бир-бирларини билмайдиган, бунинг устига тарбиядан ҳам маҳрум одамлар хатосиз равишда мансабдор шахсларни сайлай оладиларми?

Клиний . Бу деярли мумкин эмас.

Афиналик . Аммо, айтадиларку, мусобақалар пайтида баҳоналар унчалик ҳам қабул бўлавермайди. Сен билан бирга биз ҳам қозир шундай йўл тутишимиз зарур. Сўзларинга қараганда сен крит халқига яна бошқа тўққиз шахс билан Биргаликда янги манзилгоҳнинг давлат тузумини ўрнатиш тўғрисида ҳамжўрлик қилишга ваъда бергансанку. Мен эса сенга ушбу суҳбатда ёрдам беришга ваъда қилганман . Шунинг учун ўз нутқимни тугалланмай қолишини истама с эдим: бундай бир ҳолатда бесамар у (нутқ) адашиб юрарди ва бутунлай шаклсиз бўлиб туюларди.

752

Клиний . Ажнабий (биродар). Ажойиб сўзлар!

Афиналик . Фақат айтибгина қолмай, мен кучим етганча уни амалга ҳам оширмоқдаман.

Клиний . Кел, қандай гапираётган бўлсак, шундай йўл тутайлик.

Афиналик . Агар худога хуш келса ва агар биз ўз қарилгимизни енга олсак, шундай бўлақолсин.

b

Клиний . Худога маъқул бўлса ажаб эмас.

Афиналик . Дарҳақиқат, шундайга ўхшайди. Демак, худонинг раъйи бўйича, ушбуларни айтиш зарур...

Клиний . Нимани?

Афиналик . Бизнинг қозирги давлатимиз мардона ва жасур т-артибот топади.

Клиний . Қайси маънода? Ҳозир сен нимани назарда тутмоқдасан?

Афиналик . Тажрибасиз одамлар учун, ҳозир ўрнатилган қонунларни қачонлардир қабул қилишларини хоҳлаб, биз енгилгина ва қўрқмай қонунлар ўрнатаётганимиз! Аммо Клиний, ҳар қандай одамга, майли у жуда донишманд бўлмаса ҳам, ушбу нарса ҳар ҳолда равшандир: одамлар, улар қандай бўлсалар-да – аввалига қонунларни осонликча қабул қилмайдилар. Агар биз улар билан бу вақтга, (яъни) бу қонунларни тотиб кўрган уларнинг фар-

c

зандлари то катта бўлгуналаригача ва улар то давлат сайловларида қатнашмагунларигача бир га бўлсак, у ҳолда, биз айтаётганларимизнинг ҳаммаси амалга ошганида – агар бу қандайдир тарзда меъёрига етадиган даражада рўй берса, – меннингча, бундай тарбияланган давлатга келажакда мустақкам барқарорлик таъмин этилган бўлади.

Клиний. Бу асосли далил.

Афиналик. Шундай қилиб, кўрайлик-чи, бу мақсад учун етарли воситани биз топа олармикинми. Мен, Клиний шуни тасдиқлайманки, бошқа критлилардан устун равишда кносликлар, манзилгоҳ этаётганлари мамлакат учун нафақат покловчи қурбонлар қилишлари зарур, балки яна, асосий давлат мансаблари мустақкам ва энг яхши бўлишлари учун барча сарф-ҳаракатларини ишга солишлари даркор. Бошқа мансабларга келсак, бу ерда иш оддийроқдир. Биз аввало жуда сиёҳчилик билан қонулар қўриқловчиларини сайлашимиз керак.

Клиний. Бунинг учун нима кўрсаткич ва асос бўла олади.

Афиналик. Мана бу: эй Крит фарзандлари, мен шуни тасдиқлаб айтаманки, кносликлар ўзларининг бошқа кўп давлатлардан нисбатан катталиклари туфайли қолган кўчиб келганлар билан биргаликда улардан ва ўз ораларидан ҳаммаси бўлиб, ўттиз етти одамни сайлашлари керак, улардан ўн тўққизтаси – кўчиб келганлардан, қолганлари эса – Кноснинг ўзидан бўлсин. Бу охиригиларини кносликлар сенинг давлатинга берсинлар; сен ўзинг ҳам шу манзилгоҳ фуқароси ва шу ўн саккизларнинг бири бўласан. Кносликлар, ё ўз масалақларига кўра, ёки меъёрдаги босимга ён босиб шундай қиладилар.

Клиний. Ажнабий (Биродар), нима сен ва Мегилл бизнинг давлат қур илишимизда қатнашимиз айсиизларми?

Афиналик. Афиналиклар, Клиний, ўзларини мағрур тутадилар; Спарта ҳам мағрурдир. Бундан ташқари улар бу ердан узоқдалар. Сенинг ишларинг яхши бормоқда, бошқа кўчиб келганларда ҳам худди сендагидек. Шундай қилиб, ҳозирги шароитда ишларни қандай қилиб ўрнига қўйиш ҳақида гапириш керак бўлади.

Вақт ўтиши билан давлат тузуми мустаҳкамлангач, мансабдор шахсларни сайлаш тахминан қуйидагича бўлади. Давлат мансабдор шахсларини сайлашда ким қурол-ярроғ олиб юрса – отлик ёки пиёдалар – ва ўз ёшига қараб қайси қисмда бўлишига қараб, урушда иштирок этган бўлсалар, ҳаммалари қатнашадилар. Сайловлар давлат энг катта эҳтиром кўрсатадиган ҳарамда ўтказиладилар. Ҳар бир одам худого қурбонлар келтириладиган ерга тахтача келтириб қўяди, унда сайланувчининг исми шарифи, фила ва у аъзо бўлган дем номини ёзиб қўяди; худди шу равишда ўзининг ҳам исмини ёзиб қўяди. Агар кимгадир тахтача унинг ниятидай ёзилмаган бўлиб туюлса уни майдонга олиб чиқиб қўяди, майдонда тахтача ўттиз кунгача туради. Мансабдор шахслар, асосий деб тан олинган уч юзтагача тахтачани сайлаб олиб уларни фуқароларга кўрсатадилар. Фуқаролар шу уч юзтадан яна ўзлари хоҳлаганларини сайлайдилар. Улардан иккинчи марта юзтасини сайлаб олиб яна ҳаммага кўрсатадилар. Учинчи марта шу юзта ичида бўлганлар учун ким-кимни хоҳласа ўшанга, овоз беради, фақат бу сафар қурбонлик қилинган ҳайвонларнинг ичак-чавоқлари устида қасам ичиб кейин сайлайдилар. Энг кўп овоз олган ўттиз еттита одам давлат ҳукмдорлари бўладилар. Айтнинг-чи Клиний ва Мегилл, бизнинг давлатимизда кимлар мансабдор шахсларнинг сайловларига раҳбарлик қиладилар ва докима-сияни ишлаб чиқадилар? Биз тушунамиз-ки, шу тарзда бири-ичи марта бир бутун бўлаётган давлатда мансабдор шахслар сайланганларигача қандайдир раҳбарлар бўлишлари керак. Шу аснода, улар шунчалик эмас, балки фаол шахслар бўлишлари лозим. Мақол борки, бошланиш – ҳар қандай ишнинг ярмидир ва биз ажойиб бошланишга мақтовлар изҳор қиламиз. Бизнинг бу ҳолатимизда эса, бошланиш – яримдан кўпроқдир ва бу ажойиб бошланишни лойиқ даражада мақташ ҳеч кимнинг қўлидан келмайди.

Клиний. Сен мутлақо ҳақсан.

Афиналик. Биз буни тушунар эканмиз, бу масалани ҳал қилишга олиб борадиган воситаларни ўз-ўзимизга равшанлаштирмай туриб унинг хусусида сукут сақлаб бўлмайди. Мен кўп нарсани айтолмайман, аммо ишларнинг

ҳозирги аҳволида фойдали ва зарури бўлган бир ҳолатни айтиб ўтишим керак.

Клиний . Бу ўзи нима?

Афиналик . Мен шу нарсани тасдиқлайманки, биз асос солмоқчи бўлаётган давлатнинг, бу манзилгоҳга асос солаётган давлатдан ўзга отаси ва онаси йўқдир. Манзилгоҳ ва асос солувчи давлат орасида кўпинча, – бу кейин ҳам бўлаверадими, – анчагина фарқланишлар бўлиши менга яхши маълумдир. Аммо шунда (ҳам) бизнинг давлатимиз худди болакайдай, гарчи ота-онасидан қандайдир фарқланишлари бўлсада, ўзининг ҳозирги тарбиясининг барча мураккабликларига қарамай уларни севади, ота-онаси ҳам уни севадилар. У ўз қариндошлари олдидан югуриб боради ва уларда ўзига иттифоқчилар топади. Мен тасдиқлайманки, янги давлатга бўлган ғамхўрликлари туфайли кносийликларда иш худди шундай бўлади. Мен ҳозиргина айтилганни яна қайтараман, зеро ажойиб-зебо нарсани икки марта қайтариш фойдалидир. Кнослилар оқсоқолларни ва кўчиб келганлар (колониистлар) орасидан юзтадан кам бўлмаган, имкон борича энг яхши одамларни сайлаб, буларнинг ҳаммаси ҳақида биргаликда ғамхўрлик қилишлари зарур. Кнослиларнинг ўзларидан ҳам бошқа юзта одамни сайлашлари керак. Мен тасдиқлаб айтаманки, улар янги давлатга бориб, мансабдор шахслар тайинлашлари ва қонунларга мувофиқ равишда текширилишлари ҳақида ғамхўрлик қилишлари зарур бўлади. Шундан кейин кнослилар Кноста қайтадилар, янги давлат эса, мустақил равишда ҳаёт кечириш ва фаровон бўлишга интилади.

Бизга ҳозир ҳам, кейин ҳам ўттиз еттита мансабдор шахс шу усулда сайлансинлар. Улар аввало қонунларнинг қўриқчилари (ниго ҳбонлари) бўладилар, кейин, ҳар бир фуқаро мансабдор шахслар ахбороти учун ўз мулкларини кўрсатиб ёзган – биринчи синф учун тўрт минадан, иккинчи синф учун уч минадан, учинчи синф учун икки минадан ва тўртинчи синф учун бир минадан ташқариси – ёзувларнинг сақловчилари бўладилар. Агарда кимдир ёзувда кўрсатилган идан ортиқ (мулк) олган бўлса, у ҳолда шу ортиқчаси давлат фойдасига мусодара қилинади. Бун-

дан ташқари, хоҳлаган одамнинг харид қилган одам ус-
тидан маҳкама иши уйғотиши мумкин бўлади; бу эса асло
шухрат келтирмайди, аксинча, агар бу одам нафсоният-
ни деб қонунларни менсимаган бўлса шармандаликка олиб
боради. Ҳар қандай хоҳлаган одам, унинг шармандалар-
ча ҳирсга берилганини ёзма равишда кўрсатиб, қонунлар
755 нигоҳбонлари ҳузурларида суд маҳкамасига жалб этиши
мумкин. Жазога ҳукм қилинганида у умумий мулкдаги ўз
улушидан маҳрум бўлади; агар давлатда қандайдир қай-
та бўлиш ўтказилса, у биринчи марта қуръа бўйича олган
чек еридан бошқа ундан (қайта бўлишдан - тарж.) ўз улу-
шини олмайди; айбдорнинг номи унинг бутун умри даво-
мида, ҳар қандай хоҳловчи ўқиши мумкин бўлган ерга ёзиб
қўйилади.

Қонун нигоҳбони ҳокимиятда йигирма йилдан кўп тур-
маслиги зарур; бу мансабга эллик ёшдан кам бўлганлар
сайланмайдилар. Агар олтимиш ёшли одам сайланадиган
бўлса, у фақат ўн йил ҳукм юритади ва шундай ҳисоб би-
лан кейин ҳам шу йўсинда, демак, етмиш ёшдан ошган-
b лар, бу ёшда улар бу мансабни эгаллай олмасликларини
назарда тутишлари керак.

Қонунлар нигоҳбонлари ҳақида ҳозирча шу учта талаб
билан кифояланамиз. Қонунчиликнинг ривожланиши би-
лан бу шахслар олдида ҳозир кўрсатилганларидан бошқа
янги масалалар пайдо бўладилар ва улар бу масалалар-
нинг ҳал қилиниши тўғрисида ғамхўрлик қилишлари ке-
рак бўлади.

Энди, бошқа мансабдор шахсларни сайлаш масаласи-
га ўтайлик. Кўрсатиб ўтилган шахслардан кейин стратег-
ларни (қўмондон, саркардаларни) ва уларнинг ҳарбий иш-
даги ёрдамчиларини: гиппархлар, филархлар ва пиёда қис-
c млар бошлиқларини сайлаш керак бўлади; бу охирилари-
ни таксиарх деб аташ муносиб бўларди, кўпчилик уларни
шундай деб атайдилар ҳам. Қонун нигоҳбонлари фуқаро-
лар орасидан стратеглар мансабига сайлайдилар. Ҳарбий
ишга тааллуқли ҳамма одамлар шу онда ва олдин ҳам
кўрсатилган одамлардан сайлаш ҳуқуқига эгалар. Агарда
d кимдир, қонунлар нигоҳбонлари кўрсатганларидан яхши-
роқ одамни кўрсата олса, қасамёд қилиб уларнинг ўрнига

бошқасини (номзод) қилиб кўрсатиши мумкин. Қўл кўтариш йўли билан овоз берилганда иккитасидан қайси бири кўпроқ овоз олса ўша сайланувчи сифатида кейинги овоз беришга қўйилади. Энг кўп овоз олган уч киши ҳарбий ишнинг стратеглари ва ҳомий (ғамхўр)лари бўладилар, аммо улар ҳам қонунлар нигоҳбонлари каби доки масияддан ўтадилар. Сайланган стратеглар ўзлари ҳар бир фила учун биттадан, ўн иккита таксирхларни танлаб (сайлаб) оладилар. Бу ерда ҳам, худди стратегларни сайлагандаги каби бошқа шахсларнинг номзоди ни кўрсатиш мумкин бўлади. Бунда ҳам худди ўшандай қўл кўтариш йўли билан овоз берилди ва охири қарор қабул қилинади. Пританлар ва кенгаш сайланмасдан аввал, қонунлар нигоҳбонлари энг муқаддас ва маъқул жойда бу йиғин (мажлис)ни чақирадилар, оғир қуролланганлар, отлиқлар ҳамда бошқа ҳамма жаангчилар айрим-айрим жойлаштириладилар. Стратеглар ва гиппархлар учун барча фуқаролар қўл кўтариш йўли билан овоз берсинлар; таксирхлар учун эса фақат жалқон кўтарганлар; филархларни суворийлар сайлай қолсинлар. Стратеглар ўзлари учун енгил кур оланганлар, тийрандозлар ёки бошқа турдаги қўшинлар устидан кўмондонларни ўзлари тайинласинлар.

756

Бизга яна гиппархларни тайинлаш масаласи қолади. Стратегларни кимлар номзод қилиб кўрсатсалар, ўшалар гиппархларни ҳам кўрсатсинлар; сайлаш ва шу мансабнинг ўзига қўшимча номзодлар кўрсатиш ҳам стратегларни сайлашдаги каби бўлсин. Отлиқлар (суворийлар) пиёдалар ҳузурларида улар кўриб турганлар ида қўл кўтариш йўли билан овоз берсинлар. Энг кўп овоз олган иккитаси суворийлар кўмондонлари бўлсинлар. Агар қўл кўтаришда бирор ноаниқлик пайдо бўлса, қайта овоз бериш мумкин бўлади. Агар учинчи марта ҳам ноаниқлик бўлса, ҳар бир айрим ҳолда кимлар овоз беришга раҳбарлик қилган бўлсалар ўшалар ишни ҳал қилсинлар.

b

Кенгаш ўттиз дюжина (30x12- тарж.) аъзодан иборат бўлсин. “Уч юз олтмиш” сонни қулай бўлинишга мойилдир. Бу сонни тўрт қисмга, ҳар бири тўқсонгадан бўлган қисмга бўлиб, фуқароларнинг тўрт синфининг ҳар бири кенгашнинг тўқсонга аъзосини сайлашларини қарор қиламиз.

- Аввало, ҳамма аҳоли олий синф вакиллари сайлаши зарур ; бўйсунмаган (одам)га белгиланган жазо берилади. Овоз Берилганидан кейин сайланганларнинг исмлари ёзиб қўйилади. Эртасига иккинчи синф вакиллари сайлайдилар, бу сайлов ҳам олдинги кундаги тартибда ўтади. Учинчи кун ҳамма хоҳловчилар учинчи синф вакилларига овоз берадилар, аммо биринчи учта синфга бу мажбуран бўлади, тўртинчи синф, энг паст синф сифатида, агар бу синфнинг фуқароси овоз беришни хоҳламаса, жазодан озод қолади. Тўртинчи куни ҳамма тўртинчи, энг паст синф вакиллари учун овоз беради; аммо, агарда тўртинчи ёки учинчи синф фуқароси овоз беришни истамаса, у жазоланмайди. Овоз беришга қатнашмаган биринчи ва иккинчи синф фуқаролари жазоланишлари керак: иккинчи синфга мансублар – биринчи жазодан уч баробар кўпроқ жазо, биринчига мансублар – тўрт баробар кўпроқ. Бешинчи куни мансабдор шахслар барча фуқаролар эътибори учун сайланганлар рўйхатларини намойиш этадилар.
- Биринчи мартабадаги жазонинг такрорланиши қўрқуви остида ҳар ким яна улардан бири учун овоз бериши керак. Шу тарзда ҳар бир синфдан бир юз саксон одам сайланганида уларнинг ярми қуръа ташлаш йўли билан бар-тараф этиладилар, қолганлари эса шу кенгаш аъзолари бўлиб қоладилар.

Шу тарзда ўтказилган сайловлар мутлақ ҳукмдорлик (монархик) билан демократик тартибот орасини эгаллайдилар: давлат тартиботи умуман ҳамма вақт ўрталикни тутishi керак. Куллар ҳеч қачон хожаларнинг дўстлари бўлмайдилар, худди шундай, (ҳеч нарсага) арзимас, тубан одамлар номусли одамларга дўст бўлмайдилар, гарчи улар эътиром бўйича тенг мансабларни эгалласаларда. Зеро, агар зарурий меъёрга риоя қилинмаса, тенг бўлмаганлар учун тенглик тенгсизлик бўлиб қолар эди. Шу икки сабаб билан давлатлар ўзаро низолар билан тўлиб-тошадилар. Тенглик дўстликни пайдо қилади, деган қадимги мақол ҳаққонийдир: бу, ҳам жуда тўғри ҳам чиройли айтилган. Аммо, қандай тенглик бундайин кучга эга эканлиги унча равшан эмас ва бу ҳолат бизни кўп ноқулай аҳволга солиб қўяди. Тенгликнинг икки хили бор: улар бир

хил номда бўлсаларда аммо аслида кўп томонлари билан бир-бирларига деярли қарама-қаршидирлар. Бу икки хилдан биринчисига, қуръа ёрдамида унинг тақсимотини бошқариб, ҳар қандай давлат ва ҳар қандай соҳиби қонун фахрли ўринни бериши мумкин: ўлчов, оғирлик, сонлар тенглиги шундайдир. Аммо ҳар қандай одамга энг ҳаққоний ва энг яхши тенгликни пайқаш қийин кечади, зеро бу – Зевс мулоҳазасидир. Одамларга у жуда кам берилади; аммо давлатга ва хусусий шахсларга ажратилганлиги учун ҳамма эъгулик (яхшилиқ)ларни барпо этади. Унинг табиатига нима монанд бўлса ўшани тўхфа этиб, каттага у каттароқ, кичикка кичикроқ ажратади. Энг хайрли ишлар, яхшилиқлар қилувчи одамларга у алоҳида катта ҳурмат кўрсатади; қарама-қарши эса – яхшилиқлар ва тарбияда кам даражага эришган одамларга кўрсатилади. Ҳар қилмга у (тенглик) оқилона ўзига лойиқ нарсани тўхфа этади.

Бизда давлат тартиботига тааллуқли барча нарсаси доимо адолат билан мос келади. Биз Клиней, энди ўсиб келаётган давлатимизни назарда тутиб, ҳозирнинг ўзидаёқ шу тенгликка интилишимиз керак. Агар қилмдир, қачонлардир бошқа давлатни қурадиган бўлса, у ҳам тиранларни – битта ёки унча кўп бўлмаганларни ва халқ ҳоқимиятини эмас, худди шуни – адолатни доимо назарда тутиб қонунлар нашр этиш керак бўлади. Ҳар бир айрим ҳолда табиатга кўра тенг бўлмаганлар учун ўрнатиладиган тенглик ҳақидаги ҳозиргина айтилган бизнинг фикримиз худди шундан иборатдир.

Ҳарқалай, ҳар қандай давлат, агар маълум миқдорда ички тўлқинланишлардан нари бўлишни истаса, ўз номини биринчисидан олган тенгликнинг бошқа бир хилдан ҳам фойдаланиши зарурдир. Зеро, ахлоққа мос келадиган андишаллик маъқул адолатга хилоф равишда амалга оширилаётганида изчил баркамолликнинг бузилиши бўлиб қолади. Шунинг учун кўпчиликнинг норозилиги натижасида қуръа ташлаш йўли билан тенгликни қўллаш зарур бўлади, яна албатта худди ва яхши тақдирдан, олий адолат нуқтаи назаридан улар қуръа ташлашни тартибга келтиришларини илтижо қилмоқ керак. Тенгликнинг ик-

кала хизидан шу йўсинда фойдаланиш керак; аммо, тасодиф бошқарадиган хилларидан иложи борича камроқ фойдаланиш зарур.

- б** Дўстлар, агар ўзини сақлаб қолишни истаса, давлат албатта шундай йўл тутиши даркор. Денгизда сузиб бораётган кема кечаси ҳам, кундузи ҳам доимий қўриқланиб туришга муҳтож бўлганидай, давлат ҳам турли найрангларга дучор бўлиш хавфи билан, бошқа давлатларнинг жўшқин сиқуви орасида ўз йўлидан боради. Шунинг учун тонгдан то тунгача, тундан тонггача толиқмай ҳокимлар ҳокимлар билан алоқада бўлишлари ва нигоҳбонлар нигоҳбонларни алмаштириб туришлари даркор. Оломон ҳеч қачон бунга тезда эриша олмайди. Албатта, кенгаш аъзоларининг кўпчилиги кўпроқ вақтни ўз ишлари билан ўтказишлари ва ўз хўжаликларини тартибга келтиришлари учун имкон бўлиши зарур. Аммо, уларнинг ўн иккидан бир қисми, ўн икки ойга мос равишда нигоҳбонликда туришлари керак. Шунда улар чет эздан келган ҳар бир одам ва ёки ўз давлатининг фуқароси хизматига тайёр бўлардилар, агар у бирор нарса ҳақида хабар беришни, ёхуд аксинча, бир давлатнинг бошқа давлатларга жавоб бериши керак бўлган нарсалардан бирини билиш, ёки улардан жавоблар олишни хоҳласа. Улар айниқса, давлат ичида турли баҳоналар билан пайдо бўладиган тўқинланишларнинг олдини олишлари керак бўлади; улар пайдо бўлганларида давлат иложи борича тезроқ уларни бартараф этишга ҳаракат қилиши зарур. Шунинг учун давлатнинг олий ҳукмдорлари, қонулар томонидан ўрнатилган ҳамда зарурати фавқулодда, ногоҳ пайдо бўлувчи мажлис (йигин)ларни чақиритиш ва тарқатишнинг доимий ҳуқуқига эга бўлишлари даркор. Буларнинг ҳамма сига кенгашнинг ўн иккинчи қисми масъул, ўн бир қисмининг бошқалари эса йилнинг бошқа қисм (вақт)ларида дам олсинлар. Кенгашнинг ўн иккинчи қисми бошқа ҳокимлар билан биргаликда давлатни қўриқлаб турсинлар.
- е** Шаҳар учун ушбу тартиботлар етарли бўлса керак. Мамлакатнинг қолган барча жойлари ҳақидаги ғамхўрлик ва ундаги тартиб қандай бўлмоғи даркор? Шаҳар ўн икки қисмга бўлинганидан кейин бутун мамлакатни ҳам ўн икки қисмга бўлиш маъқул эмасми? Йўллар, турар

жойлар, бинолар, лима налар, бозор, чашмалар ҳамда муқаддас ер майдонлари, ҳарамлар ва шунга ўхшаш барча нарсалар устидан қандайдир назоратчилар тайинлаш керак эмасми?

Клиний. Албатта, зарур.

Афиналик. Ҳарамларда кузатувчилар, мубадлар ва мубад аёллар бўлишлари кераклигини айтиб ўтишимиз зарур. Йўллар, бинолар (қурилишлар) ва уерларда тартиб сақлаб туриш (ишларига) келсак, – одамлар ва ҳайвонлар шаҳар ичида ва шаҳар атрофида зарарлар келтирмасликлари ва давлатда ҳамма нарса маъқул бажарилиши учун, – уч турли мансабдор шахсларни ҳозиргина айтиб ўтилганига – астиномлар деб аталувчиларни, бозор назорати учун – агораномларни, ҳарам (ибодатхона)лар учун – мубадларни сайлаш лозимдир. Агар баъзи оилаларда мубадлик лавозими ворисий бўлса ва эркак авлодлар ёки аёл авлодлар бўйича ўтади ган бўлса, бутартибни бузмаслик даркор. Лекин, янги асос солинаётган давлатда албатта, башарти жуда камчиликда бўлмаса, ҳаммада ҳам шундай бўлиши даргумон. Шунинг учун улар тайин этилмаган бўлсалар, ибодатхона хизматларини бажаришлари учун мубад ва мубад аёлларни тайинлаш керак. Уларни тайинлаш қисман сайлов билан, қисман қуръа ташлаш йўли билан ўтказилади. Бу ҳолда халқ ва унга мансуб бўлмаганлар, мамлакатнинг ҳар бир қисми ва ҳар бир шаҳарида, имкони борича кўпроқ ҳамжиҳатликка эришиши учун бир-бирлари билан дўстона бирлашадилар. Мубадларга келсак, бунга қуръа ташлаш йўли билан илоҳий тақдирга топшириб, ўзига маъқул бўлганларни танлаш (сайлаш) имконини худонинг ўзига бериш зарур. Аммо, кимга чек тушган бўлса ўшани ҳар сафар докimas ия этиш ва унинг бадан саломатлиги ҳамда туғилишининг қонунийлигини, бундан ташқари, глюкоза тўшак мевасими, қотилликдан тозами ва унинг ўзи ёки отаси ёки онаси бошқа шунга ўхшаш илоҳий тартиботлар (чекларасидан) ўтиб кетганини текшириш керак. Барча илоҳий нарсалар борасида Делфлардан қонунлар олиш керак ва бу қонунлар учун таъбирчиларни тайинлаб улардан (қонунлардан – тарж.) фойдаланиш зарур. Ҳар бир мубадий ушвон (жоҳин-

лар унвони бир йиллик бўлиши зарур, ундан асло кўп эмас. Муқаддас қонунарга кўра ва маъқул равишда ибодатни ўтказишни ким хоҳласа, бизда у олтмиш ёшдан кам бўлмаслиги керак. Худди шундай қонун мубадлар борасида ҳам бўлгани тузук.

Ҳар бир тўрт фила тўрт таъбирчини уч мартадан сайласинлар, ҳар сафар ҳар бир филидан биттадан. Энг кўп овоз олган учтаси докимасиядан ўтадилар: ҳар бир учликдан биттаси сайлаб олганини учун тўққизтасининг ҳаммаси Делфага юбориладилар. Бу докимасия ва таъбирчига зарурий бўлган ёш худди мубадлардагидай бўлсин, аммо улар умрбод таъбирчи бўлиб қоладилар. Чиқиб кетганининг ўрнига, у қаердан бўлса, ўша тўрт фила бошқарини сайласинлар.

760 Олий синфлардан, катта ҳарамлар учун учта, кичикларни учун – иккита, энг камтарлари учун битта хазинабонни сайлайдилар. Улар муқаддас хазина, муқаддас ер майдонлари ва улардан келадиган даромадларни бошқардилар ҳамда уларни ижарага бериш ваколатларига эга бўладилар. Хазинабонларни сайлаш ва докимасияси худди стратеглардаги каби бўлсин. Ҳарамлар борасидаги тартиб шундай бўлади.

Иложи борича, ҳеч нарса назоратсиз қолмасин. Шаҳар устидан назорат ва ғамхўрликни стратеглар, таксиархлар, гиппархлар, филархлар, пританлар ҳамда астиномлар ва агораномлар томонидан улар маъқул сифатда сайланган ва тайинланганларидан кейин бошқарилади. Бутун мамлакат қуйидагича қўриқланади: унинг ҳаммаси имжони борича тенг майдонларга бўлинади. Ҳар бир фила қуръа бўйича битта ер майдонини олади; ҳар йили фила бешта агораном ва нигоҳбонларни етказди. Бу бештанинг ҳар бири ўз филасида йигирма беш ёшдан ёш бўлмаган ва ўттиздан катта бўлмаган ўн иккита ёш йигитни сайлаб оладилар; қуръага кўра ҳар бирига бир ойдан бутун мамлакат ер майдонлари улар орасида тақсимланади, токи, уларнинг ҳаммаси бутун мамлакат билан тажрибада танишишсин ва билим олсинлар. Бошқарув ва назорат, кузатувчилар ва бошлиқларга икки йилга топширилади. Аввалида қуръа бўйича қандайдир ер майдо-

нини олиб, уни улар ҳар ойда қўшни майдонга айлана бўйича чапдан ўнгга, – бунда ўнг шарқ бўлади, нигоҳбонлар бошлиқлари раҳбарлигида алмаштирадилар. Имкони борича кўпроқ миқдордаги назоратчилар мамлакат билан танишишлари учун ва фақат йилнинг қандайдир бир вақтдагина эмас, балки мамлакатдан ташқари яна ҳар қандай жойда ва йилнинг ҳар қандай вақтида нима бўлаётганини билишлари учун йил тугатганидан кейин, кейинги йилда ўшараҳбарлар уларни яна йўлга бошлайдилар, аммо бу гап чапга, доимо жойини ўзгартириб токи иккинчи йил ўтмагунича. Учинчи йилга бешта янги бозор кузатувчиларини ва нигоҳбонлар қўмондонларини – ўша ўн икки йигитнинг бошлиқларини сайлаш керак. Ҳар бир муайян жойда турганларида уларнинг раҳбарлиги (ғамжўрлиги) ушбулардан иборатдир: аввало мамлакат душманлардан иложи борича яхши муҳофаза қилиниши керак. Бунинг учун керак бўлган ерда хандақлар қазиниш, тупроқ кўтармалар барпо этиш керак, токи ушбу иншоотлар бу ёки у усул билан мамлакатга ва унинг бойликларига зарар етказишга ҳаракат қиладиганларнинг йўлга тўсиқ бўлсинлар. Бунинг учун мақаллий юк кўтарадиган ҳайвонлар ва қўлларни иложи борича уларнинг уй ишларидан бўш вақтларида ишга жалб қилиб фойдаланиш мумкин; бу ишларга раҳбарлик даркор. Мамлакатда ҳамма нарсани душманлар учун ўтиб бўлмайдиган, дўстлар учун эса имкониёт борича осон ўтиладиган қилиш керак – бу ҳол одамлар учун ҳам, юк кўтарадиган ҳайвонлар учун ҳам, пода учун ҳам шундай бўлиши зарар. Йўللарга ғамжўрлик қилиш керак, токи улар иложи борича ободонлашган, қўлай бўлсин; ёмғир сувларига ҳам эътибор бўлиши керак, токи улар юртга зарар келтирмасдан чўққилардан тоғ дараларига оқиб тушиб фойда келтирсинлар. Сув манбаъларини тўғонлар ва жандақлар билан тўсиш керак, токи у ерда пастликда жойлашган далалар ва жойларга, ҳатто энг қурғоқ жойларни ҳам мўл-қўл сув билан таъминлайдиган сув манбаълари ва булоқларни барпо этилсин. Манбаъ сувлари – ҳоқ дарёдан ёки булоқдан бўлсин – дарахтлар ва иншоотлар ёрдамида иложи борича яхшилаб тартибга келтириш зарур; уларни каналлар билан бирлаштириш

керак, токи бутун ён атроф ҳосилдор бўлсин. Агар яқин атрофда дарахтзор ёки худоларнинг муқаддас ерлари бўлса, ариқлар қазиб худолар ҳарамларини безаш учун у ерларга сув чиқариш керак. Шунга ўхшаш ҳамма жойларда ёшлар ўзлари учун гимнасиялар, чоллар учун – кексалар боп иссиқ ҳаммомлар қуриб берсинлар. Бунинг учун, жасаллар ва деҳқончилик машаққати билан баданларини беҳол этган одамлар фойдасига кўпгина қуруқ ўтин, қуриган шох-шаббалар тўплаш керак. Охиргилар (деҳқонлар-тарж.) у ерда, нўноқ шифокордан оладиган шифоларига қараганда тузукроқ даво топардилар.

Шундай қилиб ва шу тарзда хуш кўнгул вақтичоғлик билан бирга бу ерларда фойдали иш ва тартиб амалга оширилади. Ишнинг жиддий томони ушбулардан иборатдир: кўрсатиб ўтилган олтмиш одам (матнда: олти ўнлик одамнинг ҳар бири - тарж.) ўз ерлари (жойлари)ни нафақат душманлардан, балки ўзларини дўст қилиб кўрсатаётганлардан ҳам қўриқлайдилар. Агар қўшиллардан ёки бошқа фуқаролардан биронтаси – озод ёки қул бўлишидан қатъий назар, – бир-бирини хафа қиладиган бўлса, унча жиддий бўлмаган ҳолларда азият чеккан одамнинг ишини бешта мансабдор кўриб чиқадилар; жиддийроқ шикоятлар бўлган ҳолларда эса, сўз уч минагача бўлган нархда бораётганида, иш яна ўн икки мансабдор шахс қўшилиши билан, энди ўн етти киши иштирокида кўриб чиқилади. Битта ҳам судья (қози) ва битта ҳам мансабдор шахс назоратсиз иш юритиш олмасликлари зарур, бундан, худди подшоҳлар каби сўнги қарорни қабул қила оладиганлар истиснодир. Худди шу тарзда бозорларнинг нозирлари ҳам, агар улар ўзларининг ғамжўрлик қилишлари лозим бўлганларни ҳақоратласалар, агар вазифаларни тенг бўлмасалар ёки эгасининг розилигисиз деҳқончилик қуролиларидан бирор нарса ни тартиб олишга ва олиб кетишга ҳаракат қиладиган бўлсалар, ҳамда ҳушомадгўйлик билан ўзига авдариб олишни истовчилардан совғалар олсалар ёки жазоларни тенг тақсималасалар, улар порахўрлар сифатида бутун давлат бўйича шармандаи-шармисор қилинадилар. Маъжали й аҳолига нисбатан улар томонидан бир минага бажолангандиган номуносиб ишларга келсак, агар бозорлар

нозирлари рози бўлсалар қўшнилар ва қишлоқ аҳолисининг судига жалб этилишлари мумкин. Агар улар, ҳар ойдаги янги жойга ўтишлари муносабати билан суддан (маҳкамадан) омон қолишлари умиди билан буни истамасалар, у ҳолда катта ёки кичикроқ номуносиб ишлар бўлганида азият чеккан (одам) улумий судга мурожаат қилиши зарур бўлади. Агар у ишнинг ютеб чиқса, қочиб кетишга ҳаракат қилаётган ва ёлтир ий равишда бўйсунини хоҳламайдиган нозирдан жазо сифатида икки баробар миқдорда жарима олинади.

Ҳокимлар ва бозорларнинг нозирлари икки йил давомида қуйидаги ҳаёт тарзиде яшайдилар. Аввало ҳар бир жойда биргаликдаги оққатланишлар таъкил этилади, унда ҳамма йиғилиб таомлар ейдилар. Ким да ким ҳатто бир кун бўлсада, мансабдор шахслар ружсатсиз ёки ўта муҳим заруратсиз бунда қатн ашмасалар ёхуд тунда кетиб қолсалар ва буни белги қилиб қолса, улар унинг номини ёзиб қўйиб, ўз вазифасига жилоф иш қилган тартибнигоҳбони исми сифатида майдонга олиб чиқиб (илиб) қўядилар. У, ўз ишида давлатга хизмат қилган одам сифатида шармандаликка маҳкум бўлади; ким хоҳласа ўша одам уни таёқ билан бемалол уриши мумкин бўлади. Агар мансабдор шахслардан биронтаси шунга ўхшаш иш қилиб қўйса, бу ҳақда барча олтиништа си бунинг гамини ейиши зарур бўлади. Агар буни сезган ва билиб қолган одам унинг ҳақида иш ёўзғатмаса, у худди ўша қонунлар бўйича ёш мансабдорлардан қаттиқроқ жазога маҳкум бўлади: бундай шахслар эгаллаши мумкин бўлган барча мансабларни эгаллаш ҳуқуқидан маҳрум бўлади. Бунга ўхшаш ишлар аввалдан пайдо бўлмаслиги ёки агарда пайдо бўлиб бўлган бўлса, унга яраша жазо берилишини қонунларнигоҳбонлари диққат билан кузатиб туришлари керак.

Ҳар бир инсон ҳеч истисносиз ҳамма одамлар ҳақида қуйидаги чафикрлаши зарур: аввал тобе бўлмаган одам мақтовга сазовор хожа бўла олмайди; шунинг учун яхши ҳукмронлик қилиш уқувидан кўра кўпроқ, яхши бўйсуниниш уқуви билан мақтан моқ маъқулдир: аввали – қонунларга бўйсуниниш уқуви, бу худоларга бўйсунинишни англатади; кейин – ёшларнинг, бутун умри бўйи ҳалол яшаган катта-

- ларга бўйсунуш уқуви. Кейин, янги бозор нозири бўлган одам икки йил давомида ҳар кун оғир ва фақирона ҳаётни тоттиши зарур. Даржақиқат, ўн иккилар сайланганларидан кейин улар бешлар (Бу ерда ўн иккилар, деб ўн икки ёш йигитлар, бешлар, деб нигоҳбонларнинг бешта бошлиғи назарда тутилади, – тарж.) билан биргаликда кенгашига йиғилсинлар : ахир улар, худди хизматкорлардай бошқа хизматкорлари ва қўллари бўлмайдилар, ўз шахсий эҳтиёжлари учун қолган деҳқонлар ва ҳамқишлоқларининг хизматларидан фойдалана олмайдилар, албатта, табиий заруратга улардан фойдаланишлари мумкин. Улар бир-бирларининг эътиборларини ўзларига ўзлари хизмат қилишлари кераклигига қаратишлари зарур; бунинг устига, ўз вилоятларини ҳам қўриқлаш учун, ҳам жойлардаги воқеалардан хабардор бўлиб туриш учун улар қиш ва ёзда доимо текшириб туришлари зарур бўлади. Ҳар бир одамнинг ўз юртини аниқ-равшан билиши – бу, ҳар қандай бошқа илмдан қолишмайдиган илмдир. Шунинг учун ёшлар бошқа қўнғилхушликлардан кам бўлмаган ҳолда ҳар бир одамга фойда келтирадиган ит билан ов қилиш ёки қандайдир бошқача ов билан шуғулланишлари керак. Бу билан – шуғулланувчиларни (машғулотлари турига қараб) биз хабарлари (разведкачи) ёки назоратчилар деб, ёки бошқа бир тўғри келадиган ном билан атаймиз; ўз давлатига маъқул тарзда кўмак беришга (хизмат қилишга) ниёт қилган ҳар бир одам кучи етганича астойдил бу билан шуғуллансин.
- с** Кейин биз мансабдор шахсларни: шаҳар нозирлари ва бозорлар нозирларини сайлаш ҳақида гаплашиб олишимиз керак. Бозорларнинг олтимишта нозирига, шаҳарнинг уч нозирга тўғри келсин, улар шаҳарларнинг ўн икки қисмини уч қисмга бўлиб оладилар; қурилишларга мутасаддиликда уларнинг қонунларга мувофиқ бино этилишини таъминлаш зарур, худди шундай ҳолат сувлар хусусида ҳам бўлиши керак, токи тартиб нигоҳбонларига юборилган сув, сув манбаъларига етарли, тоза бўлиши, шаҳарни безалта ва унинг фойдасига хизмат қилиши керак. Шунинг учун, шаҳар нозирлигига сайловлар учун, олий синфларнинг ҳар бирлари хоҳлаган одамларини номзодини

кўрсатсинлар; сай лов қўл кўтариш йўли билан ўтади. Энг кўп овоз олганларнинг соғни олтига етганида, шунга масъул бўлганлар улардан учтасини қуръа ташлаш йўли билан танлаб (сайлаб) оладилар. Уларнинг ўтмишлари текширилади ва улар, улар учун ўрнатилган қонунларга кўра ҳукмронлик қиладилар. Улардан кейин иккинчи ва учинчи синфлардан бозорларнинг бешта нозирини сайланади. Қолган ҳамма жиҳатларни бўйича уларни сайлаш, шаҳар нозирларини сайлаш каби ўтади: қўл кўтариш йўли билан ўнта одам сайланади, улардан эса қуръа ташлаш йўли билан бештаси ажратилади, уларнинг ўтмишлари текширилгач ниҳоят уларни мансабдор шахслар деб эълон қилинади. Қўл кўтариш йўли билан овоз беришда ҳар бир сайловчи қатнашин. Бунга бўйсунмаган (одам)га, мансабдор шахслар ҳабар топишлари билан, элик драхмга жарима солинади ва бундан ташқари ёмон фуқаро сифатида шуҳрат топади. 764

Ҳар бир хоҳлаган одам халқ йиғинлари ва мажлисларда иштирок этиши мумкин. Уларда қатнашишга иккинчи ва биринчи синфлар аъзолари мажбурдирлар, исботланган қатнашмаганлик учун ўн драхм жарима солинади. Учинчи ва тўртинчи синф фуқароларига қатнашиш мажбурий эмас; агар мансабдор шахслар қандайдир бирор сабаб билан ҳам мантиқ қатнашиши зарурлигини эълон қилмасалар, уларга жарима ҳавфи йўқ.

Агораномлар бозорларда қонунлар талаби бўйича тартиб ўрнатишлари, шаҳар бозор майдонидаги қарамлар ва сув манбаълари ҳақида ғамхўрлик қилишлари керак, токи ҳеч ким ҳеч нарсада ҳафса бўлиб қолмасин; Бузғунчига жазо бериш керак, агар у қул ёки ажнабий бўлса таёқ билан уриш ва зиндон банд қилиш билан, агар маҳаллий аҳолидан биронтаси бебошлик қиладиган бўлса, у ҳолда агораномлар юз драхмадан ошмай диган тортишувларда мухтор судялар (қозилар) бўладилар; Дидозорни бундан икки баробар миқдорда кўг бўлган жаримага ҳукмни фақат астиномлар билан биргаликда чиқаришлари мумкин. Худди шунга ўхшаш жарима солиш ва жазо бериш ҳуқуқига астиномлар ҳам ўзларига тобе жойларда эга бўладилар; бир минагача бўлган жаримани уларнинг ўзлари тайин-

лай оладилар, икки баробар кўп миқдордагисини – агораномлар билан биргаликда тайинлайдилар.

- Муסיқий ва гимнастик санъатларни бошқарувчи мансабдор шахсларни тайинлаш керак, – унисидан ҳам, бунисидан ҳам иккитадан: бирини – ўқитиш (ўргатиш) учун, бошқасини – мусобақалар учун. Биринчиларини қонун гимнасиялар ва билим юртларидаги назоратчилар, деб тушунади, улар тартиб, тарбия, давомат ва у ерда ўғил болалар ҳамда қизларнинг бўлишларини назорат қилади; иккинчиларини – гимнастик ва муסיқий мусобақалар қатнашчиларига ҳакамлик қилувчилар, деб тушунади. Бу охирчилар икки турли бўладилар: бирлари – муסיқий санъатдаги ҳакам (судя)лар, бошқалари – бадантарбия мусобақаларида. Одамлар ёки отларнинг мусобақаларида ўша ҳакамларнинг ўзи мукофотни беришга қарор қиладилар; аммо муסיқий мусобақаларда бирлари якка хонандалик ва мимик (сўзсиз театр) санъатга яъни рапсодлар, кифара, найда чалувчилар ва уларга ўхшаш устозлар (усталар)га мукофотлар беришга, бошқалари эса кўп овоз (хор) қўшиқчилиқ учун мукофотлар беришга ҳукм чиқарадилар. Аввал хор ўйинлари раҳбарларини, яъни, ўғил болалар, эркеклар ва қизларнинг хорлари ва бошқа хиллардаги санъатлар раҳбарларини, уларнинг муסיқий мавзунлиги тарбиячиларини сайлаб олиш керак. Бунинг учун қирқ ёшдан ёш бўлмаган битта раҳбар етарлидир. Яккагон хонандалик учун ҳам ўттиз ёшдан ёш бўлмаган битта раҳбар етарли; у мусобақаларга қатнашишга рухсат беради ва му собақалашаётганларга ҳакамлик қилади. Хоравий маросимлар раҳбари ва ташкилотчисини қуйидагича сайлаш лозим: бунга мойиллиги бор одамлар агар унга келмасалар жазо берилиши хавфини ҳис этган ҳолда; келишлари керак: бу ҳолда қонунлар нигоҳбонлари ҳакам бўладилар. Бошқалар учун, агар улар хоҳдамасалар бу шарт эмас. Сайлаш учун билимдон одамлар номзоди қўйилиши керак; доким асия пайтида, (бирор номзодни) рад этиш ёки тасдиқлашда фақат бир ҳолатгина эътиборга олинади, яъни: қуръа ташлаш йўли билан сайланган одам билимдон ш ахслар қаторига кирадими ё йўқми. Қўл кўтариш йўли билан дастлаб сайланган (яъни биринчи тур сайлов-

дан ўтган. – тарж.) ўн шахсдан қуръа ташлаш йўли билан шу йилнинг ўзига яққалон қўшиқчилик ва найда жўр бўлиш раҳбари сайланади, бундан ташқари алоҳида тайинланган ҳакамлар унинг сайланганлигини тасдиқлайдилар. Шундан кейин, иккинчи ва учинчи синфлардан оталар ва одамларнинг гимнастик мусобақаларига учун бошқарувчи ҳакамлар сайланадилар.

Биринчи уч синфга тааллуқли барча одамларнинг сайловларда қатнашишлари шарт (мажбурийдир); энг паст синф агар сайловларда қатнашмаса жазо берилм айди. Қуръа ташлаш йўли билан сайланганлар фақат учта бўлсин, қўлқўтариш йўли билан дасталаб (асосий сайловдан олдинги сайлов. – тарж.) сайланганлар йигирмата бўлсин. Шу йигирматадан қуръа ташлаш билан, агар ўз фойдаларига докима сия ўтказган шахсларнинг овозларини олсалар, уч киши сайланадилар. Агар қуръа (чек) тушган одам қарор қабул қилиш керак бўлганида докима сия пайтида рад этилса, унинг ўрнига, айтиб ўтилган ўша усул билан, ҳамда докима сиядан ўтказиб бошқа одам ларни сайлаш керак бўлади. d

Бизда битта давлат мансаби (юқорида айтиб ўтилганига тааллуқли), ўғил болалар ва қизлар ҳақида имкон борича раҳхўрлик қиладиган мансаб қолди. Қонуналарга кўра, бу иш тепасида битта, элик ёшдан кам бўлмаган ва қонуний фарзандлари бўлган, энг яхшиси ҳам ўғиллари, ҳам қизлари бўлган ёки ҳеч бўлмаса улардан бири e бўлган мансабдор шахс туриш. Сайловчи ҳам, сайланувчи ҳам, бу мансаб давлатдаги энг юксак мансаблардан ҳам анчагина аҳамиятлироқ эканлигини тушунишлари керак. Дарҳақиқат, ҳар қандай ўсимликнинг биринчи ниҳоли яхши йўналтирилганида, унинг табиати га хос бўлган сифатлари (фазилатларни) камолотга етказиш имкониятига эга бўлади. Бу ҳол, наф ақат барча ўсимликлар, хоҳ ваҳший, хоҳи хонаки бўлсин ҳайвонларга, яна одамларга ҳам тааллуқлидир. Биз инсонни ҳилмли мавжудот, деб ҳисоблаймиз. Ҳа, албатта, агар унинг саодатманд табиий хосиятлари тарбия билан маъқул тарзда ривожлантирилган бўлсалар у ҳақиқатан ҳам энг ҳилмли (тавозели) ва илоҳий мавжудот бўлиб етишлади. Аммо, агар одам етар-

766

ли даражада тарбияланмаса ёки ёмон тарбияланган бўлса, у ҳолда у – ер туғиши мумкин бўлган энг ваҳший мавжудотдир. Шунинг учун соҳиби қонун, болаларни тарбиялаш иккинчи даражали иш бўлиб қолишига ва палапартиш ўсишига (асло) йўл қўмаслиги зарур. Аксинча, соҳиби қонун ишни аввалан шундан бошлаши керақдир. Агар у, болалар ҳақида маъқул ғамхўрликни яратмоқчи бўлса, **б** фуқаролар орасидан ҳар жиҳатдан энг яхши одамни танлаши ва иложи борича худди ўша одамни болаларга ғамхўр-раҳбар этиб тайинлаши керак. Шундай қилиб, кенга ш аъзолари ва пританлардан ташқари барча мансабдор шахслар Аполлон ҳарамиди йиғилишиб, яширин овоз бе риш йўли билан қонунлар нигоҳбонлари орасидан, сайловчиларнинг фикрларига кўра тарбия масалаларига ким энг яхши раҳбарлик қила оладиган бўлса, ўша одамни сайла синлар. Қонунлар нигоҳбонларидан ташқари, уни сайлаган барча мансабдор шахслар томонидан ўтказилган докимасиядан кейин, энг кўп овоз олган одам ўз мансабиди беш йил давомида ишлайди, олтинчи йили эса, худди **с** шу тарзда унинг ўрнига бошқа одам сайланади.

Агар ижтимоий мансабни бажариб келаётган одам унинг ваколати тугашига ўттиз кундан олдинроқ вафот этса, шунга масъул шахслар бу мансабга бошқа одамни худди шу тарзда тайинласинлар. Агар етимлар ўз ҳомийсидан маҳрум бўлиб қолсалар, у ҳолда, мамлакатда яшовчи ота ва она томонидан қариндошлар, тоғавачча ва амакивачча бир оदारлари ҳам ўн кун мобайнида бошқа ҳомийни тайинлашлари зарур. Акс ҳолда, уларнинг ҳар бири, токи ҳомий тайинламагунларигача ҳар бир кун учун бир драҳмдан жарима билан жазоланадилар.

д Ҳар қандай давлат, агар унда судлар лойиқ тарзда тартиб топмаган бўлсалар давлат бўлмай қолади. Ўз навбатида,

**Суд маҳкамаси
ва ҳакам (судя)лар**

да, бизнинг фикримизча, маҳкама пайтида тортишувчи томонларга қараганда ортиқроқ сўз айтолмайдиган нўноқ, журъатсиз судя адолатли ҳукм чиқаришга ҳеч қачон қодир эмас; бу фақат хусусий воситачиликда бўлиши мумкин. Мана шунинг учун жуда кўп сонли судя (ҳакам)лар бўла туриб адолатли ҳукм чиқариш қийин, худди шундай равишда агар

улар ёмон бўлсалар ҳам адолатли ҳукм чиқариш амрима-
қолдир. Томонлар томонидан баҳс этилаётган нарсани дои-
мо тушунишга ҳаракат қилиш керак; баҳсли масалани аниқ-
лаш учун, бир қанча вақт давомида дастлаб, билинтирмай
(пинхона) ва бир неча маротаба текшириш ўтказиш керак.
Бунинг учун тортишувчи томонлар ўз қўшнилари, дўстла-
рига ва иш билан яхши таниш одамларга мурожаат қилиш-
лари зарур. Агар қониқарли мулоҳаза пайдо бўлмаса, бошқа
судга мурожаат қилинади. Агар бу судларнинг ҳеч бири ишни
ҳал қиломаса, учинчи иси охириги қарорни чиқарсин.

Судларни тайинлаш ҳокимларни сайлашга маълум да-
ражада тааллуқлидир. Дарҳақиқат, ҳоким маълум бир
ҳолатларда худди судья (ҳакам)дек иш юритади, ҳакам эса,
ҳоким бўлмаса ҳам, бари-бир ҳоким бўлиб қолади ва яна
энг охиригиси эмас, – айнан маҳкама иши ни тугатиб ҳукм
чиқараётган кунда. Шунинг учун ҳакам (судья)ларни ҳам
ҳокимлар қаторига қўшамиз ва улар қандай фазилатлар-
га эга бўлишлари лозимлиги ҳамда ҳар бир айрим ҳолатда
улар нечта бўлишлари, нимани суд қилишлари кераклиги-
ни кўриб чиқайлик.

Тортишувчи томонлар биргаликда танлаб ўзлари учун
тайин этганлари суд энг муҳими бўлсин. Бундан ташқари
яна икки суд бўлсин: бири хусусий шахслар орасидаги иш-
ларни кўриб чиқиш учун, токи, ўзини бошқа одам томони-
дан ҳақоратланган деб ҳисоблаган одам ўз хоҳишига қараб
адлия маҳкамасига мурожаат қила олсин, бошқаси эса –
фуқаронинг фикрича, кимнингдир томонидан жамият
манфаатларига путур етказилаётган бўлса ва у, улар ёр-
дамга келиш ни истаган ҳоллар учун.

Яна ким ҳакам (суд) бўлиши мумкинлиги ва қандай фа-
зилатлар соҳиб бўлиши кераклиги ҳақида ҳам гапириш
зарур. Биринчи суд бизда, учинчи марта ўз ишлари бўйи-
ча тортишаётган барча хусусий шахслар учун умумий
бўлади. Ушбу суд тахминан қуйидагича бўлади: бир йил
ва ундан кўпроқ муддатга сайланган барча мансабдор
шахслар, янги йил бошлангани олдидан, ёзги кўёш тури-
шидан кейин келадиган ойда, шу кун арафасида бир
ҳарамда йиғилишлари, худ ога қасам ёд қилишлари ва би-
ринчи назр сифатида ҳар бир ҳужумат мансабидан ҳакам
(судья) сифатида, бу мансабда энг яхши иш кўрсатган бир

d Шахсни ажратишлари керак: бу шахс энг аъло даражада ва ҳалоллик билан келгуси йилда фуқаролар орасида адолатли ҳукмлар чиқаради деб умид қилсак бўлади.

Сайланган бу шахсларни сайловчилар ўзлари докимасиядан ўтказадилар. Агар улардан кимдир рад этилса, худди шу тарзда унинг ўрнига бошқаси сайланади. Докимасиядан ўтганлар, бошқа судлардан бош тортганлар устидан суд ўтказадилар. Бу судда овоз бериш очиқ ўтказилади. Кенгаш аъзолари ва судьяларни сайлаган бошқа мансабдор шахслар албатта бу суд жараёнларининг эшитувчилари ва томошабинлари бўлишлари даркор, шу қатори барча хоҳловчи фуқаролар ҳам. Агар кимдир, судья (ҳакам) томонидан адлия ишларига путур етказгани ҳақида арыз қилса, бу айбашни қонулар нигоҳбонларига юбориш керак бўлади. Бундай иш билан тутилган одам, зарар қанчага баҳоланса, ўшанинг ярмига тенг пулни жабрланганга беради. Агар гуноҳкор кўпроқ жазога лойиқ бўлса, ҳукм чиқарадиган қонулар нигоҳбонлари бундан ортиқ яна қандай жазо бериш мумкинлигини ва у жамиятга ҳам суд маҳкамасига мурожаат қилган жабрланувчига ҳам зарарини қандай қилиб қоплаши мумкинлигини ҳал этадилар.

768 Давлатга қарши қилинган жиноятлар тўғрисидаги айбловлар аввал халқ ҳукмига ҳавола этилади. Давлатни ҳақорат қилинганида барча фуқаролар жабрланувчи бўладилар; агар суд қарорига алоқадор бўлмай қолсалар улар адолатли равишда норози бўлар эдилар. Шунинг учун бундай ишнинг бошланиши ва унга охири қарорни чиқариш халқнинг ўзига ҳавола қилинади; аммо, даъвогар ва жавобгарнинг келишувига кўра, муҳокама учта олий мансабдор шахс томонидан бажарилади. Агар бу охирилари (бир қарорга) келолмасалар, кенгашнинг ўзи, иккала томон тарафидан танланган одамлардан ҳакам (судья)ларни тайинлайди.

Хусусий ишларни текширишда ҳам иложи борича барча иштирок этмоғи даркор. Адлия ишларининг умумий ўтказилишидан фойдаланмайдиган одам давлатга умуман ҳеч қандай муносабати йўқ одам, деб ҳисобланади. Шунинг учун ҳар бир филада (қишлоқда) судлар (суд маҳкамалари) бўлиши керак ва у ерда илтимосларга ёнбос-

майдиган ва қуръа ташлаш йўли билан сайланган судьялар суд қилишлари керак. Бунга ўхшаш барча ишларда, биз айтиб ўтганимиздек инсоннинг кучи етганича энг адолатли суд, энг сўнгги суд бўлади; бу суд, на қўшнилари суди, на фила суди ҳал қила олмаган ишларни охирига етказишга мўжжалланган.

Судларга тааллуқли нарсалар шулардир. Биз айтиб ўтганимиздай, судьялар давлат мансабдорларими ёки йўқми, бунини айтиш қийин. Биз қисман суд жараёнининг ташқи баёнини бердик; аммо баъзи нарсалар ҳали баён этилмади. Ҳар ҳолда, қонунчиликнинг сўнггида суд қонунчиликлари ва судьяларнинг бўлимлари ҳақидаги масалада батафсилроқ тўхташ тўғри бўлар эди. Охирида бизни шу кутмоқда. Қолган мансабдор шахсларни тайинлашга келсак, бу бизнинг томонимиздан қонунчиликда анчагина амалга оширилган десак бўлади. Аммо, бизнинг буларни кўриб чиқиш имиз унга тааллуқли барча нарсаларни – ашённинг аҳамиятига кўра ҳам асосий, ҳам иккинчи даражали, ҳам ўртанчасини ўзига қамраб олиб охирига етмагунича давлат ва унинг тартиботига тегишли барча масалаларни битта ҳам қўймай тўла ва шу билан бирга аниқ билиб олиш асло мумкин бўлмайди. Ҳозир мансабдор шахсларни сайлашгача бўлгани билан чекланса бўлади. Энди қонунларни ўрнатish бошланади; энди турли чекинишлар ва ҳар хил тўхталишларга хожат қолмади.

Клиний . Ажнабий (биродар), сенинг айтганларинг менинг истакларимга мос келади. Аммо янада ёқимлиси шулки, сен бу (масалани) тугатиб, давоми ҳақида гап бошламоқдасан.

Афиналик . Демак, чолларча дилхушлиklarимиз шу пайтгача бизга гузал равишда муваффақ бўлди.

Клиний . Дилхушлик эмас, балки баалоғатга эришган одамларнинг зебо ва жиддий машғулотлари, – сенинг сўзларингдан менингча шундай маъно келиб чиқади.

Афиналик . Балки шундайдир. Агар менинг фикримга қўшилсанг, у ҳолда ушбуларга эътибор бер...

Клиний . Нимага? Қайси соҳа бўйича?

Афиналик . Сен билсанки, расомларнинг ўз асарлари устида иш ашларининг ҳеч қандай поёни йўқ; рас-

сом расмни ҳам ундай, ҳам бундай рангдор этади, ним соялар туширади (мусаввирларнинг шоғирдлари шундай атайдилар шекилли) – бир сўз билан айтганда у ҳеч нуқсонсиз ажиб гўзал ва ифодали бўлмагунича расмни тинимсиз яхшилаётган.

b **К л и н и й** . Сен айтаётганингни тахминан тушунмоқдаман, тарчи бу санъат менга бутунлай нотаниш бўлса ҳам.

А ф и н а л и к . Сен бу билан ҳеч нарса йўқотмадинг. Аммо, шу қузатувдан фойдаланайлик. Иш мана бундай: агар кимдир мумкин бўлганича зебо нақшни чизмоқчи бўлса, у кейинги йилларда ҳам ўз ҳислатларини йўқотмайдиган бўлсада, яна бунинг устига яхшироқ бўлиб кўринадиган даражада бўлишини истаса, сен ўзинг тушунасан-ки, у ўзидан кейин бир издош қолдириши керак (унинг ўзи ҳам бир банд аку), токи у (шоғирди) унинг нақшини агар вақт ўтиши билан шикастланса тузатиб турсин ва унинг ижодкори санъатининг баркамол эмаслигидан нақшдаги камчиликларни маҳорат билан бартараф этсин. Шунинг учун қисқа вақт ичида унинг давомчисига улкан ишни бажариш керак бўлади.

c **К л и н и й** . Тўғри.

А ф и н а л и к . Хўш, нима дейсан? Соҳиби қонуннинг нияти ҳам шундай эмасми? Аввало соҳиби қонун кучи етганича етарли диққат билан қонунларни ёзиб қўйишини хоҳайди. Вақт ўтиши билан унинг қораламаси тажрибада текширилади. Наҳотки сенингча, соҳиби қонун, кейинги тузатишларга мухтож кўпгина нарсалар ўтиб кетганлигини таъ олмас даражада нодон бўлса? Фақат шу тарздагина соҳиби қонун режалаштирган давлат қурилиши ва тартибот ёмон эмас, яхшиланиб бориши мумкин.

d **К л и н и й** . Албатта. Ҳар ким ҳам худди шуни истайди.

А ф и н а л и к . Агар кимдир, қайси йўл, восита билан, сўз биланми ёки иш билан бошқа одамни ўргатиш мумкинлигини, қонунларни қай тарзда қўриқлаш ва тузатишга аслида қанча эътибор бериш кераклигини билса, – наҳотки то умри тугагунча шу воситани айтиб қўймайди?

К л и н и й . Албатта айтар эди.

А ф и н а л и к . Шунинг учун ҳам ҳозир биз сиз билан шу ишни қилганимиз зарур.

Клиний . Нимани?

770

Афиналик . Биз қонуналар бериш ниятидамиз . Бизда қонуналарнинг нигоҳбонлари танлаб олинган . Биз ҳаётимизнинг кун ботарида турибмиз , улар бизларга қараганда ҳали ёшдирлар . Шунинг учун , биз айтаётганимизда й , қонунчилик билан бир вақтнинг ўзида қучимиз етганича улардан соҳиби қонуналар ва қонуннигоҳбонларини барготишимиз зарурдир .

Клиний . Маълум , агар қучим из етса .

Афиналик . Ҳар қолда бу билан шугулланишга ҳаракат қилиб қўриш керак .

Клиний . Албатта .

Афиналик . Бўлмаса уларга ушбу сўзлар билан мурожат этайлик : “Дўстлар , сизлар – қонуналарнинг халоскорларидирсиз . Бизлар ўрнатган ҳар бир қонунда биз жуда қўп камчиликларга йўл қўямиз . Шаксиз шундай бўлади . Тўғри , қучимиз етгани қадар муҳим масалаларнинг умумий қораламасини чизам из . Сизларнинг вазифангиз шу қоралама чизмани охиригача нақш этишдир . Шунинг учун бу ишни қилаётганда ним ага эътибор беришингиз кераклигига қўлқ солинг : биз Мегил ва Клиний билан биргаликда буни ҳақиқда қўп марта гаплашганимиз ва ўз мулоҳазаларимизни тўғри деб биламиз . Сизлар уларни тан олишингизни хоҳаймиз , шу билан бирга бизнинг шогирдларимиз бўлишингизни истаймиз . Бизнинг умумий тан олишимизча , соҳиби қонуннинг мақсади ва қонуналарнигоҳбони бор , шунга эътибор беринг . Мана буни биз энг асосий нарса деб тушунамиз , инсон яхши бўлмоғи керак , у ёки бу одатлар ва ахлоқларга , ўзи эга бўлган нарсасига , маълум бир интилиш , фикр ва билимга асосланган , ўзига монанд руҳий эзгу ишлар соҳиби бўлиши зарур . Инсоний умум уйда барча – эркаклар , аёллар , ёшлар , қарилар – биз кўрсатган мақсаднинг амалга оширилишига бутун умрлари давомида имкон борича жаҳд билан интилишлари керак . Шунинг учун , бу мақсадга эрилишига тўққинлик қилувчи бошқа ниманидир сал бўлсада афзал кўрувчи биронта одамга у ерда жой топилмайди . Ниҳоят , бутун давлат ҳам агар жанжалларнинг бўлиши муқаррарлиги маълум бўлиб қолса , қўлларча истибод остида бўлишни истамайди , ҳокимият тепасига энг ёмонлар чиқиб оли-

771 гшига йўл қўймайди: фуқаролар ўз давлатларини ташлаб
 чиқиб кетишни афзалроқ кўрадилар ва ҳижрат қиладилар;
 е одамларни ёмон қилувчи давлат тузуми ўзгармагунича улар
 бошқа шунга ўқшаш нарсаларни бошдан кечиришни афзал
 биладилар. Бунга биз олдин келишган эдик, энди эса сиз-
 лар, қонунлар нигоҳбонлари бу икки нуқтаи назарни ҳисоб-
 га олган ҳолда бизнинг қонунарни маъқуллашингиз ёки
 (улар б орасида) танбеҳ беришингиз зарур. Бу мақсадга олиб
 бормайдиган қонунларга танбеҳ беринг, олиб борадиган-
 ларини табрик этинг, хайрихоҳлик билан қабул қилинг ва
 шунинг бўйича яшанг. Бошқа урф-одатлар ҳамда бошқа
 771 эзгулик, деб аталадиган нарсаларга олиб борадиганлари
 билан видолашмоқ зарур.

Дня,
 хороовод
 (ўйинлар),
 нишқоҳлар

Қонуналарнинг бошланиши тахминан қуйидагича бўлсин. Илоҳий масалалардан бошлаймиз. Аввало биз “беш минг қирқ” сонини эсга олишимиз керак; у қанча қулай қисмларга бўлинганди ва яна бўли-
 нади — умуман олганда ҳамда филалар бўйича. Ҳар бир
 а фила (қишлоқ), биз белгиллаганимиздек, бу соннинг ўн ик-
 кидан бир қисмини ташкил этади ва йигирма бир сонини
 йигирмага қўпайтириш йўли билан энг тўғри равишда таш-
 б кил топади. Бизнинг умумий сонимиз ўн икки қисмга бўли-
 нади. Филани ташкил этадиган сон ҳам худди шунчага бўли-
 нади. Шу тарзда олинадиган ҳар бир қисм — бу илоҳий
 неъмат (туҳфа) эканлигига эътибор бериш керак: у ойлар-
 га ва Қоинотнинг айланишига мос келади. Шунинг учун ҳар
 қандай давлат бу бўлимларни ўз табиатига кўра муқаддас
 деб ҳисоблайди. Бошқа давлатларнинг соҳиби қонунари
 балки, бўлимларни тўғрироқ тузгандирлар ва уни бахтли
 равишда муқаддаслаштиргандирлар. Биз ҳозир ҳам, бу
 “беш минг қирқ” сонини олдин олий равишда тўғри танла-
 ганмиз, деб айтаемиз: чунки унда бирдан бошлаб то ўн ик-
 кигача бўлган турли бўлувчилар бор, “ўн бир” сонидан таш-
 с қари. Аммо бу ерда ҳам оғир аҳволга чора топиш осон: агар
 беш минг қирқ оиладан иккини айрилса, ҳамма нарса ўз
 ўрнига келади. Бу ҳақиқатан ҳам шундайлигини, биз бе-
 корчиликда намоён ш этадиганимиз кичкинагина далил
 кўрсатади, ҳозир эса бу кашфнинг оқилона эканлигига

ишониб тура миз. Шунга монанд равишда бўлим (қисм)лар тузамиз ва ҳар бир қисмни худолар ёки худоларнинг болаларига бахш этаемиз. Б арча зарурий буюмлари билан уларга меҳроблар тиклаймиз. Бу меҳроблар ҳузурда ойда икки маротаба қурбонлик йиғинларини таъсис этаемиз. Бу йиғинларнинг бири нчи ўн иккитаси ҳар бир филанинг бўлинишига, иккинчи ўн иккитаси – давлатнинг узвланишига монанд бўлади. Бу йиғинлар биринчидан, худоларнинг маъраҳмати ва ёлоҳий барча нарса учун, ке йин эса бизларнинг яқинлашишимиз, танишувимиз ва айтса бўладики, мулоқотлари миз учун амалга оширилишлари зарур.

Ҳақиқатан ҳам никоҳ мун осабатлари ва турмуш қуришда, сен қайси оиладан ўзинга хотин олаётганинг ёки қизингни қайси оилага бераётганингдан беҳабарликдан сақланиш зарур. Бундай масалаларда хатого йўл қўймасликни, – албатта имкони борича, – жуда ва жуда қадрлаш керак. Мана шу муҳим мақсад учун йиғитлар ва қизларнинг жоровод ўйинларини таъсис этмоқ керак, токи у ерда улар учун (ёшлар учун – тарж.) ҳар бирининг кам тарона ҳаёлари йўл қўядиган даражада уларнинг ёшларига муносиб ва оқалонга – бир-бирларини ечинган ҳолда кўриш баҳонаси бўлсин. Буларнинг ҳаммасини тартибга солувчи назоратчилари, жоровод ўйинлар раҳбарлари ҳамда соҳиби қонунлар ва қонунлар нигоҳбонлари бўладилар – улар биз йўл қўйган камчиликларни тузатадилар. Зеро, биз айтиб ўтганимиздек, соҳиби қонун бундай масалаларда албатта кўпги на икир-чикирларни ўтказиб юборадилар. Шунинг учун йил сайин билимларини ошириб борувчи билимдон шахслар доимо тузатишлар ва ўзгаришлар киритиб туришлари керак, токи, бу қоидалар ва одатлар баркамоллик чегарасига ча етиб борсинлар. Қурбонликлар қилиш ва жоровод ўйинларда умуман ҳам, тафсилотларида ҳам тажр иба орттириш учун ўн йиллик муддат етарли ва муносибдир. Буларнинг ҳаммасига тартиб берган соҳиби қонуннинг ҳаётлик даврида ўзгаришлар унинг билан биргаликда ўтказилади. Унинг вафотидан ке йин ҳар бир маънабдор шахс қонунлар нигоҳбонларига ўз вилояти (соҳаси)даги тузатилишига муҳтож камчиликлар ҳақида маълумотлар беради. Ҳамма нарса то ўз камолотига етиб

пишм-агунича шундай давом этади. Шундан кейин, ҳамма нарса қатъий этиб қўйилади ва соҳиби қонун томонидан аввалдан ўрнатилган бошқа қонунлар қатори улардан фойдаланилади. Келгусида эса, бу нарсаларда ихтиёрий равишда бузишга ҳеч қачон йўл қўйилмайди; агар истиқ болда ўзгаришларга зарурат пайдо бўлса, у ҳолда

d Барча мансабдор шахслар кенгашга йиғилишлари ва бутун халқ ва илоҳий кароматлардан маслаҳат сўрашлари керак. Агар ҳамма рози бўлса, ўзгартиш киритиш мумкин бўлади, акс ҳолда – ҳеч қандай тарзда ва ҳеч қачон: ҳар қандай норозилик бунда қонуний кучга эга.

Йигирма беш ёшга етган одам бўйи етган қизларни кўрганидан кейин улар ҳам уни кўришгач, хоҳиши бўйича аёлни танласин ва у (аёл) болалар туғиш ва биргаликда тарбиялаш учун тўғри келишига ишонч ҳосил қилсин, шундан кейин – ўттиз беш ёшдан ошмай уйлансин. Аммо у олдин маъқул ва монандини қандай излаб топиши ҳақидаги (маслаҳатта) қулоқ солсин. Клиний айтганидай, ҳар бир қонунга ҳақиқатан ҳам зарурий деб оча бўлиши керак.

e

Клиний. Ажнабий (биродар), сен эслатган нарсанг ажойибдир ва менинча жуда тўғри. Сен суҳбатимизда бунга яхши вақт танладинг.

Афанди. Жуда яхши. “Болажон, – деймиз биз номус-орли ота-оналарнинг ўғлига, – сен, оқил одамларнинг таҳси нигалойиқ бўладиган турмуш қуришинг керак. Турмуш қураётганда улар сенга камбағалликдан қочиш ва айниқса бойлик кетидан қувишни маслаҳат бермайдилар. Бошқа тенг шароитларда камтарона мол-мулк (бойлик)ни афзалроқ кўриш керак ва шундан кейин никоҳ иттифоқини тузиш зарур. Зеро бу, ушбу давлат учун ҳам, турмуш қураётганларнинг оилалари учун ҳам фойдалидир”.

773

Дарҳақиқат, эзгу ишлар нуқтаи назаридан тенг ва мос (нарсалар) ўта ортиқчаликдан бениҳоя юксакдир. Ўзини кўпол ва шу билан бирга ҳар хил ишларга керагидан тезроқ киритишга мойил, деб биладиган одам мўътадил ота-оналарнинг қувви бўлишга қаттиқ интилиши зарур; кимки табиатан қарама-қарши сифатларга эга бўлса, у бундай қариндошликда қарама-қаршисини излаши керак бўлади. Ҳар қандай никоҳ борасида ушбу бир талабга риоя

b

қилинади: ҳар бир одам фақат ўзигагина жуда ёқимли эмас, балки давлат учун фойдали бўлган никоҳда бўлиши зарур. Табиатан ҳар бир одам, ўзига энг кўп ўқини аш нарасага қандайдир даражада мойилдир; шундан давлатда ҳам мулкӣ, ҳам ахлоққа оид номутано сибликлар пайдо бўлади. Шунинг учун кўп мамлакатларда биз хоҳламайдиган нарсалар рўй беради. Агар биз бойга бой аёл билан, қудратлига – қудратли оиладан бўлган аёл билан турмуш қурмасин, деб талаб қилсак қулгудан ташқарини, кўпчиликнинг норозилигини ҳам келтириб чиқарган бўлар эдик, ёки, агар биз ҳароқат чан фитратлилар ва султ фитратлиларни турмуш қуришга мажбур этсак (ҳам шундай бўларди). Зеро, давлат кратердаги ичимликка ўхшаб аралашган бўлиши кераклигини тушуниш қийин, кратерда май жунбушга келиб жўш уради, бошқа бир маъбудуни раъйдан қайтаради, шундай қилиб, яхши, меъериде аралашган ичимлик – май ва сувнинг ажойиб иттифоқининг маҳсули вужудга келади. Турмуш қурганда ҳам шунинг ўзи бўлишини айтиш керакки, ҳеч ким англай олмайдди. Шунинг учун ҳам бунга қонун билан мажбур этиб бўлмайди, бунинг ўрнига, гўё ота-он аларни сеҳрлаб қўйишга ҳароқат қилиш керак ва турмуш қуришда мулкӣ тенгликка очкўзлик билан интилиш эмас, ҳар бир одам болаларининг ўзаро лойиқ бўлишларини ҳамма нарасадан юқори қўйиши кераклигига ишонтириш зарурдир. Кимки турмуш қуришда турли бўлган фақат мулкӣ аҳволга эътибор қаратадиган бўлса, танбеж бериш йўли билан унинг бундан қайтаришга уришиб кўрамиз. Аммо биз уни ёзилган қонун ёрдамида мажбур этмаймиз.

Никоҳлар бор асида шу панд-ўтитлар билан чеklangанамиз. Юқорида айтиб ўтилганги яна бир эслатамиз, яъни: инсон ўзининг абадий ижодкорлик табиатига риоя қилмоғи керак; шунинг учун ў ўзидан болалар ва болаларидан болалар қолдириб, ў ўрнига худога хизмат қилувчиларни етказиб бермоғи керак. Булардан ташқари, нисоҳни қандай амалга ошириш ҳақида яна кўп гапириб муимкин эди. 774

Аммо агар кимдир ўз ихтиёрича бўйсунмай диган, бу давлатга алоқаси йўқ ажнабийдек ўзини тутадиган бўлса

ва ўттиз беш ёшга етганида уйланмаса у ҳар йили жарима тўлайди: олий синфга мансуб фуқаро – юз, иккинчига мансуби – етмиш, учинчисига мансуби – олтмиш, тўртинчисига мансуб бўлгани – ўттиз драхм. Бу пуллар Герага аталади. Ҳар йили тўламайдиган одам икки баробар миқдорда тўлашга мажбур этилади. Уни маъбуданинг хазинабони талаб қилиб олади; агар у ололмаса, у ҳолда ўзи тўлашли керак бўлади. Бу, унинг ҳисоботларида мулоҳаза учун ёнобатга олинади. Шундай қилиб, уйланишни хоҳламайдиган одамга шунга ўхшаш пул жаримаси солинади; **б** ҳурмат-эҳтиромга келсак, ёшлар унга турли танбеҳлар берадилар. Ёшлардан ҳеч ким ихтиёрий равишда унга қулоқ солмасин, агар у кимнидир мажбур этмоқчи бўлса, у ҳолда ким бўлсада ёрдамга келиб хафа қилинаётганини ҳимоя қилсин. Кимки шундай мажбур этишнинг гувоҳи бўлатуриб ёрдамга келмаса, қонун бўйича у қўрқоқ ва ёмон фуқаро деб аталади.

Қалин тўғрисида олдин айтилган эди. Яна қайтарамиз: ўзаро тенглик, мулкий муҳтожлик туфайли қалин олмаслик ва бермаслик ҳақида камбағалларга ўтитлар бериш зарур. Давлатимизнинг барча фуқароларида зарурий нарсалар мавжуддир; шунинг учун у ерда пул туфайли аёлларда шаддолик ва улар (хотинлар - тарж.) томонидан эрларига зулм ўтказиш кам вужудга келади. Бўйсунган бу билан олижаноб иш қилган бўлади; кийим олиш учун қалин олган ёки берган бўйсунмаган одам эса, агар (кийим) нархи элик драхмдан қиммат бўлса, жамоат хазинасига агар у тўртинчи синфга мансуб бўлса бир драхм, агар **д** учинчига мансуб бўлса – уч ярим мина, агар иккинчига мансуб бўлса – икки мина ва агар олий синфга мансуб бўлса – охиридан икки баробар кўпроқ пул тўлаши керак бўлади. Берилган ёки олинган қалин эса Гера ва Зевсга бағишланади. Бу икки худонинг хазиначилари уйланмаганлардан Гера хазиначилари томонидан доимий жарима ундириб олиш ҳақида айтилганидек уни ундириб оладилар; бўлмаса хазиначилар ўзлари жарима тўлайдилар.

Ниҳоятда аввало ота томонидан бўлган кафилик ваколатлидир, – кейин – бобоси ва ниҳоят қондош ака-укалар томонидан бўлган кафилик ваколатли. Агар улардан ҳеч

ким бўлмаса, худди шу равишда она тарафидан бўлган кафиллик ваколатлидир. Агар қандайдир файритабий воқеа юз берса, у ҳолда энг яқин қариндошлар ва ва сийлар ваколатлидирлар. Ни коҳ қурбонликларининг дастлабкиларига ва никоҳ пайтидаги, никоҳгача, ёки кейин бўладиган бошқа муқаддас ишларга келсак, ҳар бир одам таъбирчилардан сўраб олишлари ва шундан кейин маъқул тарзда бажарилди, деб ҳисоблашлари кер ак.

Никоҳ базмлариға ҳар бир томон бештадан кўп бўлмаган дўстлари ёки дугоналарини таклиф этишлари ва икки томондан қариндошлар ва аҳли оилалари сони ҳам шунча бўлиши керак. Ҳеч кимда, унинг мулки (бойлиги) имкониятидан ташқари ҳаражат бўлмаслиги керак, яъни: энг бой синф фуқаролари учун — бир мин, иккинчига — ярим мин ва шу тарзда мулкий чекланиш (ценз)нинг камайишига мувофиқ равишда. Барча бўйсунганларни қонун маъқуллаши зарур; бўйсунмаганлар гузаллик ҳиссиётидан мажрум ва тўй музалари қонунариға мос тарбияланмаган одам сифатида қонуналарни қонунларни то монидан жазоланадилар. То маст бўлишгача ичиш, майни тухфа этган худо шарафига бўлган байрамлардан ташқари ҳеч қачон мумкин эмас. Бу ерда кувва ҳам, келинга ҳам жуда оқил бўлиш маъқулдир: зеро бу уларнинг ҳаётларидаги кичик ўзгариш эмас. Авлодлар ҳам энг оқил ота-онадан туғилишлари зарур; зеро қайси тунда — ёки кунда — худонинг иродаси билан ҳомила бўлиши деярли маълум эмас-ку. Шунинг учун бадан майдан оғирлашганида никоҳ маросими бўлмаслиги керак. Аксинча, бола бақувват, босиқ ҳомила бўлиши зарур, бачадонда у тентирамаслиги керак. Маст одам эса ўзи ҳам оромсиз ҳар тар афга ташланади, ҳам ҳамма нарсани тортиб кетади; у бадани билан ҳам; қалби (дили) билан ҳам жунбушга келади; демак, ким маст бўлса у ўзини тутолмайди ва авлод вужудга келтиришга ярамайди. Табиийки, бола баъзан тентак, довдир ва ҳам фитрати, ҳам бадани ила муваффақиятсиз бўлиб туғилади. Шунинг учун йил давомида ҳам, бутун умр давомида ҳам ва асосан туғиш вақти келганида эҳтиёт бўлиш ва ихтиёрий равишда зарар келтирувчи, беҳаё ва адолат сиз ишлар қилмаслик керак. Чунки буларнинг ҳаммаси боланинг дили (руҳи) ва

баданшида муҳрланиб қолади ва болалар ҳар жиҳатдан ёмон бўлиб туғиладилар. Бундан айниқса никоҳ бўладиган кун ва тунда сақланиш зарур. Зеро, инсонга берилган илоҳий бошланиш, агар уни ҳар ким маъқул равишда эъзоз-икром этса ҳайма нарсани қутқаради.

Турмуш қураётган одам унинг чек еридаги уйлардан биринчи болаларининг туғиладиган ва тарбияланадиган жойи, деб ҳисоблаши зарур. У ерда у отаси ва онасидан ажралиб уланади ёки эрга тегаети; бу – унинг ўзи ва болалари яшайдиган ва овқатланадиган жойдир. Дарҳақиқат: дўстона мужосабатларда турли фитратларни боғловчи ва мустаҳкамловчи эҳтиросли қизишнинг қандайдир тури бор. Вақт-вақти билан бу қизиқиш пайдо бўлмайдиган биргаликдаги ҳаётдан келган малоллик ўзаро бегоналикни келтириб чиқаради. Шунинг учун хотинининг онаси, отаси ва қариндошларга уларнинг уйларини қолдириб келин – куёвлар гўёки янги манзилгоҳга кўчиб кетишлари керак бўлади. Аммо улар ота-оналарини зиёрат қиладилар, улар ҳам уларни кўргани борадилар. Бола туғиб ва тарбиялаб, улар уларга – бирлари бошқаларига – худди машъаладай ҳаётни узатадилар, шу билан қонунга монанд равишда худоларга ҳурмат-эҳтиром кўрсатадилар.

Энди, қандай турдаги мулкка эгалик қилиш маъқулроқ бўлади? Кўп ашёлар (буюмлар) борасида бунини фақмлаб олиш қийин эмас, уни сотиб олиш ҳам қийин эмас. Аммо қулар ҳақидаги масала барча жиҳатлардан қийин. Бунинг сабаби шуки, биз қулар ҳақида қандайдир нотўғри гапирамиз ва шунга қараммай маълум даражада тўғри (гапирамиз). Дарҳақиқат: қулар борасидаги бизнинг ибораларимиз, улардан фойдаланишимизга гоҳ зид бўладилар, гоҳи ўз навбатида у билан мос келадилар.

Мегила. Биз яна нималар деяпмиз? Ажнабий (биродар), сен нималар ҳақида гапирмоқдасан, биз тушунмаяпмиз?

Афналик. Бу жуда ҳам табиий, Мегила. Лакедемон илотияси деяри барча эллинларга буюк қийинчиликлар келтириши мумкин эди ва баҳслар келтириб чиқарарди: бирозларнинг фикрича бу яхши муассаса, бошқаларнинг фикрича – ёмон. Гераклеялилар забт қилган мариандин-

ларнинг қуларча аҳволи ҳақида ҳамда пепестларнинг фессалий қабиласи ҳақида баҳслар озоқ бўлар эди. Бундай воқеаларга агар биз эътибор берсак, у ҳолда қулдорлик билан қандай йўл тутишимиз керак бўлади? Мен ўз нутқимда бунга озгина тўхталдим; сен табийки, менинг нима демоқчи эканлигимни билиш учун савол бердинг. Мана буни (назарда тутганман): маълумки, биз энг яхши ва энг хайрихоҳ бўлган қуларга эга бўлиш керак, деган бўлар эдик. Ҳақиқатан, кўпги на қулар ўз фазилатларни бўйича бизнинг биродарларимиз ва ўғилларимиздан яхшироқ бўлиб чиқдилар, чунки ўз аршининг хожаларини, уларнинг бойлигини ва уларнинг турар жойларини қутқардилар. Биз билемизки, қулар ҳақида худди шунини баъзан ҳикоя қиладилар.

Мегила. Ҳўш, нима бўлибди?

Афиналик. Аммо тескарисини ҳам, яъни қулнинг дили (руҳи) барча соғлом нарсадан маҳрум ва ақл-идрок соҳиб бўлган инсон ҳеч қачон бундай одам зотига ишонишни керак эмас, деб тасдиқлайдилар. Зевс ҳақида гапириб, буни бизнинг шоирларимиздан энг донишманди ҳам изҳор этган:

*Ҳамгин қулликни инг маъшаққатли чекини иксонга бериб.
Ундаги энг яхши онг ярмини Зевс яксон эт ади.*

Демак, одамлар турли фикрларга эгалар: бирлари қулар зотига ҳеч нарсада ишонмайдилар; улар, қуларнинг руҳ (дил)ларига – худди бу (йиртқич) ҳайвонлар зотидан бўлгандай – қамчилар ва дарралар билан таъсир этадилар, уч марталаб эмас, кўп марталаб. Бошқалар эса бутунлай бунга зид иш қиладилар.

Мегила. Албатта.

Клиний. Буларнинг ҳаммаси шунчалик ҳар жил бўлса, ажнабий (биродар), бизнинг мамлакатимизда қуларга қандай муомалада бўлайлик – уларга қандай эгаллик қилайлик ва уларни қандай жазолайлик?

Афиналик. Нима демоқчисан Клиний? Ростики инсон – оғир ахлоқли мавжудот экан, ўйла йманки, ихтиёрий равишда у – эркин жожалар ва қуларга зарурий ушбу

ажратилишга ҳеч қачон рози бўлмайди. Қулларга эгалик қилиш машаққатли. Бу, мессенцларнинг тез-тез бўладиган ва одатий бўлиб қолган исёнларининг вужудга келиши билан исбот қилинган. Бир тилда гаплашадиган кўп сонли қулларга эга бўлган давлатларда қанчалаб фалокатлар рўй беради! Италия ҳудудларида пиратлар (денгиз қароқчилари - тарж.), деб аталувчилар томонидан қилинган ўғриликлар ва келтирилган зарарларни ҳам шунга қўшамиз. Буларнинг ҳаммасига нигоҳ ташлаб, барча бундай ҳолларда нима қилиш кераклигини ҳар ким ҳам айтолмайди. Фақат иккита восита қолади: биринчидан қуллар яхши бўйсунушлари учун улар бир-бирлари билан ватандошлар бўлишлари керак эмас, балки аксинча, тил бўйича иложи борица фарқ қилишлари зарур; иккинчидан: қулларни керакли тарзда тарбиялаш керак, фақат улар учунгина эмас, балки ўзининг (хожанинг - дейилмоқчи - тарж.) номуси учун ҳам. Бу тарбия шундан иборатки, биз қулларга нисбатан ҳеч қандай қўполликка йўл қўймаслигимиз ва имконият борица ўзимизга тенгларга қараганда уларни камроқ хафа қилишга ҳаракат қилишимиз лозим. Зеро, хафа қилиш осон бўлган одамларга нисбатан қилинадиган муомалалардан ким хўжа кўрсинга эмас, табиатан адолатни эъозлаши ва адолатсизликни чиндан ёмон кўриши аниқ, равшан бўлиб қолади. Шундай қилиб, қулларга нисбатан ким ўзига беномуслик ва адолатсизлик доғини юқтирмаган бўлса у, эгу ишлар даласига уруғ сепувчи энг лойиқ одам бўлади. Худди шунинг ўзини хожя, тиран ва ожизроқ одамлар устидан хўжайинликнинг ҳар қандай хили ҳақида ҳам айтса бўлади. Ҳар ҳолда, қулларни адолат бўйича жазолаш керак ва эркин одамларга насихатлар қилиб талтайтиргандек талтайтирмаслик зарур. Деярли ҳар бир муржожаат буйруқ бўлмоғи керак. Ҳеч қандай тарзда ва ҳеч қачон на аёл, на эркак қуллар билан ҳазиллашмаслик керак. Кўпчилик ҳеч ўйламай қулларни эркалайдилар; бу билан уларнинг тобелик ҳаётларини янада қийинлаштирадилар, ўзларига ҳам бошқарувни мушқуллаштирадилар.

778 Клиний . Сен ҳақ гапни айтмоқдасан.

Афиналик. Шундай қилиб биз фуқаролар иложи бо-
рича қуллар билан таъминланишларини маъқуллаймиз,
қулларнинг сифатлари эса ҳар қандай ишда ёрдам бе-
ришга ярайди. Энди фуқароларнинг турар жойларини
тасвирлаш керак бўлади.

Клиний. Албатта.

Афиналик. Бунинг устига янги ва
Шаҳар қурилиши ҳалигача аҳоли кўчи б келмаган давлат-
ва да турар жойларни қуриш ҳақида гам-
ҳарамлар хуриш хўрлик қилиш табиий ҳолдир. Ҳарам-
ларга тааллуқли барча нарса ва де-
ворлар қайси тарзда бино этиладилар? Клиний, бу қонун-
лар, никоҳлар ҳақидаги қонулардан олдинроқ келишля-
ри лозим эди. Лекин бизнинг давлатимиз фақатгина сўзда
пайдо бўлаётгани учун, ҳо зир ҳам бунинг ҳақида гаплаш-
сак маъқул бўла веради. Давлат амалда бино этилаётган-
нида худо хоҳаса бунинг биз никоҳ қонунчилигидан олдин-
роқ бажарамиз ва бошқа ҳамма нарсага бу ожиргисини
(яъни, никоҳ ҳақидаги қонун - тарж.) тож этиб яқунай-
миз. Ҳозир эса, мухтасар қоралама берамиз холос.

Клиний. Аъло.

Афиналик. Ҳарамларни бутун савдо майдони атро-
фида қуриш керак. Ҳа, Бутун шаҳарни ҳам айлана ра-
вишда, яхши ҳимояланиши ва покизалик учун баланд
жойларга кўтарилиб борадиган қилиб жойлаштириш за-
рур. Ҳарамлар олдида ҳокимлар ва суд маҳкамалари учун
бинолар жойлаштирмоқ керак. Энг муқаддас жойлар си-
фатида ўша ерда адолат иш юритади, бу қисман шу-
нинг учунки, шунинг қонунлари номуега тааллуқли бўлганидан,
қисман эса, ёнида муайян худоларнинг ҳарамлари бўлган-
идандир. Бу ерда, қотиллик ҳақидаги ишлар кўриб чи-
қиладиган судлар бўлади ва қатл этишга лойиқ жиноят-
лар учун жазолар берилади.

Шаҳар деворларига келсак, Мегил, мен Спартага ишо-
ра қилган бўлардим, яъни: деворлар ер остида ётаверсин-
лар ва уларни қайта тикламасинлар. Бунга сабаб ушбу:
улар ҳақида шонининг сўзларида ажаб яхши айтилган-
дир, яъни, деворлар яхши си мисдан ва темирдан бўлган-
лари маъқул, тугроқдан эмас, аммо, агар биз бу фикрга

- ёўши-ладиган бўлсак, у қолда адолатли равишда, биз ёш ёйиги-тларни ҳар йили у ер, бу ерда гоҳ зовурлар, гоҳ хандақлар қозишга, баъзи жойларда – бизнинг мамлакатимиз чегараларидан душман ўтмасин деб қандайдир иншоотлар қуришга юборсак ва бирдан шаҳар атрофига девор тикласак, адолатли равишда роса кулги келтириб чиқарган бўлар эдик. Аввало, бу давлатлар учун унчалик сфойдали эмас, чунки одатда одамларнинг руҳларини сусайтириб юборади: зеро деворлар фуқароларни уларнинг ортига беркинишга ва душманга қарши зарба бермасликка таълиф этадилар. Шунинг учун фуқаролар, кундузи ва кечаси, доимо улардан баъзилари соқчиликда туриб ҳимоялан иш ўрнига, аксинча, ўзларини девор ва дарвозалар билан тўсилган, деб ҳисоблаб бемаалол юрадилар, гўёки
- 779** улар ҳақиқатан ҳам ҳимояланиш воситасига эга бўлгандай ва гўёки улар меҳнат учун туғилмаганлар: улар энгиллик, аслида меҳнат маҳсули эканлигини тушунмайдилар. Уятли ёнбосиш ва лоқайдликдан, мен ўйлайманки одатда яна меҳнатлар (машаққатлар) пайдо бўладилар. Агар одамларга деворлар жуда керак бўлса, у қолда, энг бошланишидан, турар жойлар қурилаётганида, хусусий уйлارни шундай қуриш зарурки, токи бутун шаҳар битта яхши деворга ўхшаб қолсин; бунда, кўча тарафдаги барча уйлارнинг бир турдалиги ва ўхшашлиги яхши ҳимоя бўлиб хизмат қилади. Битта уй кўринишини берадиган шаҳарни кўриш ҳуш бўларди; уни бутунича ҳам, бўлақлар билан ҳам кўриклаш ва шу тарзда ҳимоялаш ҳам ниҳоятда осон бўларди. Олдин қурилган биноларни сақлаш ҳақида аввало унда яшовчилар қайғурсалар дуруст бўларди. Астиномлар ҳам унинг ҳақида жон куйдирадилар, бепарво одамни мажбур этадилар ва жазолайдилар; улар яна шаҳарнинг барча мавзеларининг тозалиги ҳамда биронга ҳам хусусий шахс ўз қурилишлари учун шаҳар ерини тўртиб олмаслиги ҳақида жон куйдирадилар. Астиномлар ёмғир сувларининг яхши оқиб кетиши ҳақида ҳамда шаҳар ичи ва ташқарисидаги тузатишга муҳтож ҳамма нарсалар ҳақида ғамхўрлик қилишлари зарур. Қонунларни гоҳбонлари ҳам буларнинг ҳаммасини кузатиб турадилар ва қийинлиги туфайли қонун томонидан безътибор қол

дирилган барча нар салар боорасида, зарурат тақозосига кўра қўшимча қонунлар ўрнатадилар.

Бу бинолар ҳамда бозор майдон и атрофида жойлашганлар бинолар қурилиб бўлгач, гимнасиялар, турли-туман билим юрталари ва театрлар бино этилиб бўлгач ва уларга ташриф этувчилар ёки томоғабиналарни фақатгина кутиб туриш қолганида биз, қонунчиликнинг никождан кейиноқ келадиган ҳиссидан бошла аймиз.

Клиний. Абатта.

Жамият ҳаёти.
Эр-хотинлик
ва аёллар аҳволи

Афин алик. Шундай қилиб, Клиний, никождар бўлади, деб фараз қилайлик. Бундан кейин, то болалар пайдо бўлгусларигача бир йилдан кам бўлмаган вақт давомида ёш эр-хотинларнинг яшаш тарзларига нигоҳ ташлаш керак бўлади. Кўп давлатлардан шунчалик фарқ қиладиган давлатда уларнинг турмушлари қандай кечади? Бу, биз ҳозир айтиб ўтганимизга яқин алоқадордир. Аммо бу ерда келишиш осон эмас: халқ уни, бу турдаги аввалги қонунлардан ҳам қийинчилик билан қабул қилади. Нима бўлганда ҳам Клиний, тўғри ва ҳаққоний кўринганни айтиб ўтиш керакдир.

Клиний. Тўғри.

Афиналик. Кимки, давлатларга жамият ва умумхалқ муомаласида бўладиган ахлоқнинг ҳаётий қоидалари тўғрисида қонунлар беришни ўйлаб, аммо хусусий ҳаётга эътибор беришни зарур деб ҳисобламаган бўлса, бу билан ҳаммага ҳамда ҳар кимга ўзи хоҳлаганича кун ўтказишига имконият яратиб берган бўлса; «фуқаролар, ўзларининг хусусий ҳаётлари қонунлаштирилмаганига қарамай, жамият ва умумхалқ ҳаётида қонунларга мос яшайдилар, деб ҳисобласа, у нотўғри мулоҳаза юригган бўлади. Мен нега буларни айтмоқдаман? Шунинг учунки: биз тасдиқлаб айтаемизки, ёш эр-хотинлар афзалликлардан фойдаланмасликлари ва улар худди турмуш қурганларигача бўлганидай бир дастурхон атрофида оҳангланганлари керак. Бизнинг юрталарда янги пайдо бўлганда бу қонун аввал ҳайратга солди. У, қандайдир уруш тўғрисида ёки одамлар ози ва қийинчилик, муҳтожликда яшайдиган урушга ўхшаш таъсир этадиган бошқа бирор шароит тўғрисида пайдо бўлди шекили.

Сисситиялардан фойдаланишга ва уларни тотиб кўришга мажбур бўлганларидан улар бу қонун ҳаёт учун жуда муҳим эканлигини тан олдилар. Шундай қилиб бизда шу сисситиялар одати ўрнашиб қолди.

Клиний . Эҳтимол.

c Афиналик . Шунинг учун бу одат қачонлардир ҳайратлангирар эди ва уни талаб қилиш қалтис, деб айтгандим. Аммо бизнинг давримизда, агар кимдир уни хоҳласа қонунлаштириш унчалик қийин бўлмайди. Аммо кейинчалик, – гарчи ҳозир ҳеч қаерда бўлмаса ҳам амалга ошириш табии бўлсада, – соҳиби қонунни ҳазиллашиб айтдиларку “оловга мушт кўтариш”га ва шунга ўхшаш бекфойда ишлар билан шуғулланишга мажбур этади. Булар ҳақида гапириш осон эмас, айтиб қўйиб эса охиригача етказиш осон эмас.

d Клиний . Ажнабий (биродар), бунинг ўзи нима? Сен ниманидир айтмоқчисану, аммо негадир иккиланиб турибсан шекилли.

Афиналик . Йўқ нарсага кўп гап бўлмаслиги учун эшитингларчи. Тартиб ва қонунга тааллуқли нарса, давлатда турли эгу (яхши)ликлар келтириб чиқаради. Тартибсизлик ва ёмон тартиблар эса, бошқа, яхши тартибларнинг кўп қисмини барбод этадилар. Ҳозирги нутқимиз худди шунга асослангандир. Сизларда, Клиний ва Мегилл, айтиб ўтганимдек, гўё қандайдир илоҳий зарурат бўйича, сисситиялар ҳайратланарли равишда ажойиб зебо қарор топганлар. Лекин улар фақат эркакларга мўлжалланган. Аёллар учун эса сисситиялар ҳеч қаерда яхши қонулаштирилмаганлар ва бу одат дунёга келмай қолди. Аммо айтиш керак-ки, аёллар инсон зотининг бошқа (бир) қисмидир, тўғри, ўзининг ожизлиги сабабли сир бой бермайдиған ва муғомбирроқ тутилган. Бунинг устига у тартибсиз бўлганидан соҳиби қонуннинг бепарволиги ноўриндир.

781 Шунинг учун агар аёлларни четга суриб қўйилса кўп нарса қамраб олинмай қолади. Ҳозир мавжуд бўлган аҳволдан кўра улар учун ҳам қонуналар нашр этиш анча тўғри бўларди. Агар аёлларга тааллуқли барча нарсаларни тартибсиз қолдирилса, зарурий қонуналарнинг ярмидан кўпини назардан қочирган бўламиз. Зеро, аёл табиати ўз фазилати бўйича бизники, эркакларникидан қанчалик ёмон бўлса, у ўзининг кўпсонлиги –

икки мартадан кўпроқлиги билан биздан шунчалик авлодир. Демак, давлатнинг фаровонлиги учун бу масалага қайта қайтиш, бу ерда тако миллаштришларни амалга ошириш ва барча одатларни аёллар учун ҳам, эр-каклар учун ҳам бир ҳилда ўтказиш дуруст бўлар эди. Аммо, инсоният бизнинг замонамизда бунга хайрихоҳ эмас, шунинг учун оқил одам бунинг ҳақида бошқа юрталарда ва давлат тартиботи сифатида умуман сисситиялар йўқ бўлган давлатларда уни ҳатто эслатиши ҳам мумкин эмас. Қимнингдир аёлларни одамлар орасида, ҳамманинг нигоҳи остида овқатланиш ва ичимлик ичишга дарҳақиқат мажбур этиши кулги чиқармайдим? Зеро, аёл зоти бундан ҳам кўпроқ жирканадиган бошқа нарса йўқдир. Аёллар сояга беркинлиб яшашга ўрганганлар; агар уларни зўравонлик билан ёрталарга олиб чиқилса, улар жон-жаҳдлари билан қаршилиқ кўрсатадилар ва соҳиб и қонун устидан ғалаба қозонадилар. Шунинг учун мен, бошқа жойларда бунинг ҳақида ҳатто эслатиш ҳам Бақиринқ-чақиринқларсиз ўтмайди, деган эдим – балки бу ерда ундай бўлмас. Агар, давлат тартиботи (қурилиши) ҳақидаги бизнинг мулоҳазаларимиз мақсади оқил бўлгани учун умуман олганда муваффақиятсиз эмас деб ҳал қилинса, у ҳолда мен, бундай қарор ахши ва муносиб, деб айтишни хоҳлардим, фақат, агар сиз эшитилгандан воз кечмасангиз. Акс ҳолда гапни чўзиб ўтирмаймиз.

Клиний. Ажнабий (биро дар), биз иккимиз ҳам эшитишни жуда хоҳаймиз.

Афиналик. Бўлмаса эшитинг! Аммо, агар сизларга, мен сўзимни жуда узоқдан бошлаётганга ўқшасам ҳеч ҳам хайрон бўлманг. Биз бўш вақтимиздан роҳатланмоқдамиз ва ҳеч шошилмасак ҳам бўлади. Шунинг учун қонунлар ҳақидаги масалани ҳар тарафлам а кўриб чиқишимиз мумкин.

Клиний. Сен ҳақ гапни айтмоқдасан.

Афиналик. Шундай қилиб, олдин айтилганига қайтамыз. Ҳар қандай одам, ҳеч бўлмаса, инсон зоти ё ҳеч қандай бошланиш (ибтидо)га эга бўлмаган, шунинг учун унинг охири ҳам бўлмайди, аммо у ҳамма вақт бўлган ва барибир бўлади ёки унинг пайдо бўлган вақтидан бери беҳисоб вақт миқдори ўтди, деган мулоҳазаларни яхшилаб фикрлаб кўриши керак.

Клиний . Бошқача бўлиши мумкинми?

Афиналик . Шундай қилиб, биз, бутун ер юзида давлатларнинг тузилишлари ва вайрон бўлишлари юз бериб турган ва бу (давлатлар) ўз тартибларига кўра ёки аксинча тартибсизликларига кўра ва овқатдаги, ичимликдаги ва роҳатланишларидаги урф-одатларига қараб турли тарзда бўлганлар; вақтнинг турли бурилишлари рўй бериб турган, уларда тирик мавжудотлар табиий, кўпсонли ўзгаришларга дучор бўлганлар, деб ҳисоблашимиз керак.

б Клиний . Албатта.

Афиналик . Давом этайлик. Ток новдаси қачонлардир пайдо бўлган, олдин эса йўқ эди. Бунга биз ишонмаймизми? Худди шунинг ўзини зайтун дарахти ҳақида ҳам, Деметра ва Кора туҳфалари ҳақида ҳам айтса бўлади; Триптолем деган зот шунда хизматкор бўлганлигига наҳотки ишонмаймиз? Буларнинг ҳаммаси бўлмаган вақтда, айтиш керакки ҳозир ҳам тирик мавжудотлар ўзаро бир-бирларини ейишга тушганларини ҳисобламаймизми?

Клиний . Нега бундай ҳисобланмаслиги керак?

с Афиналик . Одамлар бир-бирларини қурбонлик қилганларининг сарқитларини биз ҳозир ҳам баъзи халқларда кўрамиз. Ва аксинча, миш-мишларга кўра, баъзи жойларда мол гўштини ейишга журъат этмайдилар, худоларга тирик мавжудотларни қурбонлик қилмайдилар, фақатгина нонлар, асал билан намланган мевалар ва шунга ўхшаш покиза туҳфалар келтирадилар. У ерда, худди гўшт ейиш ҳаромдай ва худоларга қурбонлик келтириладиган жойларни қон билан булғашдан сақланадилар; у замонларнинг одамлари қандайдир орфейча ҳаёт билан яшаганлар; овқатда улар жонсиз барча нарсаларни ишлаганлар, аксинча, жонли барча нарсалардан ўзларини тийганлар.

д Клиний . Сен айтаётганларинг ҳақида кўп ҳикоя қиладилар; буларнинг бари етарли даражада ишонарлидир.

Афиналик . Аммо буларнинг барини ҳозир биз нега эслаганимизни сўрашлари мумкин?

Клиний . Сен ҳақ сўзларни айтмоқдасан, ажнабий (биродар).

Афиналик Шундай қилиб Клиний, агар қўлимдан келса, бунинг ортидан ним алар келишини айтаман.

Клиний. Илт имос, гапир.

Афиналик. Одамларда ҳамма нарса уч эҳтиёж ва ҳирсга боради эканлигини кўраман. Буларнинг ҳаммаси тўғри бўлганида эгу (яъши)лик туғилди, нотўғри бўлганида эса – акси бўлади. Аввало, туғилган кундан бошлаб пайдо бўладиган овқат ва ичимликка бўлган ҳирс; ҳар қандай тирик мавжудот овқат ва ичимликка жони борича интилади, агар тиндир бошеқача бўлишини, аста-секин турли дард чекишларни и барт араф э та бориб бу турдаги ҳирсларни қоништириш ва ҳузурланишдан тийилишни маслаҳат берсақулоқ солмайди. Бизнинг учинчи энг катта эҳтиёжimiz (муҳтожлигимиз) ва энг ашаддий интилиш эса бизни кейинроқ исқанжасига олади; у жунбушга келиб одамларни эҳтирос ўти да ёндирад ва уларни турли-туман бебошликлар ўти да куйд ирад. Бу – насани давом эттиришга бўлган интилишдир. Бу уч касалликни, олий ҳузурланиш деган нарсадан қ айтариб уларни олий эгулик (яъшилик)ка йўналтириш даркор. Уларни учта энг қудратли восита: кўркув, қонун ва тўғри сўз ёрдамида тутиб туришга ҳ аракат қилиши керак, бунда яна, ушбу эҳтиросларнинг ўсиши ва тўқинланиб желишини сўндириш учун, мусобақалар ҳомийлари – музалар ва худолардан фойдаланмоқ лозим.

Шундай қилиб, никоҳ тўғрисидаги н утқдан кейин болаларнинг туғилиши ҳақида, ундаен сўнг – уларни овқатлантириш ва тарбиялаш ҳақида сўз юритамиз. Шундай бўлиши мумкин – ки, суҳбатимизни шу тарзда давом эттириб, барча қонунларни ниҳоясига етказамиз ва шу йўл билан сисситияларгача етиб б орамиз. Биз шунга ўхшаш иттифоқларга яқинроқ келганимизда – улар фақат эркаклардани борат бўладими ёки яна аёллар ҳам бўладиларми (барибир) – балки биз бу ерда нималар қонунлаштиримай қолганини тезроқ кўриб уни о лдинга сурармиз. Ҳозир айтилганидек, бу ерда қанд ай энг ўринли ва маъқул қонунлар ўрнатилиши кераклигини равшанроқ кўра олармиз.

Клиний. Сен мутлақо ҳақ гапни айтдинг.

А с ф и н а л и к . Ҳозиргина айтилганни хотирамизда сақлаб қолайлик. Балки, буларнинг ҳаммаси қачонлардир керак бўлиб қолар.

К л и н и й . Нимани эсда сақлашни маслаҳат берасан?

А с ф и н а л и к . Биз уч сўз билан белгилаганимизни: овқат ҳақида, кейин ичимлик ва учинчиси, қандайдир ишқий тўлқинланишлар ҳақидагини.

d К л и н и й . Ажнабий (биродар), бизга берган маслаҳатларингни яхшилаб эслаб қоламиз.

А с ф и н а л и к . Жуда яхши. Энди янги турмуш қурганлар ҳақидаги гапимизни давом эттирамиз. Биз уларга болаларни қандай қилиб вужудга келтириш ҳақида ўтитаар берамиз: агар биз бунга ишонтиролмасак, унда уларни керакли қонунлар билан кўрқитамиз.

К л и н и й . Қайси йўл билан?

А с ф и н а л и к . Янги турмуш қурганлар давлатга илोजи борица энг зебо ва энг яхши болаларни беришлари кераклиги ҳақида ўйлаб кўришлари керак. Барча одамлар, улар қайси ишда қатнашмасинлар, ўз ишларига ва ўз-ўзларига эътиборли бўлган вақтларида улар ҳамма нарсани яхши ва зебо бажарадилар. Улар безътибор бўлс алар ёки онгли бўлмасалар ҳамма нарса аксинча бўлади. Ёш эр ўз хотини ва бола туғилишига эътибор берсин. Ёш хотин ҳам худди шундай қилсин, айниқса, улардан ҳали бола туғилмаган вақт мобайнида (эътиборли бўлс инлар).

784 қилувчилар бўладилар; уларнинг миқдори ҳамда фаолиятларининг муддати ҳокимлар белгилаганлари бўйича кўп ёки оз бўлиши мумкин. Улар соатнинг учдан бири давомиде Илфия ибодатхонасида йиғилдилар; йиғилишиб, улар бир-бирларига болага ҳаёт бахш этадиган турли эркак ва аёллар борасида кўрганларини айтиб бердилар, яъни: тўйнинг муқаддас қурбонликлари билан белгиланган нарсалардан бошқа нарсаларга улар ўз нигоҳларини ташламаяптиларми. Бола туғилишининг бориши яхши бораётганида, болаларни туғиш ва болаларни туғувчи шахсларни кўриқлаш муддати ўн йилдан кўп бўлмасин. Агар бу вақт давомиде баъзи эр-хотинларда авлод бўлмаса, у ҳолда улар ўзаро фойдалари учун,

қариндошлар ва аёл-назоратчилар билан м аслаҳатлашиб ажрашсинлар. Агар нима фойдали эканлиги ва иккала тараф нима қилиши кераклиги борасида қандайдир гумон пайдо бўлса, улар қонунлар ни тоҳбонлари орасидан ўн кишини танлашлари ва уларнинг кўр сатмалари ва қарорларини бажаришлари даркор. Аёл-назоратчилар янги уйланганларнинг уйларига бориб қисман ўғитлар берадилар, қисман жожилик ва буз гунчиликларни тўхта тиш учун дўқ-пўписалар қиладилар. Агар улар бу ерда ожизлик қилсалар, қонунлар нигоҳбонлар ига мурожаат қиладилар, уларга айтиб берадилар, улар эса чоралар кўрадилар. Агар нигоҳбонлар ҳам нимададир ожиз қол салар, у ҳолда улар буни халққа эълон қиладилар, маҳ кама (суд) ишини қўзғатадилар ва қайси эр-хотинни ту затишга кучлари етмагани ҳақида қасам ичадилар. Агар маҳкамада айбланувчи ўз айбловчилари ни ишонтира олмаса у фуқаролик ҳуқуқларидан ушбу б орада маҳрум бўлади: у тўйларга ва бола туғилиши шарафига бўлади ган байрамларга бормайди; агар у ерга борадиган бўлса, ҳар қандай хоҳ овчи одам бемалол уни таёқ билан уриб жазолаши мумкин. Худди шундай қо идалар аёллар учун ҳам белгиланади. Агар аёл худди шу тарзда бебош ликда айбланадиган бўлса ва агар маҳкамада ўзини оқлай олмаса, (у ҳолда) у, аёлларнинг тантанали юриш ларида қатнаша олмайди, аёлларнинг фахри манса б ларини эгаллай олмайди ва тўйлар ҳамда болаларнинг туғилган кунлари ниш онлаётган тантаналарда қатн а ша олмайди. Агар эр-х отинлар қонун бўйича болалар ву жудга келтирсаларда, кейин эр худди шу мақсадда бо шқа одамнинг хотини билан, хотини эса – бошқа аёлнинг эри билан қўшиласа, у ҳолда, улар, ўз ёшлари бўйича бола туғиши мумкин бўлган одамлар билан қўшилган бўлс а лар, улар, хали болаларни туғаетганлар учун кўрсати л ган жазоларга маҳкум этиладилар. Бу ёш ўти б бўлган и да эса, буларнинг ҳаммасида мулоҳазали эркак ва мул о ҳазали аёл эзгу шуҳратга мушарраф бўладилар. Акс ҳо л да ҳурмат-эҳтиром ҳам аксинча бўлади, туғрироғи, улар шарманда бўладилар. Кўгт одамлар бунда мўътадил бўлганлари учун қонун бунга сукут сақлайди; ammo, агар

бебошликлар рўй берса, у ҳолда, аввал ўрнатилган қонунларга монанд қоидалар ўрнатилади.

Ҳар кимнинг ҳаётининг бошланиши – унинг биринчи йили. Ўғил бола ёки қиз ҳаётининг бу бошланишини уруғларнинг ҳарамларида ёзиб қўйиш керак. Ҳар бир фратрия да оқдаган деворда бу ёзув ёнида барча ҳокимларни йиллар бўйича белгилаб қўйсинлар: фратриянинг тирик аъзоларини доимо бир-бирларига яқин ёзиб борадилар; ҳаётдан кўз юмганларнинг исмлари ўчирилади.

Қизларнинг никоҳга кириш муддатлари ўн саккиздан то йигирма ёшгача бўлади: бу – энг кечи; ёш йигит учун – ўттиздан то ўттиз беш ёшгача. Давлат мансабларини эгаллаш учун ушбу ёш белгиланади: аёл учун – қирқ ёш, эркак учун – ўттиз. Эркак ҳарбий хизматни йигирмадан то олти ёшгача ўташи зарур, аёл эса (агар уларни ҳам ҳарбий ишга жалб этишга, уларга нима тўғри келишини ва маъқулини қўшимча равишда белгилаб қўйиб қарор қил инса) болаларни туғиб бўлганидан кейингина – ва то эллик ёшгача ўтайди.

Афиналик. Ўғил ва қиз болалар туғилиши ҳақидаги нутқдан кейин уларнинг тарбияси ва таълим и ҳақида сўз юритиш тўғри бўлар эди. Бунини таҳлил этмай қолдириш мумкин эмас; аммо бизнинг айтидиган сўзимиз қонунларга кўра кўпроқ панд-насиҳатга ўхшаб кетади. Дарҳақиқат, ҳар бир одамнинг хусусий ва oilавий ҳаётида ҳамманинг кўз ўнгидан содир бўладиган кўпгина икир-чикирлар бор; бунда, шахсий дардмандлик, ҳузурланиш ва ҳирсининг таъсири остида соҳиб и қонуннинг маслаҳатларига хилоф бўлган воқеалар осонгина рўй берадилар, шунинг учун фуқароларнинг ахлоқлари турли-туман ва бир-бирларига ўхшамайдиган бўлиб қоладилар, бу эса — давлат учун бир офатдир. Аммо бу ўринда қонунлар бериш ва жазолар белгилаш ноҳуш ва нолайиқ иш бўлар эди, бу воқеалар тез-тез (учрасаларда) улар жуда ҳам кам аҳамиятлидирлар. Бошқа томондан, агар одамлар тез-тез қайтарилиб турадиган икир-чикирларда қонунга хилоф иш юритишга ўрганиб қолсалар, унда бу ҳолат қонунларнинг ўзларининг ҳалокатли бузилишларига олиб боради, гарчи, ёзма равишда жорий этилган бўлсалар ҳам. Шунинг учун, бу ерда қонунлар бериш қийин бўлса ҳам бирор нарса демаса бўлмайди. Лекин менинг фикримни аниқлаш керак, уни худди бир намуна сифатида ёруғликка қўйиш зарур, зеро биз ҳозир, ҳар ҳолда худди қоронғуликда турганга ўхшаймиз.

b

c

Болаларни тарбиялаш Клиний. Мутлақо тўғри. Афиналик. Шундай қилиб, маъқул тарбия, баданларни ҳам, дил (нафс, рух)ларни ҳам энг зебо ва энг яхши қила олишга қодир кучга эга бўлиши зарур.

Клиний. Бошқача бўлиши мумкинми?

d Афиналик. Бадан энг зебо (гўзал) бўлиши учун, ўйлайманки, уни гўдаклик пайтидан тўғри тарзда катта қилиш керак.

Клиний. Сўзсиз шундай.

Афиналик. Ҳар қандай тирик мавжудотда дастлабки ўсиш энг катта ва кучли бўлишини билмаймизми? Бу ҳолат, кўп одамларни, инсон баданининг катта-кичиклиги беш ёшдан бошлаб, қолган йигирма ёшгача иккиланмаслиги жаҳида баҳслашадилар.

789 Клиний. Ҳақиқатан шундай.

Афиналик. Нима десак экан? Кучли ўсиш, агар кўпгина монанд меҳнат-машаққатлар билан биргаликда бўлмаса минглаб бадан хасталиklarини келтириб чиқаришини биз билмаймизми?

Клиний. Албатта.

Афиналик. Демак, бадан худди ўша энг кўп озиқа олаётган пайтида энг кўп меҳнатга муҳтож бўлади?

Клиний. Ажнабий (биродар), наҳотки биз ҳақиқатан ҳам энди дунёга келган ва энг кичкина болачаларга энг кўп меҳнатни раво кўриб талаб қиламиз?

Афиналик. Йўқуларга эмас, балки аввалан, она қорнида озиқланаётганларга.

Клиний. Дўстим, нималар деясан? Наҳотки сен она қорнидаги гўдакларни назарда тутмоқдасан?

b Афиналик. Ҳа. Агар сизлар бу ёшдаги гўдакларга жўланиладиган бадан машқлари тўғрисида билмасангизлар ҳайрон бўлмаса ҳам бўлади. Бу қанчалик ғалати бўлмасин, мен сизларга бу масалани тушунтириб беришни истардим.

Клиний. Ҳақиқатан ҳам бу жуда ғалати.

Афиналик. Бунимизда кўриш осонроқ, чунки, бу ерда баъзи одамлар керагидан ортиқ равишда эрмакларга бериладилар. Бизда фақат болаларгина эмас, ҳатто катталардан ҳам баъзи бировлар хонаки қушчаларни тарбиялайдилар ва бу паррандаларни бир-бирлари билан уришишга ўргатадилар. Аммо бу одамлар, қушни фақат жанг қилишга ўргатишга мўлжалланган ҳаракатлардаги қийин машқларни юқори баҳоламайдилар; машқлардан ташқари бу одамлар қушларнинг кичкиналарини кафтла-

рига қўйиб, катталарини ёқда кўтариб олиб, – шундай, қўлтиқлари остига олишиб узоқларга, кўпгина стадий нарига сайр қилгани кетадилар, ўзларининг баданларини саломатлиги учун эм ас, ана шу қўлтиқчаларнинг саломатликлари учун. Фикрлаганга лаёқатли одамга бундан ҳеч бўлмаса шу нарса равшан бўлади-ки, ҳар қандай бадан учун ушбу тинимсиз силкинишлар ва ҳар жил йўналишлардаги турткилар, унинг ўзи ўз устидан бундай қиладими ёки уларни ҳалинчақда, денгизда ёки отда юрганида, ёки ниҳоят, ҳар қандай жисм ҳаракати билан суворий бўлганида ҳис этадими барибир фойдалидир. Бу тўфайли овқат ва ичимлик биз учун тўйинли бўладилар ва демак, бу машаққатлар бизга саломатлик, чирой ва бошқа кучни бахш этадилар.

Ростки шундай экан, биз нима қилмоғимиз керак, деб сўраймиз. Табассум билан айтаемиз-ки, ушбу қонуларни ўрнатишимизни хоҳлайсизми: ҳомиладор аёл сайр этиши керак; гўдакни, у ҳали эгилувчанлиги пайтида, гўёки умумдан қилинганидай, шакллантириш ва то икки ёшитгача йўртаклаш зарур. Худди шундай, жазолаш хавфи остида қонун воситасида, гўдакни доимо далааларга ёки ҳарамларга ёки қаергадир қариндошлариникига то оёғида тура оладиган бўлгунча олиб бориб туришга энагаларни мажбур этамиз. Аммо шунда ҳам, болалар нимагадир қаттиқ таяниб ўз аъзоларини қийшайтириб олишларидан энагалар эҳтиёт бўлишлари керак; энага ўлганди ҳам озгина машаққат чекниши ва бола то уч ёшга етгунгача кўтариб юриши зарур. У, имконият борича кучли бўлиши ва боланинг жузурида яққа ўзи бўлмаслиги лозим. Хўш, агар бу шартлар бажарилмаса-чи? Балки жазолар белгилаш керакдир? Ёки бу даркор эмасмикин? Дарҳақиқат, бу тadbир, биз ҳозиргина айтиб ўтганимизни бисёр келтириб чиқаради.

Клиний. Яъни?

Афиналик. Биз кўп қўлгу келтириб чиқарган бўлар эдик; бундан ташқари, энаганинг аёллик ва қўлиқ ахлоқи ўзини инонтиришга йўл қўймас эди.

Клиний. Бўлмаса, нега буларни гапирмоқдамиз?

Афиналик. Қўйидагилар учун: давлатдаги хожалар ва эркин инсонлар буларни эшитганларидан кейин, агар хусусий ҳаётда маъқул тартибот назарда тутилмаса, жами-

ят масалаларида қонунчиликнинг мустақкам бўлишига умид қилиб бўлмаслигини эҳтимол яхши тушуниб идрок этадилар. Буни фақмлаб хожалар ва эркин туғилган инсонлар ҳозиргина кўрсатиб ўтилган қонунлардан фойдаланарлар ва улардан фойдаланиб ўз уйлари ва давлатни яхшилаб тартибга келтирарлар ва бахтиёр бўларлар.

К л и н и й . Сенинг сўзларинг айна ҳақиқатга ўхшайди.

А ф и н а л и к . Шунинг учун ҳам, Биз бадан машқлари ҳақидаги нутқимизни қандай ниҳоясига етказган бўлсак, ҳатто чақалоқларнинг ҳам дил (руҳ)ларига тааллуқли машғулотларни ўрнатмагунимизча, қонунчиликнинг ушбу қисми (шундай) қолдирмаймиз.

К л и н и й . Жуда тўғри.

А ф и н а л и к . У ҳолда ҳам, бу ҳолда ҳам яъни чақалоқ бадани учун ҳам, дили (руҳи) учун ҳам илк бошланиш қилиб кўкракдан боқиш ва иложи борича бутун кечаси ва кундузи қилинадиган сайрларни оламиз. Бу ҳамма болаларга, айниқса энг кичкиналарга фойдали, – шундай бўлсинки, агар имкони бўлса улар доимо гўёки денгизда яшагандай бўлсинлар. Янги туғилган чақалоқлар билан худди

шундай муомала қилишга интилиш даркор. Корибантларни муқаддас даволаш билан машғул аёллар ва чақалоқларни эмизувчилар худди шуни тажрибада ўзлаштирганлари ва фойдали деб тан олганларидан ҳам бунга ишонч ҳосил қилса бўлади. Дарҳақиқат, оналар боланинг ухлашгани хоҳаганларида боланинг уйқуси келмаса, улар (оналар) оромни эмас, аксинча, болани қўлда тинмай тебратиб, ҳаракатни қўллайдилар. Улар еукут сақлашни эмас, қандайдир навони ишлатадилар, худди болаларга най чақиб бераётгандай. Вакхий жунбушни ҳам шу тарзда, ҳаракат билан биргаликда рақс ва мусиқани қўлаб даволайдилар.

К л и н и й . Ажнабий (биродар), бу ерда асосий сабаб бўлиб нима хизмат қилади?

А ф и н а л и к . Буни билиб олиш қийин эмас.

К л и н и й . Қандай қилиб?

А ф и н а л и к . У ва бу ҳолат кўркувга бориб тақалади, кўркув эса, дил (руҳ)нинг нохушлигидан пайдо бўлади. Бунга ўхшаш ҳолатларга ташқи силкинишлар қўшиганида,

бу ташқи ҳаракат қўрқув ва жунбушдан иборат ички ҳаракатдан устун келади. Устун келиб, дилда у гўё шаб бодасиз сокинлик ва ором пайдо қилади. Оғир юрак уриши тўхтайтилади; бу ҳар ҳолда маъқулдир. Болаларни ухлатади; бедорлар, рақс тушаётган ва найда машқ қилаётганларни эса, маъқул қурбонликлар келтирганлари худолар ёрдамида унинг жунбуштини оинга и ҳолатга алмаштиради. Гарчи биз бу ҳақда муҳтасар сўз айтган бўлсакда, аммо бунда ҳам ишончли далил бор.

Клиний. Албатта.

Афиналик. Агар буларнинг ҳаммаси шундай таъсир ўтказса, ўзимизда бўладиган ҳолатни ҳам ўйлаб кўришимиз керак бўлади: гўдакликдан қўрқув ҳиссиёти бор бўлган ҳар қандай дил (руҳ) вақт ўтиши билан унга янада кўпроқ ўрганади. Ва ҳар қандай одам, бу ерда мардлик машқи эмас, балки қўрқоқлик машқи ўтаётганини айтади.

Клиний. Тўғри, шундай дейди.

Афиналик. Ва аксинча биз, ёшлардан мардликни ривожлантирадиган машғулот, бизга ҳужум қиладиган касаллик ва қўрқувни енгишни билишдан иборатдир, деб айтган бўлардик.

Клиний. Тўғри.

Афиналик. Биз яна айтганимизки, гўдакларнинг ҳаракатларида машқлари бизда руҳий эзгу (яхши)ликнинг қисмларида бирга кучли таъсир ўтказилади.

Клиний. Албатта.

Афиналик. Дарҳақиқат, осойишта руҳий кайфият – бу дил (руҳ)нинг яхши ҳолати нинг салмоқли қисмидир худди шунга ўхшаш, оғир руҳий кайфият – дил (руҳ)нинг ёмон ҳолатининг салмоқли улушидир.

Клиний. Бошқача бўлиши мумкинми?

Афиналик. Бизга маъқул бўлган бу кайфиятни янги туғилган чақалоққа қандай бирдан уқдириб бўлади? Бу ерда қанчалик муваффақиятга эришиш мумкинлигини аниқлашга уриниб кўриш зарур.

Клиний. Ҳа, шундай.

Афиналик. Мен, бизда ҳуқумрон фикрни келтираман: тангқиж болаларнинг фитратини оғир, қизиққон ва арзимас нарсаларга таъсирчан; аксинча, болаларни ҳаддан

ташқари кўпол равишда эзиш уларни қимтинган, пасткаш, одамлардан нафратланадиган қилиб қўяди, охир оқибат улар биргаликда яшашга ярамай қоладилар.

е К л и н и й . Ҳали гапирмайдиган ва бошқа тарбияни то-тиб кўришга қобилиятсиз ёшда бўлганларида давлат умуман қандай тарзда болаларни ўстириши мумкин?

А ф и н а л и к . Тажминан бундай: ҳар қандай янги туғилган мавжудотнинг биринчи товуши – бақириш; бу, бақиришдан ташқари, айниқса йиғи хос бўлган бутун инсон зоти га ҳам тааллуқлидир.

К л и н и й . Албатта.

792 А ф и н а л и к . Шунинг учун, энагалар, боланинг нима хоҳлашини билиш мақсадида, унга ҳар хил буюмлар келтириб бериб, унинг ҳақида (бола хоҳиши ҳақида - тарж.) жумоса чиқарадилар. Дарҳақиқат, агар бола келтирилган буюмни кўриб жим бўлса, улар тўғри топдик, деб ҳисоблайдилар; агар йиғи ва бақириш давом этаверса, демак тополмаганлар. Болалар ўзларининг муҳаббат ва нафратларини йиғи ва бақириш – унча муваффақиятли бўлмаган белгилар билан маълум қиладилар. Бу вақт эса уч йилдан кам бўлмайди; уларнинг бу қисмини қандай: ёмон ёки яхшироқ ўтиши катта аҳамиятга эгадир.

К л и н и й . Сен ҳақ гапни айтмоқдасан.

б А ф и н а л и к . Ёмон ахлоқли, ҳеч қачон қувноқ бўлмайдиган бола, яхши одамга кераклигидан кўпроқ йиғи ва ҳиқиллашга мойилга ўхшамайдими сизларга?

К л и н и й . Менингча шундай.

А ф и н а л и к . Хўш? Агар кўрсатилган уч йил ичида, сизларнинг тарбияланувчингиз оғриққа, кўрқувга ва ҳар қандай дардларга иложи борица камроқ дучор бўлиши учун турли воситалар қўллашга уриниб кўрилса биз айтаётганимиздек, бу унинг дили (руҳи)ни қувноқ ва шод этмайдими?

с К л и н и й . Балки шундай бўлар; айниқса, ажнабий (биродар), агар унга кўпроқ ўйин-кулги ташкил этиб берилса.

А ф и н а л и к . Азизим, бу ерда мен Клиний сўзларига қўш илолмайман, чунки, бундай иш қилиб биз болани жуда

ҳам бузиб қўя миз, тарбиянинг бошланғишида бу ҳол тез-тез учраб туради. Мен тўғри айтаяпманми, йўқми кўрамиз.

Клиний. Нимани назарда тутмоқдасан?

Афиналик. Ҳозир бизда жуда аҳамияти катта бўлган мавзу устида гап жетмоқда. Мегилл, сен ҳакамлик қил. Менинг тасдиқлашимга кўра, тўғри ҳаётда ҳузурланишларга интилиш ҳам, ва ўз навбатида дардлардан бутунлай қочиб юр иб ҳам бўлмайди. Немадир ўртачалик билан қаноатланиш зарур, унинг ҳақида мен ҳозир қувончи деб белгилаб эслатиб ўтдим; дил (руҳ)нинг бундай ҳолатини биз, қандайдир муқаддас кароматга кўра худога ҳам мансуб деб биламиз. Мен тасдиқлайманки, биздан кимдир илоҳий инсон бўлишга қарор қилган бўлса, шунга ўхшаш ҳолатга интилиши керак, токи шундай бўлсинки, уни ўзи ҳам фақат биринга ҳузурланишларга (чунки у дардлардан ҳам қочиб қутулолмайдди) интиласин, бошқа ҳаммага – чоллар ва ўспиринларга, эркаклар ва аёлларга ҳам ўшанинг ўзига интилишга йўл қўймасин, айтиқса, илоҳи борича янги туғилган чақалоққа ҳамма адан кам имконият бериш зарур. Зеро ҳар бир инсон фитратининг асосий хусусиятлари одатга кўра жудди шу ёшда шаклланадилар. Агар мен ҳазил қилаётгандай бўлиб кўринмасам айтар эдим-ки, барча ҳомиладор аёллар ҳам ҳомиладорлик пайтларида кўлдан кўп жазавага тушиб лаззатланишлардан ва шу қатори дард чекишларга берилишдан сақланишлари зарур; улар бу вақт мобайнида қувончи, осуда ва мулойим кайфиятда яшашлари маъқулдир.

Клиний. Ажнэбий (биродар), Мегиллдан биз иккимиздан қайси биримиз ҳақ эканлигимизни сўрашингни ҳожати йўқ. Мен ўзим тан оламан: ҳа, ҳаётда ҳамма ҳаддан ортиқдари чекишлар ва ҳузурланишлардан ўзларини олиб қочишлари ва доим ўрта ҳолатда бўлишлари керак. Сен буни ажойиб гўзал айтдинг, мен ҳам сенинг сўзларингга қўшиламан.

Афиналик. Жуда яхши, Клиний. Бундан ташқари, келинг уччаламиз янча ушбуни мулоҳаза қилиб кўрайлик.

Клиний. Нимани?

Афиналик. Кўпчиллик айтганидек, ҳозир биз таҳлил этганларимиз ёзилмаган урф-одатларга тааллуқдир. Бо-

боларнинг қадимги қонунлари деб аталадиган нарсалар, шунига ўхшаш қоидалар мажмуасидан бошқа нарса эмас. Ҳозир миямизга келган, бу ҳолатларда қонунлар тўғрисида гапириб бўлмайди, гарчи бошқа тарафдан буларнинг ҳаммасини айтмасдан қолдириб ҳам бўлмайди, деган ёрқин фикр, зебо ифодаланган. Ушбу урф-одатлар ҳар қандай давлат тузумини бирлаштириб турадилар; улар ёзма жорий этилган қонунлар билан яна энди жорий этиладиганларининг ўртасидадирлар. Улар оддийгина, боболарнинг қадимги, бениҳоя қадимги қоидаларидир. Агар уларга яхши тартиб берилса ва жорий этилса, улар ёзган замонавий қонунларга олий даражада халоскорона ёпинчиқ бўладилар. Агар шу борада бепарволик билан зеболик чегараларидан ўтиб кетилса, меъморлар гўё яширин равишда Бинонинг ўртанча асосларини олиб ташлагандаги каби ҳамма нарса барбод бўлади; бирини бири тутиб турганлигидан, қадимги асосларни бузиб ташланса, кейинги гаройиб иншоот ҳам қулаб тушади. Биз, Клиний, бу билан ҳисоблашишимиз зарур; шунинг учун, қонунлар, урф ёки одатлар, деб аталувчи нарсалардан буюқларини ҳам, кичикларини ҳам имконият борича назардан қочирмай бизнинг давлатимизни ҳар тарафлама мустақкамлашинг даркор. Зеро буларнинг ҳаммаси давлатни бирлаштириб боғловчидирлар; бу икки бошланишнинг биттаси бошқасисиз мустақкам бўлиши мумкин эмас. Шунинг учун, агар қонунлар бизда беҳисоб кўп қоидалар ва бир қараганда арзимас бўлиб туюлган одатлар тўлқинидан кенгроқ кўлам касб этса ҳайрон бўлмаслик керак.

Клиний. Сен тўғри айтасан; биз худди шундай тарздаги фикрларга мойилмиз.

Афиналик. Демак, кичик ёшли тарбияланувчилар учун, агар уларга шунчалик эмас, балки жуда диққат билан, ўғил бола ёки қизнинг уч ёшга киргунича бу қоидаларни қўласалар жуда фойдали бўлар эди. Ҳар қалай, ўзининг руҳий ҳолати бўйича уч ёшли, тўрт ёшли, беш ёшли ва ҳатто олти ёшли болалар ўйинларга муҳтождурлар. Аммо нозиклаштиришдан қочиш, болаларни жазолаш керак, фақат уларнинг нафсониятига асло тегмасдан; бу ерда одатда худди қуларга қилингандай муомала қилмоқ ке-

рак, бу ҳақда гапириб ўтганмиз: жазо берувчига, жазола-
наётганни ҳақоратлашга йўл қўймаслик керак, чунки уни
рашини келтиради; аммо жазо бермай эркалатиш ҳам
шундай йўл тутиш зарур. Бу ёшдаги болаларда ўйинлар
ўз-ўзидан паёдо бўлади; болалар бирга йиғилганларида
улар ўйинларни ўзлари ўйлаб топдилар. Бу ёшдаги яъни
уч ёшдан то олти ёшгача болалар қишлоқлардаги ҳарам-
ларда йиғилганлар, токи, қишлоқнинг барча болалари у
ерда бирга бўлсинлар. Энагалар, бу ёшдаги болалар кам-
тар бўлишлари ва талтайиб кетмасликлари учун уларни
назорат этиб туришлари керак. Ушбу энагалар устидан
ва бу болалар гаасми устидан ўн икки аёл тайин этилади-
лар. Тартиб сақлаш учун ҳар бир гаалага биттадан; улар-
ни, аввал эслатиб ўтилган энагалардан қонунлар нигоҳ-
бонлари тайинлайдилар. Уларни танлашни никоҳлар
ҳақидаги бош назоратчи аёллар амалга оширадилар. Ўз
тенгдошлари орасидан улар ҳар бир филидан биттадан
сайлайдилар. Бу мансабга тайинланган аёл ҳар куни қан-
дайдир бир ҳарамга бориб туради ва агар кимдир айб иш
қилиб қўйса, ҳар сафар жазо белгилайди; кул ва аёл кул-
ни, ажнабий ва ажнабий аёлни унинг ўзи давлат қуларни
ёрдамида жазолайди, фуқарони эса, агар у жазога қар-
шилиқ кўрсатса, астиномлар маҳкамасига олиб боради;
агар фуқаро қарш илик кўрсатмаса, назоратчи аёлнинг
ўзи жазолайди. Болалар олти ёшга кирганларида ўғил бо-
лалар ва қизчалар ажратилдилар. Ўғил болалар ўғил бо-
лалар билан, қудди шундай, қизчалар қизчалар билан вақт
ўтказадилар. Аммо, уларни ҳам, буларни ҳам ўқишга кири-
шишлари зарур. Ўғил болалар сувориёлик, тийрандозлик,
палохмондан отиш, найзачалар улоқтириш ўқитувчила-
рига (шогирдликка) борадилар. Агар қизчалар рози бўлса-
лар улар ҳам ушбу (айтилганлар) билан, ҳар ҳолда то ўрган-
гуналаригача шуғулланишади; айниқса қурол ишлатишни
улар яқши ўрганишлари зарур. Бу ерда мавжуд ҳолат
ҳақида даярлик ҳеч ким ўзига ҳисоб бермайди.

Клиний. Қандай ҳисоб?

Афинлик. Ҳўё бизнинг ўнг ва чап қўлларимиз таби-
атан турли ҳаракатлар учун ишлатилдилар. Аммо шуни-

- си аниқ-ки, оёқлар ва умуман пастки узлар иш маъносида ҳеч ҳам фарқланмайдилар. Қўлларга келсак, бунда ҳар бизримиз энагалар ва оналарнинг билмай қилган ишлари туфайли мажруҳ бўлиб қолишимиз мумкин. Аслида эса табиат у ва бу узларни деярли мувозанатга келтириб қўйган ва бизнинг ўзимиз одатга кўра, тўғри фойдаланмай уларни турлича этиб қўйдик. Баъзи ҳаракатларда бу фарқ катта эмас; яъни, биз лирани чап қўлда, плектрни эса ўнг қўлда ушлаймиз ва ҳоказо, бу ерда бу унча аҳамиятли эмас. Аммо, бошқа хатти-ҳаракатларда ҳам худди шундай қилмаслик керак, деб ўйлаш деярли ақсизлик бўлар эди. Бу, скифларнинг одатлари билан ҳам исботланади: улар камонни фақат чап қўлларида, ўқни эса фақат ўнг қўларида ушламайдилар, лекин унинг учун ҳам, бунинг учун ҳам иккала қўлни навбат билан ишлатадилар. Жангвор араваларни бошқариш санъати ва бошқа ҳар қандай ҳунарда кўпинча ўзга мисолларни топиш мумкин. Бу мисоллардан тушуниш мумкин-ки, кимларки чап қўл зарарига ўнг қўлни ривожлантирсалар улар табиатга ҳилоф иш тутган бўладилар. Биз айтиб ўтганимиздек (ҳайвон) шожидан қилинган плектрлар ва уларга ўхшаш қуролларда бу унча аҳамиятли эмас. Аммо, ҳарбий мақсадларда темир қуроллар, камонлар, жупин (кичкина найза), умуман қуролдан фойдаланиш зарурати бўлганида бу жуда муҳимдир. Аммо, қурол билан қуролни қайтарилганида бу ўта муҳим бўлади. Буни ўрганиб олган ва ўрганмаган, бунга машқ қилган ва машқ қилмаган одамларнинг бунда фарқлари жуда катта. Яъни, панкратияни билиб олган одам, муштлашни ёки курашда чапдан ҳам ура олади; аммо агар бунга бештибор бўлган бўлса, рақиб йўналишини ўзгартирса ва бошқа томондан ҳужум қилишга мажбур этса, у ҳолда у қоқилиб, оёғини судраб қолади; қурол билан курашганда ва бошқа ҳолатларда шунинг ўзи бўлиши мумкин. Одам, ҳужумларни қайтариш ва рақибини ушлаб олиш учун икки қўлга эга-ку; шунинг учун улардан ҳеч бирини иложи борича бекор ва машқсиз қўймаслик даркор. Ва агар кимдир худди Герион ёки Бриарейга ўхшаб шуниқса, у, ўзининг юзта қўли билан юзта ўқни отадиган бўлоғи зарур.

Буларнинг ҳаммаси ҳақиқат мансабдор шахслар – эркаклар ва аёллар галмжурлик қилишлари лозим. Биринчилари буни ўйинлар ва тарбияда, иккинчилари ўқитиш пайтида кузатадилар, токи, барча ўспиринлар ва қизлар оёқ ва қўл эпчилигига эришсинлар ва иложи борича, ўзларини табиий фазилатларини [Эмон] одатлар билан озгина бўлсада бузиб қўямасинлар.

Икки хил ўргатиш бўлиши зарур: баданни гимнастик санъатга, дил (руҳ)ни – унинг эзгулигини ривожлантириш учун – мусикий санъатга ўргатиш керак. Гимнастик санъатга тааллуқдиси икки хилга бўлинади: Биринчидан, бу рақс, иккинчидан – кураш. Рақс тури улутворлик ва шу билан бирга олижанобликни сақлаган ҳолда, Муза тилини келтириб чиқаради; бошқа хил баданнинг ўзининг қисмлари ва аъзоларига ҳар бирига мос бўлган эгилишлар ва тикланишлар ёрдамида саломатлик, эпчилик ва чирой бахш этади, айтиш лозимки, улар билан узлуксиз боғлиқ бўлган рақс бутунча бир маромдаги ҳаракатлардан иборатдир.

Курашга келсак, Антей ва Керки он ўз санъатларида, Эпей ва Амик эса – муштлашишда номуссиз шахсиятпарастлик ила қабул қилганлари, уруғда қатнашиш учун умуман бефойда ва сўз билан зийнатлашга мўлоқидир. Тик туриб кураш тушишда, энг са, қўллар, биқинларни бўшатиб олишга интилаётганларида ва эзгулик тарзидаги қудрат, ҳамда саломатлик учун жон-жаҳд ва қатъият билан меҳнат қилганларида бу ҳар тарафлама фойдалидир. Бундай курашга бегарво бўлмаслик зарур; аксинча, биз ўзимизнинг қонунчилигимизда шу ерга келганимизда унинг шоғирдлардан ҳам, устозлардан ҳам талаб қилиш зарур. Устозлар буларнинг ҳаммасини хайрхоҳлик билан ўргатсинлар, шоғирдлар эса – шукроналик билан қабул этсинлар.

Хоровод рақслардаги тақлидларда мавжуд бўлган шунга ўхшаш нарсаларни ҳам четга суриб бўлмайди. Бу ердаги куретларнинг Лакедемонда эса – Диоскурларнинг қуроли ўйинлари ҳам шундай. Бизда Қиз-Хукмдор хоровод эрмакларга қувониб кетиб, бўш қўллари билан шодланишни лозим топмади, балки тўла қуролланиш ила зийнатланиб, ўшалар билан ўз рақсини ижро этди. Маъбуда-

нинг марқаматини эъозлаб, ҳамда ҳарбий эҳтиёжлар ва байрамлар учун йигитлар ва қизлар ҳам бунга тақлид этишлари зарур. Кичкина болалар, улар ҳали урушга бормоганлари учун, барча худолар шарафига бўладиган юришлар ва тантаналар вақтида доимо қурол билан безанишлари, отда ўтиришлари, рақс тушишлари ва худолар, худоларнинг болаларига сизғиниб, гоҳ тез, гоҳи секин юришлари дуруст бўларди. Мусобақалар ва дастлабки машқларни бошқа бирор нарса учун эмас, худди шунинг учун уюштириш керак. Бу мусобақалар тинчлик пайтида ҳам, уруш пайтида ҳам, давлат учун ҳам, хусусий маишат (рўзгор) учун ҳам фойдалидир. Мегилл ва Клиний, бадан ҳақидаги барча бошқа меҳнатлар, эрмаклар ва ташвишлар ҳур туғилган одамларга тўғри келмайдилар.

Бундан аввалги нутқимда гимнастик санъатни текшириб чиқиш кераклигини кўрсатиб ўтган эдим. Буни тўла адо этдик, деб ҳисоблаймиз. Аммо, агар сиз нимадир яхшироқ нарсани таклиф эта олсангиз, умумий маълумот учун уни айтинг.

Клиний . Ажнабий (биродар), сен айтганларни инкор қилиш ва гимнастик санъат ва мусобақалар учун яхшироқ нарсани таклиф қилиш осон эмас.

Афиналик . Шундай қилиб, Музалар ва Аполлоннинг туҳфалари ҳақидаги кейинги масалага келсак, биз ўшанда гуё ҳамма нарсани айтиб бўлдик, ва фақат гимнастика ҳақидаги масала қолди, деб ўйлаган эдик. Аммо ҳозир, бу масала нимадан иборат эканлиги ва биринчи навбатда унинг ҳақида нима дейиш кераклиги равшан бўлди. Келинг ҳозирок шу масалага ўтайлик.

797 Клиний . Жуда яхши, ўтамиз.

Афиналик . Менга олдин қандай қулоқ солган бўлсангиз, шундай қулоқ солинг. Энди ҳам қандайдир ғалати ва баройиб нарсани эҳтиёткорлик билан айтиш ва эшитишга тўғри келади. Шунинг учун ўз сўзимни хавфсираб айтаман; аммо мен руҳимни тетиклаб оламан ва орқага қайтмайман.

Клиний . Ажнабий (биродар) нималар ҳақида гапирмоқдасан?

Афиналик . Мен тасдиқлаб айтаманки: ҳеч бир давлатда ҳеч ким ўйинларнинг қандай бўлишига қонуналар-

нинг ўрнатилишига жуда кучли таъсир қилишини ва улар мустақкам бўлиши ёки бўлмаслигини аниқлашини билмайди. Агар, ўша-ўша бир қондаларга риоя қилиб ва ўша-ўша бир эрмак-ўйинларга қувониб, ўша-ўша бир одамлар, ўша-ўша бир ўйинларда қатнашсалар, у ҳолда буларнинг ҳаммаси жиддий қонунашгирувларнинг баъқарорлигига хизмат қиладилар. Агарда ёшлар ўйинларнинг бир хиллигига путур етказсалар, янгиликлар киргизсалар, доимо ўзгаришларни исталса ва турли нарсаларни ёқимли, деб ҳисобласалар, агар улар ўзларининг ташқи кўринишлари ва кийимларидан норози бўлсалар, нима ёхши ва нима хунук эканлиги ҳақидаги доимийликка ўрнатилган қондаларни тан олмасалар, аммо, нимадир ташқи кўриниш, рангда ўзгача, райриоддий нарсалар бўлса ўшанга ва шунга ўхшаш нарсаларга доимо қандайдир янгиликлар киргизадиган одамларни иъозласалар, у ҳолда биз, давлат учун булардан ҳалокатлироқ ҳеч нарсалар йўқ, деб айтишга тўла ҳаққимиз. Дарҳақиқат, буларнинг ҳаммаси ёшларнинг ахлоқларини киши билмас ўзгартириб юборди ва эскиларини обрўсизлант ириш ва фақат янгиларини эъозлашга уларни мажбур этди. Мен яна қайт араман: барча давлатларга бунга ўхшаш турдаги фикр ва тартибдан ҳам ёмонроқ жазо йўқдир. Яхшилаб эшитиб олинг, менинча, бу офат қанчалик улкан.

Клиний. Сен, давлатлардаги қадимийликка бўлган менсимаслик ҳақида гагирмо қдамисан?

Афиналик. Ҳа, худди шундай.

Клиний. Бу ҳолда биз қамоли диққат билан эшитамиз ва нутқининг энг жайрихоҳ эшитувчиси бўламиз.

Афиналик. Бу табиғийдир.

Клиний. Сен давом этсанг бас.

Афиналик. Келинг, бир-биримизга, ҳозир биз жуда диққат-этиборли бўлишимиз зарур, деб айттайлик. Дарҳақиқат, энг ёмон офатлардан ташқари барча нарсалардаги ўзгаришлар - энг омонат ишдир: бунга барча йил фасларининг алмашиши ҳам, шам оларнинг алмашиши ҳам, бадан ҳаёти тарзидаги, фитратдаги ўзгаришлар ҳам, - бир сўз билан айтганда бирор нарсалардаги эмас, балки барча нарсалардаги ўзгаришлар тааллуқлидир, фақат энг ёмон

офатлар бундан мустасно. Агар баданга назар ташланса, ҳар хил овқатга, ҳар хил ичимликларга, меҳнатларга у қандай ўрганишини сезиш мумкин. Аввал буларнинг ҳаммаси жафалик келтириб чиқаради, аммо кейинчалик, вақт ўтиши билан, бунинг ҳаммасига монанд бир андом пайдо бўлади; бадан бу ҳаёт тарзи билан танишади, кўникади, уни севади, ундан ҳузурланади, соғломлашади ва ўзини аъло даражада ҳис этади. Ва агар бундай бадан у кўникаб қолган у ёки бу ҳаёт тарзини қачондир ўзгартиришга мажбур бўлиб қолса, у ҳолда аввал ноҳуш бўлади ва қийинлик билан, янги ҳилдаги овқатга ўрганганидан сўнгра қайта ўз ҳолига келади. Ўйлаш керакки, одамларнинг фикрлар тарзи ва руҳий табиатлари билан ҳам худди шунинг ўзи рўй беради. Улар озиқлантирилган қонунлар кўп вақт давомида қандайдир илоҳий тақдир туфайли барқарор бўлиб қолдилар, натижада, қонунлар иви қачонлардир ҳозиргидан ўзгачароқ бўлганлигини ҳеч ким эслай олмайди ҳам, эшитмаган ҳам. Ҳар қандай дил (руҳият) аввал ўрнатилган қонунлардан нимагадир путур етказишдан жон-дилидан қўрқади. Шунинг учун соҳиби қонун, унинг даълатида қандайдир тарзда худди шу нарса амалга оқир иилиши мақсадида қанақадир бир восита ўйлаб топшиш зарур. Агар менга келсак, бу воситани ушбу нарсада деб биламан. Биз олдин айтиб ўтганимиздек, ёшларнинг ўйинларидаги ўзгаришларни ҳамма одамлар ҳеч ҳам жиддий бўлмаган ва ўзи билан ҳеч қандай зарар келтирмайдиган оддий ўйин, деб ҳисоблайдилар ва ёшларни бундан қайтармайдилар, балки кўнгилчанлик билан бу ишда уларга эргашадилар. Бу ерда ушбу нарсани ҳисобга олмайдилар: ўз ўйинларига янгиликлар киритаётган болалар албатта улғаядилар ва булар ўша болалар эмас, бошқа одамлар бўладилар; ростки улар бошқа одамлар бўлганликларидан, улар бошқа ҳаётга интила бошайдилар ва бу интилишлари билан бошқача одатлар ва қонунларни қўмсаб қоладилар. Улардан ҳеч қайсиси, бундан кейин даълат учун, ҳозир айтиб ўтганимиздек, энг ёмон офатлар рўй беришидан қўрқмайди. Тўғри, фақат ташқи кўринишга тааллуқли бўлган баъзи ўзгаришлар бунчалик офатлар келтирмайдилар. Одамлар, қачонки аввал ёмон

лаганларини тез-тез мақтаб турсалар ва олдин мақтаганларини ёмонлайдиган бўлсалар, у ҳолда бундай ахлоқ ўзгаришларига ўйлашманки, бошқа нимага бўлсада қарагандан кўпроқ эҳтиёткорлик билан қараш керак бўлади.

Клиний . Албатта.

Афиналик . Яна нима деймиз? Биз олдин тасдиқлаган нарса, яъни усул (ритм)га ва умуман ҳар қандай мусиқий санъатга тааллуқли ҳамма нарса – бу инсоний фитратларга, яхшисига ҳам, ёмонига ҳам тақлиддир, деганимизга ишончимиз қимми? Шу тўғрими ёки нотўғрими?

Клиний . Худди шундай; ҳар ҳолда бизнинг фикримиз шунақа.

Афиналик . Демак, биз тасдиқлаб айтаемизки, бизда болалар рақслар ва тароналарда бошқа тақлидларга интинамасликлари ва ҳеч ким бўлғуси ҳузурланишлар иштиёқиди уларни бунга рағбатлантирмасликлари учун турли ҳақиқатдаги воситалар топмоғимиз зарур.

Клиний . Сен шутлақо ҳақ гапни айтмоқдасан.

Афиналик . Ораминда кимдандир мисрликларнинг услубларидан яхшироқ услуб борми? 799

Клиний . Қандай услуб ҳақида гапирмоқдасан?

Афиналик . У, ҳар қандай рақс ва таронани муқаддас қилишдан иборатдир. Бунинг учун, аввал бутун йилга мўлжалланган байрамлар белгиланганди, бунинг устига қайси байрамларни қачон ўтказиш ва қайси худолар, уларнинг болалари ёки генийлар шар афларига ўтказилишлари ҳам белгиланган эди; бундан ташқари ҳар бир қурбонлик (маросимида) қандай тароналар айтилиши ва бу қурбонликда қандай ҳоровод рақслар билан худоларга эҳтиром кўрсатиш зарурлиги (ҳам белгиланган). Аввал баъзи қўшиқлар ва рақслар белгилаб қўйилди. Улар ўрнатилиши билан фуқаролар Мойрлар ва бошқа ҳамма худоларга биргаликда қурбонликлар қила бошладилар ва май келтириш маросимларида худолар ва бошқа олий мавжудотларнинг ҳар бирлари шарофига ҳар бир таронани муқаддаслаштира бошладилар. Агар бунга хилоф равишда кимдир, қайсидир бир худо шарафига бошқа мадҳияларни ёки ҳоровод рақсларни киргизишга уринса, у ҳолда уларни мубадаар ва мубада аёллар, соҳиби қонунлар билан бир-

галиждан, виждонийлик ва қонунга риоя қилиб уни тўхта-тардилар. Агар бу одам ихтиёрий равишда тўхтамас, унинг бутун умри давомида ҳар қандай истак билдирган одам унинг виждонсизлиги учун суд маҳкамасига тортиши мумкин бўлган.

К л и н и й . Тўғри.

А ф и н а л и к . Сужбатимизнинг шу ерида, бизнинг ёшимизга мансуб бўлган нарсани синаб кўришимиз керак бўлади.

К л и н и й . Сен нималар ҳақида гапирмоқдасан?

А ф и н а л и к . Ҳар қандай ёш йигит, чолларни гапирмас ҳам бўлади, камёб ва фаройиб ниманидир кўриб ёки эши тиб қолгач, қийин баҳсда осонликча ён бермайди ва гўёки айрилишда тургандек дарҳол бир қарорга келмайди. У бир ўзи йўлда бўладими ёки бошқа одамлар билан биргами, агар у йўлни яхши билмас, ўзини қийнаётган нарс ҳақида у ўз-ўзидан ҳам, бошқалардан ҳам сўрайди ва ўз йўлини ҳамда бу йўл қаерга олиб боришини яхшилаб текширмагунича йўлини давом эттирмайди. Биз ҳам худди шундай қилишимиз даркор. Ростики бизга ҳозир қонунлар ҳақида ғалати тасдиқлаш учрадими, демак ҳар тарафлама уни текшириш керак, бундай муҳим масала ҳақида гўё биз ниманидир камоли равшанлик билан дарҳол ҳал қилиб юборишга қодирдай енгилтақлик билан сўз айтиш ярамайди: бизлар энди у ёшда эмасмиз.

К л и н и й . Мутлақо тўғри.

А ф и н а л и к . Бун вақтнинг (ўзига) кўйиб берайлик; қачонки уни етарли даражада кўриб чиқсак, бунинг ҳаммасига далил кўрсатамиз. Биз энди яқунлашимиз зарур бўлган қонунларнинг тартибини бузмаслик учун уларни кўриб чиқишни охиригача етказамиз. Эҳтимол, агар бу худ-ога маъқул келса, бизнинг кўриб чиқишимиз бутунлай тугеганида мулоҳазамиз ушбу вақтинчалик қийинчилиكنи етарли даражада тушунтириб беради.

К л и н и й . Ажнабий (биродар), сен жуда яхши гапирмоқдасан. Биз сен айтганингдек қиламиз.

А ф и н а л и к . Биз айтамыз-ки: бизда қўшиқ куйлаш қонун бўлиб қолади, деган бу ғалати ҳолатга йўл қўяйлик. Зеро бу “номлар”ни – қадимгилар, қўшиқчи кифара жўрли-

гида ижро эт ган нарсага нисбатан ишлатганлар. Улар бизнинг ҳозирги тасдиқ этаётганимиздан эҳтимол узоқ бўлмагандурлар: кимдир ўшанда, уйқусида (тушида) ёки бедорлигида, пайғамбарона жаёда н уйғожиб, уни башорат қилгандир. Шундай қилиб, бизнинг қароримиз бундай бўла қолсин: ҳеч ким муқаддас умумхалқ қўшиқлари ва ёшларда барча қабул қилинган рақсларга номувофиқ қўшиқ куйламаслиги ва рақс тушмаслиги зарур. Бошқа ҳар қандай қонунни бузилишидан кўра, бунга кўпроқ эҳтиёт бўлиш керак. Ким Бунга риоя қилса, жазоланм айди; қулоқ солмаганни эса, биз айтиб ўтганимиздек, қонунларнигоҳбонлари, мубадлар (қоҳинлар) ва мубад аёллар жазолайдилар. Бизнинг ушбу суҳбатимизда шундай қарор қилайлик.

К л и н и й . Шундай қарор қилайлик.

А ф и н а л и к . Ҳаддан зиёд заҳаржанда қулгулар чиқармаслик учун бу қонунни қандай ўрнатмоқ зарур? Бу ерда ушбу нарсага эътибор берайлик: энг беҳатари – бу қонунларни аввал оғзаки яратиб олиш, гўё улардан намунавий нақш тушириб олинганидай. Мен ўзимга шундай нақшлардан бирини куйидагича тасаввур этаман: агарда фараз қилайлик, қонун бўйича адо этилган қурбонлик ва қурбонлик ҳайвонларини куйдиришдан кейин, кимнингдир ўғли ёки биродари, ўзгашаббуси билан меҳроб ва қурбонликлар олдида туриб фиъбат қилаб, ёмон сўзлар гапирса, наҳотки бу, сўраймиз биз, унинг отаси ва еқариндошлари ида хафагарчилик пайдо қилмайди ва ёмонлик дарақчиси ва қаромати бўлмайди?

К л и н и й . Нима демоқчисан?

А ф и н а л и к . Ҳар ҳолда бу бизда, айтса бўладикки, балки барча давлатларда бўлиб туради. Қандайдир мансабдор шахс давлат номидан қандайдир қурбонлик қилганида унинг кетида у ерга хор желиб меҳроб яқинида туради, баъзан эса унинг ўзининг ёнига келиб туради ва ўзининг сўзлари, усул (рият)лари ва зо рланувчи куйлари билан эшитувчиларнинг дилларини вайрон қилиб муқаддас маросим номига турли ёмон сўзларни ёғди рабошлайди; ва кимда-ким, ҳозиргина қурбонлик қилган одамларнинг кўз ёшини тўқдира олса, ўша қолибди к мукофотини олади.

Наҳотки биз бу одатни йўқотмаймиз? Агар фуқаролар қачонлардир бунга ўхшаш нола-фарёдларни, масалан, бахтсиз ва нопок кунлари эшитишлари керак бўлса, худди дафн маросимларида майитни ёлланган одамлар кариий йиғинлари билан кузатиб борганларидек, бунинг учун ёлланган чет эллик ашулачилар чиқишлари керак бўлади; эслатиб ўтилган қўшиқ куйлашларга ҳам шунга ўхшаш нарсани қўллаш зарур. Дафн қўшиқчилигига ҳам гулчамбарлар ва олтин суви билан зийнатланган анжомлар эмас, узун кийимлар зарур. Буни тезроқ тугатиш учун айтиб ўтишим керак-ки, бу ерда ҳамма нарса бутунлай бошқача бўлиши даркор. Бизнинг ўзимизга мен яна савол бераман: биз, ана шу биринчи намунани қўшиқчилик учун аввал тартиб берсак маъқул бўладими?

801

Клиний . Унимадан иборат?

Афиналик . Эзгу нутқдан. Биздаги қўшиқчиликнинг тури ҳар жиқатдан эзгу нутқди бўлсин. Бунинг ҳақида яна гапирш керакми ёки шундай тартибот бериб бўлинди, деб ҳисобласа ҳам бўладими?

Клиний . Албатта, уни шундай белгилаб қўй. Зеро бу қонун барча овозларни олди.

Афиналик . Эзгу нутқдан кейинги, мусикий санъатнинг иккинчи қонуни билан не ҳол рўй беради? Биз ҳар сафар қурбонликлар келтирадиганимиз худоларга сифинишлар эмасми?

Клиний . Ҳа, шундай.

Афиналик . Учинчи қонун менинча ушбу бўлади: шоирлар билишлари керакки, худоларга сифинишлар (дуолар, ибодатлар) бу илтижолар (илтимослар)дир; ва улар эзгулик (яхшилик) ниқоби остида билмасдан ёмонликни сўраб қўймасликка эътибор беришлари зарур. Агар шундай дуо қабул бўлса, ўйлайманки, кулгили бир ҳолат пайдо бўларди!

б

Клиний . Нима бўлибди?

Афиналик . Биз сал олдинроқ ўз суҳбатимизда давлатда олтин ва кумуш заҳиралари бўлмаслиги керак, деган фикрға келгандик.

Клиний . Дарҳақиқат.

Афиналик . Биз ўз нутқимизда нега бу мисолни келтирдик? Шоирларнинг барча тури ҳам эзгу (яхши)ликни

ёмонликдан яхшигина ажрата олмасликлари учун эмасмикин? Демак, агар қандайдир ш оир ўз асарида, таронасида ёки сўзларида бу борада хатога йўл қўйса, бундай дуолар нотўғри бўладилар ва бу бизнинг фуқароларимизни энг жиддий ишларда керак бўлгани ҳақида эмас, бошқа нарса ҳақида дуолар қилишга (сифинишга) мажбур этади. Биз айтиб ўтганимиздай, Бундан ҳам катта католикларни топиш қийин. Музанинг намуналаридан ва қонунларидан бири сифатида бу қонидани ҳам ўрнатамиз.

Клиний . Қандай қонид? Равшанроқ гапир.

Афиналик . Шоир, давлат урф-одатларига хилоф равишда, адолатга, гузалликка ва эзгуликка хилоф равишда ҳеч нарса ижод қилмаслиги зарур. Ўз асарларини, бунинг учун тайин этилган ҳакамлар ва қонунларни боғ-бонларига кўрсатмай ва уларнинг розилиklarини олмай туриб, хусусий шахслардан ҳеч кимга кўрсатмаслиги керак. Бизда бунинг учун тайинланган шахслар алақачон бор: бу, биз томондан сайланган, мусиқий санъатлар ишидаги соҳиби қонунлар ва тарбия ҳақидаги назоратчи-тамхўрлардир. Нима дейсиз? (Мен бу саволни биринчи бор қайтараётганим йўқ): Буни биз учинчи қонун, намуна ва нақш сифатида ўрнатамизми? Ё сиз болқача фикрдамисиз?

Клиний . Ўрнатамиз. Бошқача бўлиши мумкинми?

Афиналик . Кейин, худоларга мадҳиялар ва ибодатлар билан бирга мақтов қўшиқларини куйлаш ва худди шунга ўрнатиш, худолардан сўнг, демонлар ва қаҳрамонларга мос дуолар қилиш анча тўғри бўларди.

Клиний . Бошқача бўлиши мумкинми?

Афиналик . Шундан кейин ҳеч эътирозга учрамайдиган қонунни ўрнатаверса бўлади: бадани ва дили (руҳи) билан зебо, қийин ишларни амалга оширган ва қонунларга бўйсунган, ўтиб кетган фуқароларни ҳам мақтов қўшиқлари билан эъзозлаш керак бўларди.

Клиний . Албатта.

Афиналик . Барҳаёт одамларни, улар токи бутун ҳаёт йўлларини ўтиб бўлмагунларигача ва уни зебо интиҳо билан тугалламагунларигача мақтов қўшиқлари ва мадҳия (гимн)лар билан эъзозлаш жавфсиз эмас. Бизда буларнинг ҳаммаси ўз яхши ишларини намойиш этган эркакларга ҳам, аёлларга ҳам тааллуқлидир. Қўшиқ куйлаш ва рақсларни

куйидагича ўтказган маъқул: мусиқий санъатда эски, муаллифларнинг қадимий зебо асарлари бор, бадан учун эса худди шунга ўхшаш рақслар мавжуд. Қурилаётган давлатга мос ва монанд нарсаларни улардан танлаб олишга ҳеч нарса халақит бермайди. Уларни баҳоловчилар қилиб эллик ёшдан ёш бўлмаган шахслар сайланадилар. Улар қадимий асарлардан танлаб оладилар ва тўғри келадиганларини ўтказадилар; умуман тўғри келмайдиган асарларни улар мутлақо рад этадилар; камчиликлари бор асарларни кўп марта лаб тузатилишини таъминлайдилар. Бунинг учун улар шоирлар ва машшоқларни жалб этиб, уларнинг шоирона иқтидорларидан фойдаланадилар; ва уларнинг таъблари ва эҳтирослари билан улар (ҳакамлар - тарж.) ҳисоблашмайдилар, - фақат баъзи бир ҳолларда бўлмаса, - аммо уларга (шоирлар ва машшоқларга - тарж.) соҳиби қонуннинг ниятларини иложи борича яхши тушунтириб берадилар, токи рақслар, кўшиқ айтишлар ва жоровод ўйинларга тегишли барча нарсалар шу руҳиятда бўлсинлар. Номавзунлик ўрнига мавзунлик келтирадиган Музалар билан шуғулланиш, ҳатто бу ерда лаззатли Муза бўлмаса-да, доимо бениҳоя яхшидир. Ёқимлилик эса барча Музаларнинг умумий хислатидир. Болаликдан бошлаб то оқил, етук ёшгача мулоҳазали ва мўътадил Муза билан чиқишиб келган одам, унга (мўътадил Музага - тарж.) душман Музани эшитиб ундан нафратланади ва уни разил, деб ҳисоблайди, кимки бозори чаққон, ширинмаза Музада тарбияланган бўлса, унга қарама-қарши Музани у совуқ ва ёқимсиз дейди. Шунинг учун, ҳозир айтилганидек, ёқимли ёки ёқимсизлик маъносида уларнинг ҳеч бири бошқасидан афзал эмас. Бироқ, биринчиси унда тарбияланган одамларни роят яхшилайти, иккинчиси эса - ёмонлаштиради.

К л и н и й . Сен бунни (жуда) яхши айтдинг,

А ф и н а л и к . Яна, эркаклар кўшиқчилигининг, аёлларга жос кўшиқчиликдан фарқлайдиган фитратини аниқлانسан бўларди. Улар учун маъқул бўлган уйғунлик ва усулларни белгилаш керак. Агар тарона умум уйғунликка хилоф бўлса, агар усул бузилса ва тароналарда ҳеч нарсага лозим бўлган ичария қилинмаса яхши эмас. Бу ерда ҳам

қонун билан маъқул бир шакллар ни аниқлаб қўйиш зарур. Эркакларга ҳам, аёлларга ҳам бу икки зарурый шаклларни – [уйғунлик ва усулни] раво кўриш керак, аммо бунда, аёл зотининг таби ий хислатларига айнан нима мос келишига эътибор бериш керак. Худди шунни аниқламоқ зарур. Улуғвор ва жасурликка мойиллик қилувчи барча нарса эркаклик кўринишига, камтарлик ва одобга мойил нарсалар эса, аёлларга жосдир; шунинг учун буни уларга қонун бўйича лозим кўриш зарурдир. Бу тартибот тахминан шундай бўлади.

Кейин бунга ўрганиш борасида сўзлашиб олиш керак – бошқаларга буни қандай ва қайси тарзда топшириш керак ҳамда буни ким ва қайси вақтда амалга оширади. Кемасоз, кема ясаши олдидан қоралама (чизма) чизаётиб кема пуштагининг шаклини белгиллаганидек, мен ҳам, ахлоқ шаклини белгилашга ҳаракат қилаётиб худди шундай қилаётганга ўхшайман. Бу борада мен ҳар бир одам руҳиятининг тузилишига асосланаман; у дарҳақиқат уларнинг пуштагини ташкил қилади. Мен албатта, бизнинг яшашимиз гўё (денгизда) сузишга ўхшагани учун, ана шу сузишда ҳаётимизни қайси воситалар ва усуллар ёрдамида яхши ўтказишимизни аниқ ҳисобга олишга интиламан. Тўғри, инсоний ишлар алоҳида жонкуярликка арзимайдилар; аммо, улар ҳақида раҳмхўрлик қилиш зарур, гарчи бунда бахт бўлмаса ҳам. Ростки биз шундай аҳволга тушган эканмиз, ўз вазифамизни маъқул равишда бажариш мақсадга мувофиқ бўлар эди. Ҳа айтгандай, буларни нимага гапирмоқдаман? Кимдир шу савол билан менинг сўзимни бўлиб қўйишга ҳақлидир.

Клиний . Бу тўппа-тўғри.

Афиналик . Мен та сдиқлаб айтаманки, жиддий ишларда жиддий бўлмоқ керак, жиддий бўлмаган ишларга жиддий бўлмаслик керак. Илоҳ ўз табиати га кўра мумкин қадар фароватли раҳмхўрликка лойиқдир, инсон эса, биз олдин айтиб ўтганимиздек, бу худонинг ўйлаб топилган қандайдир бир кўнрачогидир ва шу, унинг энг яхши вазифаси бўлиб қолди. Худди шунга риоя қилиш керак; ҳар бир эркак ва ҳар бир аёл, ўз ҳаётини зебо ўйинлар ўйнаб ўтказсин, гарчи бу, ҳозир қабул қилинганига зид бўлсада.

К л и н и й . Қайси маънода?

- d А ф и н а л и к . Энди, жиддий ташвишлар (ғамжўрликлар) ўйинлар учун бўлмоғи керак, деб ўйлайдилар. Уруш билан боғлиқ жиддий масалаларга тинчлик учун тартиб бериш керак, деб ҳисоблайдилар. Аммо, урушда бўладиган нарса, ўз табиатига кўра ҳеч ҳам ўйин эмас ва бизнинг эслатишимизга лойиқ бўлган тарбия воситаси ҳам эмас: ҳозир ҳам у ундай эмас, кейин ҳам ундай бўлмайди. Биз эса, биз учун энг муҳим нарса деб айтамыз. Ҳар бир одам иложи борича ўз ҳаётини узоқроқ ва яхшироқ тинчликда (дунёда) ўтказиши зарур. Охир-оқибатда ўзи нима тўғри? Ўйнаб яшаш керак. Бу қандай ўйин? Худоларнинг марҳаматларига мушарраф бўлишнинг (йўлини) билиш, душманларни қайтариш ва жангларда ғалаба қозониш учун қурбонликлар қилиш, қўшиқ айтиш, рақсга тушиш. Аммо, қандай қўшиқлар ва рақслар билан уни ва бошқасини амалга ош ириб бўлади? Бунга намуналар кўрсатилган ва бориладиган йўл ҳам гўё очиб қўйилган, деб ҳисобланса, шоир ҳам бундай деган экан ва ҳақ бўлган эди:
- e

8.04 *Кўт нарсани Телемак, сен ўз ақл идрокинг ила билиб олсан;
Кўт нарсани хайрихоҳ демон сенга кўрсатар; доим тириклар
ирсдасига қарши эмас, ўйлайман, туғилишинг ва тарбиянг.*

- Бизнинг шогирдларимиз ҳам, қисман қурбонликлар ва хорошод рақслар ҳақида бисёр кўрсатмалар бериб бўлинган, қисман ўйин тушиб худолар марҳаматига эришиш ва ўзининг табиати ҳислатларига мос равишда яшаш учун гений ва худо кимнинг шарафига ва қачон уларни адо этиш кераклигини уқдирганлар, деб ҳисоблаб худди шундай фикрлашлари зарур; зеро одамларнинг кўпчилик қисми кўғирчоқлардир ва ҳақиқатга озгина таалуққидирлар.
- b

Мегилл. Сен, инсоният зотини пастга урмоқдасан, ажнабий! (биродар)!

А ф и н а л и к . Хайрон бўлма Мегилл, мени кечир! Мен худога боқиб тургандим ва шу таассурот остида ҳозирги сўзларни айтдим. Агар сенга маъқул келадиган бўлса инсон зотини разил эмас, балки, жиддий ғамжўрликка лойиқ, деб ҳисобласак бўлади.

c

Кейин сўз шаҳар ўртасида, учта жойда гимнасиялар ва шу билан бирликда мактаблар куриш ҳақида боради. Сўнгра – яна учта жойда, фақат шаҳар ташқарисида тийрандозлик ва ирғитиш бўйича машқларга мўлжалланган отчопарлар ва майдонлар ташкил этиш ҳақида (сўз боради). Улар, ёшларни ўқитиш ва уларнинг машқ қилишлари учун ташкил этиладилар. Агар олдин булар ҳақида етарли даражада сўз айтилмаган бўлса, энди улар ҳақида гапириб-гина қолмай, балки қонун билан барқарор қилиб қўйилсин. Бу барча мактабларда ўтроқ бўлиб қолган ажнабийлардан чиққан ўқитувчилар (мактабга) келадиган ўқувчиларга ҳарбий сўнлар ва мусиқа санъатидан дарс берадилар; ўқув юртини фақат отаси хоҳлаган болагина эмас, – кимнинг отаси хоҳламаса, у тарбияланмаса ҳам бўлади, демасдан – балки, айтиладиганидек, қари ҳам, ёш ҳам кучи етганча албатта тарбия олишлари керак: зеро, болалар ота-оналарига қараганда кўпроқ давлатга қарашлидирлар. Буларнинг ҳаммасини менинг қонуним бир хилда, аёллардан ҳам, эркеклардан ҳам талаб қилган бўларди: биринчилар (яъни аёллар – тарж.) худди шу тарзда машқ қилишлари зарур. Мен, шунинг ўзини суворийлик ва гимнастика ҳақида ҳам қарор қилишга қўрқмаган бўлардим; бу эркекларга мумкину аёлларга мумкин эмасми? Қадимий ривоятларни эшитиб ўзимнинг ҳақ эканлигимга эмин бўлман; ҳа, айтгандай, ҳозир ҳам, мен Биламан, Понта вилоятида бехисоб аёллар борки, – уларни савроматидлар, деб аташади, – улар эркеклар билан тенг равишда ва биргаликда нафақат чавандозлик билан, балки тийрандозлик ва бошқа қуролларни ишлайтиш бўйича машқлар қиладилар. Бунинг устига, бу борада менинг яна бундай мулоҳазаларим бор: мен тасдиқлайманки, ростикчи буларнинг ҳаммаси умуман мумкин экан, у ҳолда бизнинг томонларимизда, Бор кучлари билан эркеклар ҳам, аёллар ҳам бир жон бўлиб ва бир хилда бунга ўрганмаётганлари олий даражадаги ақлсизликдир. Деярли ҳар қандай давлат бутарзда, меҳнат ва мақсад бирлиги туфайли икки баробар катта бўлиши ўрнига яримта бўлиб қолади. Албатта бу, соҳиби қонун томонидан йўл қўйилган ғалати камчиликдир.

Клиний. Шундайга ўхшайди. Ҳар қалай ажнабий (биродар), биз ҳозир айтиб ўтганларимизнинг кўп қисми одатдаги давлат тузилишига зид бўлади.

Афиналик. Мен айтдимки, аввал суҳбатимизнинг яхшилаб ривожланишига йўл қўйиб бериш зарур, у ривожлангач, маъқул деб тан олинганини ундан танлаб олиш даржор.

Клиний. Сенинг сўзларинг равон ва сен, мени ўзим айтган сўзим учун ўзимга танбеҳ беришимга мажбур этдин г. Қалбингга ҳуш келадиган бор гапингни айтавер!

Эркаклар
ва аёлларнинг
маиший ва
ҳарбий тенг
ҳуқуқликлари

Афиналик. Менинг қалбимга аввал айтганларим ҳуш келади, Клиний. Агар менинг ниятим (фикрим) ишда яхши асосланмаган бўлса, у ҳолда, унга эътирозлар топилиши турган гап. Аммо, ҳозир бу қонунни қабул қилмаган одам, бошқа ниманидир излаб кўриши керак. Аммо, шу билан бирга, умуман аёллар эркаклар билан тенг равишда тарбияга ва бошқа ҳамма нарсага лойиқ эканликлари ҳақидаги бизнинг истакларимиз сўниб қолмайди; дарҳақиқат, биз бу ерда шундай фикрлашимиз керак. Ва яна айтчи: агар аёллар эркаклар қатори ҳаётнинг барча томонларига таллашқан бўлмасалар, у ҳолда улар учун қандайдир бошқа бир тартибот ўрнатиш лозим, шундай эмасми?

Клиний. Бу жуда зарур.

Афиналик. Ростики биз аёллардан эркаклар қатори ҳаётда қатнашишини талаб қилар эканмиз, юқорида кўрсатиб ўтганларимиздан қайси бир ҳаёт тарзини аёллар учун ўрнатамиз? Аёллардан деҳқончилик, чорвачилик, қўйлар боқиш, уй-рўзғор ишларида фойдаланиладиган фракийлилар ва бошқа қабилалардаги каби – яъни, аёллар ва қуллар ўртасида ҳеч фарқ бўлмаган ҳаёт тарзиними? Ёки биздаги ва бизнинг жойларимиздаги ҳамма аҳолининг (ҳаёт тарзиними)? Ҳозир бизда иш бундай равишда: ўзимизнинг барча [оилавий] мулкимизни бир хонадонга олиб бориб қўямиз ва аёлларга топшираемиз; улар ундан фойдаланадилар, юнг тўқиш ва йигиришга раҳбарлик қиладилар. Мегилл, Лакедемония тартиблари эса, тўғри эмасми, ушбу икки қарама-қарши ҳолат ўртасидадир. Қизлар гимнастик машқлар ва шу билан бирга муסיқий санъатлар машғулотларида қатнашишлари керак. Хотинлар эса, юнг йигирмасалар ҳам, машқлар ила

тўла, арзигулик ва қадрли ҳаёт тўриги тўқиллари зарур; хўжалик ва болалар тарбияси ҳақидаги ғамхўрлик бўйича улар бу ерда яна ўрт ача ҳолатни эгаллайдилар; аммо ҳарбий ишларда қатнашмай дилар. Шу сабабдан давлат ва болалар учун жангга жирилли зарурати бўлганида, улар камондан фойдаланишни билмайдиган амазонкаларга ўхшаб камондан фойдаланишни билмайдилар; иргитиледиган, отиледиган бошқа қуроолларда улар уқувсизлар; улар, ўз ватанларининг талон-тарож бўлишига мажбур қаршилик кўрсатиш ёки ҳеч бўлма сақандайдир бир ҳарбий қисмда ўзининг пайдо бўлиши билан душманларга даҳшат солиш учун (қўлларига) қалқон ва найза олиб аёл худого тақлид қила олмайдилар. Бундай ҳаёт тарзида яшаб улар албатта савроматларга тақлид қилишга журъат этолмайдилар: зеро, савроматларнинг аёллари, умуман аёлларга нисбатан эркаклар бўлиб кўринишлари мумкин. Шундай қилиб, агар кимдир хоҳласа, сизларнинг соҳиби қонунларингизни мақтайверсинлар. Мен эса, ўзимнинг аввалги фикримни айтган бўлардим: соҳиби қонун ярим йўлда тўхтаб қолмай, ожиригача изчил бўлиши керак. Шунинг учун у, аёлларнинг ишратга берилишларига ва тартибсиз ҳаёт тарзини яшашларига йўл қўймаслиги зарур; зеро, соҳиби қонун фақат эркаклар ҳақида ожиригача ғамхўрлик қилиб, бу билан давлатга, айтса бўлади -ки, икки бахтли ҳаёт ўрнига ярим бахтли ҳаёт беради.

Мегила . Биз қандай йўл тутамиз, Клиний? Бу ажнабийга Спартга бундай ногоҳ хужум қилишга йўл қўямизми?

Клиний . Ҳа, тўла сўз эркинлиги берилганидан кейин йўл қўшишга тўғри келади – токи биз қонунларни етарли даражада ва ҳар жиҳатдан кўриб чиқмаганимизча.

Мегила . Сен ҳақ гапни айтмоқдасан.

Афиналик . Шундай қилиб, кейингиларини ҳам аниқлашга ҳаракат қилиб кўриш менинг ишим.

Клиний . Албатта.

Афиналик . Барча зарурий нарсалар билан таъминланган одамлар қандай ҳаёт тарзида яшайдилар? У ерда ҳунарлар ажнабийларга топширилган; эркаклар учун умумий дастурхон ало-

Ҳаёт тарзи.
Қув ватун
тартиботи

ҳида солинган, уларнинг аҳли оилалари – қизлар ва она-лар учун улардан нарироқда жой қилинган. У ерда, эркак ва аёл мансабдор шахслардан бирга овқатланувчиларнинг ўзларини қандай тутишларини кузатиб туриш ва кейин бу йиғинларни тарқатиб юбориш талаб қилинади, сўнгра

807 албатта мансабдор шахс ва ҳаммалари ўша кун ёки тун бағишланган худоларга шароблар келтириш маросимини ўтказадилар. Шундан кейин уй-уйига тарқалади. Аммо наҳотки, бундай кун тартибига риоя қилувчи одамлар учун зарурий ва муносиб биронта иш қолмаган бўлса? Ёки уларнинг ҳар қайсиси фақат ҳайвондай семириб яшаши керак? Йўқ, деб айтамыз биз, бундай яшовчи одамдан ўч олинамаслиги ҳам адолатсизлик, ҳам яхши эмас, ҳам номумкин дир. У шундан иборатки, семириб (ёғ босиб) кетган жонзот, мардалик ва меҳнатларда тобланган бошқа жонзотнинг ўлжаси бўлиб қолади. Агар биз, ҳозир амалга ошираётганимиздай ўз текширувларимизни синчковлик билан бажарсак, токи бизларнинг ҳар биримиз ўзимизнинг хотинимизга, болаларимизга, уй-жойимизга ва умуман хусусий мулкка эга бўлмаганимизча балки бу ҳолат рўй бермас. Демак, агар унчалик мукамал бўлмаган тузум яратилса, ҳозир сўз шу ҳақда кетмоқда, у ҳолда, албатта

с зарурий меъёрга риоя қилинади. Биз айтамыз-ки, кўрсатилган тарзда яшовчи одамлар учун жуда ҳам муҳим иш қолади: аксинча, адолатли қонунчилик томонидан талаб қилинадиган нарсалар ичида у энг муҳимидир. Дарҳақиқат, ҳатто Пифия ёки Олимпия ўйинларида ғалаба қозонишга интилаётган одамларда ҳам бошқа турмуш ишларига вақтлари қолмайди; аввал тўппа-тўғри кўрсатиб ўтилганидай бадан ва руҳоний турли эзгу ишлар ҳақидаги ташвишлар билан ҳаёт кечирадиган одамлар учун икки баробар ёки ундан ҳам кўпроқ вақт етишмайди. Шунинг учун,

д ҳеч қандай қўшимча машғулотлар баданни меҳнатларда тоблайдиган, дил (руҳият, кўнги)га эса – билим ва кўникмалар берадиган бошқа ишлар учун тўсиқ бўлиб хизмат қилмасликлари зарур. Кимки худди шуни амалга оширса, дил ва баданнинг етарли даражадаги баркамоллигига эришишга интилса, менингча, бунинг учун барча тунлар ва кунлар камлик қилади.

Ростки табиатнинг ўзи бўйича иш шундай бўлар экан, у ҳолда барча ҳур туғилганларга бутун қун тартиботини белгилаб қўйиш лозим. Бу тартибот деярли тонгдан бошланиб, кейинги тонггача, болшқача айтганда, қуёш чиққунича та-наффуссиз дав ом этиши керак. Агар соҳибни қонун, умуман уй-рўзгорда тез-тез учрайдиган барча икир-чикирлар ҳақида ва айниқса, ожиригача синчко влик билан давлатни ҳимоя қилишга бел б овлаган одамларга хос бўлган тунги бедорлик ҳақида сўз юритса ҳунук еқуринган бўлар эди. Айтиш керакки, агар эркин инсон бутун тун бўйи уйқуга берилса ва (эрта) уйғониб, биринчи бўлиб ўр нидан туриш билан оила аҳлига намуна бўлмаса (унинг бу ишини) ҳам мажур инсон учун шармандалик ва номуносиб иш, деб ҳисоблаши керак. Буни қонун дейиладими ёки одат дейиладими – фарқи йўқ. Худди шунга ўхшаб, агар уй бекаси уйдаги-ларнинг ҳаммасини уйғотиши ўрнига чўриларга унинг ўзини уйғотишга мажбур этса, у ҳолда қул, жи зматкор ва – агар бу мумкин бўлса, – бутун уй бу (жоқса) ҳақида нимадир шармандали и нарса ҳақида гапиргандек гапириши лозим. Ҳамма тунда уйқудан туриши (ҳали тонг ёришмасдан дейилмоқчи шекилли - тарж.) ва ҳокимлар давлатда, хо-жалар ва бекалар – ўз уйлариди кўпгина давлат ишлари ёки уй ишлари билан шуғулланишлари керак. Узоқ уйқу табиатнинг ўзи бўйича на бизнинг баданимизга, на бизнинг дилимиз (руҳиятимиз)га тўғри келмайди ва баданий фао-лиятга ҳам, руҳоний фаолиятга ҳам ҳалақит беради. Дарҳақиқат: уйқудаги ода м ҳеч нарсага ярамайди; у, ўлиқдан ҳеч қанча ҳам яхши эм ас. Бизлардан қайси биримиз оқило на ҳаёт ҳақида ҳам ма нарсадан кўпроқ қайғурса, у имконият борича узоқроқ бедор бўлсин, аммо у, бу борада саломат-ликка – фойдали и нарсага риоя қилиши даркор. Агар бу одат-га айланиб қолса, у ҳолда одамларнинг уйқуси узоқ бўлмай-ди. Давлатларда тунлари бедор бўлган ҳокимлар ёмон одам-лар учун даҳшатлидирлар – душманларга ҳам, фуқароларга ҳам, – аммо адолатли ва соғлом фикр юритувчилар учун марҳаматли ва эҳтиромлидирлар; улар ўз-ўзларига ҳам, бутун давлатга ҳам фойдалидирлар.

Шу тарзда ўтказилган тун, о дин айтиб ўтилганлардан ташқари ҳар бир фуқаронинг дилига мардлик олиб ки-

- d гарди- Эрталаб, тонгда болалар ўқитувчилар ҳузурларига боришлари керак. На қўйлар, на бошқа ҳайвонлар чўпонсиз яншай олмайдилар; шунга ўжшаб, болалар ҳам қандайдир раҳбарларсиз, қуллар – хожаларсиз ўзларини эплай олмайдилар. Аммо болани, бошқа ҳар қандай тирик жонзотта қараганда қўлга олиш қийинроқдир. Зеро боланинг онги маъқул ўзанга қанча кам йўналтирилган бўлса, у шунча шўхроқ, чўрткесарроқ бўла боради ва бунинг устига қўрсидиги билан қолган барча жонзотлардан ўтади. Шунинг учун уни турлича мумкин бўлган воситалар билан
- e ва аввало, энга ва она қўлидан чиқиб болаларча ўйинларга, раҳбарнинг, кейин эса, янги туғилган одам ўрганиши керак бўлган турли фанлар ўқитувчиларининг назорати, ғамхўрлигига ўтганида уни тийиб олмақ зарур. Агар бола қуллар тоифасига кирса, ҳур туғилганлардан ҳар қандай ўткинчи одам ўша болани ҳам, айбдор тарбиячисини ёки ўқитувчисини ҳам жазоласин. Агарда бундай йўловчи адолатли жазо бермаса, у биринчидан энг зўр шарм андаликка учрасин, бундан кейин эса, болаларни назорат қилиши керак бўлган қонун нигоҳбони жазоланиши керак бўлганни жазоламагани ёки етарли даражада жазоламагани учун, сўз бораётган ўткинчини кузатсин. Бундай қонун нигоҳбони бизда зийрак бўлиши зарур; у, болалар тарбияси ҳақида ғамхўрлик қилиши, уларнинг феъл-атворларини тузатиши ва доимо қонунларга мувофиқ равишда уларни эзгуликка йўналтириши керак.

- 809 Аммо, ана шу қонун нигоҳбонини, қонуннинг ўзи, маъқул даражада қандай тарбиялайди? Чунки биз ҳали етарли даражада ҳеч нарсани равшан айтмадик; Баъзи нарсалар ҳақида гапирилади, аммо қолганлари тўғрисида ҳеч нарса дейилмади. Айтиш керак-ки қонун имкон Борича ҳеч нарсани (баён этмай) қолдирмаслиги дарк ор; бу қонун бошқаларга огоҳлантирувчи ва тарбияловчи намуна бўлиши учун ҳар бир сўзни тушунтириш лозимдир. Хоровод ашуалар ва рақслар борасида яъни, улар қандай фитратда бўлишлари, уларни танлаш, тузатиш ва муқаддаслаштириш ҳақида олдин айтиб ўтилди. Сен, болаларнинг назоратчи ғамхўрларининг энг
- c яхшиси, шеърый бўлмаса ҳам, ўзининг тарбияланув-

чиларинг билан шуғулланиш учун қандай ёзма асарлардан фойдаланишининг ва бу ишни қандай амалга оширишини биз ҳали айтмадик. Айтгандай, ҳарбий иш ҳақидаги бизнинг суҳбатимиздан тарбияланувчилар нимани ўрганишлари ва нимани машқ қилишлари зарурлигини билиб олдинг. Аввало савод чиқариш, кейин кифарада чалиш ва ҳисоб, ҳарбий ишда, рўзгорда ва давлат бошқарувда ишлатилишлари учун, айтиб ўтганимиздек, ҳамма ўрганиши зарур, бундан ташқари, ҳамма юлдузлар, Қуёш ва Ойнинг илоҳий айланишлари ҳақида фойдали маълумотлар олиши зарур, бунинг борасида ҳар қандай давлат тартиботларга эга бўлиши кераклигидан. .. аммо, ҳозир нималар ҳақида сўз юритаётган эдик? Йилнинг барча фасллари, қурбонликлар ва байрамларга таъиннинг ўзи бўйича уларнинг ҳар бирига хос нарсани уларга берилиш и учун; бу, давлатни яшнатиши ва уйғотиши учун; жудоларга эҳтиром кўрсатилиши, одамлар эса бу ишларда оқилроқ бўлишлари учун, Ойнинг ойлик айланишлари тартиби ва ҳар йилги ойларнинг тартиби ҳақида (сўз б ормоқда эди) – буларнинг ҳам маси, дўстим, сен учун соҳиби қонун томонидан етарли даражада баён этилгани йўқ. Эндиги сўз нималар ҳақида боришига эътибор берчи!

Муслиқий
ва гимнастикавий
тарбия

Биз айтиб ўтдик-ки, аввало саводхонлик борасида сенда етарли даражада кўрсатмалар йўқ. Биз ўзимизнинг баёни-мизга нимани таъна қиламиз? Ушбуни: лойиқ фуқаро бўлиши хоҳлаган одам бу фанни мукаммал билиши керакми ёки унинг яқини га ҳам келмаслиги мумкинми, буни сенга айтилган и йўқ. Кифарада чалиш борасида ҳам шундай. Демак, биз тасдиқлаб айтаемизки, у буларни ўрганиш и зарур. Ўн ёшдан бошлаб бола тахминан уч йил мобайнида савод ўрганиши лозим; ўн уч ёшда кифарада чалишни ўргана бошласа бўлади; бу ўқишга яна уч йил вақт керак. Аммо, на боланинг отасига, на боланинг ўзига – буни у яқини кўрадимми ёки ундан на афратладими барибир – бу муддатни кўпайтиришга ҳам, озайтиришга ҳам ружсат берилмайдими; қонунни кўп ёки озроқ бузиб бу иш билан шуғулланишга ҳам ружсат берилмайдими. Бунга қулоқ

- солмаган эса, биз кейинроқ айтиб ўтадиганимиз, ўқимизи бўлашга қилинадиган ҳурмат-эҳтиромларга ҳуқуқдан мажбур этилади. Аммо, кўрсатилган вақт давомида ёшлар ўз ўқитувчиларидан нимани ўрганишлари керак? Худди шуни сен ўзинг ўзлаштириб олишинг зарур. Бола то ўқий ва ёзишни билмагунича саводхонлик билан шуғулланиши даркор. Равонлик ва чиройлиликка келсак, агар боланинг табиати белгиланган муддатда бунга мойил бўлмаса, мажбур этмаслик керак. Муסיқий жўрлиги бўлмаган, ёзиб қўйилмаган шоирона, қисман назмдаги, қисман вазнсиз, бошқача айтганда насрдаги уйғунлик (гармония) ва усул (ритм)дан мажбур асарларга келсак, бу турдаги ёзувлар кўпгина хавфли одамлар томонидан қолдирилганлар. Қонуналарнигоҳболарининг энг яхшилари, улардан сиз қандай фойдаланасиз? Ёки: соҳиби қонун нимадан фойдаланишни талаб этади ва қайси шароитларда унинг талаблари тўғри бўладилар? Унинг қийин аҳволга тушишини мен аввалдан билиб турибман.

Клиний. Нима бўлди, ажнабий (биродар)? Дарҳақиқат қийин аҳволга тушиб қолдинг шекили ва сен ўз-ўзинг билан гаплашяпсанми?

Афиналик. Мени тўхтатганинг яхши бўлди, Клиний. Эеро, сизлар мен билан биргаликда қонунарни ўрнатишда қатнашмоқдасизлар; шунинг учун сизларнинг ҳузурингизда менга нимани амалга ошириш осон, нимани эса қийин эканлигини баён этишим керак.

- Клиний. Айт-чи, сен қайси таассурот остида гапирмоқдасан?

Афиналик. Майли, айта қолай: кўпинча минглаб овозга эга миш-мишга зид бўлган нарсани айтиш осон эмас-ку.

Клиний. Нималар демокдасан? Бизнинг олдин қонуналар ҳақида айтганларимиз наҳотки кўпчилиكنинг фикрига озгина ёки жуда ҳам озгина зид?

Афиналик. Бу ўринда сен мутлақо ҳақсан. Сен менга, менингча, кўпчилик нафратландиган, аммо, шу билан бирга балки, улардан кам бўлмаган агар оз бўлсаларда ҳар қолда ёмон бўлмаган одамларга ёқимли йўлдан боришни буюрмоқдасан шекили; сен мени хавф-хатарларни менсимай, улар билан қўрқмай боришга, ва биз-

нинг қонунчилигимизда, ушбу суҳбатда белгиланган йўлдан қайтмасликка ундамоқдасан.

Клиний. Бошқача бўлиши мумкинми?

Афиналик. Шундай қилиб, мен чекинмайман. Мен айтмоқдаман ки, бизда ўз асарларида гексаметр, триметр ва бошқа вазнларда нойдаланувчи шоирлар жуда кўп; бу шоирларнинг бирлари жиддий, бошқалари – қулдириш учун ижод қиладилар. Минглаб одамлар кўпинча айтиш шу шоирларнинг тўлалигича ёд олинган асарлари билан, маъқул тарбия олаётган ёшларни озиқлантириш иш ва тўйдириш керак, токи улар ўқиш йўли билан кўп нарсалар ҳақида эшитсинлар, кўп нарсаларни билсинлар ва ўзлаштириб олсинлар, деб тасдиқлайдилар. Бошқалари ҳамма шоирлардан энг асосий нарсаларни танлаб оладилар, ҳикматлар тўпламларини тузадилар ва катта тажриба ҳамда билимлар тўғрисида ким бизда эътиборли ва донишманд бўлишни хоҳласа, худди илгуни эсда сақлаши ва ёд олиши зарур деб тасдиқлайдилар. Шундай қилиб, сен менни улар нимада ҳақ, нимада – ноҳақ эканликларини очиқ айтишга ундамоқдасан.

Клиний. Худди шундай.

Афиналик. Барчаси волларга бир сўзда жавоб беришим учун ни ма дейишим керак? Ўйлаётманки, мана бу сўзни айтишим керак ва ҳар ким ҳам менинг фикримга қўшилади: ушбу шоирлардан ҳар бири эебо, гўзал нарсаларни кўп айтган аммо ёмонини ҳам (кўп айтган): иш шундай экан у ҳолда мен тасдиқлаб айтаман ки, бу ерда болалар учун улкан билимлар жавфлидир.

Клиний. Қонунларнигоҳбон ига сен қандай маънада берган бўлардинг?

Афиналик. Қайси болада?

Клиний. Намуна сифатида нимага қараши керак? Барча ёшларга ўрганиш учун нимани тақдим этади-ю нимани маъна қиладми? Ҳозир айт.

Афиналик. Мехрибоним Клиний, менга гўёки омад кулиб боқди шекилли.

Клиний. Қандай (омад)?

Афиналик. У (омад) шуки, мен бу намуна борасида унчалик рағбатда эмасман. Ҳозир эрталабдан то шу пайт-

- га ча бўлган – менингча қандайдир илоҳий илҳом билан йўрилган – суҳбатимизга қайта назар ташлаб мен, бизнинг нутқларимиз кўп жиҳатдан шеърятга ўхшайди, деган фикрга келдим. Балки, ўз нутқимга назар ташлаган чоғимда қувонаётганим ажабланарли ҳол эмасдир. Дарҳақиқат, мен биладиган ёки эшитганим назм ёки насрдаги кўп нутқлардан, улар менга ёшларнинг эшитишлари учун энг тўғри келадиган ва энг мувофиқлари бўлиб туюлдилар. Шу сабабдан қонунлар нигоҳбони учун ҳам, тарбиячи учун ҳам, ўйлаётганки, бундан кўра яхшироқ намуна тополмасдим: ўқитувчилар ўқувчиларни менинг маслаҳатим бўйича ўқитишлар. Агарда шоирларнинг асарларини, ёзма наср ёки оғзаки асарларни ўтаётганда, бизнинг мулоҳазаларим изга ўхшаш нутқларни учратсалар, у ҳолда бепарво бўлмай ёзиб қўйиш керак. Аввало ўқитувчиларнинг ўзларини буни ўзлаштиришга ва маъқуллашга мажбур этиш керак. Бу иш ёқмайдиган ўқитувчилар ёрдамидан фойдаланмаслик керак; қайси бирлари маъқулласалар ва рози бўлсалар, фойдаланиш керак. Ёшларни ўқитиш ва тарбиялашни худди ўшаларга топшириш лозим. Шу билан мен савод (ўргатиш) ўқитувчилари ва саводхонликнинг ўзи қаққидаги сўзимни тугатаман.

812

Клиний . Бизнинг масалага келсак, менга ажнабий (бир одар), суҳбатимиз белгиллаган йўлдан бошқа йўлга бурилиб кетмаганга ўхшаймиз. Ўз йўлимизда охиригача қоламизми, ёўқми, ҳозир бир нима дейиш қийин.

Афиналик . Кўп марта айтиб ўтилганидек, Клиний, бизнинг қонунлар қаққидаги мулоҳазаларимизнинг охиригача етганимизда бу маълум бўлади.

Клиний . Тўғри.

Афиналик . Шундай қилиб, савод муаллимидан кейин биз кифара чалувчи қаққида гаплашиб олишимиз зарур.

Клиний . Шундай.

Афиналик . Олдинги мулоҳазаларимизни эслаб, биз, мен ўйлаётганки, кифара чолғучиларига маорифдаги ва шу билан бирга шунга ўхшаш тарбиянинг ҳар қандай ҳилдаги ўринларини белгилаймиз.

Клиний . Ҳозир сен нималар қаққида гапирмоқдасан?

А ф и н а л и к . Яхши э-слайм ан, дионисий хорларнинг олтмиш ёшли қатнашчилари, кўшиқдаги тақлидларда руҳий ҳолатга яхши тақлидларни ёмонларида фарқ қила билдишлари учун усул ва уйғунликдаги бирикувларга жуда таъсирчан бўлмоғлари зарур, деб айтган эди к. Яхши руҳий ҳолатга монандини, ёмон руҳий ҳолатга монандидан ажрата оладиган одам ёмон руҳий ҳолатга монандини рад этиб биринчисини ўз ижроси учун қабул қилади; у кўшиқлар айтади ва навқирон ёшларнинг дилларини шайдо этади ҳамда, шундай тақлидлар ёрдамидан ҳар бир ёшни эзуликка эришишда ўзинга эргәшишга ундайди.

К л и н и й . Сен мутлақо ҳақ гапни айтдинг .

А ф и н а л и к . Шундай қилиб, кифара чалувчи ва унда тарбияланувчилар лиранинг – унинг товушларининг аниқравшанлиги туфайли – жўрлагидан фойдаланишлари ва лиранинг садосини тарона товушларига мослаштиришлари керак, аммо қачонки, торлар бир таронани чиқарсалару шоир бошқа куйни ёзган бўлса, қачонки, зичлик ва сийраклик, тезлашув ва секинлашув, кўтарилаш ва тушишлар билан ҳамоҳанглик ва зиддоҳангликка эришсалар ёва худди шундай равишда усул (ритм)ларнинг олабула рантбаранглигини лира садоларига мослаштирадилар, мадомики болалар тезда, ҳаммаси бўлиб уч йил давомида мусиқада мавжуд бўлган фойдали нарсаларни ўрганиб олишлари керак экан, уларни ўқитишда фойда келтирмайдилар. Дарҳақиқат, ўзаро чалқашлик келтириб чиқарадиган қарома-қаршиликлар, ўлаштириш учун сфақат қийинчилик туғдиради холос, ёшлар эса, ҳамма нарсани имкон борича яхши ўлаштиришлари зарур. Ва уларга тайин этилган мажбурий фанлар оз эмас, аҳамиятлари ҳам кам эмасдир, буни мулоҳазаларнинг давоми ўз вақтида кўрсатади. Бизда тарбиячи мусиқа борасида худди шундай ҳамжўрлик қилсин. Хорларнинг мураббийлари ўргатишлари керак бўлган тароналарнинг ўзлари ва сўзларига келсак, улар олдин мужокама қилинган эдилар. Биз айтдик-ки, улар муқаддас бўлишлари даркор; тароналар ва сўзлар маълум бир байрамларга монанд бўлишлари лозим; улар давлатларга фойда ва музаффақиятли танланган жузурланиш келтиришлари керак.

К л и н и й . Бу ҳам тўғри айтилди.

А ф и н а л и к . Ва ҳаттоки, жуда ҳам. Бизнинг ушбу сўзларимизни мусиқа устидан назорат қилиш учун сайланган мансабдор шахс тўғри қабул қилсин; ва бу борадаги унинг уринишлари тўла муваффақият билан шарафли тутасин. Биз эса, рақс ва гимнастик машқлар ҳақидаги олдин айтганларимизга қўшимча равишда яна баъзи нарсаларни муҳокама қиламиз. Биз гимнастика билан ҳам мусиқага ўргатиш борасида ҳамма нарсани муҳокама қилиб чиққанамиздек йўл тутамиз. Ўғил болалар ҳам, қизчалар ҳам рақслар ва гимнастик машқларни ўрганишлари зарур. Шундай эмасми?

К л и н и й . Ҳа, (шундай).

А ф и н а л и к . Машқ қилиш учун, ўғил болаларга рақс муаллимлари, қизчаларга эса – муаллималар бўлиши мақсадга мувофиқроқдир.

К л и н и й . Шундай бўла қолсин.

А ф и н а л и к . Келинг яна болаларга ғамхўрлик қилувчини чақирайлик, гарчи унинг иши жуда кўп бўсада: чунки у мусиқа ишида ҳамма нарсага ғамхўрлик қилгандай, гимнастика борасида ҳам ҳамма нарсага ғамхўрлик қилади; шунинг учун унинг бўш вақти оз бўлади.

К л и н и й . Бунинг устига у ёши улуғ одамдир. Шунча кўп нарсага у қандай ғамхўрлик қилади?

А ф и н а л и к . Жуда оддий, дўстим. Қонун унга бундай ғамхўрлик қилиш учун, фуқаролардан – эркаклар ёки аёлларни – кимни у хоҳдаса ўшани ёрдамга жалб этишга ҳуқуқ берган. Бу ишга кимни тақлиф қилишни у билади; у бепарво бўлишни ҳеч хоҳламайди; чунки, ўз мансабининг аҳамиятини тушуниб оқиликка виждонан ёндошади, бундан ташқари, агар ёшлар яхши тарбия олсалар ёки тарбияланаётган бўлсалар, бизда ҳамма нарса маромида бўлишини у инobatга олади. Агар бу бўлмаса ... яхшиси (фикрни) тутатмаган маъқул: янги давлат пайдо бўлишида ҳамма нарсада башоратларни назарда тутишга ўрганган одамлар ҳурматидан бу ҳақда гапириб ўтирмаймиз.

Шундай қилиб, биз бунинг ҳақида ҳам, яъни рақслар ва турли хилдаги гимнастик машқларга тааллуқли нарса ҳақида кўп гапирдик. Дарҳақиқат: биз, гимнастик машқларга, ҳарбий ишлардаги жисмоний машқлар ҳам: камон-

дан отиш, ирғитиш (улоқтириш)нин г ҳар хиллари, ентил ва турли овир қуроллар, сафдаги тартиб, ҳар қандай юришга бориш укуви, қароргоҳ қурилиш ҳамда чаван дозликнинг барча илмлари киради, деб ҳисоблаймиз. Буларнинг ҳаммасини давлатдан маош оладиган жамоатчи ўқитувчилар ўргатишлари керак. Уларнинг ўқувчилари – эркаклар ва ўғил болалар, қизчалар ва хотинлар бўладилар, агар охиригилари, қизлик пайтларида тўла қуролланган ва жангда ҳар қандай рақсларни ўрганиб ҳарбий ишни билсалар; эрта текканларидан кейин улар ҳарбий тартибга, сафга, қуролни ўзига осий ва ечилишга киришадилар. Буни, бирор нарса учун эмас, халқ қўшинининг давлатни таълаб, ундан ташқарига юришига тўғри келиб қоладиган пайтларидаги ҳолат учун қилиш керак. Бу ҳолатларда улар ҳеч бўлмаса болаларни ва давлатни ҳимоя қилиш учун; бунинг акси бўлганида (улар бўлмайдилар, деб айтиб бўлмайди), яъни душман четдан улкан қудрат билан – булар ваъварларми, эминларми берибир, – бостириб келганида давлат ҳимоясида тура билиш учун улар қуролдан фойдаланишни билишлари зарур. Ўз солапонлари учун ҳар қандай энг кучли ҳайвонлардан бири билан ҳатто қушлар ҳам жанг қилсалару, агар аёллар болалари учун ўлишни ёки ҳар хил хавфхатарларга дучор бўлишни хоҳламасалар, хотинларнинг бундай шармандаларча тарбияланишлари давлат учун улкан бир фалокат бўлади. Аёллар эса, инсон зооти ҳақида, барча мавжудотлардан кўра ўз табиати бўйича энг қўрқоғи сифатида шўҳрат тарағиб, шўҳрат заҳотиёқ муқаддас жойларга шошиладилар, барча ибодатхоналарни тўлдирадилар, меҳробларни ўраб оладилар.

Клиний. Ажнабий (биродар), Зевс билан қасам ичиб айтаманки, агар бу қаердадир рўй берса, давлат шўҳратли бўлмайди, зарар тўғрисида гагирмаса ҳам бўлади.

Афиналик. Демак биз қонунни ушбу чегараларда ўрнатдик: аёллар ҳарбий ишга нописанд бўлмасликлари зарур, балки ҳамма, эркак ва аёл фуқаролар унинг устида қайғуришлари керак.

Клиний. Мен ҳар ҳолда бунга қўшилман.

Афиналик. Яна, биз кураш ҳақида гагирган эдик. Аммо биз, мен энг муҳим, деб ўйлайдиганим нарса тўғрисида ҳеч

d нарса демадик; тўғри, бунимо-ишораларсиз тушунтириш қдийин. Шунинг учун сўз иш билан бирга келганида ва муҳо- кама этилган бошқа нарсалар борасида ҳам, ундай кураш бошқа жисмоний ҳаракатларга қараганда ҳақиқатан кўпроқ жангга яқинроқ эканлиги ҳақидаги бизнинг фикри- миз борасида ҳам қандайдир аниқлик киритилганида унинг ҳақида бир нима дейиш мумкин бўлади. Ҳарбий ишни ку- раш (тулшиш) учун эмас, балки уруш учун кураш билан шу- гулланиш керакли эканлиги айниқса равшан бўлиб қолади.

Клиний . Бу албатта жуда тўғри.

Афиалик . Кураш (тушиш)нинг аҳамияти ҳақида шу билан чеканамиз. Баданнинг бошқа ҳаракатларига кел- сак, – уларнинг кўп қисмини ўзича бир рақс деб атасак тўғрироқ бўлади, – бу ерда икки турини фарқ этиш за- рур: биринчиси, юксак мақсадларда гўзалроқ баданлар- нинг ҳаракатларини акс эттиради: иккинчиси эса, тубан мақсадларда хунук баданларнинг ҳаракатларини акс эт- тиради. Ўз навбатида рақснинг тубан тури икки хилга, жиддий тури ҳам икки хилга бўлинадилар. Жиддий рақ- снинг икки хилидан бири гўзал баданларнинг ва мард дил (руҳият)нинг урушдаги ёки оғир шароитлардаги ҳара- катларини, бошқаси эса, – мулоҳазали дил эзгу ишлар ва 815 муътадил ҳузурланишларга берилганидаги ҳаракатлар- ни акс эттиридилар. Бундай рақсни табиатга мос равиш- да тинчлик рақси деса бўлади. Тинчлик рақсининг зидди бўлган жанговар рақсни “пирриха” деб атаса бўлади. Чап бериш ва чекиниш, баландликка сакраш ва эгилишлар билан у, зарбалар ва камон ўқларидан қочишга ёрдам берадиган усулларни акс эттиради; у, бунга қарама-қар- ши ҳаракатларни ҳам, ҳужум пайтидаги яъни, камон- дан ўқ отишда, найза улоқтиришда ва турли зарбалар беришда ишга тушириладиган ҳаракатларни ҳам акс эттиришга интилади. Яхши бадан ва дилларнинг ҳара- катларига тақлид қилаётганларида, баданнинг тик ва ь катбиятли, бутун бадан аъзоларининг кўпинча бўлади- гандек олдинга интилган ҳолати тўғри бўлади; бадан- нинг бунга зид ҳолати нотўғридир. Ўз навбатида ҳар қан- дай тинчлик рақсида, бу зебо рақс тушувчи тўғри ва та- биатга жилоф бўлмаган ҳолда ёндошмоқдами ва қонунга

бўйсунувчи эркаклар жорозода рида маъқул вақт ўтказ-
моқдами, деб уларга эътибор бериш зарур. Демак, авва-
ло рақснинг гум онли хилини гум он уйғотмайдиган хили-
дан ажратиш олиш зарур. Бу ажратис қандай бўлади ва
унинг бир хилини бошқасидан қандай ажратиш мумкин?
Вакхий рақс ва унга туташган, покла аниш ва бошқа ди-
ний маросимларда ижро этиладиган, мастларга тақлид
қилинадиган, деб ҳисобланувчи бошқа хилдаги нимфлар,
панлар, силенлар ва сатирлар рақсларига келсак, рақс-
нинг бу тури тинчликка ойдини ёки жанговорми – унинг
мақсади қандайлигини аниқлаш осон эмас. Менимча, уни
қуйидагича аниқлаш тўғри бўлади: бу турни жанговори-
дан ҳам, тинчликка ойдиндан ҳам ажратиш, давлат ҳаёт-
ига алоқаси йўқ, деб айтганмиз. Шунинг учун ҳам уни тинч
қўйиб, жанговор ва тинчлик рақсларига ўтамиз, шубҳа-
сиз бу бизнинг ишимиз.

Жанговор бўлмаган Музага тааллуқли, одамлар худо-
ларни ва худоларнинг болаларини рақс билан эъзозлайди-
ганлари рақснинг бир турини ташкил этади: у, одамлар-
нинг фаровонлик (яшил ҳаёт) ҳақидаги тасаввурлари асо-
сида пайдо бўлади. Ўз навбатида биз уни яна икки хилга
ажратар эдик: биринчиси жийи нчилликларда ва хавф-
хатарлардан қорғи ва эгуликка эришган одамларга жо-
сдир; ундан кўп ҳузурлар топадилар. Иккинчи хили, аввал-
ги яхшиликларни сақловчи ва кўпайтирувчи одамларга
хосдир; бу хили, биринчисига қараганда вазминроқ ҳузур-
ларни келтиради. Бу ҳолларда ҳар бир инсон, кучсизроқ
ёки кучлироқ ҳузурларни ҳис этганига қараб кучсизроқ
ёки кучлироқ бадан ҳаракатларини қилади; Инсон қанчал-
лик мўътадил ва мардликда тобланган бўлса, у шунча кам
ҳаракатлар қилади; агар у кўрқоқ ва мулоҳазалиликда
машқ қилмаган бўлса, унинг ҳаракатларида ўзгаришлар
бисёр ва улар кучлироқлар. Умуман ҳамма ҳам, товуш
чиқараётганида – ашула айтишдами, сўзлашишдами, –
ўз баданини сокинликда (ҳаракатсиз) тута олмайди. Шун-
нинг учун, сўзлашаётганларнинг хатти-ҳаракатларига
тақлид бус-бутунлиги билан рақс санъатини вужудга кел-
тирди. Аммо бизлардан баъзиларимизнинг ҳаракатлари-
миз равон, текис, боллиқаларимизники пала-партиш, бес-

ўнақайдир. Агар ўйлаб кўрилса, табиатга кўра гўзал берилган бошқа кўп қадимий номларни маъқуллаб бўлмаганидай, фаровон, аммо ўз ҳузурланишларида мўътадил одамларнинг рақсларига берилган ўша номни ҳам маъқуллаб ай бўлмайди. Бунга ўхшаш ҳар қандай рақсга “равон” (“эммелия”), деб ном қўйган одам, – у ким бўлишидан қатъий назар, – қандай тўғри ва назокатли ном қўйган! У икки хил зебо рақсларни белгилади: биринчиси, ҳарбий – “пирр иха” ва иккинчиси, тинчликка оид – “эммелия”; ҳар бир хилига унга мос ва монанд ном берди.

Соҳиб қонун мисоллар орқали бу рақсларнинг фитратини тушунтириб бериши лозим. Қонунлар нигоҳбони уларни ўйлаб топиши, топгач эса, муסיқий санъатнинг бошқа хиллари билан бирлаштириши ва барча байрам қурбонликлари ўртасида ҳар бир байрам фойдасини кўзлаб тақсимлаши даркор. На рақс, на қўшнқда ҳеч нарсани ўзгартирмаслик учун, ўша бир мамлакат, ўша фуқаролар имконият борича ўзларига ўхшаш қолиб ва яхши ҳамда бахтли янлаб вақтларини ўша-ўша ҳузурланишлар билан ўтказишлари учун у уларнинг ҳаммасини тартиб билан муқаддаслаштириши зарур.

Шундай қилиб, зебо бадан ва қалблари олийжаноб одамларнинг хоравий рақслари қандай бўлиши кераклигини тақдир қилиб бўлдиқ. Кулгу келтириш ва сўздаги, қўшиқдаги ва рақсдаги хунук бадан ва фикрлаш тарзи ёмон одамларнинг ҳаракатларига ҳазилона тақдидларга келсак, уларни ҳали кўриб чиқиш ва тушунтириш зарур.

Дарҳақиқат, кулгиликсиз жиддийликни билиб бўлмайди; агар одам оқил бўлишни истаса, қарама-қаршилик ҳам қарам а-қаршилиқ ёрдамида ўрганилади. Агар одам озгина бўлса ҳам эзгу (яхши) ишга таалуқдан бўлишни истаса, у ҳолда унисини ҳам, бунисини ҳам бир вақтда амалга ошириш мумкин эмас. Ниманидир кулгилари нарсани қачондир билмасдан айтиб қўймаслик ва қилмаслик учун ҳам булар билан танишиб чиқиш керак. Бунга ўхшаш тақдидларни куллар ва ёлланган ажнабийларга қўйиб бериш зарур. Ҳеч қачон ва ҳеч қандай ҳолатда бу билан жиддий шуғулланиб бўлмайди; ҳур одамлар – эркакми, аёлми – бундай билимларни ошкор этмасликлари даркор. Бу ерда

акс эттирилаётган жарса доимо янги бўлиб туюлиши керак. Демак, биз ҳам мами з комедия, деб атайдиганимиз кулгили эрмаклар борасида шу қонунни, шу ибора билан ўрнатамиз.

Жиддий де б ҳисобланадиган Фожеа (трагедия) ижодкорларига келсак, агар улардан кимди р келиб ушбу саволни берса: “Ажнабийлар, биз сизнинг давлатингиз ва мамлакатингизга бораймизми, йўқми? Сизларга ўзимизнинг асарларимизни олиб келаямизми? Ёки сиз бошқа бир қарорга келдингизми?” Ушбу илоҳий одамларга биз қандай жавоб беришга ҳақлимиз? Менинча қуйидагича (жавоб беришим из) керак: “Ажнабийларнинг энг ҳурматга сазоворлари, — дер эдик биз уларга — биз ўзимиз ҳам — энг ажойиб, имко ният борича энг яхши фожеанинг ижодкорларимиз. Зеро бизнинг бутун давлат тузумимиз энг зебо ва энг яхши ҳаётга тақлиддан иборатдир. Биз тасдиқлаб айтаемизки, шу энг ҳақиқий фожеанинг ўзидир. Шундай қилиб, сизлар — ижодкорларсиз, бизлар ҳам — ижодкорларимиз. Бизларда ижод мавзуси биттадир. Шунинг учун биз сизлар билан санъат бўйича ҳам, энг зебо саҳна кўришидаги мусобақалар бўйича ҳам рақибларимиз. Фақат биргина ҳақиқий қонун ўз табиатига кўра бизнинг ишимизни ниҳоясига етказиши мумкин. Билиб қўйингки, биз сизларга ўзимизнинг майдонимизда чодир қуришингиз ва ўз товушларингиз билан бизларни қара қиладиган ширин овозли артистлар олиб келиш ингизга; болалар, аёллар ва авом олдида нотижанлик қилиш ингизга ва бир хил машғулотлар ҳақида биз айтадиган гапларни эмас, бошқа гапларни, балки кўпинча уларнинг тескари сини гапиришга осонликча йўл қўймаймиз. Агар сизларнинг асарларингиз омма олдида ижро этилишга яроқли ва йўл қўйса бўладиганми ёки йўқми буларни мансабдор шахслар дастлаб муҳокама этмасларидан, ҳозир сўз бораётган нарсани қилишга сизларга имконият берсак, дарҳақиқат биз ва ҳатто бутун давлат ҳам мутлақо ақдан озган бўламиз. Шу сабабдан сизлар, назокатли Музаларнинг авлодлари биларнинг тароналаримиз билан солиштириш учун олдин бизнинг ҳокимларимизга ўз тароналарингизни тақдим этинг. Агар улар бизнинг таронамизга ўхшасалар ёки агар улар ҳатто

817

b

c

d

яъшироқ бўлсалар, биз сизларга хорни берамиз. Акс ҳолда дўстлар, биз бундай қилолмаймиз”.

Шундай қилиб, хоровад рақслар ва уларга ўргатиш борасида, агар сиз рози бўлсангиз, худди шу одатлар ўрнатилсин (яъни) айрим қуллар учун, айрим хожалар учун.

е Клиний . Бу билан келишмай бўлмас?

Арифметика ва фалакшувосликка ўргатиш
Афиналик . Демак, ҳур инсонлар ўрганишлари учун яна учта мавзу қолади: ҳисоб ва арифметика битта мавзу; узунлик, текислик ва чуқурликни ўлчаши – иккинчи мавзу; учинчиси

818 осмон ёриткичларининг ўзаро жойлашишлари ва уларнинг табиатига хос айланма ҳаракатларга тааллуқлидир. Буларнинг ҳаммасини тубигача ўрганиш учун кўп одам меҳнат қилмаса ҳам бўлади, улар билан айрим одамларгина шуғулланадилар. Булар кимлар – бу ҳақда сўз кейинроқ, энг охирида бўлади; у ерда маъқулроқдир. Аммо тўғри айтадиларки, агар кўпчилик бу соҳада зарурий маълумотларга эга бўлмасалар ва жаҳолатда қолсалар бу шармандалик бўларди; бу ерда мукамал текширувларга киришиш осон эмас ва умуман номумкиндир. Аммо зарурийликни бунда инкор этиб ҳам бўлмайди. Худо ҳақидаги мақолни биринчи бўлиб ёйган б одам, ўйлаш керак-ки, ушбуни назарда тутгандир: ҳатто худо ҳам зарурийлик билан курашмайди (бу ерда, ўйлашманки, сўз илоҳий зарурийликлар ҳақида бормоқда). Агар иш инсоний зарурийликлар ҳақида бўлса, – бундай фикрни билдираётиб кўпчилик одам худди шуни назарда тутати, – у ҳолда бундай тасдиқлаш ҳаммасидан кўра бемаънироқ бўларди.

Клиний . Ўқитишда, ажнабий (биродар), зарурийликлардан қайсилари инсоний эмас, балки илоҳий бўладилар?

Афиналик . Менинча улар, уларни амалга оширмасдан ҳамда ўзлаштирилмасдан ҳеч ким одамлар учун худо, гений ва қаҳрамон бўлолмайдиган заруратлардир ва бу (зарурат)ларсиз одамларга у жонкуярлик билан раҳмхўрлик қила олмайди ҳам. Агар инсон, бир, икки, уч нима эканлигини ва умуман жуфт ва тоқ нима эканлигини билмаса; агар у ҳисобда ҳеч нарсани фаҳмига бормаса; агар у тун

ва қунни ҳисоблай олмаса; агар у Ой, Кувёш ва қолган юлдузларнинг айланиши ҳақида ҳеч нарса билмаса у инсонга илоҳий бўлиш учун кўп нарса етишмайди. Шу сабабдан энг зебо фанлардан ни манидир ўрганишга тайёрланаётган одам учун буларнинг ҳаммаси гўё моҳиятан зарурий билимлар эмас, деб ўйлаш жуда катта нодонликдир. Аввало маъқул тарзда, бундан айнан нимани, қандай ҳажмда ва қачон ўрганиш кераклигини, қандай тартибда – биргами ёки бошқаларидан айримми – яъни, ўрганиладиган мавзуларнинг бирикмалари қандай бўлиши кераклигини билиб олиш зарур. Фақат шундан кейин, санаб ўтилган фанларга суяниб бошқаларига ўтиш мумкин. Ўзининг табиий ҳуқуқларини зарурийлик (зарурият) ана шундай тасдиқлайди, у билан, биз айтиб ўтганимиздек, худоларнинг ҳеч бири ҳозир курашаётгани йўқ, – ва ҳеч қачон курашмайди ҳам.

Клиний . Ажнабий (биродар), сенинг бу сўзларинг тўғри ва табиатга мосдир.

Афинали к . Ишлар шундай, Клиний. Аммо, биз буларнинг ҳаммаси ни кўрсатиб ўтганимиздан сўнг, қонунларни ўрнатиш қийин бўлади. Агар жоиз бўлса, биз бу билан бошқа пайтда шуғулланамиз.

Клиний . Ажнабий (биродар), бундай масалаларда бизнинг одатий хоҳилигимиздан хавфсизроқдасан шекилли. Аммо сенинг бу хавфсизрашнинг ноўриндир. Бу сабаблар билан ҳеч нарса ни яширмай айтишга ҳаракат қил.

Афинали к . Ҳа, мен ҳозир айтганнингдан ҳам хавфсизрайман, аммо ундан ҳам кўпроқ бу фанларга қўл урган, аммо ёмон қўл урган одамлардан кўрқаман. Тула жоҳиллик умуман унча кўрқинчли эмас ва ёмонликларнинг энг буюк ёмони эмас; ёмонлик ила йўналтирилган кўп тажрибаллик ва кўп билишлик, – бу анча улканроқ жазодир.

Клиний . Сен ҳаж гапни айтдинг.

Афинали к . Шундай қилиб, айтиш керакки, ҳур инсонлар ушбу фанлардан ҳар бирини Мисрда бениҳоя кўп болалар савод билан бирга қандай ҳажмда ўргансалар, шу ҳажмда ўрганишлари зарур. Аввало, у ерда болаларни ҳисобга ўргатишнинг оддий усулини топдилар; ўқиш пайтида ҳуш ёқар эрмаклар ишга туширилади: олмаалар ва гулчамбар-

- лар кўп ёки оз миқдордаги болалар ўртасида бўлинади ва бунда уларнинг умумий сони сақланади; муштлашувчи жангчилар ва куралшувчиларнинг чиқиш тартибларини ва гуруҳларини белгилайдилар; одатда бўладигандек, қуръа ташлаб ким, ким билан жуфт бўлишини аниқлайдилар. Яна бундай ўйин бор: олтин, биринж, қумуш ва бошқа синмайдиган идишларни бир уюм қилиб тўплайдилар, кейин уни кимдир ўйин иштирокчилари ўртасида тақсимлайдилар, бу борада ҳам сонлар билан зарурий танишиш бўлади. Ўқувчилар учун бу фойдали, негаки юришлардаги сафда бўлиш, қайта сафланиш ва ҳатто рўзгорда керак бўлиб қолади. Умуман бу, одамни ўзига кўпроқ фойда келтиришига мажбур этади ва одамларни ҳушёрроқ қилади. Бундан ташқари, узунлик, кенглик ва чуқурликни ўлчаш йўли билан одамлар бу соҳадаги уларга табиатан хос бўлган қулғили ва шармандал и жоҳилликдан халос бўладилар.

Клиний . Қандай жоҳилик ҳақида гапирмоқдасан?

- Афиналик . Дўстим Клиний, биз барчамиз тушган бу ҳолатни шунча кеч билганимга мен ўзим ҳам ҳайронман. Буларнинг ҳаммаси менга инсонга эмас, балки қандайдир чўчқаларга хосдай кўринади. Ва мен фақат ўзим учун балки барча элинлар учун уялиб кетдим.

- Клиний . Ажнабий (биродар), сен бу билан нима демоқчисан, тушунтир.

Афиналик . Яхши, тушунтираман. Яхшиси, мен сенга савол берай, фақат сен қисқа жавоб бер, шунда ҳаммаси равшан бўлади. Сен узунлик нималигини биласанми?

Клиний . Ҳа.

Афиналик . Кенглик (эн)ни-чи?

Клиний . Албатта биламан.

Афиналик . Булар икки ўлчов эканликларини ва ўчинчи ўлчов чуқурлик бўлишини-чи?

Клиний . Албатта шундай.

Афиналик . Буларнинг ҳаммаси сенга бир-бири билан ўлчовдош (таққосланувчи) бўлиб туюлмайдими?

Клиний . Ҳа.

- 820 Афиналик . Табиатнинг ўзи бўйича узунликни узунлик билан, кенгликни-кенглик билан ва чуқурликни ҳам ҳудди шундай ўлчаш мумкинми?

Клиний. Албатта.

Афиналик. Агарда, баъзи нарса на тўлалигича, на озгина бўлсада ўлчовдош эмаслиги сабабли бу фақат қисман мумкин бўла туриб сен ҳаммасини ўлчовдош (тақдос ланадиган), деб ҳисобласанг, – у ҳолда сен қандай аҳволга тушиб қолишинг мумкинлигини ўйлаб кўрдингми?

Клиний. Шуниси аниқ-ки, ноқулай аҳволга тушардим.

Афиналик. Энди нима дейсан? Биз барчамиз, эллинар, узунлик ва кенглик бу ёки у йўл билан чуқурлик билан ўлчовдош ёки кенглик ва узунлик бир-бирлари билан ўлчовдош, де б ҳисобламаймизми?

Клиний. Ҳа, худди шундай ҳисоблаймиз.

Афиналик. Агарда яна, Буларнинг ҳаммаси номумкин бўлиб чиқса биз эллинар ҳаммам из эса бу мумкин, деб ҳисобласак, бунинг ўзи, ҳаммамиз учун уялишга етарли даражадаги сабаб эмасми? Уларга бундай де сак арзимайдими: “Эллиларнинг энг яхшилари, буни билмаслик биз айтиб ўтанимиздек, шармандали бир ҳоддир; яна айтиб ўтиш лозимки, бундай билим, гарчи зарурий бўлсада ҳали жуда гўзал бир нарса деган и эмас”.

Клиний. Ҳа, бу шундайдир.

Афиналик. Бундан ташқари, яна буларга яқин бўлган нарсалар борки, улар борасида ҳам бизда биринчиларига ўхшаш адашишлар пайдо бўлади.

Клиний. Булар қандай нарсалар?

Афиналик. Булар, ўлчовдошлик ва н оўлчовдошликни табиатга мос равишда пайдо қиладиган сабаблардир. Уларни назарда тутиш ва фарқ эттиш керак, акс ҳолда инсон бутунлай арзимас бўлиб қолади. Бунга эътибор бериш кераклигини одамлар бир-бирларига айтиб туришлари даркор. Шундай қилинганда одамлар, чоллар шашка ўйнаганларига қараганда вақтларини анча хуш ўтказар эдилар: зеро, бу ўйинда мусобақа алашиб вақт ўтказиш чоллар учун ўринлидир.

Клиний. Эҳтимол. Демак, бундан чиқадикки, шашка ўйини бу фанлардан унча узоқ эмас эканда?

Афиналик. Шунинг учун ҳам Клиний, мен тасдиқлаб айтаманки, ёшлар ун и ўрганишлари лозим. Дарҳақиқат: бу зарар келтирмайдиган ва қийин (ҳам) эмас; ўйин билан ту-

таш бўлган ўқитиш (ўргатиш) фойдалидир ва бизнинг давлатимизга ҳеч қанча зарар келтирмайди. Яна эшитиб кўриш керак, балки эътирозлар бўлар?

Клиний . Ҳа, эшитиб кўриш керак.

Афиналик . Агарда иш худди шундай бўлиб чиқса, у ҳолда биз уни қабул қиламиз; агар бундай бўлиб чиқмаса, у рад этилади.

e

Клиний . Тушунари. Бошқача бўлиши мумкинми?

Афиналик . Шундай қилиб, ажнабий (биродар), қарор қиламиз, чунки бу мавзу, бизнинг қонунларимизда нуқсонлар бўлмаслиги учун албатта ўрганилиши зарур бўлган фанлар сонига киради. Гарчи у на биз таъсисчиларга, сизлар учун таъсис этилган бўлсада, на сизларга бутунлай ёқмасда, бутун давлат учун халос этувчи омил сифатида шундай қарор қиламиз.

Клиний . Бундай қонун адолатлидир.

Афиналик . Шундан сўнг, ёшларнинг эслатиб ўтилган юлдузлар ҳақидаги фанни ўрганишлари бизнинг истақларимизга мос келиши ёки мос келмаслигини муҳокама қиламиз.

Клиний . Давом эттир.

Афиналик . Бу ерда аҳвол мутлақо йўл қўйиб бўлмайдиган ва жуда ғалати.

Клиний . Гап нима ҳақида кетмоқда?

Афиналик . Биз айтмоқчимизки, гўё олий худо ва бутун кои нотнинг ҳаммасида пала-партиш изланишлар ва текширувлар билан шуғулланмаслик керак, ҳамда сабабларни билишга интилмаслик зарур, чунки бу гуноҳ ишдир.

821 **Аммо, ҳар ҳолда, иш аслида аксинчага ўхшайди.**

Клиний . Нимани назарда тутмоқдасан?

Афиналик . Ҳозир мен айтадиган нарса балки қари одам учун кутилмаган ва ноўрин бўлиб туюлар. Аммо, қандайдир фанни давлат учун зебо, ҳақиқий, фойдали ва худдога ҳур келадиган деб билсанг, буни ҳеч айтмай бўлмайди.

b

Клиний . Бу табиий. Аммо биз юлдузлар ҳақидаги фанда шунга ўхшаш бирор нарсани топа оламизми?

Афиналик . Дўстларим, шу пайтда мен айтган бўлардим-ки, биз, барча элинлар буюк худолар – Қуёш ва Ой борасида адашамиз.

Клиний. Бу адашиш нимадан иборат?

Афиналик. Биз айтамызки, улар ҳеч қачон ўша бир йўлнинг ўзида ҳаракат қилмайдилар, бошқа баъзи юлдузлар ҳам худди шундай, шунинг учун биз уларни адашганлар (тентираганлар, сайёралар), деб атаймиз.

Клиний. Зевс билан олт ичаманки, сен ажнабий тўғри айтмоқдасан. Аммо мен ўз ҳаётим давомида Тонг юлдузи, Кечки юлдуз ва баъзи бошқалари бир йўлдан юрадилару аммо ҳар ерда тентирайдилар (сайёралар); Қуёш ва Ой эса, бизга доимо маълум бўлган ҳаракатда дилар.

Афиналик. Шунинг учун ҳам Мегилл ва Клиний, ҳозир мен тасдиқлаб айтаманки, бизнинг фуқароларимиз ва ёшлар фалак худолари ҳақида буларнинг ҳаммасини ҳеч бўлмаса шу ҳажмда билсинларки, токи уларни беҳурмат қилмасинлар, аммо қурбонликлар ва ибодатларда эҳтиром сақласинлар.

Клиний. Бу тўғри, агар аввало сен ним а ҳақида гапираётганинг билинса. Кейин, ростки биз, бу худолар борасида нималар дадир адашаётган бўлсак, ўқиб-ўрғаниб эса хато қилмас эканмиш, у ҳолда, бундай фанни шу ҳажмда ўзлаштириш кераклиги ҳақида сен инг фикринга қўшиламсан. Сен эса, иш дарҳақиқат шундай эканлигини тушунтиришга уриниб кўр. Буни ўзлаштириб, биз сенга эргашамиз.

Афиналик. Мен ним а ҳақида гапираётганимни тушуниш осон бўлмасада, аммо унчалик қийин ҳам эмас. Бунга кўп вақт ҳам кетмайди. Манга сизларга ишбот: ёшлигимда эмас, мен яқиндагина буни билдим; аммо энди мен сизларга уни қисқа вақт ичида тушунтириб бераман. Агар бу қийин бўлганида, менинг ва сизларнинг кекса ёшингизни ҳисобга олсак, уни ҳеч қачон тушунтира олмаган бўлардим.

Клиний. Бу тўғри. Аммо, қандай фан ҳақида бундай галати нарсаларни айтмоқдасан? У бизга номаълум бўлган турли ни ёшлар ўрганишлари керакми? Озинга бўлсада тушунтиришга ҳаракат қилиб кўр.

Афиналик. Ҳаракат қилиб кўриш керак. Дўстларим, Ой, Қуёш ва қолган юлдузларнинг адашиши (сайёралиги) ҳақидаги бу фикр нотўғридир. Иш аслида бутунлай ак-

822

- синчадир. Бу ёритқичларнинг ҳар бири ўша-ўша бир йўлни саждайдилар; у, кўп айланма ҳаракат қилмайди, битта айланма ҳаракатда бўлади. У кўп йўналишларда ҳаракат қилаётганига ўхшайди фақат. Яна, бу ёритқичларнинг энг тезини – энг секини, энг секинини – энг тези, деб ҳисоблаш ҳам хатодир. Табиат бунга ўзи хоҳлаганидек тартиб берди, биз эса бошқача фикрдамиз... Агар Олимпда от пойгаларидан ёки одамларнинг узоққа югуриш мусобақаларида шунга ўхшаш фикрласак ва энг тез югурувчини энг секини, энг секинини – энг тези, деб ҳисобласак, у ҳолда биз энгилган (одам)ни ғалаба билан шарафлар эдик. Ўйлайманки, агар биз ўз мақтовларимизни шундай тўхфа қилдиган бўлсак бу хато ва югурувчилар учун нохуш бўлар эди. Агар биз худолар борасида шундай хатога йўл қўйсак, у ҳолда, Биринчи ҳолатда кулгили ва нотўғри бўлган нарсани энди худолар тўғрисида сўз бораётганида ҳеч ҳам кулгили бўлмай қолади. Агар биз худоларни ёлғон шарафласак бу улларга хуш ёқмайди.

Клиний . Агар иш шундай бўлса, албатта сенинг сўзларинг тўғри.

Афиналик . Демак, агар биз, дарҳақиқат иш худди шундай эканлигини исботласак, у ҳолда барча шунга ўхшаш фанларни ҳеч бўлмаса шу ҳажмда ўрганиш зарур бўлади. Агар биз буни исбот қила олмасак, унда бу фанларни ўз ҳолида қолдирамиз. Биз шундай қарор қилайлик.

Клиний . Албатта шундай.

- d Ов ҳақидаги қонушлар Афиналик . Шундай қилиб, айтиш керак-ки, фанларни ўқитиш борасидаги қонунларни тугатдик. Ов ва шунга ўхшаш нарсалар ҳақида ҳам шу тарзда мулоҳаза юритиш керак. Соҳиби қонуннинг вазифаси кенгроқ бўлиши мумкин ва у қонунларни бергач ўз вазифасини ўтаб бўлган ҳисобламаслиги даркор. Қонунлардан ташқари яна бир ўзга нарса борки, у ўз табиатига кўра панд – насиҳат ва қонун ўрталигидан жой олгандир. Бу ўзга нарса бизнинг суҳбатимизга тез-тез аралашиб турди: масалан болаларнинг тарбияси ҳақидаги масала, шундай нарсалардандир. Биз тасдиқлаб айтамызки, буни баён

қилмай қолдири б бўлмайдди, аммо бошқа тарафдан, барча биз айтган нарсаларни ўрна тилган қонунлар, деб ҳисобланса, ўта ақлсизликка берилиб кетганлик бўлар эди. Қонунлар ва бутун давлат тузуми қа йсидир тарзда белгиланганларидан кейин, агар ўз яхши ишлари билан машҳур, буюк фуқаро ҳақида, у фуқаро қонунларга ҳаммадан яхшироқ хизмат қилади ва ҳаммадан кўпроқ бўйсунди, демак у – яхши инсон, дейиладиган бўлса, буни мукаммал мақтов деб ҳисоблаб бўлмайди. Ушбу мулоҳаза мукаммалроқ бўлар эди: “Соҳиб қонуннинг талаблари қонунлар сифатида берилганми ва ёки фақатгина маъқуллаш ва ёмонлаш сифатида берилганми бари бир бутун умрини соҳиб қонунга бўйсуниб ўтказадиган одам мана шу”. Бу, фуқаро мақтовининг энг аниқ ифодасидир. Дарҳақиқат, соҳиб қонун, фақат қонунни белгилаши (қоралама чизгисини чизиш и)гина эмас, балки ўз чизгисига нима зебо-ажойиб, яхшию нима ундай эмаслиги ҳақидаги фикрни ҳам киритиши керак. Намунали фуқарони эса бу – бажармаса қонунлар жазолаши мумкин бўлган талаблардан кам бўлмаган даражадаги масъулиятли этиши зарур.

Биз ҳозир машғул бўлаётган нарсамизни далил қилмак бўлади. Бу, бизнинг ниятимизни тезроқ равшанлаштиради. Ов – бу нимадир жуда хилма хил нарса, аммо бизнинг давримизда буларнинг ҳаммасини бир но м қамраб олган. Сув ҳайвонларига овнинг кўп хиллари, қушларга овнинг кўп хиллари, ҳамда қуруқликдаги ҳайвонларга овнинг кўп хиллари бор. Бундан ташқари, фақат ҳайвонларга ов эмас, балки одамларга ҳам ов бўлади, худди урушда бўладигандай. Зеро, агар ўйлаб кўрилса, бу ҳам ов номини олишга муносиб. Иштиёқ келтириб чиқарган кўпгина ов хиллари бор: улардан баъзиларни мақтовга сазовор, бошқалари – сазовор эмас. Яна, қароқчиларнинг ҳам, бир қўшиннинг бошқа қўшин томонида талон-торож қилишлари ҳам овнинг хилларидир. Ов ҳақида қонун нашр этувчи соҳиб қонун буни албатта аниқлаши зарур; аммо бошқа жиҳатдан буларнинг ҳаммасига қаҳрли қонунлар ўрнатиб ва уларга (яъни қонунларга - тарж.) турли фармойишлар ва жазоларни қўшиб бўлмайди.

Бундай ҳолларда қандай йўл тутиш зарур? Бир одам, яъни соҳиби қонун овга алоқадор ёшларнинг меҳнатлари ва маълумотларига ўзининг маъқуллаши ёки ёмонлаши (танбеҳи)ни ифода этиши зарур; бошқа томондан, ёш йигит унинг кўрсатмаларини диққат билан эшитиши ва уларга бўйсунуниши керак, бунга на ҳузурланишлар, на машаққатлар монеълик қилмасликлари зарур; энг асосан соҳиби қонун маъқуллаган нарсани – жазо билан кўрқитувчи талабномаларга қараганда кўпроқ ҳурмат қилиш даркор.

Шундан кейин у ёки бу ов хилларини маъқуллаш ёки ёмонлаш (ёмонлигини айтиш) ўринли бўлар эди. Йигитларни дил (нафс, руҳият)ларини баркамол этадиган ов хили маъқуллашга лойиқдир; бунга қарама-қарши хили эса танбеҳга лойиқдир. Кейин ёшларга ушбу истақлар билан муурожаат этамиз: “Оҳ дўстлар, сизларни, денгиз ови, балиқ тутиш, умуман сув ҳайвонларига ов қилиш, бу бекорчилик кундузимиз ёки кечаси новдадан тўқилган балиқ тутиш асбоблари ёрдамида қилинадиган ов эҳтироси сизларни ўз домига тортмаса эди! Сизларни ҳеч қачон одам овлаш ва денгиз қароқчилигига бўлган интилиш чулғаб олмасин, улар сизларни қаҳри қаттиқ ва ноқонуний овчиларга айлантирадilar. Ўз юртингиз ва давлатингизда ўғрилиқ қилиш ҳатто хаёлингизга ҳам келмасин. Ёшлардан ҳеч кимни қушларга ов қилиш иштиёқи зимдан қамраб олмасин, ҳур туғилган инсонга бу ҳеч ҳам тўғри келмайди. Бизнинг мусобақаларга ҳавасмандларимизга фақат ер устидаги ҳайвонларни овлаш ва тутиш қолади холос; дангасалар навбат билан ухлайдиган тунги ов ҳам, нафас ростлашга йўл қўядиган ва меҳнатсевар руҳ кучи эмас, йиртқич ҳайвонларнинг кучини енгишга ёрдам берувчи тўр ва тузоқлар ғалаба қиладиган ов ҳам мақтовга сазовор эмасдир. Демак, ҳамма учун энг яхши бўлган бир ов хили – тўрт оёқли ҳайвонларга қилинадиган отдаги ва ит билан бўладиган ов қолади; унда одамлар ўзларининг баданлари кучини ишлатадилар; кимки илоҳий мардик ҳақида ғам еса у ерда устун бўлади; улар отда чопадилар, зарбалар берадилар, камондан отадилар ва ўз қўллари билан овни ушлайдилар”.

Бизнинг сўзимиз, бу барча ов хилларига мақтов ва ёмонлаш бўлиб хизмат қилади, қонун эса бундай бўлади: ушбу, дарҳақиқат муқаддас овчиларга қаерда бўлсада ва қан-

дай бўлсада, ит билан ов қилишга тўсқинлик қилмасинлар. Ўз тўрлари ва шистирмаларига тишонган тунги овчига эса, ҳеч ким, ҳеч қачон ва ҳеч қаерда ов қилишга йўл қўймасин. Қуш овл-овчига эса, ҳосил бермайдиган ерлар ва тоғларда ов қилишга ҳал ақит бермасинлар; аммо биринчи учраган йўло вчи уни ишлов берилган муқаддас ерлардан ҳайдасин. Б аликчига эса, лиманлар, муқаддас дарёлар, қўллар ва ариқлардан ташқари барча жойда балик овлашга рухсат берилади, фақат у сувларни лойқала-тадиган (ифлос қиладиган) шарбатлар қоригмасини ишлатмаса бўлди.

К л и н и й . Бағоят гўзал.

828

**Ўзга қарорлар
(байрамлар,
ҳарбий, мусяқий
ва гимнастик
мусобақалар)**

Афиналик. Шундан кейин Делфий башоратлари ёрдамида байрамларни таъсис этиш ва қонунийлаштиришга киришиш керак; қандай қурбонликлар қайси худоларга қилинса давлат учун фойдалироқ ва яхшироқ бўлишини

аниқлаб олмақ зарур. Улар қайси вақтда ва қанча миқдорда бўлиши керак? Биз бу ерда яна баъзи қонунларни ўрнатишимиз керак.

Клиний. Ҳар ҳолда биз байрамлар миқдорини белгилаб қўйишимиз зарур.

Афиналик. Шундай қилиб, аввало уларнинг миқдорини аниқлаймиз. Ҳамма вақт қайсидир бир мансабдор шахс қандайдир бир худога ёки генийга давлат, фуқаролар ва уларнинг мулкларига қурбонликлар қилиши учун байрамлар уч юз олтмиш бешдан кам бўлмасин. Таъбирчилар, мубадлар, мубад аёллар ва башоратчилар қонунлар нигоҳбонлари билан бирга йиғилишиб соҳиби қонунлар шаксиз ўтказиб юборганларини аниқласинлар. Шунинг учун улар, соҳиби қонун томонидан ўтказиб юборилган барча нарсаларни яхши билишлари керак. Қонун эса бундай дейди: номларини ўн икки фила (қишлоқ) олган ўн икки худо шарафига ўн иккита байрам бўлсин. Бу худоларнинг ҳар бирига ҳар ойда қурбонликлар қилинсин; хоравий маросимлар ва мусяқий мусобақалар ўтказилсин; гимнастик мусобақаларга келсак, бу худолар ва йил фаслларига мос равишда керакли тарзда қўшиб қўйиш даркор. Аёлларнинг қайси байрамларида эркаклар иштирок этишлари мумкин, қайсиларида мумкин эмаслигини аниқ белгилаб қўйиш зарур. Бундан ташқари, ер ости худоларни эъзозлашни самовий худолар, деб аталиши керак бўлган худолар ва уларнинг йўлдошлари билан аралаштирмас-

лик керак. Аксинча, уларни ажратиш зарур ва ер ости худоларини эъзолашни ўн иккинчи ой – Плутоa ойида ўтказиш лозим.

Жангчилар бу худобага жирканч тўйғусини ҳис этмасинлар; йўқ, улар уни эъзоллашлари зарур; зеро у барча жиҳатлардан инсон зоти учун энг эзгу худодир. Дарҳақиқат, дил (нафс, жон, руҳ) ва баданнинг умумийлиги уларнинг айрилишларидан ҳеч қанча яхши эмас. Бунинг устига, бўш вақт ва зарурий бойлик маъносида, бизнинг давлатга ўхшаганини бошқа давлатлар орасидан ҳар кимнинг ҳам топиши мушкуллигини ўйлаб қўрилиш зарур. Шунинг учун, бизнинг давлатимиз ҳам, ундаги ҳар қандай айрим инсон ҳам бахтли яшаши керак, бахтли яшаётганлар эса, иложи борича бир-бирларини хафа қилмасликлари ва бошқа алар тарафидан хафа қилинмасликлари даркор. Бу шартларнинг биринчиси унча ҳам қийин эмас; аммо ҳафва қилинишга йўл қўймаслик учун жуда катта қудратга эга бўлиш қийин. Фақат тўла эзгу (яхши) ишлар қиладиган бўлибгина бунга мукаммал равишда эришиш мумкин. Давлат билан ҳам худди шундай бўлади: эзгу (яхши) ишлар қилувчи (яхши ниятли) давлат бўлганидан кейингина бу давлатда ҳаёт тинч бўлади, ёмон давлатда эса – ташқари ва ичкаридан исёнкор бўлади. Ростки иш шундай экан, ҳарким урушга урушда эмас, тинч ҳаётда машқ қилиши даркор. Шунинг учун оқил давлат қароргоҳларда ҳар ойда бир кундан кам бўлмаган миқдорда – яхши сиқупроқ, агар ҳокимлар шундай қарор қилсалар, – ҳарбий машқларга эътибор беришлари зарур; Бу борада на совуқ, на иссиқдан қўрқмаслик керак. Агар ҳокимлар бу машқларни умум халқни жалб этиб ўтказишни қарор қилсалар, у ҳолда фуқаролар уларга ўз хотинлари ва болалари билан чиқишлари зарур; бошқа ҳоллардаги машқларда фуқароларнинг бир қисми қатнашади. Қурбонликлар билан бирга ёқимли ўйинлар уюштириш керак; бу борада яна имконият борича ҳақиқий жангларни кўргазмалек этирадиган тантанали жанглар бўлиши лозим. Ҳар бир айрим мусобақага голиблик мук офотлари ва белгилари белгиланиши керак. Мусобақаларда ва умуман ўз ҳаётида ким ўзини қандай кўрсатса ўлганга қараб фуқаролар бир-бирларини

мақтайдилар ёки ёмонлайдилар. Энг яхши, деб тан олинганни шарафлайдилар, энг ёмонини шарманда этадилар. Бу жасоратларни ҳар қанақа шоир ҳам куйлаш ҳуқуқига эга бўлмайди; аввало унинг ёши эликдан кам бўлмаслиги ва у, ўзида шоирлик иқтидори бору лекин ҳеч қачон зебо бирор иш қилмаганлар қаторида бўлмаслиги керак. Гарчи унча равон бўлмасада, аммо ўзлари яхши инсон бўлган ва ўзининг яхши, ажойиб ишларидаги маҳорати

- d. учун давлатда ҳурмат қозонган шоирларнинг асарлари куйлансин. Бу шоирлар ҳақида тарбияловчи ва қолган қонунлар нигоҳбонлари ўз фикрларига эга бўлишлари даркор; фақат шундай шоирларга улар ижод қилиш учун фахрли тўхфа сифатида тўла эркинлик берадилар, қолган шоирларни бу имкониятдан тўла маҳрум этадилар. Гарчи Орфей ёки Фамирадан ҳам ширинроқ куйласада, қонунлар нигоҳбонлари маъқул топмаган, хуш кўрилмаган Музани шарафлаб куйлашга ҳеч ким журъат этолмайди. Худодар шарафига (ёзилган) муқаддас, деб тан олинган асарлар ва эзгу (яхши) ишлар қилувчи инсонлар томонидан тузилган мақтовлар ва танбеҳларга йўл қўйилади, чунки
- e. уларнинг монандликлари тан олинади.

- Менинг ҳарбий хизмат ва асар ёзиш эркинлиги ҳақида айтганларим эркаклар ва аёлларга бир хилда тааллуқди бўлиши зарур. Соҳиби қонун буларнинг ҳаммасини (ақл тарозусида) тортиб кўриши ва ўзича қуйидагича мулоҳаза қилиши керак. “Жуда яхши, давлатни-ку туздим, аммо унинг фуқарolari тарбия берганимдан кейин қандай бўлишлари зарур? Кўп минглаб рақиблари бўладиган буюк жанг курашчилари эмасми?” – “Албатта, шундай”, – шу жавоб тўғри бўларди. – “Хўш, кейин-чи? Агар биз муштлашувчи жангчиларни, панкратчиларни ва шунга ўхшаш кураш тушадиганларни, полвонларни тарбияласак, наҳотки бундан олдин ҳеч ким билан жанг қилмай туриб мусобақага чиққан бўлар эдик? Ёки, ростдан ҳам биз муштлашувчи жангчилар бўлсак, у ҳолда биз мусобақа бошланишида н анча олдин кўп кунлар давомида, кейин ғалаба қозониш учун керак бўлиб қоладиган барча усулларни ўрган амиз ва кўп меҳнат қиламиз. Уларга иложи борича тақдир қилишни ўрганиб оламиз: камар совут ўрнига, зар-

баларни иложи борича яхши ўрганиш ва уларни барта-
раф этиш (уни қай тариш) учун биз темир қуббачалардан
ташқил топган соғут киямиз. Агар бизда гимнастика ма-
шқларини қилишда ақўп дўстлар етишмасалар, у ҳолда биз
рақиб ўрнига жонсиз осиб қўйилган тулум билан машқ
қиламиз. Наҳотки биз жоҳил одамларнинг кулгусидан
қўрқиб бундай қилишдан хавфсираймиз? Ниҳоят, агар
бизда тирик рақиблар ва жонсиз нарсалар бўлмаса, агар
бизга саҳрода маглиқ қилишга тўғри келса, биз якка ўзи-
миз, аслида ўз соғамиз билан машқ қилишга журъат эт-
маймизми? Қачоки биз қўлнинг турли ҳаракатларига
кўникканимиздан кейин шундай бўлади, деб айтиб бўлмай-
димиз?

Клиний - Ажи абий (биродар), иш ҳудди сен ҳозир айт-
ганингдек бўлса керак.

Афиналик - Ҳўш? Бизнинг давлатими энинг жангчи-
лари бу полв онлардан ёмонроқ тайёрланадими? Ҳар ҳол-
да у, ҳаёт учун, болалар учун, мулк учун ва ўз давлати
учун жанг қилиб, ҳар қандай вақтда энг оғир жангга ки-
ради. Шунинг учун соҳиб қонун бунга ўхшаши икки киши
қиладиган машқлар кимгадир кулгили туюлишидан
қўрқмайди; аксинча у ҳар кунги, майли қуролсиз бўлсин
кичик юришларни, бунга хоравий маросимлар ва умуман
бутун гимнастикани мослаштириб, ташқил этишни
талаб қилади. Ойда бир мартадан кам бўлмаган, бирмун-
ча ёки озроқ оғирликдаги гимнастик машқларни ҳам бу-
юради. Бутун мамлакатда фуқаролар пистирмалар
қуриб, ва умуман ҳарбий ҳаракатларга тақлид қилиб, қан-
дайдир ери босиб олиш учун қураллиб бир-бирлари бил-
дан курашга киришишлари керак. Бу фақат ўзаро хав-
фсиз эрмаккина бўлиб қолмасдан балки қўрқув ҳам бўли-
ши учун жуда ҳам хавфсиз бўлмаган мосламалардан фой-
даланиб, улар иложи борича ҳақиқатларига ўхшаган ка-
мон ўқларини отадилар ва катта золдирларни улоқтира-
дилар: шунда кимнинг руҳияти кучли, кимники кучсиз
эканлиги ошқор бўлади. Биринчиларига ҳурмат кўрса-
тилади, иккинчилари шарманда бўладилар. Шу тарзда
бутун давлат то мавжуд экан, кераклик даражада
ҳақиқий жангга тайёрланади. Агар бу борада кимдир

ҳаётдан кўз юмса, у ҳолда, бу ўлим беихтиёр содир бўлганидан, қонун бўйича покланишни бажо қилганидан кейин ўлдирган қотилнинг қўли покиза, деб ҳисобланади. Соҳиб қонун, озгина одамнинг ўлими, ўлганлардан асло ёмон бўлмаган бошқаларининг туғилиши билан тўлдирилади, деган фикрга риоя қилади. Агар бу ерда қўрқувни йўқ қилинса, у ҳолда яхши одамларни ёмонларидан ажратиб воситасини топиб бўлмайди; бу эса, давлат учун анча кўпроқ офат бўлади.

Клиний. Ҳар ҳолда, ажнабий (биродар), ҳар қандай давлат бу машқларни қонун билан белгилаб қўйиши ва улар билан шуғулланишни одатга айлантириши зарур, деб сенинг сўзларингга қўшилишга тайёрмиз.

Афиналик. Хоравий рақслар ва барча шунга ўхшаш мусобақалар, – фақат, жуда оз миқдорда бўлмаса, – ҳозирги давлатларда нега деярли ҳеч ҳам қўлланмаслигини наҳотки биз ҳаммамиз тушунмаган бўлсак? Бунинг сабаби, кўпчилик одамларнинг ва уларга қонунлар ўрнатадиганларнинг жоҳиликлари эмасмикин?

Клиний. Шундай бўлиши мумкин.

Афиналик. Йўқ, ундай эмас, азизим Клиний. Айтиш керакки, бу ерда иккита керагича етарли сабаб бор.

Клиний. Қандай?

Афиналик. Биринчиси ушбулардан иборат: бутун бўш вақтни ютиб юборадиган бойликка бўлган эҳтирос сабабли одамлар ўз сарватларидан бошқа ҳеч нарсанинг ғамини емайдилар. Ҳар қандай фуқаронинг дили унга боғланиб қолган ва кундалик фойдадан ташқари бошқа ҳеч нарсанинг ғамини емайди. Ҳар ким ҳам ўзича шу мақсадга олиб борувчи фанлар ва машғулотларни ўрганишга тайёрлик илатиб тошган; бошқа ҳамма нарса уларда кулгига мажму этилган. Давлатлар нега эслаиб ўтилган одатларни ҳам, бошқа ҳар қандай муносиб одатни ҳам жиддий амалга киритишни хоҳамасликларининг сабабларидан бири шу, деб тан олиш зарурдир. Олтин ва қумушта бўлган ҳирс сабабли, маъқулми ё номаъқулми барибир, фақат бойиса бўлгани, ҳар ким, ҳар қандай айёрликлар ва воситаларни қўллашга тайёрдир. Қилинаётган иш ҳалоолми ёки харом ва шармандалими бу уни қийна-

майди, фақат, нима қилса ҳам қўп овқат, ичимлик ва жудди ҳайвондай турли шайхватларга берилса бўлгани.

e

Клиний . Тўғри.

Афиналик . Демак, мен айтаётган нарсa, нимада бўлса ҳам, шу қатори ҳарбий сарғатда ҳам давлатларга яхши малакаларни ривожлантиришга йўл қўймайдиган сабаблардан биридир. Табиатан умуман яхши одамлардан у савдогарларни, кемасозларни, турли-туман хизматчиларни; жасур одамлардан – қароқчиларни, девор тешарларни, муқаддас нарсаларни меҳсимайдиганларни, урушқоқларни ва тиранларни яратди; баъзан улар унча ёмон ҳам эмаслар, аммо, фақат уларга бахт кулиб боқмаган х о л о с .

832

Клиний . Нималар деягсан?!

Афиналик . Агар улар бутун умрлари давомида руҳий қашшоқлик ва ҳирсга мажсум этилган бўлсалар уларни бутунлай бахтсиз, демай бўладими?

Клиний . Шундай қилиб бу сабабларнинг биридир. Иккинчиси, деб сен ниман и ҳисоблайсан, ажнабий?

Афиналик . Сен менга яхши эслатдинг.

Клиний . Биринчи сабаб, сенинг сўзларингга қарганда доимий ва тўймайдиган очқўзликдан иборат; бу аҳволда, ҳарбий ишни машқ қилиш ҳар кимга ҳам қийин ва бунга вақтлар и йўқ. Майли, шундай бўлсин. Иккинчи сабабни айт.

b

Афиналик . Мени қийин аҳволга тушиб қолгану шунинг учун уни айтишга шошилмаяпти, деб ўйламая п с а н м и ?

Клиний . Йўқ. Аммо, сенга нохуш бўлган ахлоқий сифатлар ҳақида сўз борганда, сен керагидан ортиқ даражада уларни жалтақладинг.

Афиналик . Ажнабий (биродарлар), сизларнинг танбеҳларингиз адолатлидир. Шундай бўлса-да, охир игача қулоқ солинг.

Клиний . Гапир, гапир.

Афиналик . Мен тасдиқлаб айтаманки, – олдинги суҳбатда буни қўп гапирганман, – бунга давлат тузуми: демократик, олигархия, тиранлик ҳам сабабдир. Айташ керакки, на унисси, на бунисси, на учинчиси ҳатто давлат тузуми эмас, аммо буларнинг ҳаммасини узоққа чўзилган

c

ички низо, деб атаса ҳам бўлади, чунки, бу тартиботлардан ҳеч бири ихтиёрий равишда қабул қилинмайди, балки фуқароларнинг иродасини эзиб турадиган доимий зўравонлик ва ўзбошимчилик билан барқарордир. Ҳукмдор эса, ўз фуқароларидан хавфсираб, уларни ҳурматга муносиб, бо й, мард ва умуман ҳарбий ишдан хабардор бўлишларига ҳеч қачон йўл қўймайди. Деярли барча офатларнинг ва асосан эса биз эслатиб ўтганимиз (офат) нинг асосий икки сабаби шулардир. Аммо, ҳозир бизлар муҳокама қилаётганимиз ва қонуналарини ўрнатаётганимиз давлатда на у, на бу сабабга ўрин йўқдир. У ерда фуқароларда ажаб бир хушқол вақт бўлади; улар бир-бирларининг измларида бўлмайдилар; ўйлайманки, бизнинг қонунларимиз остида улар асло манфаатпараст бўлмайдилар. Шунинг учун, барча ҳозир мавжуд бўлган давлат тузумларида фақат шунисигина биз айтиб ўтган тарбияни ва биз ўз сужбатимизда муҳокамасини ниҳоясига етказганимиз ўша ҳарбий эрмакларни амалга ошира олади.

Клиний . Ажойиб айтилган сўзлар.

Афиналик . Бундан кейин гимнастик мусобақалар ҳақида эслатиб ўтиш жоиз эмасмикин? Улардан баъзилари ҳарбий ишга яроқли бўлганлари учун бу мусобақаларда голи блик мукофотлари белгиланиши керак; қолган мусобақаларни қолдириб туришга тўғри келади. Сўз қайси мусобақалар ҳақида бораётганини олдиндан айтилгани ва қонун билан тасдиқлаб қўйилгани маъқулдир. Аввало тез югуриш мусобақасига келсак, унга ружсат бериш лозим эмасми?

Клиний . Бунга албатта ружсат бериш керак.

Афиналик . Дарҳақиқат, бадан ҳаракатчанлиги, хусусан оёқ ва қўл ҳаракатчанлиги ҳарбий ишда биринчи даражали аҳамиятга эгадир. Тез чопиш, қочиш ва таъқиб қилишда асқотади; қўл билан уришиш жанглари қўл кучи ва қувватини талаб қилади.

Клиний . Нима демоқчисан?

Афиналик . Аммо қуролсиз булардан фойда оз.

Клиний . Яъни?

Афиналик . Аввало бизда мусобақалардаги жарчи ҳозир ҳам қилаётганларидек югурувчини мусобақа май-

дониға чақиради. У қурол билан чиқади: қурол сиз мусобақалашаётганларга биз мукофот белгиламаймиз. Биринчи бўлиб, қурол билан яққа югуришда қатнаша диган чиқади; иккинчи бўлиб – иккиланган югуришда мусобақалашаётган; учинчи бўлиб – от чопа диган масофага югуришда мусобақалашаётган; тўртинчи бўлиб – уз оққа югуришда мусобақалашаётган чиқади; бешинчиси эса, аввал Арес ҳарами йўналишида олтмиш стадий масофага қуролланган ҳолда чиқарамиз; кейин унга гоплит номини бериб ва оғирроқ қуроллантйриб текисроқ йўлни тавсия этамиз; яна бир мерган тўла қуролланган ҳолда турли тоғли ерларда Аполлон ва Артемида ҳарамлари йўналишида мусобақалашсин. Бу мусобақани бошлаб қўйиб, биз уларнинг қайтишларини кутамиз ва ҳар бир голиб бўлганга мукофот берамиз.

Клиний. Жуда яхши.

Афиналик. Биз бу мусобақаларни уч даражага бўламиз: биринчи даража ўғил болалар учун, иккинчиси – ўмирлар учун, учинчиси – катта ёшдаги эркеклар учун бўлади. Ўмирларга пойганинг учдан иккисини; ўғил болаларга – учдан иккининг ярмини белгилаймиз, ва улар мусобақада мерганлар ва гоплитлар сифатида қатнашадилар. Аёлларга келсак, ҳали балога етмаган қизлар учун бир ҳисса ким ўзарни, от чопар масофанинг икки ҳисса ким ўзарини, узоққа қуролсиз ким ўзарга югуришни тайин этамиз. Қизлар ўн уч ёшдан то турмуш журишларигача, яъни, йигирма ёшдан кўп бўлмаган ва ўн саккиз ёшдан кам бўлмаганлари бу мусобақаларга тегишли кийинган ҳолда қатнашадилар.

Эркеклар ва аёлларнинг югуриш бўйича мусобақалари шу тарзда ташкил этилсин. Куч бўйича мусобақаларга келсак, кураш ва ҳозир қабул қилинган оғир машқлар ўрнига қурол билан жанг жорий этилади: бир одамга қарши бир одам, иккитаси иккитасига қарши ва ҳоказо – то ўнгаси ўнгасига қарши. Ғалабага олиб борувчи (кураш) усуллари, ҳужум ва ҳимояга келсак, уларни яхши биладиганларга белгилангани каби ни манти тўғри, нимани хато эканлигини белгилаб, аниқлаб қўйилади; шу қатори, қурол билан кураш тушиш қоидаларини аниқлаб, жорий этиш-

ни ҳам унда маҳорат кўрсатганларга топширилади. Улар гаалаба ва мағлублик шартларини белгилайдилар, ҳужум ва ҳимоянинг у ёки бу йўлига (усулига) рухсат бериш ё берилмаслигини аниқлайдилар. Аёлларнинг эрга тегишларига бўладиган мусобақаларига ҳам булар тегишлидир. Улар учун муштлашиш жангларини камон ўқи, енгил қалқон, найза, палохмон ишлатиладиган мусобақалар ёки қўлда тош отиш билан алмаштирилади. Буларнинг ҳаммаси борасида ҳам қоидалар ўрнатилиши даркор. Ким уларга энг яхши рия қилса, ўша одам фахрий соғалар ва мукофотлар олади.

- б** Бундак кейин чавандозлик мусобақаларининг қоидаларини ўрнатиш лозим. Айтгандай, бизда сўз Крит ҳақида бормоқда-ки – отларга унча эҳтиёж бўлмайди. Шунинг учун уларни кўпайтириш ва чавандозлик пойгалари ҳақида ташвиш камроқ бўлади. Бизда араваларга кўшиладиган отларни кўпайтирадиган одамлар умуман бўлмайдилар; демак, бундай турдаги шухратпарастлик учун ҳеч кимда асос бўлмайди. Маҳаллий шароитларга мос келмайдиган мусобақаларни ташкил этиш ҳар қандай маънодан мулақо ҳолидир. Шундай бўлсада биз,
- с** амлакатнинг табиатини ҳисобга олиб, арғумоқлар, сут эмувчи тойчоқлар ва тойчоқлар билан катта отлар ўртасидаги отлар учун мусобақалар ташкил этишни белгилаб қўямиз. Қонунга кўра улар ўртасида мусобақалар уюштирилсин; қурол билан ўтадиган мусобақалар ҳақидаги умумий фикрни филархлар ва гиппархлар билдирсинлар. Қуролсизларга эса гимнастик мусобақаларда ҳам, ушбу мусобақаларда ҳам қатнашишни манъ этиш тўғри бўлар эди. Крит суворий мергани ҳамда найза улоқтирувчи асқотиб қолишлари мумкин. Эрмак учун улар ўртасида ҳам рақобат ва мусобақа бўла қолсин. Бундай мусобақаларда қатнашишни қонунлар ва талабномалар билан мажбур этмаслик керак. Агарда қизчалардан ёки қизлардан биронтаси тарбияси туфайли бунга одатланган бўлса ва уларнинг табиатлари буни қабул этса ва қаршилик кўрсатмаса, уларни бу мусобақаларда қатнашишларига рухсат бериш зарур ва бунинг учун уларни ёмонламаслик даркор.

Оммавий ўйинлар ва ўқитувчилар билан бўладиган ҳар кунги машғулотлар пайтидаги гимнастик тарбия ва мусобақалар билан боғлиқ нарсалар энди равшан бўлди. Рапсодлар ва улар билан боғлиқ ҳамма нарса ҳамда байрам хорларининг мусобақалари учун бўладиган қоидаларни кейин, турли худодлар ва уларнинг йўлдошларига ойлар, кунлар ва йиллар белгиланганда ўрнатиш керак бўлади. Худди ўшанда, бу мусобақаларни ҳар уч йилда ёки беш йилда бир марта ўтказилиши маълум бўлади: биз бунда худодлар берган кўрсатмаларга риоя қиламиз. Ўйлаш керакки, ўшанда мусобақаларни уюштирувчилар, ёшларнинг мураббийлари ва қонуналарнинг нигоҳбонлари яна турли муסיкий мусобақалар ҳам жорий этадилар. Бунинг учун барча кўрсатиб ўтилган шахслар бир ерга йиғилишади ва ўзлари соҳиби қонуналар бўладилар; улар турли кўшиқчилик ва рақослик жорлари бўйича мусобақаларнинг қачон, қандайлари ва қайси таркибда ўтказилишини белгилаб қўядилар. Ҳар бир айрим мусобақада усул ва рақслар билан аралашган сўзлар, кўшиқлар ва уйғунликлар қандай бўлиш кераклиги ҳақида биринчи соҳиби қонун тарафидан бир неча бора айтилган эди. Ҳар бир қурбонликка маъқул вақтда муносиб мусобақани бағишлаш ва шу тарзда давлат учун маъқул байрамлар жорий этиш учун барча кейинги соҳиби қонунлар ҳам ўшанга риоя қилишлари зарур. Бунга ўхшаш нарсалар қонун билан тартибга келтирилишлари мумкинлигини тушуниш қийин эмас; бундан ташқари, турли ўрин ўзгартиришлар бу ерда давлатга на адоҳида бир фойда, на зарар келтирмайди.

Эркак
ва аёлларни
биргаликда
тарбиялаш

Аmmo муҳим нарсаларда ишқонтириш бениҳоя қийин. Агар худодан кўрсатмалар олиш мумкин бўлганида бу кўпроқ худодга муносиб иш бўларди. Бизнинг давримизда, бунинг учун очикчасига гапиришни алоҳида эъозлайдиган, давлат ва фуқаролар учун олий эзгулик бора-сида ўз фикрини яширмайдиган, қалблари қабиҳ инсонлар орасида бутун давлат тартиботига мос, маъқул ахлоқ қоидаларини жорий этувчи жуда жасур одам керакка ўхшайди. Унга энг кучли эҳтиросларга қарши исён кўтарма олишга тўғри келарди; унга ҳеч

ким ёрдамга келмасди; у танҳо равишда фақат биргина ақл-идрок далилларига риоя қилган бўларди.

Клиний. Сўз яна нима ҳақида бормоқда, ажнабий (бирода-р)? Биз ниманидир тушунмаяпмиз.

Афинок. Бу табиий. Лекин, тушунарлироқ қилиб баён қилишга интилиб кўраман. Мен ўз мулоҳазаларимда тарбия ҳақидаги масалага келганимда, йигитлар ва қизларни дўстона мулоқотда кўрдим. Ва шунда, бундай давлат тузумидан уларнинг ҳар бири қандай фойдаланишлари мумкинлигини ўйлаб даҳшатга тушдим. Зеро бизнинг давлатимизда йигит ва қизлар аъло даражада овқатлантириладилар, кўполликни энг яхши равишда тиядиган,

диққатни оширувчи ва камситувчи меҳнатдан озодлар; уларнинг ҳаётдаги ягона ишлари қурбонлик қилишлар, байрамлар ва хоравий маросимлар бўлади. Бундай давлатда, қай тарзда эркаклар ва аёлларни ҳар кўйга соладиган эҳтирослардан асраш мумкин? Зеро ақл-идрок далиллари бу эҳтирослардан тийилишни буюрадилар: улар қонун бўлишга интиладилар. Агар аввал ўрнатилган (жорий этилган)

836 урф-одатлар эҳтиросларнинг кўп қисмидан устун келсалар, ажабланмаса ҳам бўлади. Дарҳақиқат: ҳаддан зиёд бойиб кетишнинг мумкин эмаслиги (номумкинлиги) сермулоҳазаликка яхшигина кўмак бўлади. Шу мақсадда, бутун тарбиянинг ҳаммаси учун мос қонулар берилган эди; ёшлардан кўз узмаслик ва уларни доимо муҳофаза қилиш вазифалари бўлган ҳокимларнинг назоратлари ҳам шунга хизмат қиладилар. Қаранг-ки, ўғил болаларнинг ўғил болаларга, қизчаларнинг қизчаларга, аёлларнинг аёлларга ва эркакларнинг эркакларга майл ва интилишлари туфайли айрим одамлар учун ҳам, давлат учун ҳам бениҳоя бахтсизликлар юз бермоқда. Бундан қандай сақланиш мумкин?

б Бундай хавфдан қутилиш учун бу ҳолатларнинг ҳар бирига қандай дору ўйлаб топиш керак? Ҳа, Клиний, бу ҳар жиҳатдан қийин. Дарҳақиқат: жуда кўп бошқа нарсаларда Крит ва Лакедемон яхлит равишда бизга кўтчилик одатлардан фарқ қилувчи қонулар бериб, катта ёрдам кўрсатдилар. Ишқий майлларга келсак – бу ерда биз яккамиз ва айтса бўлади-ки – Крит ва Лакедемон фикрлари бизнинг фикрларимиздан бутунлай фарқ қиладилар. Шу-

нинг учун, Лайгача бўлган қонунни табиатга ризоя қилиб маъқуллаган одамнинг сўзи алб атта тўғри бўлар эди. Бу одам шундай деган бўлар эди: эркаклар аёллар билан жуфтлашгандай ўсмирларга ишқий кўнгилихушликлар учун яқинлашмасликлари кер ак: бу тўғридир; ва нарслари нарларига тегмайдиган ҳайвонларни (мисол) қилиб кўрсатиб ўз сўзини тасдиқлаган бўларди, чунки бу, табиатга зиддир. Аммо бу сизларнинг икки давлатингизга умуман тўғри келмайди. Шу билан бирга, бизнинг сўзларимиз бўйича ҳар йўл билан соҳиби қонун ризоя қилиши керак бўлган нарсага сизларнинг одатларингиз тўғри келм айдил ар. Дарҳақиқат, биз мунтазам равишда ўрнатган қонунларимизда қайси бирлари эзгулик (яхшилик)га олиб боради-ю қайси бирлари олиб бормаслигини кузатиб борамиз. Фараз қил айлик-ки, биз ҳозир бу барча нарсаларни зебо ва ҳеч ҳам ширмандали бўлмаган нарсалар сифатида жори й этсак; Буларнинг ҳаммаси нима билан эзгуликка ёрдам берарди? Буларнинг ҳаммасини амалга ошириш, бундай ишга ўзини кўндиришига йўл қўйган одамнинг дилига мардлик, бунга кўндирган одамнинг дилига мулоҳазалилик сингдириши билан эмасми? Йўқ, бунга ҳеч ким, ҳеч қачо ишонмайди. Менинчга, бутунлай аксинча бўлади; хузурларга бўли келади-ган ва уларга қаршилик кўрсатишга қурби етмайдиган одамнинг бўшанганлигини ҳамма ҳам қоралайди. Аёл тимсолига ўхшашга журъат этган одамни ҳамма ҳам ёмонламайдими? Қайси одам буни қонун қилиб кўтаришига журъат қилади. Ҳеч ким, ҳар ҳолда ҳақиқий қонун тўғрисида ўйлайдиган одамлардан ҳеч бир и бундай қилмайди. Бизнинг фикримиз тўғрилигининг ҳаққонийлигига қандай ишонч ҳосил қилса бўлади? Бу ўринда ким тўғрига фикрламоқчи бўлса, дўстлик, шайхват, ҳамда бу билан бирга ишқий мойиллик, деб аталадиган нарсаларнинг табиатини кўриб чиқиши зарур. Дарҳақиқат: гарчи аслида улар иккита бўлсада, бу ерда бу барча [хиллар] бир ум сумий ном билан қамраб олинган, ҳамда бу икки хилдан ал-оҳида бир хил, учинчиси пайдо бўлади.

Клиний. Қандай қилиб?

Афиналик. Баъзида биз бундай деймиз: ўхшаш ўз сифатлари билан ўхшашига дўстона, тенг тенгига дўстона

d

e

837

мушосабатда. Бошқа томондан, етишмасликни ҳам биз керакдан сртиқликка дўстона деймиз, гарчанд ўз табиати-га кўра у унга қарама-қарши нарсадир: қачонки униси ҳам, буни ҳам жуда кучайиб кетса, буни биз муҳаббат, деб атаймиз.

б

Клиний Тўғри.

Афинналик. Шундай қилиб, қарама-қаршилиқларга асо сланган дўстлик кўрқинчли, ваҳший ва бу – одамларнинг муштарақлигига камдан-кам вақтда олиб боради. Ўхшашликка асосланган дўстлик эса, ҳиямли ва бутун умрга яғонадир. Бу икки хилнинг аралашшидани пайдо бўлган дўстликда аввало, учинчи хил мойилликни хис этадиган инсон нимага интилаётганини билиб бўлмайди. Айтиш керакки, бундай одамнинг аҳволи мушкул, чунки икки хил [ҳиссиёт, туйғу] уни қарама-қарши томонларга тортадилар: бир [туйғу] уни гуллаб-яшнаб турган ёшлиқка тегиб кўришга рағбатлантиради, бошқаси буни манъ қилади. Зеро, кимки баданга майл қилса ва худди етилиб пишган мевани тоттишни хоҳлагандай гуллаб турган ёшлиқка орзуманд бўлса, у унга тўйишни жон дили билан истайди; у ўз маҳбубининг руҳий сифатларини ҳеч ҳам қадрламайди. Кимдаки баданга бўлган майл нимадир иккинчи даражали бўлса, у хоҳиш билдирмай асосан завқланиб кузатади, чунки руҳий эҳтирос билан бошқанинг дилига (кўнглига) интилади ва ўз баданини маҳбубининг бадани билан қондиришни сўзсиз андишасизлик, деб ҳисоблайди. У уятчанлик билан мулоҳазалилик, мардлик, олийжаноблик ва оқилликни эъзозлайди ва унинг бирдан бир истаги – бу ўзининг покиза маҳбуби билан бирга доимо покизаликни сақлашдир. Ўша икки хил мойилликнинг аралашувидан ҳосил бўлган учинчи хил мойиллик шундайдир; учинчи хил сифатида биз уни муҳокама қилдик. Модомики шунча хил майл ва интилиш бор экан, наҳотки уларнинг ҳаммасини қонун билан таъқиқлаш ва улардан воз кечиш керак? Йўқ, шуниси равшанки, бизнинг давлатимизда эзгулик билан боғлиқ ва ёш йигитни олий камлотга эришиш учун интилишга мажбур этадиган майл ва интилиш хили қарор топишини истар эдик. Агар имкониёт бўлса, қолган икки хил майлни биз таъқиқлаган бўлардик.

Мегила. Сен, ажнабий (биродар), буларнинг ҳаммасини жудаяхши ифодалаб бердинг.

Афиналик. Аниқ-равшанки дўстим, мен ўз мақсадимга – сен билан келишувга эришдим. Бу арнинг ҳаммаси борасида сизларда қонун қайси маънода ўрнатилганлиги ҳақида билиб олишга ҳаракат қилмасам ҳам бўлади; мен, фақат менинг мулоҳазам билан сенинг келишувингга эришишни хоҳлардим холос. Кейин сўз билан шайдо қилиб, Клинийни ҳам ишонтиришга ҳаракат қиламан. Сизларнинг енгил қўллари нгиз билан шундай бўла қолсин. Яна, қонунларнинг умумий муҳокамасига ўтайлик.

Мегила. Сен мутлақо ҳақ гапни айтдинг.

Афиналик. Ушбу шароитда бу қонуннинг ўрнатилиши (тартиботи)га келсак, манда бир усул бор, қисман осон, гарчи бошқа тарафдан у жуда қийин бўлсада.

Мегила. Сен нимани назарда тутмоқдасан.

Афиналик. Биз биламиз-ки, бизнинг давримизда ҳам кўпчилик одам, майли ҳатто қонунсиз бўлсаарда, ниҳоятда астойдил гўзал ўсмирлар билан мулоқотдан ўзларини тиядилар, мажбуран эмас, балки ихтиёрий равишда.

Мегила. Нималар деяп сан?!

Афиналик. Ҳа, агар кимнингдир чиройли биродари ёки синглиси, ҳамда ўғли ва қизи бўлса. Бу ерда айтса бўладики, ёзилмаган қонун аъло даражада пинҳона ва ошкора алоқалардан, ҳамда ҳар қандай бошқа ожизона истаклардан тўхтатиб туради. Кўп одамларда бу ҳолатларда бундай алоқаларга ҳатто мойиллик ҳам йўқ.

Мегила. Бу тўғри.

Афиналик. Демак, оқддийгина сўз буларга ўқшаш ҳузурланишларни сўндиради.

Мегила. Қандай сўз?

Афиналик. Бундай муносаб атлар муртадлик, худого ноҳуш ва улар барча шармандаликлардан шармандароқ эканлигини билдирувчи сўз. Бу ерда сабаб шуки, ҳеч ким ўзга бир фикрни айтмайди; бизларнинг ҳар биримиз туғилганимиздан бошлаб ҳамма вақт ва ҳамма жойда бунга ўқшаш фикрни комедияларда ҳам, Фиестлар, Эдиплар ёки Макарейларни ҳузурим изга чақириб камоли жиддийлик билан қайтариладиган сўжжеълар (трагедиялар)да ҳам

эш итамыз: Макарей ўзининг сингласи билан пинхона алоқа қилди, кейин буни билиб қолганларида, ўзининг жинойтини ювиш учун ўзини ўзи ўлдирди.

d М е г и л л . Ҳеч ким ҳеч қачон одатга хилоф равишда ҳатто нафас ололмаса, демак, миш-мишнинг бундай ра-ро йиб кучини айтганинда сен ҳақсан.

А ф и н а л и к . Демак, одамларга энг кўп зулм қиладиган эҳтирослардан бўлган қандайдир бир эҳтиросни маҳв этади-ган усулни соҳиби қонунга билиб олиш осон эканлигини биз ҳозир тўғри айтдик: фақат, умумий миш-мишни ҳамма учун – қуллар учун, ҳур инсонлар учун, аёллар, болалар ва умуман бу-гун давлаг учун муқаддас этиш зарур; шу йўл билан соҳи-би қонун ўз қонунини барқарор этади.

e М е г и л л . Мутлақо тўғри. Аммо, бунга ўхшаш фикрни билдириш истагини ҳамма одамларга сингдиришга им-ко ният бўлиши зарур кўринади...

А ф и н а л и к . Эҳтирозинг жуда ўринли. Бола туғилиши учун яқинлик фақат табиат билан мос бўлиши кераклиги ҳақидаги қонунни ўрнатиш учун менда малакали усул бор, деб айтганимда шуни назарда тутган эдим. Эркак зоти-дан тийилиш зарур ва инсон зотини атайлаб маҳв этмас-лик керак: уруғни қоялар ва тошларга ташламаслик ке-рак, у ерда ҳеч қачон у идиз отмайди ва табиий ривож-ла-на олмайди. Даласида сенинг эҳканинг кўкаришини хоҳ-ла-майдиган барча аёллардан тийилиш зарур. Агар бу қонун доимо ота-оналар билан жинсий алоқаларга қарши қандай устунлик қилса, ҳамда у бунга ўхшаш алоқалар-нинг барча хиллари борасида адолатли равишда устун бўлса, ўзи билан миңглаб яхшиликлар келтиради. Аввало у табиатга монанд; кейин у ишқий курашлар, жунбуш-лар, турли жинсий бузуқликлар, ичимлик ва овқатга ҳад-дан зиёд берилиб кетишлардан ўзини тийишга мажбур этади; эрларни уларнинг хотинлари билан яқин дўст қила-ди. Агар инсон бу қонунга эга бўлса, яна қанчалик кўп эҳти-ликлар бўларди! Бундай бўлиши ҳам мумкин, яъни бирор ёш ва бақувват, уруғ кўплигидан оғирлашган эр-ка к бундай қонуннинг ўрнатилганини эшитиб бизнинг ҳузу-ри-мизга келади-да бақириб, дўқ-пўписалар билан, бебурд ва бажариб бўлмайдиган қоидалар ўрнатибсизлар, деб

сўка бошлайди. Худди шуни назарда тутган ҳолда айтган эдимки, мендаги мавжуд усул бир томондан ҳаммасидан ҳам осон, бошқа томондан эса, бу қонун ўрнатилгач ўз кучида қолиши кераклиги маъносидан бениҳоя қийин. Дарҳақиқат: бу қонуннинг амалга оширилиши мумкинлигини ҳамда буни қандай йўл билан бажариш кераклигини фикрлаб олиш қийин эмас. Биз тасдиқлаб айтаманки, у ҳар қандай дил (нафс, руҳ)ни тобеъ этиб ва инсоннинг қондаларга қўрқинч-даҳшат билан бўйсунушига умуман мажбур этиши учун уни муқаддас, деб эълон қилиниши етарлидир. Аммо шу кунларда иш шунга бориб етдики, уни амалга ошириш номумкин, деб ҳисобланади; тўғри, худди шунга ўхшаб, сисситиялар Бора сидаги одатлар ҳамда бутун давлат ўзининг мавжуд бўлган даврида бундай одатга риоя қилишига ишонмаган бўлар эдилар. Аммо бунга биздаги бор бўлган сисситиялар рад этишга хизмат қиладилар; айтиш керакки, ҳатто сизларнинг давлатларингизда ҳам, аёллар табиати уларга ҳам ҳозирча бу одатни ёйиш (жорий этиш)га йўл қўймайди, деб ҳисоблайдилар. Бу одат қонун кучига эга бўлиши бениҳоя қийин кечади, деб мен ана шу кучли ишончсизлик учун айтган эдим.

Мегила. Бунда ҳам ҳақ гапни айтдинг.

Афиналик. Агар хоҳасангиз тўғрига ўхшашликдан холи бўлмаган бир ривоятни, буларнинг ҳаммаси инсоний кучлардан зиёдроқ эмаслиги ва бемалол амалга ошириш мумкинлигини тушунтириш мақсадида айтиб бераман.

Клиний. Албатта хоҳайсиз.

Афиналик. Қандай одам ишеқий қўнғилжушликлардан тезроқ ўзини тияди ва улардан қонун белгиллаган чегараларда фойдаланишга рози бўлади – бадани яхши ҳолатда ва ҳар томонлама ривожланганим и ёки бадани ёмон ҳолатдагисими?

Клиний. Бадани яхши ривожлангани анча тезроқ.

Афиналик. Тўғри эмасми, биз элитганимизки, тарентли Икк Олимптия ўйинлари ва бошқа мусобақаларни деб, мусобақаларга қаттиқ тайёргарлик кўраётганида бир марта ҳам на аёлларга, на ўрил болаларга тегмади? Бу ерда унинг шухратпарастлиги, ўз саяётига вафодорлик, ҳамда унинг мулоқазалилик билан бирга руҳий мардлик

**сохиби эканлиги сабаб бўлди. Худди шунинг ўзини Кри-
сон, Асти, Дилом ва бошқа кўпчилик ҳақида ҳикоя қила-
дилар, гарчи уларнинг диллари (кўнгиллари) сен билан биз
б Клиний, фуқаролардан анча ёмонроқ бўлсада, баданлари
эса ҳаёт-тий кучларга кўпроқ эга бўлсаларда.**

**Клиний. Ҳа, бу тўғри: бу полвонлар ҳақида қадимги-
лар ҳикоя қилганларидай ҳақиқатда улар томонидан
шундай қилинган.**

**Афғналик. Ҳўш? Кўпчилик фараҳ деб биладиган нар-
садан улар курашда, югиришда ва бошқа мусобақаларда
ғалаба қозониш учун ўзларини тийишга журъат этдилар;
наҳотки бизнинг фарзандларимиз ундан ҳам яхшироқ ға-
лаба учун ўзларини қўлга олмайдилар? Бу ғалабанинг
мафтункор чиройини биз табиийки, афсоналар, ҳикматли
с ўзлар ва кўшиқларда болаликларидан бошлабоқ тасвир-
лаймиз.**

Клиний. Бу қандай ғалаба?

**Афғналик. Ҳузурлардан ғалаба қозониш, зеро бу ға-
лаба уларнинг ҳаётларини фараҳли этади; ҳузурларга ён-
босиш эса, бутунлай бошқа бир ҳаётни келтириб чиқара-
ди. Бундан ташқари, бизнинг фуқароларимиздан кўра
ёмонроқ бўлганлар ўзларини қўлга олганлари каби ўзини
кўлга олиш учун наҳотки, бундай ўзини тута олишга қодир
бўлмаслик эзгу (яхши) иш эмаслигининг кўрқинчи аҳами-
ятсиз бўлиб қолса?**

Клиний. Албатта бунинг ҳам аҳамияти бор.

**Афғналик. Мен тасдиқлаб айтаманки, кўпчилик
одамларнинг бузуқликлари туфайли қонунларнинг бизни
таратқудга туширган жойида биз тўхтаб қолган бўлсак-
да, қонунимиз, фуқароларимизга, қушлар ва катта по-
даларда тутилган, то бола туғиш маҳалигача жуфтлашиш-
сиз, покиза ва тоза ҳаёт кечирадиган кўп бошқа ҳайвон-
лардан ҳам ёмонроқ бўлиш номаъқул иш, деган фикрни
ифодалаши зарур. Қачонки у (ҳайвон)лар балоғатга етса-
лар, нар ва модалари мойилликлари бўйича бир-бирлари
е билан кўшиладилар ва қолган ҳамма вақтда тўғри ва
адолатли ҳаёт кечирадилар, шу билан бирга ўзларининг
дастлабки танлаганларига содиқ бўладилар. Бизнинг фу-
қароларимиз ҳайвонлардан яхшироқ бўлишлари зарур.**

Аммо агарда қолган эллинлар ва кўпчилик варварлар уларнинг ахлоқларини бузсалар ва шу эллинлар ва варварлар орасида сулоқоёқ Афродитани кўриб, унинг буюк кучини билсалар, у ҳолда қонунларни гоҳбонлари, соҳиби қонун бўлишлари ва улар учун бошқа қонун ўйлаб топиллари зарур.

841

Клиний. Агар ҳозир биз таъсис этган қонун бузилса, сен уларга қандай қонун ўрнатишни маслаҳат берад эдинг?

Афиналик. Бу иккинчи қонун бевосита бири-ичисига бориб туташиши тушунарли, Клиний.

Клиний. Уни мадан иборат бўлади?

Афиналик. У, меҳнат ёрдамида, ҳузурларнинг оқими ёпирилиб қолишини ва ўсишини тўхтата туриб ва бадан эҳтиёжларига қараман қарши йўналиш бериб ҳузурларнинг ривожланишини сусайтиради. Агар одамлар уятчанлик туфайли уларга кам беришсалар, бу, ишқий кўнгилхушликларга кам берилиш шарофати билан уятсизлик ҳукмронлигини кучсизлантиради. Улар билан пинхона шуғулланишни бизнинг фуқароларимиз учун бир ажиб зебо нарса сифатида қонунлаштирилади; худди шу ҳолат, одаг ва ёзилмаган қонун, деб тан олинсин. Шу сифатдаги бундай муносабатларнинг ўзлари эмас, аксинча уларнинг ошқораликлари шармандалик, деб тан олинсин. Бизнинг қонуни-мизда, шундай қилиб, шармандалик ва зеболик нимадир иккиламчи сифатида белгиланади, чунки бу муносабатларнинг ўзлари ҳам уларнинг тўғрилиги нуқтаи назардан биз тарafdан иккиламчи деб ҳисобланадилар. Ўз табиатларига кўра барча бузуқ, ахлоқсизлар – биз уларни ўзларининг оғизликларидан енгилганлар, деб атаймиз, – бир турни ташкил этадилар; қолган уч турдаги фуқаролар уларни ҳамма томондан ўраб оладилар ва қонунлардан четга чиқмасликка мажбур этадилар.

Ъ

Клиний. Ушбу уч тур фуқаролар қандай фуқаролар?

Афиналик. Улар, ҳудожўлар, улар жонкуяр-ғайратчилар, ва ниҳоят баданга эмас, дил (руҳ)нинг зебо хусусиятларига мойиллик билдирувчилардир. Тўғри, бизнинг бу барча сўзларимиз, ҳозирча эр такларда баён этиладигандай фақатгина эзгу тиллақлар бўлиб қолмоқдалар; аммо бу, барча давлатларда амалга оширилса қанчалик яхши

С

d бўлар эди. Худо хоҳласа, эҳтимол биз муҳаббатда ушбу икки нарсадан бирига риоя қилишга мажбур этамиз: ё фуқаро ўзининг қонуний хотинидан бошқа ҳеч қайси олижаноб ваҳур турилган аёлга тегишга журъат этмасин; у ўз уруғини дин ила муқаддас этилмаган чўрилар, ҳамда эркаклар билан табиатга хилоф ва самарасиз алоқаларга бемаъни сарф этмасин. Ёки биз эркаклар билан алоқаларни бартараф этамиз, аёллар билан алоқаларга келсак, муқаддасникоҳ йўли билан, худоларнинг хабардорлигида унинг уйига кириб келган хотинидан ташқари бошқа сотиб олинган ёки ўзга бир қандайдир йўл билан олинган аёллар билан кимда-ким яшаса, бу дарҳол барча эркаклар ва хотинлар орасида маълум бўлиб қолади, у ҳолда биз соҳиб қонунлар сифатида ўйлаيمانки, бизнинг давлатимизга ҳақиқатан ҳам ёт одам сифатида уни барча фахрий фуқаролик нишонларидан маҳрум этсак, тўғри иш қилган бўламиз. Ишқий кўнгилашушликлар ва муҳаббатнинг ҳар бир турларига тааллуқли бўлган барча нарсалар борасидаги бу қонун жорий этилсин, – бу битта қонун, деб ҳисобланадими, иккитами барибир. Бу қонун, бундай майлар пайдо бўлганида, ўзаро муносабатларда қайси хатти-ҳаракатлар тўғрироқ қайсилари нотўғри эканлигини белгилайди.

e

842

Мегилл . Ажнабий (биродар), бу қонунингни мен жон деб қабул қилар эдим. Клинийга келсак ўз фикрини ўзи айтсин.

Клиней . Қулай фурсат келганида айтаман, Мегилл. Ҳозир эса меҳмонимизга ўз қонунларини яна баён қилишга имкнн берайлик.

Мегилл . Яхши.

b

Бирга овқатланишлар (сниситилар) ва овқатгопиш

Афиналик . Энди биз биргаликда овқатланишларни ташкил қилишга ўтайлик. Агар бизнингча бошқа юртларда уларни ўрнатиш қийин бўлсада, Критда ҳамма худди шу умумий овқатланишлар бўлиши зарур, деб ҳисоблайди. Аммо уларни қандай ташкил этиш керак? Бу ерда мавжуд бўлганидекми ёки Лакедемондаги кабири? Ёки бу икки хил

сисситиялар қатори яна учинчиси, улардан яхшироғи борми? Менинча, учинчи жилини ҳам ўйлаб топиш қийин эмас, лекин бу ҳеч қандай афзалликлар келтирмайди. Зеро, ҳозирги тартибдаги мавжудлари ҳам муваффақиятли чиққанлар.

Сисситиялар билан овқат заҳираларини топиш масаласи боғлиқ. Бу қандай амалга оширилади? Қолган барча давлатларда овқат заҳиралари турлича ва ҳамма жойдан олиндилар, шунинг учун у ерда бизнинг фуқароларникига қараганда манбаълар икки баробар кўп. Зеро, кўпчилик эминларга овқатни қуруқлик ҳам, денгиз ҳам етказиб беради, бизда эса фақат қуруқликнинг ўзи. Соҳиб қонун учун бу осонлик тўғрилади: қонунлар икки баробардан кўпроқ қисқардилар; бунинг устига улар ҳур тутилган одамларга кўпроқ мос келдилар. Дарҳақиқат: давлатимизнинг соҳиб қонун и денгиздаги катта ва кичик савдо ҳақидаги, меҳмонхоналар, божхоналар ҳақидаги, конлар ҳақидаги, қарз ва мураккаб фоизлар ҳақидаги ҳамда шунга ўхшаган кўпдан-кўп бешқароидлар, қонунлар, қарорлар билан хайр-хўш қилса бўлади. У фақат, деҳқонлар, чўпонлар, асаларчилар учун, уларнинг омборлари учун ва қишлоқ хўжалик қуролари устидан назорат қилувчилар учун қонунлар ўрнатади. Зеро биз энг муҳим – никоҳлар ҳақидаги, болалар туғилиши ва уларни ўстириш ҳақидаги қонунларни, бундан ташқари тарбия ва давлат мансабларини таъсис этиш ҳақидаги қонунларни ўрнатиб бўладик. Энди соҳиб қонун овқат ва уни топадиганлар ҳақидаги масалаларга мурожаат этиши зарур.

Деҳқончилик ҳақидаги қонунлардан бошлаймиз. Биринчи қонун, Зевс – чегаралар хомийсининг қонун бундай дейди: атар кимнингдир ери четда жойлашган бўлиб, унинг ери билан чегарадош ер бўлса, у фуқаро бўладими ё аженабий бўладими барибир ҳеч ким ўзининг энг яқин қўшнисининг ер чегараларини бузмасин. Ҳар ким ҳам бунини, бузиб бўлмайдиган тартибни бузиш деб ҳисобласин. Худолар жамоли олдида оғит ичилган, душманлик ва дўстликни ажратадиган чегара устунини ёки ҳатто кичкина тошчани сурганидан кўра тезроқ

улар кан бир қояни суриб кўрсин. Бу ерда фуқаро учун Уму-
м-қабилавий Зевс, ажнабий учун – Меҳмондўст Зевс гу-
во ҳ бўлади. Ким бу қонунни менсимаса, икки карра масъ-
улиятли бўлади: биринчи ва асосийси – худолар олдида,
иккинчиси – қонун олдида. Шунинг учун ҳеч ким қўшни-
лар чегарасини ихтиёрий бузмасин; агар кимдир шундай
қилса, ҳар бир хоҳлаган одам бу (воқеа) ҳақида ер эгала-
рига етказиши мумкин, улар эса, уни суд маҳкамасига
тортадилар.

Агар кимдир, пинжона ва зўравонлик билан ерни янгит-
дан бўлганида айбдор бўлиб қолса, у ҳолда суд маҳкамаси
ишқини ютқазган одам қандай жазо олишини ҳал қилади.
Шундай ҳам бўладики, қўшнилари бир-бирларига жуда кўп
майда зарарлар етказдилар ва бу тез-тез қайтарилиб душ-
манликнинг оғир ҳиссиётини туғдиради, оқибатда қўшни-
чилик чидаб бўлмайдиган ва аччиқ бўлиб қолади. Шунинг
учун ҳар бир қўшни, қўшнисига умуман, ҳамда мужими ер
ҳайдалаётганида душманликка баҳона топиб беришдан
эҳтиёт бўлиши зарур. Зарар етказиш жуда осон – буни ҳар
ким ҳам қала олади: ёрдам бериш эса ҳамманинг ҳам қўли-
дан келмайди. Кимда-ким қўшнисининг ерини ҳайдаса,
яъни марздан ўтган бўлса, ўша (одам) келтирилган зарар-
ни қоплаши ва бундан ташқари, азият чекканга икки ба-
ро бар миқдорда ҳақ тўлаши зарур, токи унинг ўзи ҳам бе-
но муслиқдан, ҳам олижаноб бўлмаган мойиликлардан да-
волансин. Бу ва барча шунга ўхшаш ҳолларда текшириш,
ҳақамлик қилиш ва жарима белгилаш ишларини агроном-
лар қиладилар; катта бузилишлар бўлганида, аввал айт-
ган-нимиздек – бутун мамлакатнинг ўн иккидан бирини таш-
қил этувчи вилоятнинг барча мансабдор шахслари бу ишни
бажарадилар. Агар кимдир бошқаларнинг ўлоқларини бо-
сиб олса, келтирилган зарарни кўриб ишонч ҳосил қилган-
ларидан сўнг ўша шахсларнинг ўзлари ҳақамлик қилади-
лар ва келтирилган зарарни қоплаш бўйича ҳукм чиқара-
дилар. Агар кимдир, алдаб чақирини йўлини билиб, биров-
ларнинг асал ари галаси яқинроққа ўтирганида йиғишти-
риб олса, у (шахс) келтирилган зарарни қоплаши зарур. Агар
кимдир, қўшнисини ўйламай ўз ўрмонини ёқса, у одам,
мансабдор шахслар қарорлари бўйича жазоланади. Агар

кимдир, ўзининг ва қўшнисининг ери ўртасида жой қолдирмай нималардир экса, у ҳолда ўша одам кўп соҳиби қонунларкўр сатиб ўтганларидек жазоланади: бу ерда уларнинг ҳам қонунларидан фойдаланиш зарур.

Давлатнинг олий тартиб берувчиси (тузувчиси) барча майда-чуйдалар учун қонун ўрнатишини талаб қилмаслиги керак – бундай қонунлар ҳар қандай қонун чиқарувчининг қўлидан келади. Деҳқонлар учун ўрнатилган сув ҳақидаги қадимий қонун зебо қонундир ва бизнинг суҳбатимизга ўзга йўналиш беришнинг ҳожати йўқ, – кимки ўз ерига сув келтирмоқчи бўлса, уни жамоат сув омборларидан чиқарсин, аммо ҳеч қачон хусусий шахсга тегишли манбаълардан сув олмасин; у сувни хоҳлаган йўналишда олиши мумкин, фақат уйлар, ҳарамлар ва мақбаралар билан банд жойлар бундан мустаснодир; бу борада атроф жойларни бузмаслик ва фақат сув ўтадиган ерлардан фойдаланиш зарур. Агар баъзи жойларда ернинг табиий шароити бўйича сув йўқ бўлиб, шу сабабли ёмғир сувини шимиб оладиган бўлса ва у ерда сув манбаълари бўлмаса, у ҳолда ўз ер майдонидан ерни тоʻлиқ қатламгача қазиб сув ҳавзалари яратиш зарур; агар бу чуқурликда ҳам сув бўлмаса, сувни қўшнилاردан – ҳар бир оила аъзосига зарур миқдорда сув олиши мумкин. Агар қўшнилarning ўзлари га сув зўрға ет адиган бўлса, у ҳолда уни келтириш тартибини агрономлар ўрнатадилар унда: ҳар ким ким сувга бориши ва шу тарзда сувдан қўшнилар билан биргаликда фойдаланиши кўрсатилади. Агар тоʻғ ёнбағрида яшовчи кимдир ёмғир сувларини тўсиб қўйса ва бу билан ўзидан юқоридаги қўшнисининг ишлов берилган ерига зарар етказса ёки аксинча, тоғда яшовчи одам хоҳлаган тарзда сувни оқизиб юборса ва бу билан пастроқда яшовчи қўшнисига зарар етказса, у ҳолда, агар улар бир-бирлари билан келишишни хоҳламасалар дуч келган одам астиномни (агар иш шаҳарда рўй берса) ёки агрономни (агар қишлоқда) чақирсин, токи бу ерда ҳар ким қандай йўл тутиши кераклигини у (астином ёки агроном) ҳал қилсин. Кимда–ким белгиланган тартибга риоя қилмаса, ўша одам ҳасадгўйлик ва қайсарликда айбланади; агар у айбдор бўлиб чиқса, у ҳолда, мансабдор шахсларга қулоқ сол-

844

b

c

d м агани учун келтирган зарарини икки баробар қоплаб жаб-
рланганга ҳақ тўласин.

Барча фуқароларнинг меваларнинг қузғи йиғимида қатнашишларига келсак, бу ерда ушбуларга риоя қилиш зарур. Манъбуда марҳамат билан икки хил неъмат тухфа қилади: Биринчидан, сақланмайдиган узоқ дионисий эрмаги; иккинчидан эса, ўзининг табиий ҳислатлари билан ҳам аб қўйишга мўлжалланган узум. Ҳосил ҳақида улшбу қонун ўрнатилсин: йиғиштириб олиш вақти (бу эса, Арктурунинг чиқиши – тулуъ этиши билан боғлиқ) келгунича, ўз еридами ёки бошқанинг еридами барибир кимдаким қишлоқ мевалари, узум ёки анжирни тотиб қўрадиган бўлса, Дионис фойдасига, агар мевани ўз еридан узиб олган бўлса олтиш драхм, агар қўшнилариинг еридан узиб олган бўлса, бир мина (жарима) тўлаши зарур; агарда у бошқа кимнингдир ерида узиб олган бўлса, учдан икки мина тўлаши даркор. Ҳозир олижаноб, деб аталувчи тоқнинг ёки олижаноб анжир мевасини йиғиб олишни истаса, агар бу унинг мулки бўлса улардан хоҳлаганича, қачон бўлсада фойдаланиши мумкин; агарда бу – бошқа бировники бўлса ва эгаси бунга рухсат бермаган бўлса, у ҳолда қўймаган нарсасига тегишни манъ қиладиган қонун бўйича бу одам жазоланади. Агар қул, бундай нарсаларга ер эгасининг рухсатсиз тегадиган бўлса, узум бошидаги (шпингилдаги) узум доналари ва анжирлар миқдоридан калтакланади. Агар хоҳдаса, метек оли жаноб тоқ мевасидан ҳақ тўлаб фойдаланиши мумкин. Агар келгинди ажнабий, йўллардан ўтиб кетаётиб мевалардан тотиб кўришни истаса, олижаноб тоқ мевасидан бемалол текинга фойдаланаверсин - (фақат) унинг ўзи ва унинг ҳамроҳларидан бири: бу меҳмоннавозлик қонунни бўлади. Полиз меваси, деб номланадиган ва уларга ўхшаш меваларга келсак, уларни узиниш ҳақ тоқи ажнабийларга ҳам манъ этилади. Агар ажнабий ва унинг қули қонунни билмасдан манъ этилган (меваларга) тегсалар, у ҳолда қулни калтаклаб жазоланади, ҳур туғилган ажнабийни эса қўйиб юборадилар, аммо аввал унга танбеҳ берилади ва майиз майини тайёрлашга ярамайдыган барча тоқ мевалари ҳамда қоқи қилишга ярамайдыган барча анжирларга тегиш мумкинлигини ту-

шунтирадилар. Нокс, олма, анор ва шунга ўхшаган меваларни яширинча узатиш шармандалик, деб ҳисобланмасин; аммо бу борада қўлга тушган одам калтакланади, агар у ўттиз ёшга кирмаган бўлса. Айтгандай, уни жароҳатлашмаслик зарур. Бу уришлардан ташқари ҳур туғилган одам ҳеч қандай суд маҳкамасига тортилмайди. Ажнаб ийга бу мевалардан худди узумга ўхшаб фойдаланишига рухсат берилади. Агар да ўттиз ёшдан ошган фуқаро шу ернинг ўзида ейиш учун бу меваларни уzsа, аммо ўзи билан ҳеч нарса олиб кетмаса, у ҳолда у, ажнабий билан бир хил ҳуқуқда буни қилиши мумкин. Агар бунинг ҳақида мукофотлар берилиш вақтида ҳакамларга эслатиб қўйсалар, бу қонунга қўлоқ солмаган (одам) эзгу ишлар мусобақасидан чиқариб ташланиши мумкин.

d

Сув бовдорчиликда энг катта аҳамиятга эгадир, аммо у тез бузилади. Гап шундаки, эаминдан ўсиб чиқадиган нарсага сув билан биргаликда таъсир этадиган ер, қуёш ва шамолларни бузиш оson эмас; уларни заҳарлаб, четга чиқариб, ўғирлаб бўлмайди, сув билан эса буларнинг ҳаммасини қилса бўлади: уннинг табиати шундай. Шунинг учун бу ўринда ёрдамга қонун келиши даркор. Шундай экан, сув ҳақида қуйидаги қонун амалда бўлсин: агар кимдир, ўзга бир одамга тегишли, булоқ ёки ёмғирдан тўлаб қўйилган сувини заҳарласа, кавлаб қазиш йўли билан бошқа жойга бурса ёки ўғирласа, у ҳолда жабрланган одам ўзига етказилган зарарни баҳолаб, адолат истаб астиномларга мурожаат қилиши зарур. Кимдаким, қандайдир заҳар билан сувни бузганликда ушланса, у одам зарарни қоплашдан ташқари, сув ҳавзаси ёки сув манбаъини тозалаб бериши керак. Ҳар бир айрим ҳолда қонунларнинг шарҳловчилари бутозалашни қандай бажариш ҳақида кўрсатма берадилар.

e

Ғамлаб қўйиладиغان овқатларга келсак, шунини айтиш лозимки, ҳар қандай буни хоҳловчига ҳамма жойда ғамламаларни йиғишга рухсат берилади, сфақат бу билан у ҳеч кимга ҳеч қандай зарар етказмаса ва қўшниси кўрадиган зарардан учбаробар фойда олмаса бўлди. Мансабдор шахслар бунини, ҳамда, фуқаро бўлиб туриб яширин ёки ошкора – бошқа одамга уни нг ихтиёрига қарши – шахсан ўзига ёки мулкига зарар етказса муҳокама этиб бу ҳолни

846

текши ришлари зарур. Агар зарар уч миндан ошмайдиган бўлса, жазони белгиладиган мансабдор шахсларга бун маълум қилиш керак. Жиддий айблар бўлса, иш умумий суд маҳкамасига тушади ва у хафа қилувчига жазо белгилайди.

Агарда мансабдор шахслардан биронтаси адолатсиз жарима солса, жабрланувчи ундан суд маҳкамаси орқали икки баробар маблағни ундириб олади. Ҳар бир хоҳлаган одам умумий судга мансабдор шахсларнинг нотўғри хатти-ҳаракатлари бўйича шикоят қилиши мумкин.

Яна минглаб майда қонун-қоидалар бор, уларнинг асосида жазо белгилаш, даъволашиш, суд маҳкамасига чақириш, даъвогар учун гувоҳлар олиб келиш мумкин – ва ҳоказо, шунга ўхшашлар. Буларнинг ҳаммасини қонунларсиз қолдириб бўлмайди. Аммо кексайиб қолган соҳиби қонун буларни амалга оширмаслиги керак. Бу ўринда, олдин ўрнатилган муҳим қонуларга тақлид қилиб, қонунларни ёшроқ одамлар ўрнатсинлар. Ҳамма нарса қандай маъқул бўлса, шундай қилингани аниқланиб қарор қилинмагунча бундай майда қонунларнинг зарурийлигини улар тажриба орқали билиб оладилар. Шундай қилиб улар барқарор қонулар ўрнатадилар ва улардан меъёрида фойдаланиб яшайдилар.

Хунармандлар билан бундай йўл тутиш керак: аввало ерли аҳолидан ҳеч ким ҳунарлар билан шуғулланмасин. Гап шундаки, фуқаро, бир вақтнинг ўзида машқларга ва кўпгина билимларга муҳтож бўлган санъат соҳиби бўлса бас: бу – умумда авлат фаровонлиги, ободлигини таъминлаш ва унга риоя қилишдир. Фуқаро ҳунар билан йўл-йўлакай шуғуллана олмайди. Ҳеч ким керагича ниманидир машқ қилиб, ҳам бир вақтнинг ўзида бошқаларнинг машқларига раҳбарлик қилолмаган идай, ҳеч бир одам ўз табиатига кўра ҳар қалай, иккитан магшулот ёки иккита санъатга жон-жаҳди, кунт билан кириша олмайди. Худди шу нарса давлатда амалга оширилмоғи зарур. Ҳеч бир темирчи бир вақтнинг ўзида дурадгорчилик билан ҳам шуғулланмаслиги зарур; кўлида ишлайдиган жуда кўп қуларга ҳамжўрлик қилиш кераклиги ва гўё шу йўл билан ўзининг ҳунарида ҳам муваффақият қозонишини баҳона қилиб, ўз навбатида дурадгор ҳам темирчилик ҳақида

ўзининг касбига қараганда кўпроқ ҳам емаслиги керак. Йўқ, давлатда ҳар бир одам фақат бир ҳунар соҳиби бўлиши зарур ва бу ҳунар унга яшашига маблағ етказиб беради. Астиномлар бу қонунга рия қилинишни ғайрат билан назорат қилишлари керак. Агар ерли аҳолидан кимдир эзгулик ҳақидаги ҳамхўрликдан кўра кўпроқ қандайдир ҳунарга мойиллик билдирса, токи у тузалмагунча ва ўз йўлига тушиб олмагунча, астиномлар шарманда қилиш билан кўрқитиб уни тийиб туришлари зарур. Агар ажнабийлардан кимдир иккита ҳунар билан шуғуллана бошласа, у ҳолда зиндон, жарима ва давлатдан чиқариб юбориш кўрқинчи орқали, бирданига бир неча эмас, битта одам бўлишга мажбур этадилар. Қачонки кимдир устани хафа қилиб қўйганида ёки ўзи хафа бўлиб қолган ҳолда мукофот ёки буюмларни йўқ қилишга келсак, агар улар элик драхмдан ошмаса, у ҳолда астиномлар бу ишларни текширадилар. Элик драхмдан ортиқ бўлганида қонунга кўра умумий суд маҳкамаси қарор чиқаради.

Давлатда ҳеч ким келтирилаётган ва олиб чиқиб кетилаётган моллар учун бож тўламаслиги керак. Ибодат вақтида ишлатиладиган хорижий боғиқа хушбўй тутатқиларни олиб кириш ва арғувон ва мамлакат ишлаб чиқармайдиган бўлган матоларни олиб кириш, ҳамда, хорижий молларда ишлайдиган ҳунарлар учун керак бўлган барча нарсани, ростки ҳеч зарурат бўлмаганидан кейин, олиб кириш манъ этилади. Худди шундай равишда мавжудлиги мамлакат учун зарур бўлган нар саларни олиб чиқиб кетишга ружат берилмайд. Буларнинг ҳаммасини қонунлар нигоҳбонлари аниқлашлари зарур; уларнинг ўзлари – ўн иккита биринчилари Ёшларига қараб, бешта катталари бундан мустасно, – буларни назорат қиладилар. Қурол ва барча ҳарбий қуролларга келсак, агарда бунинг учун хориж буюмлари, бирлаштириб маҳкамлашга ярайдиган нарсалар, ёғоч, темир ёки ҳайвонлар керак бўлиб қолса, у ҳолда давлат муҳтож бўлган ёки ишлаб чиқарадиган нарсаларнинг олиб келиниши ва олиб чиқиб кетилишини гиппархлар ва стратеглар белгилайдилар. Қонунлар нигоҳбонлари бу ҳолатда ҳам мос ва қониқарли қонунлар ўрнатадилар. Аммо бу ерда, бошқа ҳам ма нарсалар бўлгани каби, еримизнинг барча жойларида, бутун давлат бўйи-

ча бойлик орттириш мақсадидаги майда (чакана) савдога ўрин бўлмайди.

- e **Озиқ-овқат тақсимоти ва жураар жойлар қуриш** Овқатлар ва мамлакат етказиб берадиган ғамлама (қут)ларнинг тақсимотига келсак, крит қонунини жуда эслатадиган тартибот ўрнатиш албатта тўғрироқ бўлар эди. Бу ғамламаларнинг ҳаммаси одамлар томонидан ўн и кки қисмга бўлиниши ва шунга монанд равишда истеъмол этилиши зарур. Ҳар ўн иккидан бир қисми эса, – масалан, буғдойнинг, арпанинг ва барча пишиб етилган нарсанинг, ҳамда ҳар бир одам сотадиган барча ҳайвонлар ҳисоб-китобга кўра яна уч қисмга бўлинади: биринчи қисм ҳур туғилганларга мўлжалланади, иккинчиси – қулларга, учинчиси – ҳунармандлар ва умуман ажнабийлар, ҳамда кун кўриш эҳтиёжи билан, бизга кўчиб келганлар ҳамда ҳар сафар бизга давлат ишлари ёки хусусий ишлар билан келиб турадиганлар учун. Зарурий ғамламалардан ажратилган ана шу учинчи қисмни сотишга тўғри келади; қолган икки қисмдан эса бирор нарсани бўлсада сотишга зарурат йўқ..
- 848 Аммо бундай тақсимотни қандай қилиб тўғри амалга оширса бўлади? Аввало шуниси равшанки, бу қисмлар бир жиҳатдан бир-бирлари билан тенг, бошқа бир жиҳатдан тенг эмас.

К л и н и й . Сен кимани назарда тутмоқдасан?

А ф и н а л и к . Шаксиз, ғамламаларнинг баъзилари яхши ҳосил беради, бошқалари ёмонроқ.

К л и н и й . Албатта.

- А ф и н а л и к . Ростки шундай экан ва ҳамма қисмлар учта бўлса, у ҳолда ҳожалар учун мўлжалланган қисм, қулларга мўлжалланган қолган икки қисмдан ҳам, яна шу тарзда ажнабийларга мўлжалланганидан ҳам бисёрроқ бўлмаслиги лозим. Бўлишни шундай амалга ошириш керакки, токи ҳамма қисмлар сифат борасида ҳам тенг бўлсин. Ҳар бир фуқаро икки қисм олади ва ғамламаларни қуллар ва ҳур туғилганлар орасида бўлиб беради: бўлинадиган нарсанинг миқдори ва сифатини у ўз хоҳишича аниқлайди. Ортиқчасини, ердан ўз ризқини олувчи ти-
- c

рик маъжудотларни назарда тутиб, шунга монанд тақ-
симланади.

Фуқароларга айрим турар жойлар ажратилиши зарур. Бу ўринда ушбу тартиб маъқул бўларди: мамлакатнинг ўн иккидан бир қисми ни та шкил этувчи ҳар бир фила (буерда фила-вилоятга тўғри келади. -тарж.) ўртасида биттадан ўн иккита қишлоқ бўлиши керак. Ҳар бир қишлоқда аввало худолар ва уларнинг йўлдошлари – генийларига ҳарамлар учун майдон ажратиш зарур. Бу, ё магнетларнинг маҳаллий худолари ёки хотиралари эски иморатларда сақланиб қолган қадимий худолар бўладилар; қадимда уларга қандай эъзоз-эҳтиром кўрсатган бўлсалар, фуқаролар худди шундай эҳтиром кўрсатадилар. Ҳамма жойда Гестия, Зевс, Афина ва мамлакатнинг ҳар ўн иккидан бир қисми учун асосий бўлган худо ибодатхоналарини бино этиш зарур. Аввало бу ибодатхоналарнинг атрофига, энг баланд ерга тартиб нигоҳбонлари учун энг ишлончли жой бўладиган бино қуриш зарур. Хунармандларни ўн уч қисмга бўлиб бутун мамлакат бўйлаб тақсимлаш керак; битта, ўн учинчи қисми бутун давлатнинг ўн икки қисмига монанд равишда бўлиб шаҳарга жойлаштирилади. Қолган ҳамма хунармандлар ён атрофда, шаҳар четида жойлашадилар, шундай қилиб, ҳар бир турар жойда (кас абада) деҳқонлар билан биргаликда уларга фойдали усталар жамоаси яшайди. Буларнинг ҳаммасини агрономларнинг бошлиқлари назорат қиладилар. Улар, ҳар бир турар жойга қандай ва қанча усталар кераклигини ва улар қаерда жойлашсалар деҳқонларга камроқ зарар ва кўпроқ фойда келтиришлари таътибор берадилар. Шаҳарда яшовчи усталар устидан барча ҳолатларда ҳоким – астиномлар назорат қиладилар.

Бозор
майдонлари
ва ажнабийлар
билан
савдо-сотиқ

Бозор майдонининг назорати агораномларда бўлади. Майдонда жойлашган ибодатхоналар назоратидан сўнг бу назорат одамларнинг зарурий мулк-бойликларини қўриқлашдан иборат бўлади; бундан ташқари, улар мулоҳаза, андиша қўриқлашишини ва сурбетликка қар-

ши туришни таъминлашлари ҳамда ким жазоланиши зарур бўлса, ўшани жазолашлари керакдир. (Сотиладиган) нарсаларга келсак шаҳар аҳолиси ўз мол (буюм)ларини ажнабийларга сотаётганларида ҳамма муомала қонун бўйича бўлиши зарур. Қонун эса бундай: ҳар ойнинг биринчи кунини, шаҳарликлардан топшириқ олган ажнабийлар ёки қуллардан (кимлардир), ажнабийларга мўлжалланган молларнинг бир қисмини, яъни аввало бор миқдордаги буғдойнинг ўн иккидан бирини бозорга олиб борадилар. Ушбу биринчи бозор кунини ажнабий ўзи учун бутун ойга етарли буғдой ва бошқа озиқ-овқатни сотиб олиши даркор. Ҳар ойнинг ўнинчи кунини етарли миқдорда суюқ нарсаларни бутун ойга сотилади ва олинади. Йигирма учинчи кунини – ҳайвонларни сотилади. Ҳар ким ўзига керак нарсани олади ва сотади; деҳқонлар асбоб-ускуна ва турли нарсалар – тери, ҳар қандай кийим, мато, жун ва шунга ўхшашларни сотадилар, ажнабийлар эса буларнинг ҳаммасини сотиб олиш йўли билан харид қиладилар. Ҳеч ким бу нарсалар билан, арпа ва буғдой уни билан ҳам чакана савдо қилмасин. Бошқа ғамламалардан шаҳарликларга ҳам, уларнинг қулларига ҳам ҳеч нимани ҳеч ким сотмасин; агар кимдир сотса ҳам ҳеч ким олмасин. Ажнабий бозорда май ва буғдой (нон)ни ажнабийлар, хунармандлар ва уларнинг қулларига сотиши мумкин; бу – кўпчилик чакана савдо, деб атайдиган нарса. Қассоблар ним-таланга: гўштни чакана савдо қилсалар бўлади; уларни ажнабийлар, хунармандлар ва уларнинг хизматкорларига сотаверсинлар. Ажнабий яна, агар зарур бўлса, рухсати бор одамлардан турли ёқилғиларни ҳар кунини сотиб олиши мумкин; кейин унинг ўзи бошқа ажнабийларга ёқилғини хоҳлаган пайтда ва қанча бўлса ҳам сотиши мумкин. Турли бошқа буюмлар ва жиҳозларни ҳар кимнинг эҳтиёжига қараб умумий бозорда, қонунларниги бозорлари ва алгораномлар билан астиномлар биргаликда молларнинг энг баланд нарҳини белгилаб берганларидан кейин, улар лозим топган ерларида сотишлари мумкин. Худди шу ҳақларда (чегараларда) тангалар буюмларга, буюмлар тангаларга алмаштирилади; сотувчи ва олувчи алмаштиришни кейинга қолдирмайдилар. Зеро кимки алмаштиришни

кечга қолдирса, дема к у бошқас ига ишонади ва ўзиникини олишга умид қилади; агарда у олиши керак бўлган нарсани ололмаса, унда дод демасин: адлия ишларининг бундай хилдаги ўзаро алмаштиришларга дахли йўқ.

350

Агар мол, ҳам пасайиш, ҳам фойдани белгиловчи ва бу чегаралардан чиқишни манъ этувчи қонун томонидан ўрнатилганидан кўра кўпроқ меқдорда ёки қимматроқ нарҳда сотилган ёки олинган бўлса, у ҳолда ортиғи қонунлар нигоҳбонларида ёзиб қўйилади, камомад эса, ўчириб ташланади. Кўчиб келувчиларнинг мол-мулкани ёзиб қўйишга ҳам булар таалуқлидир.

Метеклар
(кўчиб келган
ажнабийлар)

Кўчиб келишни хоҳлаганлар фақат маълум шартлар билан бунга эришадилар. Кўчиб келишни хоҳловчи ва бунга имконияти бор ажнабий, агар унинг ҳунари бўлса ва агар у ёзиб қўйилган вақтдан бошлаб мамлакатда йигирма йилдан кўп муддатга қолмаса у турар жой олади. Кўчиб келиш ҳуқуқи учун ундан ҳеч қандай бож олинмайди; ундан фақат мулоҳазалилик (идрок) талаб қилинади. Тижорат ҳуқуқи учун ҳам ундан бож олинмайди. Аммо, Бунинг эвазига, муддат ўтиши билан у ўз мол-мулкани олиб кетиши зарур. Агар у, ўзининг давлат учун яқши ишлари билан бу даврда ўзига эътибор қарата олган бўлса; агар у, ҳатто бутун умрга мамлакатда қолишни сўрасада бу илтимос и рад этилмаслигига ва кенгаш ҳамда халқ йиғинини кўндира олишига ишонса — у ҳолда кенгаш ва халқ йиғини олдида сўз сўзласин, ва агарда у давлатни ишонтира олса, у нимага кўндирган бўлса ўша амалга ошсин. Метекларнинг болалари эса, агар улар ҳунарманд бўлсалар ва ўн беш ёшга етган бўлсалар, кўчиб келиб туриш муддати ўн беш ёшдан ҳисобланади. Кейин, Йигирма йил ўтгач, улар хоҳлаган томонларига кетишлари даркор. Агар улар қолишни хоҳласалар, худди шундай равишда давлатни кўндиришлари керак бўлади. Давлатдан чиқариб юборишдан олдин, ман сабдор шахслар олдин рўйхатга олган мол-мулкларини рўйхат ёзувидан ўчириб ташлаш керак бўлади.

ь

с

д

**Жишноятлар
ва жазолар
жақида
таълимот**

А ф и н а л и к . Қонунларнинг табиий тартиби бизни энди юқорида кўрсатиб ўтилган ишларга ҳамроҳ бўлувчи адлиявий масъулият масаласига олиб келади. Асли қандай гуноҳлар учун суд олдида масъулиятли бўлиши кераклиги жақида, деҳқончилик ва у билан яқин соҳаларга тааллуқлилари жақида қисман айтилган эди; аммо энг катта гуноҳлар борасида ҳеч нарса дейилмаганди. Шунинг учун келгусида худди ана шу гуноҳларни текширишимиз, уларнинг ҳар бирини айрым муҳокима қилишимиз керак, токи, бу ерда қандай жазо белгилаш зарур ва қайси ҳакамлар бу ишни олиб боришлари керак, деган масалаларда бир хулоса чиқариб олайлик.

К л е н и й . Жуда тўғри.

А ф и н а л и к . Айтгандай, биз энди қилмоқчи бўлаётганимиз, яъни, бизнинг эътироф этишимизча, яхши тартиб топдиган ва фуқароларининг эзгуликка кўникма маъносида умуман тўғри йўналиш оладиган шундай давлатда Бунга ўхшаш қонунларни ўрнатиш шармандаликдир. Мана бехосдан, биз шундай давлатда, шунақа гуноҳ ишларга алоқадор одам пайдо бўлади, деб тахмин қиламоқдамиз, асли бундай ишлар барча бошқа давлатларда бузилганлик (фасод) туфайли пайдо бўладилар. Шундай қилиб, воқеаларни олдини олиб, қонун чиқарувчилик билан шуғулланишга яъни: шунга ўхшаш одам пайдо бўлиб қолиши мумкин бўлган ҳолатда қўрқитишга тўғри желади. Бундай одамлар албатта учрайдилар, деб тахмин қилиниб, гуноҳ ишларнинг олдини олиш ва жазолаш учун қонунлар ўрнатиш – худди шунда, қайтараман, қандайдир шармандалик бор. Биз қадимги соҳиби қонунлардан эмасмиз. Ҳозирги пайтда ҳикоя қилишларича,

уларнинг келиб чиқишлари илоҳий бўлган ва улар ўз қонунларини ҳам худоларнинг болаларига, қаҳрамонларга, яъни илоҳий мавжудотларга берганлар. Йўқ, биз – инсонлармиз ва энди қонунларни инсон уруғига бермоқдамиз; шунинг учун бизда табиатлари худди шохга ўхшаш фуқаролар учрайдилар, уларни ҳеч тозалай олмайсан, деб кўрқишга ҳақлимиз. Ўтда ҳам қуймайдиган уруғлардек, улар ҳам қонунларга, ҳатто шундай кучли қонунларга ҳам бўйсунмайдилар. Бундай одамлар шаккоклик борасидаги ноҳуш қонун ҳақида гапиришга – агар кимдир бундай ишга журъат этадиган бўлса, – мен и мажбур этадилар. Айтиш керакки, тўғри тарбия олган фуқаро қачондир бундай касалга чалиниб қолиши мумкинлиги ҳақида ўйлагинг ҳам келмайди; лекин бундай ишларга уринишларни фуқароларга тегишли хизматкорлар, ажабийлар ва уларнинг қулаари томонидан кутиш мумкин. Айниқса улар учун – айтиш керакки, инсоний ожизликдан ҳам эҳтиёт бўлиб, – мен, шаккоклик ва шунга ўхшаш жиноятлар ҳақидаги қонунни айтиб ўтаман, чунки уларни даволаш қийин ёки умуман бедаводирлар.

d
854

Юқорида ўрнатилган тартибга кўра бу ерда ҳам дебоча бўлиши, аммо мумкин қадар қисқа дебоча бўлиши керак. Шаккокликка бўлган ёвуз эҳтирос кундузи ва тунда тинч қуймайдиган одам билан суҳбатлашаётганинда мана бундай дейиш мумкин: “Сен ғалати одамсан, сени шаккокликка инсоний ва илоҳий ғазаб рағбатлантираётгани йўқ; йўқ, бу, эски, покланмай қолган гуноҳлар туйфайли одамларга санчилаётган нишдир; ўша сени ҳалок этмоқда ва қийнамоқда; борича ундан эҳтиёт бўлмоқ зарур. Бундай эҳтиёткорлик нимадан иборатлигини билиб ол. Бунга ўхшаш фикр миянгга желганида уни даф этиш учун Зевсга қурбонлик қилгин. Илтижо қилувчи сифатида бахтсизликларни қайтарадиган худолар ҳарамларига бор. Бизда яхши одамлар, деб тан олинган одамлар билан мулоқотда бўлишга интил. Гоҳ уларнинг нутқларини эшит, гоҳида, ҳар қандай одам зебо ва адолатли нарсани эъзозлаши кераклиги ҳақида ўзинг гапиришга ҳаракат қил. Ёмон одамлар даврасидан оқангга қарамай қоч. Агар буларнинг ҳам масини бажар илиш идан сенинг

b

c

кас алинг тийилса, жуда яхши; агар бундай бўлмаса, у ҳолда ўзингга ўлимни яхшироқ ҳисобла-да, ҳаёт билан хай рлаш!”

**Жинной
қонулар**

Давлат учун турли муртад ва ҳалокатли гуноҳларни қилмоқчи бўлган одамларга бизнинг кириш сўзимиз ана шундан иборатдир. Бўйсунувчилар қошида қонун сукут сақлашши лозим; бўйсунмаганга эса, кириш сўзидан сўнг у бундай хитоб қилади: “Кимки шаддодлик ила қўлга тушса, агар у қул ёки ажнабий бўлса, юзи ва қўлларига унинг қабиҳлиги мужҳрини босадилар, ҳакамлар қанча уришга қарор берган бўлсалар шунча калтаклайдилар ва яланғоч ҳолда мамлакат ташқарисига ҳайдаб юборадилар”. Балки, бундай жазо уни тузатар ва ақлини жойига келтирар. Гап шундаки, қонун бўйича ҳеч бир жазо ёмонлик келтириш учун қилинмайди. Аммо агар, худоларни, ўзининг ота-онасини ёки давлатни ёмон ҳақорат этган фуқаро томонидан бундай гуноҳ иш қилингани маълум бўлса, у ҳолда ҳакам уни бедаво, деб тан олиши керак бўлади: бу фуқаро қандай тарбия олганини, ёшлиқдан қандай ўсганини, шундай бўлса ҳам у энг даҳшатли ёвузликдан ўзини тиймаганини ҳакам биледи. Бундай одамнинг жазоси – ўлим, ва бу ҳали офатларнинг энг кичкинасидир. Бошқа фуқаролар учун, жиноятчининг шармисорлиги ва унинг жасади мамлакат ташқарисига олиб чиқиб ташланиши, фойдали мисол бўлади. Агар ахлоқлари ила ўз оталарига ўхшамасалар, унинг фарзандлари ва авлодига шон ва шараф бўлсин; ҳамма: улар ёвузликдан, хайрли ишга яхши ва мардларча ўтди, деб айтади. Бундай жиноятчиларнинг мулки, чек ерлари юрда ўша битталигича ва бир ҳолда қолиши кераклиги учун давлат мусодара қилмаслиги лозим. Лекин гуноҳни пул билан ювиш мумкин бўлган ҳол бўлса, у одамни пул билан жазолаш керак; бу жаримани, чек ер билан солиштирилганида ортиқча бўлган мулкдан олиниши даркор; аммо жарима миқдори шу ортиқчадан ошмаслиги керак. Шу мақсадда қонулар нитоҳбонлари ёзувларни синчиклаб кўриб туришлари ва ҳакамларга аниқ маълумотлар билан хабар беришлари керак, токи ҳеч ким ҳеч қачон пул етишмаслигидан чек еридан маҳрум бўлиб қолмасин. Агар кимдир катта жа-

рима солинишгига лойиқ топилисаю унинг дўстлари уни озод қилиш учун кафиликка олишни ва пул йиғиб унинг учун тўлаб юборишни хоҳламасалар, у ҳолда уни узок муддатга зиндонбанд этгилади ва бунинг устига уни қандайдир очик ҳақоратлар билан жазоланади.

Умуман ҳеч ким, ҳеч қачон ҳар қандай гуноҳ иш учун жазоланмасдан қолмаслиги керак, ҳатто, гуноҳ қилиб қўйган одам давлатдан ташқарига қочиб кетган бўлса ҳам. Жазо ушбулардан иб оратдир: ўлим, зиндонга ташлаш, калтаклаш, камситиладиган ўринларда ўтириш ва туриш ёки амлакат чекмасидаги ҳарамлар олдида туриш; ёхуд аввал айтганимиздек, пул жаримаси жазо бўлиши керак. Ўлимга ҳукм этувчи ҳакамлар, қонунларни гоҳбонлари ва ўтган йилги мансабдор шахслардан энг ўзини кўрсатганлардан сайланганлар бўлсинлар. Кейинги соҳиби қонулар, шикоят қилиш, суд маҳкамасига чақириш ва шунга ўхшаш - ва умуман, буларнинг ҳаммаси қандай амалга оширилиши ҳақида ғамхўрлик (назорат) қилишлари зарур. Бизнинг вазифамиз эса, овоз бериш борасида қонуни ўрнатгидир. Овоз бериш очик бўлсин. Унинг бошланишидан олдин ҳакамлар даъвогар ва айбланувчи қаршисида, иложи борича ўз ёшларига қараб ўтирсинлар. Барча бўш вақти бор фуқаролар бундай суд маҳкамасига диққат билан ёндошсинлар. Аввал сўз шикоятчига, сўнг айбланувчига берилади. Уларнинг шутқаридан кейин ҳакамларнинг энг кексаси уларнинг берган маълумотларига алоҳида эътибор бериб сўроқ қилишни бошлайди; кейин қолган барча ҳакамлар ҳам, иккала тортишувчи томонларнинг маълумотлари ва сукутларидан билишлари лозим бўлган нарсаларни бир-бир суриштириб, текширишлари керак. Ҳакамларнинг қайси бирлари буни хоҳламасалар, сўроқ қилишни бошқасига қўйиб берадилар. Ишга тааллуқли бўлган маълумотлар ёзувини барча ҳакамлар муҳрлари билан муҳрлаб, беркитиб, Гестиянинг қурбонлик жойига қўйиладилар. Эртаси куни ҳакамлар яна йиғиладилар ва худди шу йўсинда, сўроқлаб ишни кўриб чиқадилар ва маълумотлар ёзувига ўз муҳрларини босадилар. Уч марта шундай қиладилар; кейин, «тарли дар ажада далиллар ва гувоҳларнинг кўрсатмалари тўплангач,

856

кучи етгунча адолатли ва тўғри ҳакамлик қилишга Гес-
тия олдида сўз бериб, ҳар бир ҳакам ўзининг муқаддас
б овозини беради. Бундай суд маҳкамаси ишлари шу тарз-
да тугайди.

Худоларга қарши жиноятлардан кейин, мавжуд дав-
лат тузумини афдаришга тааллуқли жиноятлар келади.
Кимда-ким, қонунлар билан ҳисоблашмай давлат манса-
бига ўзининг гумаштасини олиб келса ва давлатни парти-
яларга бўйсунитишга мажбур этса, у бу борада зўравонлик-
ка ўтса, уни бутун давлатнинг энг ашаддий душмани, деб
ҳисоблаш керак. Агар кимда-ким, бундай одамларнинг ҳеч
қайсисига ўхшамаса ҳам, аммо энг асосий давлат ман-
сабларини ўтаб турганида бундай ҳолатларга эътибор бер-
маган бўлса ёки эътибор берсада, кўрқоқлик қилиб ватан
қимоясида турмагани учун, бундай одамни бузилганлик
б орасида иккинчи ўринга қўйиш зарур.

Виждонли (фойдаси тегадиган) ҳар қандай инсон, зўра-
вонлик билан, шунингдек қонунга хилоф равишда дав-
лат тузимини ўзгартиришни мақсад қилиб қўйган фитнес-
лар ҳақида ҳокимларга хабар беришлари зарур. Улар учун
ҳам ҳакамлар, шаккоқларга ҳакам бўлган шахслар бўлин-
лар. Суд маҳкамасининг олиб борилиши ҳам ўша биринчи
ҳолга ўхшаш бўлади. Кўпчилик овоз билан айбдорни қатл
д этишга ҳукм қиладилар. Отанинг шарманда этилиши ва
жазоланиши болалардан ҳеч бирига (салбий) таъсир эт-
майди: отаси, бобоси ва бобосининг отаси – барчаси қато-
расига ўлимга ҳукм этилган болалар бундан мустаснодир.
Давлат бундай шахсларни ўз ватанларига, ўзларининг асл
давлатларига қайтариб юборади, шунда ҳам улар ўз мул-
кларини сақлаб қоладилар, аммо бунга уларнинг чекида-
ги бор ускуналар кирмайди. Аммо фуқарода бир эмас, бир
нечта ўғил бўлса, ҳамда уларнинг ҳаммалари ўн ёшга ки-
риб бўлган бўлсалар у ҳолда қуръа ташлаб улар орасидан,
отга ёки она тарафидан отга ёки бобоси кимнинг фойдаси-
га фикр билдирса ўшалардан ўн кишини сайлаб олади-
лар; қуръа олганларнинг исмлари Делфага хабар берила-
ди. Худо кимни сайлаб олса, ўша шахс уни ташлаб кет-
ганларга қараганда яхшироқ умид билан ворис сифати-
да уйга қадам қўяди.

Клиний. Аъло, аъло.

Афиналик. Учин чидан, кимнидир сотқинликда айб-
лаб жавобгарликка тортсалар, хоқорида айтилганга ўхшаш
ишлар бўйича ва суд маҳкамасини ўтказиш усулида
ҳакамлик қилишлари керак бўлганларга ўша қонуннинг
ўзи тааллуқлидир. Худди шунга ўхшаш, жин оятчининг ав-
лодларини мамлакатда яшашлари ва ватанларига кетиш-
лари борасида ҳам уч хил жиноятлар: сотқинлик, шаккок-
лик ва мамлакат қонунларини зўравонлик билан ағдарिश
учун, бир хилдаги битта қонун ўрнатилади.

857

Ўғри учун, у нимадир катта нарса ни ёки бирон- бир
майда-чуйдани ўғирлайдимми (барибир) фақат битта
қонун ва барча ўғрилар учун бир хилдаги битта адлия-
вий жазо берилди. Аввало ўғри, агарда ўғриликда уш-
ланган бўлса ва унинг чекдан ортиқча бўлган мулки ушбу
жаримани тўлашга имкон берса, ўғирланган нарсанинг
баҳосидан икки баробар кўп миқдорда қайтариши зар-
ур; акс ҳолда, токи пулни тўламагунича ёки айбловчи
билан ярашмагунича у зиндонга ташланади. Агар ким-
дир халқ олдида ошқора ўғриликда ушланган бўлса,
фақат даваат кечирганидан кейин ёки ўғирланган нарс-
анинг икки баробар қийматини тўлаб зиндондан озод
этилиши мумкин.

b

Клиний. Ажнабий (биродар), ўғри нимадир катта нар-
са ни ўғирлайдимми ёки майда-чуйдан ими ва бу қурбонлик-
лар ёки муқаддас нарсалар ва ҳоказо, бўладими унинг
учун фарқ қилмайди, деб тўғри айтм оқдамеизми? Бу ўғри-
ликларнинг ҳаммаси бир хилда эмас, шундай бўлган, со-
ҳиби қонун ҳам турли жазолар белгилаши керакдир.

Афиналик. Жуда яхши, Клиний, сен мени вақтида
уйғотиб ва жуда узоққа бориб қолишимга йўл қўймадинг.
Менда аввал ҳам пайдо бўлган фикрни эсга солдинг:
қонунчиликка тааллуқли барча нарсалар ҳеч қайси меъ-
ёрда ва ҳеч қачон охиригача тўғри ишлаб чиқилган
эмас, ҳар ҳолда энди кўтарилган масалада шундай.
Аmmo нима ҳам дер эдик? Ким учун қонунлар ўрнатила-
ётган бўлса ҳозирги ўша одамларни, қуллар даволаёт-
ган қуллар билан солиштириб кўриш ёмон бўлмас эди.
Ушбу нарсани яхшилаб идрок этиш керак: агар, билим

c

d асосида эмас, тажриба асосида даволовчи шифокорлардан бири, ҳур туғилган шифокорни, бир ҳур туғилган бемор билан суҳбатда кўрса, шу билан бирга бу шифокор ўз нутқларида касаллик манбаъларини таҳлил қилиб фалсафага яқинлашиб қолса ва демак баданларнинг умуман табиатини муҳокама эта бошласа, у ҳолда шифокор - қул шу ондаёқ қулиб юборарди ва бундай шифокорларнинг кўпини тили учиди бўладиган ушбу сўзлар билан ўша шифокорга мурожаат қилган бўларди: “Эҳ, фалати одам, – деган бўларди у, – сен касални даволаш ўрнига ўқитмоқдасан-ку, гўёки у тузалиши эмас, шифокор бўлиши керакдай!”

e К л и н и й . Бундай деганида у ҳақ бўлмасмиди?

А ф и н а л и к . Агар қонунлар ҳақидаги масалани ҳозир биз муҳокама қилаётгандай, муҳокама қилаётган бирор одамни фуқароларга фақатгина қонунлар берибгина қўймай уларни ўргатмоқда ҳам, деб ўйлайдиган бўлса, балки шундай бўлиши ҳам мумкин. Унинг бундай фикрлаши сенга ўринли бўлиб туюлмайдими?

К л и н и й . Ўринлига ўхшайди.

А ф и н а л и к . Ҳозир биз яхши аҳволдамиз.

К л и н и й . Нега?

А ф и н а л и к . Негаки бизда қонунлар бериш учун ҳеч қандай зарурат йўқ; йўқ, биз ўзимиз давлат тузумига тегишли барча нарсаларни кўриб чиқиш билан машғулмиз ва ҳамма нарсдан яхшироқ ва энг зарурроқ бўлган нарсаларни қандай амалга ошириш мумкинлигини билиб олмақчимиз. Мана ҳозир ҳам биз албатта, агар хоҳласак, энг яхши нарса нима бўлиши мумкинлигини кўриб чиқишимиз мумкин; ёки, яна-да хоҳлайдиган бўлсак, қонунларда энг зарурий нарса нималигини кўриб чиқишимиз мумкин. Иккитадан бирини танлайлик.

К л и н и й . Ажнабий (биродар), бизга қулғили бир танловни амалга ошириш керак бўлади. Мана шунда биз, эртага бунини амалга оширишнинг имкони бўлмай қолиши мумкинлигидан, ўта муҳим зарурат қонунчилик билан шуғулланишга мажбур этаётган соҳиб қонуналарга ўхшаб кетишимиз мумкин. Зеро биз, худога шукр, худди тошйўнувчилардек ёки қандайдир бир қурилиш бошлаётганларга ўхшаб қурилиш ашёларини тўплашимиз ва ундан кел-

гусидаги бино учун тўғри жаладиганларини бўш вақтимизда танлаб олишимиз мумкин. Шундай қилиб, фароз қилайлик, биз ҳозир, зарурат уй қуришга мажбур этаётган одамлар эмасмиз, балки, биз бўш вақтида гоҳ бир ашёни бошқаси билан солиштираётган, гоҳ бу ашёларни бирлаштириб кўраётган одамлармиз. Демак қонунларнинг бир қисми ўрнатилиб бўлди, бошқалари эса таққо славш учун ёнига қўйилган, деб айтишга бизнинг ҳуқуқимиз бор.

Афиналик. Шундай қилиб Клиний, қонунларнинг табиий умум баёнини кўриб чиқишни дуруст, деб ҳисоблаймиз. Худолар ҳаққи, соҳиби қонунлар борасидан мана бу нарсага эътиборни қаратамиз...

Клиний. Айт, нимага?

Афиналик. Давлатда турли одамлар тарафидан ёзилган қўлгина ёзувлар ва ёзиб қўйилган асарлар бор; шу қатори соҳиби қонунларнинг ёзувлари ва ижодлари бор.

Клиний. Албатта.

Афиналик. Наҳотки биз фақат қолган шахслар – назмда ёзган шоирлар ёки ҳаётга ўз қарашларини хотира учун баён этган ижодкорларнинггина ёзувларига эътибор берамизу соҳиби қонунларнинг асарларига эътибор бермаймизми?

Клиний. Шубҳасиз.

Афиналик. Барча ёзувчилардан фақат соҳиби қонун зебо эзулик ва адолатликка ўзининг қарашларини баён этиши керак эмасми? Бу нарсаларнинг маъносини ва кимда-ким бахтли бўлишни истаса уларни қандай ишлатиш кераклигини ҳам у тушунтириши зарур эмасми?

Клиний. Албатта шундай бўлиши керак.

Афиналик. Айтчи, Ликург, Солон ва умуман соҳиби қонун бўлганидан сўнг асарлар ёзганларнинг ҳаммасидан кўра Ҳомер, Тиртей ва бошқа шоирларга ўз асарларида ҳаёт ва унинг тузилишига ўз қарашларини ёмон баён этиш кўпроқ шарманд алик бўладими? Ёки тўғрироғи, давлатларда мавжуд барча асарлардан кўра, қонунлар ҳақида ёзилганлари анча зеброқ ва яхшироқ бўлган идан ўқувчи томонидан кўпроқ қўлга олиниб тургани тўғри бўлмайдими? Қолган ёзувчиларнинг асарлари буларга мос бўлиши ёки фарқлансалар қўлгига лойиқ, деб ҳисоблаш кеА-

рак эмасми? Давлатларда қонунларни ёзиб қўйиш ҳақидаги бизнинг фикрими шундай эмасми? Бу асарлар худди ота ва онага ўхшаган оқил ва муҳаббатли одамларга тегишлайдай бўлиб туюлиши зарур. Тираник тарзда ўрнатилган ва дўқ-пўписалар билан таъминланган қонунлар агар деворларга ёзиб қўйилган бўлса наҳотки ишни тугади, деб ҳисоблаш керак?

Шундай қилиб, қонунлар борасида худди шундай эътиқодларни айтишга бизнинг ҳаракат қилиб кўришимизни муҳокама этиб кўрайлик. Бунга кучимиз етадимми ёки йўқми барибир қатъий истагимиз шу. Агарда бу йўлда бориб, биз бирор нарсада азият чекишимиз керак бўлса, — нима ҳам қиламиз, жафо чекамизда: зеро, бу эзгулик бўлар эди ва агар худо хоҳласа, бу худди шундай бўлади ҳам.

К л и н и й . Ажойиб сўзлар. Биз сен айтганингдек йўл тутамиз.

А ф и н а л и к . Демак, биз ҳаракат қилиб кўрганимиздай, аввало шаккоклик, турли туман ўфриликлар ва барча бошқа жиноятлар ҳақидаги масалани диққат билан кўриб чиқиш зарур. Агар биз қонунчилик меҳнатининг боришида бирини ўрната олган бўлсагу бошқасини эса энди кўриб чиқишга киришаётган бўлсак хавотирланмаслик керак; зеро, биз ҳали соҳиби қонунлар эмасмиз; биз энди соҳиби қонунлар бўлмоқдамиз ва балки тез орада бўлиб қолармиз. Шундай экан, келинг, агар сизлар муҳокама қилишга киришишни хоҳласангиз, мен айтган нарсани ва худди мен айтгандай кўриб чиқайлик.

К л и н и й . Албатта розимиз.

Зебо адолат
ва ихтиёрний ҳамда
ихтиёрсиз
адолатсизлик
ҳақида

А ф и н а л и к . Барча зебо ва адолатли нарсалар борасида қуйидагиларни тушуниб идрок этишга ҳаракат қиламиз: биз бу ўринда ҳозир нималар бўйича бир-биримиз билан келиша оламиз, нималар бўйича эса ҳатто ўз-ўзимиз

билан ҳам келиша олаемиз; зеро биз, бошқа нарса билан бўлмасада, ҳеч бўлмаганида шу билан ўзимизни оломондан ажратиш истагини билдирган бўлар эдик. Кейин яна, оломон ўз-ўзи билан нималар бўйича бир фикрда ёки бир фикрда эмаслигини ҳам кўриб чиқамиз.

К л и н и й . Сен бизда қандай ихтилофларни кўрмоқдасан?

ф и н а л и к . Тушунтиришга ҳаракат қиламан. Умуман адолат, адолатли одамлар, хатти-ҳаракатлар ва амаллар борасида биз ҳаммамиз буларнинг барчасини зебо деб биламиз, бу борада ихтилоф йўқ. Агар, барча адолатли одамлар, ҳатто баданлари ўта хунук бўлсада, ҳудди шу энг адолатли ахлоқий сифатлари билан зебо-ғўзалдирлар, деб тасдиқланадиган бўлса, у ҳолда бу сўзларда ҳеч қандай ғалатилик бўлмайди.

К л и н и й . Мутлақо тўғри.

А ф и н а л и к . Эҳтимол. Энди, ростики адолатга алоқадор барча нарса зебо бўладиган бўлса, кўрайликчи, буларнинг ҳаммасига, ҳаракатлар қатори – дард чекишлар ҳам кирадимиз?

К л и н и й . Нима демоқчисан?

А ф и н а л и к . Зеро, ҳар қандай адолатли ҳаракат, зебо-ғўзалликка қанчалик тааллуқли бўлса, шунчалик адолатга ҳам тааллуқлидир.

К л и н и й . Бошқача бўлиши мумкинми?

А ф и н а л и к . Демак, адолатлиликка тааллуқли укубат, дард чекиш ҳам шунинг учун зебо-ғўзал бўлиб қоладими? Агар биз бунга розилик билдирсак, у ҳолда мулоҳазаларимизда зиддият бўлмайди.

К л и н и й . Тўғри.

А ф и н а л и к . Агар биз азоб-укубатни адолатли, аммо бемаъни деб ҳал қиладиган бўлсак, у ҳолда адолатчилик ва нафосат-зеболик орасида зиддият пайдо бўлади, негаки бунда биз адолатчилик энг бемаъни, хунук нарса, деб тан оламиз.

К л и н и й . Нима, нималар деяпсан?

А ф и н а л и к . Тушуниш жуда осон. Гап шундаки, сал аввалроқ биз ўрнатган қонунлар ҳозирги мулоҳазаларга бутунлай тескари бўлаётганга ўхшаб қолиши мумкин.

К л и н и й . Қайси мулоҳаза билан?

А ф и н а л и к . Биз қарор қилдик-ки, адолатан шаккок (одам) ўлиши керак; яхши ўрнатилган қонунлар душмани ҳам шундай (жазоланиши керак). Бундай қонун-қоидаларнинг жуда кўпини ўрнатишга ҳаракат қилиб, бундай ҳолатда, тўғри, барча азоб-укубатлардан энг адолатлилари, аммо шу билан бирга улардан энг хунук бўлган жуда улкан азоб-укубатлар бениҳоя кўпайиб кетишини кўриб, биз

бир зумга тўхтаб қолдик. Бизга, адолатлилик ва нафосат-зеболик гоҳида бир нарсанинг ўзидай, гоҳида эса мутлақо қарама-қаршидай бўлиб туюлмайдими?

с **Клиний**. Шундай ҳам бўлиши мумкин.

Афиналик. Шунинг учун кўпчилик нафосат ва адолатлилик ҳақида бундай юзаки ва номувофиқ фикрлар билдирадилар.

Клиний. Шундай бўлса керак, ажнабий (биродар).

Афиналик. Демак, Клиний, бу борада фикр-мулоҳазаларнинг мувофиқлиги маъносида ишлар қандай ҳолатда эканлигини кўриб чиқайлик.

Клиний. Нимани нима билан мувофиқлиги маъносида?

Афиналик. Бундан оддинги суҳбатимизда ўйлайманки, бунинг ҳақида аниқ гап айтгандим; агар етарли бўлмаса ҳозир айтишимга рухсат беринг.

д **Клиний**. Равшанроқ гапир, нимани?

Афиналик. Ушбуни: барча разил одамлар ҳамма нарсаларда фақат ихтиёрларига қарши разил бўладилар. Ростки шундай экан, бундан кейинги натижа ҳам келиб чиқади.

Клиний. Қандай?

Афиналик. Адолатсиз одам разил, беномусдир; аммо разил одам ўз ихтиёрига қарши шундай бўлади. Нимадир ихтиёрий нарсани иродага қарши бажаришнинг маъноси йўқ. Шундай қилиб, адолатсизлик иродага қарши қилинмоқда (амалга оширилмоқда), деб қарор қилган одамга, адолатсизлик қилаётган одам бу ишни ихтиёрсиз қилаётгандай туюлиши мумкин. Бу фикрга мен ҳам қўшилишим зарур: гап шундаки, мен ҳам тасдиқлаб айтаман-ки: адолатсизликларни ҳамма ўз иродаларига қарши бажарадилар.

е **Афиналик**. Агар кимдир, рақобат ёки шахсиятпарастлик туфайли одамлар иродага қарши адолатсизлик қиладилар, аммо кўпчилик ҳар қандай адолатсизликни ихтиёрий равишда қиладилар, деб тасдиқлайдиган бўлса, у ҳолда мен иккинчи эмас, биринчи тасдиқ билан келишган бўлардим. Лекин сўзларимнинг мақоми нимадан иборат? Клиний ва Мегилл, менга ушбу саволни бермайсизларми: “Ажнабий, агар иш шундай экан, магнетлар давлати учун қонунчи-

лик борасида сен қандай маслаҳат берган бўлардинг? Бу ўринда қонунчилик билан шуғулланиш керакмикин? – “Албатта керак”, – жавоб бермаман мен. – “Демак сен ихтиёрий ва ихтиёрсиз адолатсизликларни чегаралайсан ва биз ихтиёрий хатоликлар учун катта-катта жазола, ихтиёрсизлари учун – кичик жазола, белгилаймиз, шундайми? Ёки, ростданам ихтиёрий адолатсизликлар бўлмаса, биз ҳаммаси учун тенг жазола белгилаймизми?”

861

Клиний . Албатта сен ҳақсан, ажнабий; ҳозир айтилган нарсани биз қандай қилиб қўлаймиз?

Афиналик . Ажойиб савол. Биз уни аввало қуйидагича қўлаймиз...

Клиний . Ростдана?

Афиналик . Биз олдин жуда чиройли қилиб нима деганимизни эслайлик: адолат борасида бизда тўла тартибсизлик ва чалкашлик ҳукм суради. Шундан келиб чиқиб ўз-ўзимизга савол бериб кўрамыз: “Биз бу мушкул ҳолатдан чиқиб кета олдикми ва ихтиёрий ҳамда ихтиёрсиз кирдикорлар бир-бирларидан нима билан фарқ қилишларини белгилаб қўйдикми? Зеро, барча давлатларда қачон бўлган бўлсада ўтган ҳамма соҳиби қонунлар томонидан адолатсиз кирдикорларнинг икки хили мавжудлиги тан олинган: бирлари – ихтиёрий, бошқалари – ихтиёрсиз. Наҳотки бу шундайлигича қонун билан белгилаб қўйилади ва биз, бу худди худонинг ҳикмати каби маълум ҳолатни айтиб қўя қоламиз-да, аммо унинг тўғри илигини асосламай туриб тўғридан-тўғри қонун даража сига кўтарамиз? Йўқ, бумумкин эмас; қонунларни беришдан олдин, бу икки хил кирдикорни ва уларнинг фарқларини тушунтиришимиз зарур, токи биринчи ёки иккинчи хилга тааллуқли кирдикор учун жазо белгилаётган ҳар қандай шахс ўрнатилган низомни ўзига раҳмат о эта олсин ва ушбу ўрнатилган (қонинда) тўғри келадими ёки йўқми қандайдир йўл билан баҳолашга қудрати етсин .

b

c

Клиний . Назаримда сен ҳақсан, ажнабий. Мана ҳозир биз: ё, барча адолатсиз кирдикорлар иродага қарши равишда амалга оширилади, деб тасдиқлашдан воз кечтишимиз ёки аввал ўзимизнинг таъсиди қилган фикримизнинг тўғрилигини аниқлаб олишимиз зарур бўлади.

d

А финалик . Бу икки имкониятдан биринчиси чин ҳақиқат, деб ҳисоблаган нарсани тасдиқлашдан воз кечиш, – мен учун қабул қилиб бўлмайдиган бир ҳолдир. Дарҳақиқат, бундай қилиш ноқонуний ва гуноҳкорона иш бўлар эди. Агар бирлари ихтиёрий, бошқалари эса иродага қарши содир бўлишига кўра уларни фарқлашдан воз кечилмайдиган бўлса, бу кирдикорларни бошқа бир қандайдир аломати бўйича бўлиш мумкинми, шуни қайсидир тарзда тушунтирмоқ зарур бўлади.

К л и н и й . Биз, ажнабий (биродар) булар ҳақида асло бошқача фикр юрита олмаймиз.

А ф и н а л и к . Шундай ҳам бўла қолсин. Айтиб ўтиш лозимки, фуқаролар ўзаро мулоқотлари ва танишишлари борасида бир-бирларига албатта кўп азиятлар етказадилар ва яна шуниси ҳам борки, бу ерда ҳам ихтиёрий ва ихтиёрсизлик бисёр учраб туради.

К л и н и й . Албатта шундай.

А ф и н а л и к . Шунинг учун, адолатсизлик билан етказилган ҳар қандай зарарни кўриб чиқиладиганида бу ўринда икки хил: биринчидан – ихтиёрий, иккинчидан ихтиёрсиз адолатсиз кирдикорлар бўлиши мумкин, деб ҳисобламасинлар. Гап шундаки, ихтиёрсиз етказилган зарар ҳам миқдор жиҳатидан, ҳам ўлчовлари жиҳатидан ҳар турдаги ихтиёрий етказилган зарардан кам эмас. Кўрингчи, менинг сўзларим, мен ўзим ўзимга қўйган вазифага қандайдир алоқадорми ёки умуман алоқадор эмасми? Гап бундай: мен тасдиқлайманки Клиний ва Мегилл, қачонки бир одам, ўзи ҳеч хоҳламаган ҳолда бошқа бир одамга зарар етказаётганида у адолатсиз иш қилади, аммо буни у ихтиёрсиз қилади. Шунинг учун, қонунчилик билан шуғулланаётиб, бу кирдикор ихтиёрсиз адолатсизлик, деб қонун билан белгилаб қўяман. Аммо, зарар келтиришнинг бу хилини, қандай катталик (ўлчовлар)да ва кимга етказилганидан қатъий назар, умуман адолатсизликка ҳеч ҳам киритмайман. Агар менинг фикрим голиб бўлса, у ҳолда, адолатсиз кирдикор, қандайдир нотўғри кўрсатилган хизматнинг айбдори бўлган шахс томонидан ҳам қилинган, деб тез-тез тасдиқлаб турамиз. Менингча дўстлар, иш аслида бундай: бир одам кимгадир бош қа одамга ниманидир ўз нарсасини бергани ёки аксин-

ча кимдандир ниманидир тортиб олгани учун бирини адолатли, бошқасини адолатсиз, деб ҳисоблаб бўлмайди; йўқ; соҳиби қонун, инсон кимгадир хизмат қилганида ёки қандайдир зарар етказганида, бу одамнинг адолатга нисбатан ният ва ҳаракатлар тарзи қандай бўлганлигини кўриб чиқиши керак. Икки ҳолдаги жиҳатларга: адолатсизлик ва зарарга эътибор берилги зарур. Қонунлар ёрдамида, имкониёт борида, ҳалок бўлаётган нарсани қутқариб, кимнингдир айби билан йиқилганни кўтариб, ўлаётган ёки жароҳатланганни даволаб келтирилган зарарни қоплаш зарур. Энди гуноҳ иш қасос (жазо) ила ювилган экан, жанжалларнинг ва зарарнинг ҳар бири учун қонунлар ёрдамида, айбдор ва азият чеккан одамлар орасида дўстона муносабатлар ўрнатишга ҳаракат қилиб кўриш зарурдир.

Клиний . Шу ергача бари нўзал (фикрлар).

Афиналик . Ўз навбатида, тамаъ туфайли адолатсиз зарар келтиришга келсак, қачонки кимдир адолатсизликлар йўли билан бошқа бировнинг бойишига ёрдамлашса, у ҳолда, бу офат тузаладиган бўлгани учун уни руҳий қасамлик, деб ҳисоблаб тузатиш зарур. Тан олиш керак-ки, бизнинг фикримизча, адолатсизликдан давланиш мана бу томонга огишиб кетади...

Клиний . Қайси томонга?

Афиналик . Катта ёки кичкина адолатсиз кирдикорлик қилган ҳар қандай одамга қонун панд-нас иҳат беради ва ё, бунга ўхшаш кирдикорликларни қайтаришга ҳеч қачон ўз ихтиёри билан журъат қилмасликка ёки бу нарсани жуда кам даражада қилишга мажбур этади; бундан ташқари, келтирилган зарарни қоплаш керак. Иш ёки сўз билан, ҳузур ёки азоб-уқубат билан, ҳурмат ёки шарманда этиш билан, жарималар ёки совғалар билан – бир сўз билан айтганда, умуман қандайдир бир тарзда, адолатсизликни ёмон кўришга ва адолат табиатини янги кўриш ёки ҳеч бўлмаса, адолат табиатидан нафратланмасликка одамни мажбур этмоқчи булар ҳаммаси энг янги қонунларнинг вазифасидир. Агар соҳиби қонун, (бирор) инсон тузалмаслигини сезса, унга жазо белгилайди ва бошқа қонун ўрнатади. Соҳиби қонун идрок этади-ки, бу одамларнинг ўзлари учун, ҳаёт билан видолашиб, яшашни

тўхтатишлари маъқулдир; шунда улар қолган барча одамларга икки баробар фойда келтирган бўлардилар; адолатсиз иш қилмаслик керак, деган маънода бошқаларга намуна бўлар эдилар, яна бунинг устига давлатни ёмон одамлар иштирокидан халос қилган бўлардилар. Шундай қилиб соҳиби қонун бундай одамлар жазоси учун айна ўлимни белгилашга мажбур бўлади, бошқа қандайдир жазони эмас.

Клиний. Менинг назаримда сен буларнинг ҳаммасини жуда яхши ифодаладинг; аммо биз мамнуният билан бунинг янада равшанроқ баёнини, яъни: биз, адолатсизлик ва зарар орасидаги фарқни ва ихтиёрийлик ҳамда ихтиёрсизлик қай хилда бунга келиб қўшилишини эшитишни истардик.

Афиналик. Ўз нутқимда сизларнинг истакларингизни адо этишга ҳаракат қиламан. Гап мана бунда: равшанки, сизлар ўз суҳбатларингизда дил (нафс, руҳ)га қуйидаги нуқтаи назардасиз: дилнинг ўзида табиатан ё қандайдир бир ҳолат, ёхудунинг (дилнинг. -тарж.) бир қисми бўлган – дарғазаб руҳ (жин) бор; бу жанжалкаш, энгиб бўлмас хусусият дилга кириб олган ва ўзининг номаъқул кучи билан кўп нарсани остин-устун қилиб юборади.

Клиний. Ҳа, шунақа.

Афиналик. Ҳузурни эса биз дарғазаб руҳ билан ўхшатиб тенглаштирмоқчи эмасмиз. Биз айтган эдик-ки, бу (ёвуз) руҳга қарама-қарши куч туфайли у (ҳузур) ҳукмронлик қилади. Зўравонлик ва алдашлар билан қўшилган ишонарли далиллар ёрдамида у нимани хоҳласа, шуни қилади.

Клиний. Албатта.

Афиналик. Кирдикорларнинг учинчи сабаби сифатида жоҳилликни кўрсатилса хато бўлмайди. Соҳиби қонун тарафидан бу жоҳиллик (жаҳолат)ни икки хилга ажратилса яхши бўларди: энгил кирдикорларга сабаб бўладиган оддий жаҳолат ва жоҳил нафақат билмаслик (беҳабарлик), балки яна сохта донишмандликка – унга умуман маълум бўлмаган нарсадан худди яхши бохабардек, – тирифтор бўлгандаги иккиланган жаҳолат. Агар бунга куч ва қудрат қўшиладиган бўлса, у ҳолда буни энг улкан ва энг кўпол кирдикорликларнинг сабаби, деб ҳисобласа бўла-

ди; агар бунга ожизлик қўшилса, у ҳолда бо лаларча ва кексаларча гофилликлар пайдо бўлади. Соҳиби қонун буни кирдикор, деб тан олиши зарур, аммо бу ҳолда қонунлар айбдорларга жуда юмшоқ ва кечиримлилик билан ёндошади.

К л и н и й . Сен айтаётган нарсалар табиий шундай.

А ф и н а л и к . Айтсаж бўладики, бизлардан бирларимиз ҳузур ва ғазабдан кучлироқ, бошқаларимиз эса кучсизроқ эканлигимизни барчамиз тан оламиз. Иш шундай.

К л и н и й . Мутлақо тўғри.

А ф и н а л и к . Аммо бизлардан бирларимиз нодонликдан (жоҳилликдан) кучлироқ, бошқаларимиз кучсизроқ, деб айтиш ғалатдир.

К л и н и й . Айни ҳақиқат.

А ф и н а л и к . Барча бу учта хислат – [дарғазаб руҳ, ҳузурларга мойиллик ва жоҳиллик] – уларнинг хоҳиш истакларини қондириш (йўлини) излашга мажбур этадилар; шу билан бирга, кўпинча улар бизни қарама-қарши томонга судрайдилар.

К л и н и й . Ҳа, бундай ҳолат тез-тез бўлиб туради.

А ф и н а л и к . Мана энди мен, адолат ва адолатсизлик ўртасидаги фарқни қандай тушунишимни равшан ва тўғридан-тўғри аниқлашим мумкин. Ғазаб, қўрқинч, ҳузур, азоб-уқубат, ҳасад ва эҳтиросларнинг дил (нафс, руҳ) устидан тираник ҳукмдорлигини, бу нарсани кимгадир зарар етказадими, йўқми барибир мен уни умуман адолатсизлик деб ҳисоблайман. Аксинча, олий эзгулик (яхшилик) ҳақидаги тасаввурнинг ҳукмдорлиги, давлат ёки хусусий шахслар унга эришиш имкониятига қандай нуқтаи назар билан қарасалар-да, ҳар қандай инсонни яхши ахлоқдан этади. Агар у қандайдир янглиш қадам қўйса ҳам, бундай тарзда қилинган (ножўя) ишни деярли адолатли ва бундай ибтидо раҳбарлигида қилинган ҳамма нарсанинсоннинг бутун умри учун энг яхши нарсани бўлади, деб ҳисоблаш керак. Кўпчилик бундай зарар келтиришни ихтиёрсиз адолатсизликка йўядилар. Биз ҳозир номлар устида баҳслашиб ўтирмаймиз; лекин, ҳозир ойдаинлашган уч хил кирдикорликнинг мавжудлигини яхши илаб эслаб қоламиз. Шундай қилиб, биз дарғазаблик ва қўрқинч сифатида бел-

гилаб қўйганимиз дард чекиш (азоб-уқубат) бизда бир хил кирдикорликни ташкил этади.

Клиний . Албатта.

Афиналик . Иккинчи хил кирдикорликлар ҳузурлар ва яна бир жиҳатдан эҳтирослар туфайли келиб чиқадилар; учинчи хил умидларни амалга оширишга бўлган интилиш ва олий эгулик ҳақидаги тўғри фикр билан боғлиқ. Бу учинчи хилни яна уч қисмга бўлиб, биз, ҳозир рўй берганидек беш хил кирдикорликни оламиз. Бу беш хил учун иккита ҳар хил турдаги қонунларни ўрнатмоқ зарур.

Клиний . Қандайларини?

Афиналик . Битта – аниқ кўриниб турган зўравонлик ҳаракатлар учун, бошқаси – яширин, қоронғу тунда, алдаш йўли билан қилинган кирдикорликлар учун. Бу ҳолда қонунлар жуда шафқатсиз бўлишлари зарур, албатта, агарда улар тўғри нисбатга риоя қилсалар.

Клиний . Табиий-ки шундай бўлиши керак.

Афиналик . Бизнинг бошланиш нуқтамиз бўлган нарсага яна қайтамиз ва қонунлар ўрнатишни давом этамиз. Хотиримда, биз шаккоқлар, сотқинлар ва мавжуд давлат тузумини ағдариш мақсадида қонунларни бузадиганлар борасида қонунлар ўрнатдик. Айтса бўладики, бундай кирдикорни инсон ақсизлик, касаллик ёки жуда кексаги таъсирида қилиши мумкин: буларнинг ҳаммаси болалик ҳолатидан ҳеч нарса билан фарқ қилмайди. Агар жиноят ҳақида, ҳар бир айрим ҳолда сайланувчи ҳакамлар хабардор этилсалар, буни ё жиноятчининг ўзи ёки унинг җимояловчиси маълум қилса ва агар инсон кўрсатиб ўтилган ҳолатлардан бирида қонундан четга чиққан бўлса, у ҳолда кимгадир етказган зарарни қоплашигина керак холос, суд маҳкамасининг барча расмийликларидан у озод бўлади. Қотил ўз қўлини қотилликдан покламагандаги ҳолат бундан мустаснодир; бундай ҳодиса рўй берганида у бошқа мамлакатга, бошқа жойга кетиши зарур ва у ерда бир йил гурбатда яшаши керак. Агар у қонунда кўрсатилган муддатдан олдин қайтиб келса ва қаерда бўлмасин бир ерда она юрт заминига қадам қўйса, у ҳолда қонунларнигоҳбонлари уни давлат зиндонига ташлашлари керак,

лекин энди у фақат ик жи йил ўтганидан сўнг чиқарилиши мумкин.

Қотиллар
учун жазо.
Бошқа хил
зўравонликлар
учун жазолаш

Бошқа хилдаги зўравонликлар учун жазолар. Қотиллик ҳақида гап бошлаган эканмииз, унинг барча хиллари борасидаги қонунларни ўрнат ишни охиригача етказайлик. Аввало зўравонлик билан ва ихтиёрсиз қилинувчи қотилликлар ҳақида гаплашайлик. Агар кимдир мусобақаларда ёки давлат (ташқил этган) ўйинларда беихтиёр, ўзи дўстона муносабатда бўлган одамни ўлдириб қўйса, - ўлим бирдан рўйи берадимиз ёки берилган зарбалар туфайли кейинми, Бари- бир - ёки кимдир, урушда ёхуд ҳокимлар тарафидан уюштирилган ҳарбий машқларда бировни ўлдириб қўйса (айтиш лозимки, ҳарбий ҳаракатлар ё курол ишлатилиб ёки ишлатмай машқ қилинади), - у ҳолда шундай ҳодиса учун Делфадан олинган қонунга мос равишда покланиши керак, шундан кейингина у пок, деб ҳисобланади. Агар шифокорлар айби билан бемор ўлса, бу (қонун) уларнинг барчасига ҳам тааллуқли бўлади; бу ҳолда шифокор қонунга кўра пок, деб ҳисобланади. Агарда кимда-ким кимдир ихтиёрсиз, аммо ўз қўли билан, бадани кучи ёки курол билан, ўқ-ёй билан ёки бирор нарсани ейишга ва ичишга бериш билан ҳамда олов ёки совуқ ёрдамида ёки нафасини бўғиш билан - бир сўз билан айтганда - ўз кучи ёки бошқа жисмлар ёрдамида ўлдирса, барибир ўз қўли билан ўлдирган одам бўлади. Унга қуйидагича жазо бўлади: агар ўзининг қули, деб ўйлаб бировнинг қулини ўлдириб қўйса, ўлган қуlining хожасига келтирилган зарар ва зиённи қоплаши зарур: акс ҳолда жазо сифатида ўлган қуlining баҳосини икки баробар миқдорда тўлаши керак бўлади. (Қуlining) баҳосини қакамлар белгилайдилар. Бундай ҳолатда ўйинларда ўлдирилганларга қараганда покланишлар каттароқ ва кўпроқ бўладилар. Бу масалани ҳал қилишга худ о танлаган таъбирчилар ҳуқуққидирлар. Агар кимда-ким ўз қулини ўлдириб қўйса, у ҳолда покланишлар бажо этилгач, қонунга кўра унга қотилик айби қўйилмайди. Кимдир хур туғилган одамни ихтиёрсиз ўлдириб қўйса, қулни ўлдирган одам қилган покланишларни қилсин. Аммо бу борада энг қадимий удумлардан бирига жўрмат билан қарасин: ҳикоя қиладиларки,

865

b

c

d

ўз умрини ҳур туғилган инсонга хос фикрлаш тарзида ўтказган, эъраволик билан ўлдирилган одам, ўзининг бевақт ўлими учун қотилга дарғазаб бўлади ва бошидан ўтказилган зулм туфайли кўрқинч ва даҳшатга паймонаси тўлган ҳолда, агар қотил марҳум ўрганган жойларда яшашни давом эттирса, қотилни ваҳимага солади. Марҳум ўзи хавотирга фарқ бўлиб, бор кучи билан қотилни ваҳимага солади ва унинг барча ишларига ташвиш, хавотир қўшиб туради, айтиш керак-ки бу ўринда марҳумга хотира иттифоқдош бўлиб хизмат қилади. Шунинг учун қотил мақтулни ўз ҳолига қўйиши ва марҳумнинг юртидаги унинг барча қадрдон жойларидан бир йилга кетиши зарур. Агар марҳум ажнабий бўлса, қотил шу муддатга унинг юртини ташлаб кетиши зарур. Кимдаким бу қонунга ихтиёрий равишда бўйсунса, марҳумнинг барча содир бўлган воқеалар гувоҳи бўлган энг яқин қариндоши уни кечирishi ва умуман у билан ярашиши зарур. Қотилликдан пекланмаган бўйин товлоччи, ибодатхоналарга боришга ва қурбонликлар қилишга журъат қиладиган бўлса, буни энг устига яна ғойиб бўлиб туриш муддатини сақлашни хоҳламаса, марҳумнинг энг яқин қариндоши уни қотиллик учун суд маҳкамасига жалб этиши зарур. Айблов ҳукми чиқарилган тақдирда жазоларнинг барчаси иккилантирилади. Агарда ушбу энг яқин қариндош, бўлган воқеа учун суд маҳкамаси таъқибига тортмаса, у ҳолда ҳар қандай хоҳловчи шахс, уни, бадбахтлик (ифлослик) юқиб қолган одам сифатида ва азият чекканнинг азоблари мурожаат этгандай суд маҳкамасига тортиши мумкин; бундай бўлганида қонун бўйича уни ўз ватанини беш йилга ташлаб чиқиб кетишга мажбур этиш мумкин бўлади.

Агар ажнабий ихтиёрсиз равишда давлатда яшаётган ажнабийлардан бирини ўлдириб қўйса, ўша-ўша қонунлар асосида уни ҳар бир хоҳлаган одам суд маҳкамасига тортиши мумкин. Агар у метек бўлса, бир йилга (бошқа ерга) кетсин; агар у шунчалик бир ажнабий бўлиб ажнабий, метек ёки шаҳарликни ўлдириб қўйган бўлса, бу қонунлар амалда бўлган мамлакатни умрбод ташлаб чиқиб кетсин. Агар у қонунларга хилоф равишда қайтиб келса, соҳиби қонунлар ўлим билан жазоласинлар, унинг мол-мулкни эса, жабрланувчининг энг яқин қариндошига

ўтказиб берсинлар. Мабодро у ўз ихтиёрига қарши қайтиб келса, масалан, денгиз бўрони уни шу мамлакат қирғоғига чиқариб ташлаган бўлса, у чодир тикиши мумкин, лекин, қирғоқнинг энг четига, оёғига сув тегиб турадиган жойга; шу ерда у сузиб кетишга имконият пойлаб туриши зарур. Агар уни кимдир эўравонлик билан мамлакат ичкарисига олиб бораётган бўлса, биринчи учраган мансабдор шахслар уни озод қилсинлар ва азият етказмай саломатликда денгиз бўйига жўнатсинлар.

Агар кимдир ўз қўли билан ҳур тутилганни ўлдириб қўйса, бунинг устига буювоқса унинг дарғазаб ҳолида рўй берса, бу ўринда икки ҳолатни фарқлаш зарур, хусусан: кирдикорлик ғазабноқ ҳолатда қилинганми, яъни, бирданига ва атайлаб, қасддан эмас, балки оний шиддат таъсирида зарбалар ёки нимадир шунга ўхшаш нарса билан одамни ўлдирадилару кейин шу заҳоти қилинган номаъқулчиликдан ўкинадилар. Худди шунга ўхшаб, аввал сўз ёки номуссиз ишлар билан хафа қилинганга ўч олишнинг фикрида бўлиб, дарғазаблик билан ўлдириш пайига тушадилар ва ҳақиқатан ўша хафа қилганни ўлдирадилар: бундай ҳолатда қилинган ишга ўқиниш, ачиниш пайдо бўлмайди. Демак, ҳар қалай, икки хил қотилликни фарқ этиш зарур ва деярли бу иккала хил ҳам қизиққонлик ва дарғазаблик таъсирида рўй беради; уларни ихтиёрий ва ихтиёрсиз жиноятларнинг ўртасидаги жиноятлар, деб айтилса мутлақо адолатдан бўларди. Айтгандай, йўқ: қотилликнинг у хили ҳам, бу хили ҳам ё ихтиёрий ёки ихтиёрсиз хатти-ҳаракат билан ўхшашликка эгадирлар. Зеро, ғазабни босган одам тўсатдан бундай хатти-ҳаракатни қилмайди, балки, ўзи нинг қасд олиш (вақтини) келгусига қолдирадиган бундай одамнинг ҳаракатлари ихтиёрийларга ўхшашдир. Аксинча, ғазабни тийилмайдиган, дарҳол унинг таъсирига учровчи ва ўз ниятларида ўзига ҳисобот беролмайдиган одам ихтиёрсиз иш қилмайдиган одамга ўхшайди, гарчи у, бунчалик хатти-ҳаракат қилмасда: бу ерда ихтиёрсиз кирдикорлик билан ташқи ўхшашлик бор холос. Шунинг учун, бу қотилликлардан қайси бирларини қонун ихтиёр-ий, қайсиларини эса – ихтиёрсиз, деб тан олгани кераклиги нуқтаи назаридан, ғазаб таъсирида қилинган қотилликларни фарқлаш қийиндир. Улар ҳақида ўхшашлик

867

б елгиси бўйича фикр билдириб баҳолаш ва бу икки хил жи-
ноятни ният қилинганлик ёки ният қилинмаганлик нуқтаи
назаридан фарқ этиш, кейин эса, кимда-ким ғазаб устида
б илиб туриб, ният қилиб жиноят қилган бўлса унга оғирроқ,
с ният қилмай ва тўсатдан жиноят қилганга – енгилроқ жазо
б ерилса, ҳаммадан яхшироқ ва ҳақиқатга мосроқ бўлар эди.
Дарҳақиқат: катта ёвузликка катта жазо, кичигига – кичик
жазо тайинлаш зарур. Биз ҳам ўз қонунларимизда шундай
йўл тутганимиз керак бўлади.

Классик . Албатта.

Афсоналик . Мавзуимизга яна қайтиб ушбуларни ай-
тамиз: агар кимдир ўз қўли билан ҳур туғилган одамни
ўлдирган бўлса ва буни билмасдан (ният қилмаган ҳол-
да), ғазаб устида, қилиб қўйган бўлса, у ҳолда айбдор,
ғазабнок бўлмай туриб қотиллик қилган одамга қандай
жазо берилса, унга ҳам шундай жазо берилиши зарур,
яъни, Ўзининг қизиққонлиги учун жазо сифатида икки
йилга ертдан ҳайдалиши, бадарға қилиниши зарур. Агар
кимди р дарғазабликда аммо ниятсиз (билмасдан) қотил-
лик қилиб қўйса, у, биринчи ҳолдаги каби жазоланади,
аммо икки йил ўрнига уч йилга бадарға қилинади, яъни
д ғазабнинг кучлироқ даражаси учун узоқроқ муддатга
б адарға қилинади. Бу шахсларнинг яна орқага қайтиш-
ларига келсак, бу ўринда ушбуларга риоя қилинсин: бу
ерда аниқ қонунлар бериш қийин; шундай ҳам бўлади-
ки, икки хил қотилликдан қонун томонидан оғирроқ деб
тан олинган хили аслида енгилроқ бўлиб чиқиши ва ак-
с инча, енгилроқ, деб тан олинган хили оғирроқ бўлиб чи-
қиши мумкин, яна айтиш лозим-ки, қотиллик билан боғ-
лиқ барча ҳолатларда бир одам шафқатсизроқ, бошқаси
юмшоқроқ иш қилади. Шундайки, кўпинча ҳамма нарса
б из ҳозир айтганимиздек рўй беради. Буларнинг ҳамма-
с ини қонунлар нигоҳбонлари (соқчилари) текшириб би-
лишлари керакдир. Бу икки хил жиноятчиларнинг ҳар
б ирлари учун бадарға муддати тугагач, улар (қонунлар
е нигоҳбонлари - тарж.) мамлакат чегараларига ўн икки
ҳакамни юборсинлар, токи улар бу пайтда қувғиндилар-
нинг фаолиятларини аниқроқ кўриб чиқсинлар ва улар-
нинг номус-орлари ҳамда давлатга киритиш борасида

қарор қабул қилсинлар. Бадарға қилинганлар ўз тарафларидан бу мансабдор шахсларнинг қарорларига бўйсунилари зарур. Агарда собиқ бадарға қилинганлардан кимдир қайтиб келганид ан сўнг ғазаб устида яна худди ўша кирдикорни қилса, у ҳолда унга қайтиш ҳуқуқи из бадарға белгиланади; агар у бари-бир қайтиб келадиган бўлса, ажнабий бадарға қилинганидан кейин қайтиб келганида қандай жазоланса, шундай жазо берилиши керак.

868

Кимки ўз қулини ўлдирса покланишлардан ўтсин; агар кимдир жаҳл устида бошқа одамнинг қулини ўлдириб қўйса, унинг эгасига келтирилган зиённинг икки баробар ҳақини берсин. Қонунга бўйсунмаган, покланишдан ўтмаган, бозор майдонда, ўйинчоқлар ва қолган барча муқаддас нарсаларни ўзининг қатнашиши билан нопок этган ҳар қандай қотил ҳар қандай хоҳловчи томонидан, шу қатори, маржумнинг қотили бу ишларни қилишига айб қўйган қариндоши ҳам суд маҳкамасига тортилиши мумкин: суд маҳкамасида уни икки карра миқдорида жарима тўлашга мажбур этилиши ҳамда бошқа жазо чораларига икки марта кўп жазо бериши мумкин бўлади. Қонун бўйича (ундириб) олинган жарима суд маҳкамасида иш қўзғалган одам фойдасига ўтказилади. Агар қул жаҳолат устида ўз хожасини ўлдириб қўйса, маржумнинг яқинлари қотил билан хоҳлаган ишларини қилишлари мумкин, аммо зинҳор у қулни тирик қўймасликлари зарур: шунда улар айбдан пок бўладилар. Агар қандайдир қул ғазаб устида ҳур тутилган инсонни ўлдириб қўйса, у ҳолда ўша қулнинг хожаларини маржумнинг яқинларига берадилар, улар эса қотилни хоҳлаган усудда қатл этишлари мумкин. Шундай ҳам бўладики, – тўғри, аҳён-аҳёндагина, – ота ёки она жаҳл-ғазаб билан уриш ёки бошқа қандайдир зўравонлик йўли билан ўз ўғли ёки қизини ўлдириб қўйиши мумкин; у ҳолда улар, ҳамма бошқалар каби покланганини ўтишлари ва уч йилга сургун бўлишлари зарур. Қайтганидан сўнг қотилнинг хотини эридан, эр эса хотинидан ажралиши керак; энди улар биргалликда бола кўрмасликлари керак, улар, авлоддан ёки ака-укадан маҳрум этганлари учун оиланинг аъзолари бўлолмайдилар ва умумий ибодатхо-

b

c

d

на, ҳарамларни зиёрат қилишда қатнаша олмайдилар. Бу (қонун) билан ҳисоблашмайдиган беномус, итоатсиз, хоҳлаган одам томонидан беномусликда айбланиб суд маҳкамасига тортилиши мумкин. Агар эр ғазабноклик билан ўзининг қонуний хотинини ёки агар хотин худди шундай ишни қиладиган бўлса, у ҳолда улар кўрсатиб ўтилган покланишни ўтишлари ва бадарғада уч йил бўлишлари керак. Бунга ўхшаш жиноят қилган одам қайтиб келгач, ўз болалари билан биргаликда муқаддас маросимларда қатнашмаслиги ва улар билан бир дастурхон устида ўтирмаслиги лозим. У ота бўладими ёки ўғлими, итоатсиз одам беномусликда айбланиб бунга хоҳлаган одам томонидан суд маҳкамасига тортилиши мумкин. Агар ака даргаз аб ҳолатда укаси ёки синглиси (опаси)ни ёки сингли (оп а) акаси (укаси)ни ёки синглиси (опаси)ни ўлдириб қўйса, покланиш ва бадарға муддати ота-оналар ва уларнинг болаларига белгилангандай бўлади; улар ҳам, ака-укаларни ака-укадан, ота-онани ўғилдан маҳрум этганлари учун оиланинг аъзолари бўлолмайдилар ва улар билан биргаликда муқаддас маросимларда қатнаша олмайдилар. Итоатсизга, эслаб ўтилган беномуслик ҳақидаги қонунни қўллаш тўғри ва адолатдан бўлар эди. Агар кимдир ўз ота-онасига нисбатан ўта ўзини тута олмайдиган ва ёқизикқон бўлиб, ғазаб жунбушида улардан бирини ҳатто ўлдиришга журъат этадиган бўлса, қотил, агар марҳум ўлимидан олдин уни афв этган бўлса, беихтиёр қотиллар учун белгиланган покланишларнинг ўзинигина ўташи зарур; ўшаларга белгиланган барча покланишларни ўтганларидан кейин улар айбдан покланган ҳисобланадилар. Аммо, агар марҳум афв этмаган бўлса, у ҳолда бунга ўхшаш жиноятни қилган одам кўп қонулар олдида жавобгар бўлади: зеро у, ўзининг ота-онасини ҳаётдан маҳрум этишга қўл ургани учун беномуслик ва шаккокликда ва фаол ҳақоратлаш туфайли энг оғир жиноят бўйича суд маҳкамасига тортилади. Демак, агар бир одамга бир неча марта ўлиш иложи бўлганида падаркуш ва модаркушни кўп марта элаб қата этиш жуда адолатли бўлар эди. Агар ота-она уни ўлдирмоқчи бўлсалар қонун бундай одамга ҳимояланганини манъ этади ва биронта ҳам қонун бола-

ларга уларни дунёга келтирган ота ёки оналарини ўлдир-
ришга йўл қўймайди. Шу сабабдан, бундай ишни қилиб
қўймаслик учун қонун бу одамдан ўзини тутишни талаб
қилади. Рост шундай экан, қонун отаси ёки онасини ўлдир-
ган одамга қандай масъулият юклайди? Йўқ, қимки дар-
ғазабликда отаси ёки онасини ўлдирган бўлса, унинг жа-
зоси ўлим бўлсин. Агар юртдаги ўзаро низолардаги тўқна-
шувлар ёки шунга ўхшаш шароитларда ака укани (ука
акани) ўлдириб қўйса, айтиш жоизки, у уриш чиқарган-
дан фақат қимояланаётган бўлса, худди душманни ўлдир-
ган сингари айблардан пок ҳисобланади. Худди шунга
ўхшаш шароитларда агар фуқаро фуқарони, ажнабий аж-
набийни ўлдирса у ҳолда ҳам айтиб ўтилганидай бўлади.
Агар фуқаро қимояланаётган ажнабийни ёки ажнабий фу-
қарони ўлдирса, ўша қоидага бинсан у айбсиз ҳисоблана-
ди. Агар қул қулни ўлдирса ҳам шунинг ўзи. Аксинча, агар
қул гарчи қимояланаётган бўлсада ҳур одамни ўлдириб
қўйса, у отасини ўлдирган қайси қонунлар билан жазо-
ланса ўша қонунлар бўйича жазо олади. Ота ўз қотилини
афв этгани ҳақидаги гаплар бу ҳолатларнинг ҳам ҳамма-
сига тааллуқлидир. Агар инсон ўз ихтиёри билан ўз қоти-
лини бу ишни беихтиёр қилган сифатида кечирса, жино-
яткор поканишлардан ўтсин ва қонун бўйича мамлакат-
ни бир йилга тарк этсин.

Зўравонлик билан ёки билмасдан (ният қилмай), ҳам-
да ғазаб таъсири остида қилинган қотилликлар Борасида
етарли даражада айтилди. Булардан кейин биз, билиб ту-
риб (ният қилиб) қилинган қотиллик ёки турли-туман адо-
латсизликлар таъсирида ҳамда одамнинг ҳузурларга
бўлган (кучли) мўйиллиги ва эҳтирослар ва ҳасад туфай-
ли рўй берадиган қотилликлар ҳақида гаплашиб олиши-
миз керак бўлади.

Клиний. Сен ҳақ гапни айтмоқдасан.

Афинлик. Бу борада ҳам кучимиз етганича, қанча
хиллар борлигини кўрсатиб ўтамиз. Энг зўр бало, дил ҳирс-
лардан ваҳшийлашиб кетганидаги эҳтирос ҳукмронлиги-
дир. Бу нарса, кўп одамларда энг тез-тез бўладиган ва кучли
интилиш, ғъни, табиий ёмон хислатлар ва тарбия натижа-
сида юлиб-юқиб мулк ёки пул орттиришга бўлган минглаб

ҳавасмандликларни пайдо қиладиган зўравонлик (зулм)да қўпроқ намоён бўлади. Тарбиясизликнинг сабаби эса, элликлар ва варварлар орасида кенг тарқалган, бойликни мадҳ этувчи фикрdir. Бойликни яхшиликлар (эзгуликлар) орасида биринчиси, деб тан олиб, – аслида эса у фақат учинчи ўринда туради, – улар ўзларини ҳам, авлодларини ҳам бузадилар. Агар барча давлатларда бойликка ҳақиқий қараш ҳукмрон бўлганида қанчалик яхши ва зебо бўлар эди: бойлик бадан учун мавжуд, бадан эса дил (нафс, руҳ) учун мавжудdir. Ростки бойлик бу икки эзгулик учун мавжуд экан, демак, уни учинчи ўринга – жисмоний ва руҳий (қалбий, нафс) сифатлардан кейинга қўйиш керак. Бу ҳолат (низом), бахтли бўлишни истаган инсон бойиб кетишга интиласлигикерак, лекин адолат ва мулоҳазалилик (идроқлик)ни сақлаган ҳолда бой (бадавлат) бўлиши зарур. Шунда, давлатларда бошқа қотилликлар гуноҳини ювиш учун қотилликлар қилинмас эди. Биз оддин айтиб ўтганимиздек энг қаттиқ ҳазага лойиқ бир ёвузлик бор, бу – билиб туриб (ният қилиб) одам ўлдиришdir. Иккинчи ўринда шухратпарастлик бўлиб, у билан шайдоланган дилда (қалбда) ҳасад уйғотади, ҳасад эса аввало ўз эгаси билан, кейин эса, давлатдаги энг яхши одамлар билан ҳам қийинчилик билан чиқарилади. Инсон, – ҳозир ёки ўтиб кетган пайтда, – қилиб қўйган у ёки бу ишларини ўзидан бошқа ҳеч ким билмаслигини жоҳлаганида содир этадиган кўп қотилликларни келтириб чиқарувчи, кўрқоқликдан бўладиган ва асоссиз хавфсираб даҳшатга тушишлар учинчи ўриндадирлар: шунинг учун у, бориб етказиши мумкин бўлганларни ҳаммасини ўлдириш йўли билан бар тараф этади.

Буларнинг ҳаммаси шу турдаги қонуларга дебоча бўла қолсин. Бунга яна, муқаддас сирли маросимлар ўтказиш билан шуғулланувчилар оғзидан эшитганларида кўп одамлар жуда ишонадиган таълимотни қўшиш мумкин. Бу таълимот тасдиқлайдики, бунга ўхшаш кирдикорликлар учун инсонни Аидда интиқом кутади, у яна Ерга қайтганида эса, табиат адлиясига биноан жазоланиши керак бўлади, яъни, ундан азият чеккан одам тақдирини ўзида синаб кўриши керак бўлади: ўзининг ўшандаги ҳаётида у жудди шу тарзда бошқа одам тарафидан ўлдирилади. Ким-

ки бўй сунса ва дебоча (жириш сўз)нинг асосида б у адлиявий маҳкамадан қўрқадиган бўлса, ундай одамга қонун ҳам баён этишининг ҳеч ҳам ҳожати йўқ. Аммо унга кулоқ солмайдиган одам учун ушбу қонун алб атта ёзма равишда берилсин.

Кимки аввалдан ўйлаб ёқилган ният билан ва адолатсизлик йўли билан ўз юртдош (қабиладош)ларидан биронтасини ўлдирса, у аввало қонун ҳимоясидан маҳрум бўлади, на ҳарамлар, на Бозор майдони, на лиманлар, на мажлислар ўтадиган умумий жойларни ўзининг иштироки билан ҳаром қилишга журъат этолмайди; жиноятчига у ерга киришни кимдир манъ қилганми, йўқми барибир: зеро, қонуннинг ўзи унга буни манъ этади ва бутун давлат муҳрфазаси учун бундай таъқиқни доимо ифода этаверади. Марҳумнинг қариндошларидан кимдир, шу қатори эркаклар ва аёллар тарафларидан яқин қариндошлар (амаки, тоға, амма, жола, амакивачча, тоғавачча, аммавачча, жолавачча - тарж.) жиноятчига қарши адлия таъқибини қўзғатмаса ва у билан ҳар қандай муомалани тўхтатишни талаб этмаса, унга энг аввало, қонун сўзи огоҳлантирганидай худоларнинг лажнат ва душманликлари ёғилади. Иккинчидан, марҳум учун ўч олмоқчи бўлган ҳар қандай одам жиноятчини суд маҳкамасига тортиши мумкиндир. Қасос олмоқчи бўлган одам, худо талаб қилган барча поклантирувчи жовинишлар ва бошқа урф-одатларни сидқидидан бажо келтирсин. Кейин уни огоҳлантирсин, шундан сўнг жиноятчини қонуний адлия маҳкамасида жавоб беришга мажбур этиши мумкин. Буларнинг ҳаммаси, давлатларда қотилликлар бўлмаслиги ҳақида қайғурадиган худолар томонидан белгиланган қўйилган дуолар (ибодатлар) ва қурбонликлар билан биргаликда бўлиши зарурлигини соҳиб қонуннинг кўрсатиб ўтиши жуда осон. Қонунлар нигоҳбонлари таъбирчилар, башоратгўйлар ва худованд билан биргаликда бундай ишларни қандай амалга ошириш кераклигини белгилайдилар ва булар қайси худоларга тааллуқли эканлиги ҳамда бундай суд маҳкамаси ишларини олиб боришнинг қайси усули илоҳий ҳуқуққа маъқулоқ равишда тўғри келиши ҳақида қонунлар нашр этадилар. Бу ерда илҳомлар устидан суд маҳкамасини

b

c

о либ борришга ҳуқуқлари бор шахсларнинг ўзлари ҳакамлар бўладилар.

- d Айбдорлиги тан олингач, жиноятчи ўлим билан жазоланади; уни, жабрланган одамнинг мамлакатадида дафн этиш керак эмас, чунки жиноятчи беномуслиқдан ташқари яна ҳаёсизлик ҳам қилган. Кимда-ким суд маҳкамасига тортилишни хоҳламаса ва қочиб кетиб унда омон қолишни истаса, абадий қувринликда бўла қолсин. Агар жиноятчи яна қаердадир ўлдирилганнинг юртига кириб келса, у ҳолда биринчи учрашган одам ўлганнинг оила аъзоларидан бўладими ёки бошқа фуқаролардан бири бўладими (барибир) уни ўлдириши мумкин ёки шундай ишлар ҳакамлари бўлган ҳокимларга қатл этиш учун боғлаб топшириши мумкин. Даъвогар бу билан бирга, кимга даъвосини то пширган бўлса ўша шахсдан кафилларни кўрсатишни талаб қилсин. Жавобгар эса, ушбу ҳакамлар олийк, маъқул, деб тан олганлари кафилларни, бошқача айтганда, айбдор суд маҳкамасига келишига кафолат бера оладиган учта ишончли кафилни кўрсатсин. Кафилларни кўрсатишни хоҳламайдиган ёки кўрсата олмайдиган (жавобгарни) ҳукумат ушлаб унга қоровул қўяди ва суд маҳкамаси ҳукмига (қарорига) ҳавола этади. Агар кимдир ўз қўли билан ўлдирмаган бўлсаю фақат кимнидир ўлдиришга қасд қилган бўлса ва ўзининг бу истак ва хоҳиши натижасида шу одамнинг ўлимига сабабчи бўлиб қолса ҳам қотилликдан покланмай, шу давлатда яшашни давом эттирав ерса, бу ҳолда ҳам иш тафтиши худди ўшандай бўлади, фақат кафолатлик бундан истиснодир. Айбдорга ўз ватанида кўмилишга рухсат бўлади, қолганлари ҳаммаси бундан аввалгида қандай бўлса худди шундай. Бу, ажнабийлар ўртасидаги муносабатларга ҳам, фуқаролар ва ажнабийлар ўртасидаги муносабатларга ҳам бир хилда тегишлидир; бу яна қуллар ўртасидаги муносабатларга ҳам албатта тегишли бўлиб, ўз қўли билан ўлдиргандаги ва ўлдирилшга қасд қилгандаги ҳолларга ҳам тааллуқлидир. Фақат кафолот масаласи бу ўринда истиснодир: кафилларни, айтиб ўтилганидек, фақат ўз қўли билан ўлдирганларгина кўрсатишлари зарур. Бундай қотилликда айблан аётган (одам) ҳам кафилларни, ҳам кафолатларни кўрса-

тиши лозим – Агар қул ҳур туғилган одамни ўз қўли билан ёки шу қотилликни қасд қилиб ўлдириб қўйса ва айбдор, деб топилса, жаллод уни ўлган одамнинг қабр усти ёдгорлик тоши олдига олиб борсин ва шу ерда, айбловчи қанча уришга буюрган бўлса шунча калтакласин; агар қул бу калтаклашлардан ўлмаса, уни қатл этадилар. Агар кимдир, ҳеч ёмонлик қилмаган қулни, шу одамнинг шармандали ва ёвуз ниятларини у қул кимгадир етказишидан хавфсираб ёки шунга ўхшаш бошқа бир сабаб билан ўлдирса, у ҳолда қотил, фуқарони ўлдиргандаги каби жазога ҳукм этилади.

Шундай ҳоллар ҳам бўлади-ки, улар борасида қонунлар чиқариш даъватлари ва мушкул, лекин шундай бўлсада уларни чиқармасдан бошқа илож ҳам бўлмайди. Қариндошлар орасида рўй берадиган ўз қўли билан ва қасддан ният қилиб, ҳар жиҳатдан адолатсиз ўлдирилар шундай ҳолларга киради. Кўпчилик ҳолларда бу, шароити ёмон ва ривожланиши тубан мамлакатларда рўй беради; лекин бунга ўхшаш ҳоллар баъзан ҳеч қутилмаган жойда ҳам рўй бериши мумкин. Шунинг учун, Биз яқиндагина айтиб ўтганимизни қайтариш керак бўлади, яъни, бизни эшитаётган одам шу сабабдан ҳам ҳар жиҳатдан энг ноҳок, номуссиз бундай қотилликлардан иштиёри й равишда ўз ини тийсин. Зеро, қадимги мубадлар (қожинлар), қариндошлар қонини тўкканлар қасдини ҳақиқат посбони олади, деган сўз ёки ривоятни, Билмадим, нима деб аташ керак, – айтишарди; ҳозиргина айтиб ўтилган қонундан фойдаланиб у (яъни Ҳақиқат-тарж.). инсон нима қилган бўлса ўша нарсга ўзи мубтало бўлишини тайин этиб қўйган. Агар кимдир, қачондир ўз отасини ўлдирса, у ҳам ўз фарзандлари тарафидан шундай жазоланади. Агар у ўз онасини ўлдирса, у кейин янгитдан албатта аёл бўлиб туғилади, сўнгра ўз туққани уни ўлдирди. Чунки ўз жигарининг қонини тўкишининг бундан бошқа покланиш йўли йўқ; айбдорнинг руҳи ўз жигарининг худди ўша тарзда гуноҳини юлмагунча қон доғи юзимай тураверади: ўшашли билан ўхшаши билан, қотиллик қотилнинг қўлидан ўлиш билан оқланади. Шунинг учун ҳар ким илоҳий қасосдан қўрқиб бундай жиноятлардан ўзини тийиши керак. Агар қайсидир одамлар бошига шундай тақдир тушса ва улар билиб туриб

d

e

873

ва ғихтиёр ий равишда ўз отаси, онаси, биродари ёки боласининг бада ни (жисми)дан жони (руҳи)ни жудо қилмоқликка журъат этсалар, у ҳолда бундай воқеалар учун ўлим соҳиби қонунни томонидан ушбу қарор чиқарилади. Бу одамлар қонундан ташқари, деб эълон қилинади; олдин эслатиб ўтилган ҳоллардаги каби улар кафолатларни ўша тарзда кўрсатишлари зарур. Агар (бирор) одам шунга ўйлаш жиноят билан фош этилса, яъни у дарҳақиқат ўз қариндошларидан бирини ўлдирган бўлса, ҳакамлар ходимлари ва мансабдор шахслар ўлимга мажҳум этади, унинг жасади эса давлат ташқарисига, шундай воқеалар учун (махсус) ажратилган чорраҳага яланғоч ҳолда ташлаб юборилади. Кейин барча мансабдор шахслар давлат номидан ҳар бири биттадан тош олиб келиб мурданинг бошига отади, токи шу йўл билан бутун давлат поклансин. Шундан кейин мурда ни мамлакатнинг энг четки чегараларидан нарига чиқарадилар ва шу ерга ташланади, айтиш керак-ки, қонун бўйича у дафн этилишдан маҳрумдир.

Бундай бўладиган бўлса, энг яқин, энг қадрдонини ўлдирган одамга қандай жазо берилиши керак? Мен ўзини ўзи ўлдирганлар, тақдир берган нарсадан ўзларини маҳрум этадиганлар ҳақида гапирмоқдаман. Гарчи уларни бунга давлат ҳукм этмаган, бахтсиз тасодиф ёки уларнинг улушига тушган ҳаётини заҳарловчи мушкул уят, қайтариб бўлмас азоб-уқубатлар сабаб бўлмасада: ўзларининг ожизликлари ва мардликнинг йўқлиги туфайли улар бу ноҳақ суд қарорини ўз-ўзлари устидан ўтказадилар. Бундай одамни поклаш ва дафн этишга келсак, б у урф-одатлар худонинг ўзига маълумдир. Шунинг учун энг яқин қариндошлар таъбирчиларга ва шу билан бирга бу ишларга тааллуқли қонунларга мурожаат этишлари керак ва уларнинг кўрсатмаларига қараб, уларга монанд иш тутишлари зарур. Ўз жонига қасд қилиб ўлган одамни аввало, бошқа одамлар кўмилади-ган жойга эмас танҳо ўзини кўмиш керак. Кейин, бундай шарафсиз одамларни номи йўқ биёбонларга, давлатнинг ўн икки қисми чегараларига кўмилади, шу билан бирга улар кўмилган жой қабр тошлари ва ёзувлар билан белгиланмайди.

Агар бўйинтуруқли мол ёки қандайдир бошқа бир ҳайвон одамни ўлдириб қўйса (бу ўринда умумдавлат мусобақаларида қатн ашаётган полвон билан рўй берганидаги ҳолат бундан истисно), у ҳолда қариндошлар суд маҳкамаси орқали қотилга қарши чиқадилар; ишни, қандайдир бир қариндош тарафидан қанча бўлсада сайлаб олинган агрономлар кўриб чиқадилар. Ушланган ҳайвонни ўлдириб мамлакат ташқари сига чиқариб ташлайдилар. Агар, яшинва унга ўхшаш худолар ггерунларидан ташқари бошқа жонсиз нарса одамни жонидан жудо қилса, бошқача айтганда бирор нарса тушиб кетиб одамни ўлдирса ёки одам ўзи унга йиқилиб ўлса, унинг қариндоши бу иш учун энг яқин қўшнисини ҳакамликка тандаб, унинг ҳузурда ўзи ва қариндошлари поклаётганлар; айбдор буюм (нарсани) эса ҳайвонлар борасида айтилганидек йироққа олиб бориб ташлаш зарур.

874

Агар кимнингдир ўлгани маълум бўлиб қолсаю аммо қотил кимлиги номаълум бўлса ва сичиклаб қидирилганидан кейин ҳам уни топа олмасалар, бошқа ҳоллардаги каби таъқиқлар кучга кирадилар. Бу ишни қилганни қотилликнинг айбдори, деб эълон қиладилар ва суд маҳкамасининг қарорени бозор майдонида (ўқиб) эшиттирилади: “Фалончини ўлдирган (одам) қотиллиги учун ҳукм чиқарилади ва (энди) ҳарамларга киришги ва жабрланувчи яшаган мамлакатда бўлиши мумкин эмас; агар у келиб қолса ва таниб қолинса, у қатл этилади ва жабрланувчининг юртидан ташқарига чиқариб ташланади”. Бизда қотиллик ҳақида шундай бир қонун жорий этилсин.

ь

Бундай нарсалар борасида ҳозиргача шундай бўлган. Қандай шароитларда қандайдир одамнинг ўлдирилиши ўлдирганга айб сифатида таъна қилинмаслигига келсак, бу ўринда ушбу қарор бўлиши керак: агар кимдир кечаси ўғри ўғрилик қилишга ҳаракат қилаётганида ушлаб олиб ўлдириб қўйса, у айбдор эмас; ким ўзини ҳимоя қилаётиб талончини ўлдирса, у айбдор эмас; агар кимдир, ҳур тутилган аёлни ёки ўспиринни зўрлашга ҳаракат қилса, уни зўрланаётган шахс, ҳалда унинг отаси, ака-укаси ва ёки ўғли ҳам ўлдирилшлари мумкин, улар айбдор бўлмайдилар. Агар эр, хотинини кимдир зўрламоқчи бўлганида

с

ушлаб олса, зўрловчини ўлдирса қонун бўйича у айбдор ҳисобланмайди; агар кимдир, ҳеч қандай беномус иш қилмаган отасини ёки онаси, болалари, ака-укалари, хотинини қимоя қилаётиб қотиллик қилиб қўйса, у мутлақо айбдор эмас.

Биз дил (нафс, руҳ) учун ҳаётни маъқул қиладиган тарбия ва таълим ҳақидаги (улардан маҳрум дилга ҳаёт, ҳаёт бўлмайдими) қонуларни, ҳамда зўравонлик учун жазо бўлмагнш қатъ ҳақидаги қонуларни ўрнатиб бўлдик; биз яна бадан тарбияси ва парвариши ҳақида ҳам гапирдик. Булардан кейин одамлар билиб туриб (ният қилиб) ва ихтиёрсиз бир-бирларига қиладиган ишларини кўриб чиқиш зарур. Куч етганича уларнинг қандайлигини, неча (хил) эканлигини ва бу ҳолларда қандай жазолар фойдали бўлишини аниқлаш керак бўлади. Ана шулар ҳақидаги қонуларни энди ўрнатиш назаримда тўғри иш бўларди.

Қотилликдан кейин иккинчи ўринга ҳар қандай, ҳатто энг нодон соҳиби қонун ҳам жароҳатлар ва жароҳатлар ила етказилган шикастланишларни қўйган бўлар эди. Биз қотилликнинг ҳар хилини фарқлаганимиздай, жароҳатларнинг ҳам хилларини фарқлаш лозим: уларнинг бирлари ихтиёрсиз, бошқалари – дарғазабликда, учинчилари – ёўрқув таъсирида, тўртинчилари – онгли ният билан амалга ошириладилар. Булар борасида дастлаб қуйидагиларни айтиш керак: одамлар қонулар ўрнатишлари ва қонулар бўйича яшашлари зарур; акс ҳолда улар энг ваҳший ҳайвонлардан фарқланмай қоладилар. Бунинг сабаби, инсоннинг табиий сифат (хислат)лари инсоний жамият турмуши учун барча фойдали нарсаларни билиш (идроқ этиш) учун унчалик етарли эмас, ёки ҳатто билиб олса ҳам, олий эзгулик (яхшилик)ни амалга ошириш ва унга интилиш учун етарли даражада эмас. Энг аввало, давлат бошқаруви-нинг ҳақиқий санъати хусусий эмас, умумий манфаатлар ҳақида фамхўрлик қилишини – зеро, бу умумийлик давлатни бирлаштиради (кучли этади - тарж.), хусусийлари эса ажратиб бўлак-бўлак этади (кучсизлантиради - тарж). — агар умум ийси хусусийсидан яхшироқ тартиботда бўлса, унисига ҳам, бунисига ҳам, яъни умумийга ҳам, хусусийга ҳам фойдали бўлишини тушуниб етиш қийин. Иккин-

чидан, кимдир, табиатдан ҳамма нарса худди шундай бўлишини ҳатто тушуниб, идрок этса ҳам ва буларнинг ҳаммасини амалда ўзлаштириб олса ҳам, лекин кейинчалик, давлатнинг чеklangмаган ва мустабид ҳукмдори бўлиб олгач, у ҳеч қачон ушбу нуқтаи назарда қололмайди ва бутун умри давомида давлатда хусусий эҳтиёжларнинг умумий эҳтиёжлар ортидан юришларини таъминалаб, умумий эҳтиёжларни қўллаш зарур, деб билам ай қўяди. Ёйўқ, унинг бандалик (абдий баржаёт бўлмаслик) табиати уни доимо ҳирса ва ўз манфаатига хизмат қилишга қизиқтириб тортади. Телбаларча азоб-уқу бат, дардлардан қочиб ва ҳузурларга интилиб, бу табиати ҳузурларни адолатли ва яхши нарсалардан юқори қўяди. У ўз-ўзини зулматга олиб боради ва охир оқибат ҳам ўзини, ҳам барча давлатни бутунича турли офатларга гири фтор қилади. Зеро ғилоҳий тақдир иродаси бўйича қачонлардир ўз табиатига қўра бу нуқтаи назарларни етарли даржада ўзлаштира оладиган қобилиятли одам пайдо бўлса, у ҳолда уларни (бу нуқтаи назарларни - тарж.) бошқарадиган қонунларга у (одам) ҳеч ҳам муҳтож бўлмас эди. Қонун ва тартибот қандай бўлмасин билим (илм)дан юқори турмайдилар. Идрок (ақл) нимагиндир итотгүй қули бўла олмайди; Ёйўқ, агар у ўз табиатига қўра ҳақиқий эркин (хур) бўлса, у ҳамма нарсани бошқариши керак. Аммо бизнинг давримизда буни ҳеч қачон учратмай сан, агар кичик ўлчовлардагина учратиб қолмасанг. Шунинг учун идрок (ақл)дан кейин иккинчи ўринда турган нарсани - қонун ва тартибни қабул қилиш керак, улар ўз нигоҳлари билан кўп нарсани қамраб ола бил адилар, лекин ҳамма нарсани қамраб ололмайдилар. Буларнинг ҳаммаси шу мақсадда айтилган эди.

Энди биз, бешка бир одамни жароҳатлаган ёки унга қандайдир шиқаст етказган одам билан нима қилиш кераклиги ёки у қандай ҳақ тўлашни зарурлиги тўғрисида қонун ўрнатганимиз даркор. Ҳар қилмда ҳам бу ўринда тўла асосли савола р туғилади: қачонга жароҳат етказилди, ким жароҳатланди, қандай ва қачон - ҳаммасини уларга тушунтириш зарур; зеро бу ерда жуда ҳам кучли фарқладиган бениҳоя кўп ҳолатлар мавжуддир. Буларнинг ҳаммаси ҳақида фикр юриштишни и суд маҳкамаларига топши-

876

риб бўлм айди; бу ҳуқуқни улардан тортиб олиб ҳам бўлмайди. Лекин бир нарсани уларнинг қарор чиқаришлари учун топшириш керак, хусусан эса: ҳақиқатан ҳам жароҳат олинганми ёки умуман бўлмаганми. Айтиш лозимки, улар қўриб чиқишлари учун хафа қилувчини жазолаш ва адабини бериб қўйиш ҳақидаги масалалардан ҳеч бирини тақдим этмасдан ҳамма жиддий ва кам аҳамиятли жароҳат турлари бўйича ўзимиз қонун чиқаришимиз ҳам мумкин бўлмайдиган бир ҳолга ўхшайди.

Клиний . Биз бунга нима ҳам дер эдик?

Афиналик . Мана бундай деймиз: масалаларнинг бир қисмини суд маҳкамаларига бериш керак; қолган қисмини эса уларга топшириб бўлмайди, ўзимиз бу ўринда қонунлар ўрнатишимиз керак.

Клиний . Нималар ҳақида қонунлар ўрнатиш даркор ва нималарни ҳакамларга ҳал қилиш учун топширилади?

Афиналик . Бундай дейилса тўғрироқ бўлар эди: давлатда ўз обрў-эътиборларига ўзлари путур етказувчи, ярамас, ошқоралиқдан маҳрум ҳакамлар ўз қарорларини сир сақловчи ёки ундан ҳам даҳшатлиси, босиқлик билан эмас, балки, чидаб бўлмас шовқин остида, худди театрдагига ўхшаб қатнашаётган нотиклардан ҳар бирини қичқириклар билан рағбатлантириб ёки ёмонлаб, қарор чиқарувчи бўлсалар – бундай давлатда одатда қийин ҳолат пайдо бўлади. Бундай суд маҳкамаларига қонунлар бериш зарурати ҳеч қандай қувонч келтирмайди. Лекин, бунга ўхшаш давлатда қонунлар ўрнатишга кимдир мажбур бўлса, уларнинг кўп қисмини ўзи таъкидлаб изоҳ бериши керак, ҳакамларга эса энг арзимас ишлар бўйича жазо белгилашни қолдириш зарур. Аммо, суд маҳкамалари имкон борича маъқул ташкил этилган, ҳакам бўлмоқчи бўлганлар яхши тарбияланган ва уларнинг ўтмишлари синчиклаб текширилган давлатда айбдорларга қандай жазо бериш ҳақида қарор чиқариш кўпчилик ҳолларда ҳакамларга топширилса, тўғри ва зебо иш бўлади. Шунинг учун, биз ҳозир энг муҳим ва кўп талабномаларни уларга бермаётганимизни таъна қилмаслик керак: зеро, ҳатто унча яхши тарбия олмаган ҳакамлар ҳам у ёки бу жиноят учун қандай жазо бериш кераклигини фаҳм этиш-

лари мумкин, токзи жазо, қили нган кирди корлик ва у келтирган азоб—уқубатларга лойиқ бўлсин. Агар биз ўрнатаётган қонунлар билан ишлайдиган ҳакамларни ҳозиргина айтиб ўтганимиз ҳа камлардан ҳеч қанча ёмон эмас, деб ҳисоблайдиган бўлсак, у ҳолда уларга кўпроқ имконият бериш керак бўлади. Айтиш керак-ки, биз бир неча бор кўрсатиб ўтганимиздай ва қонунлар ўрнатаётиб қандай йўл тутганимиздай бу ерда ҳам ҳакамларга намуналар бўладиган ва уларга адлия чегаралар идан чиқиб кетишларига қаршилик кўрсатадиган жазоларнинг умумий баёни ва хилларини айтиб ўтиш лозим. Шунда бу тўғри бўлар эди; ҳозир ҳам худди шундай йўл тутиб яна қонунларга қайтиш зарур.

Жароҳат ҳақидаги ишлар бўйича даъво бизда қуйидагича бўлади : агар (қонун томонидан мумкин бўлган ҳоллар бундан истисно) кимдир тинч яшаётган одамни олдиндан ўйланган ният билан ўлдирмоқчи бўлиб фақат жароҳат етказган бўлса, ёмон ниятда жароҳатлаган бундай одамни аяш керак эмас: ҳеч вийдо н азобини ўйламай, худди қотилни суд маҳкамасига тортгандай уни суд маҳкамасига тортиш зарур. Лекин унинг унчалик ёмон бўлмаган тақдирини ҳурм ати, унга ва жароҳатланганга раҳми келиб, улардан биридан ўлдирадиган жароҳатни, бошқасидан эса — ланат ва бадбахтлиқни қайтарган худованд ҳурмати ва ана шу худовандга бўлган шукрона туфайли унга (худовандга - тарж.) қарши чиқмаслик учун жароҳат етказганни қатл этилишдан халос этиш керак ва бу жазо ўрнига уни қўшни давлатга умрбод бадарға қилиш зарур, бу борада унда ўзига тегишли мулкка эгаллик қилиш ҳуқуқи сақланиб қолиниши даркор. Агар у жароҳатланганга шикаст етказган бўлса, бу иш қўлида бўлган суд маҳкамасининг баҳосига мос равишда уни қоплаши зарур. Бу суд маҳкамаси, агар етказилган жароҳатдан мабодо жабрланувчи ўлиб қолса қотиллик ҳақидаги иш бориб тушадиган суд маҳкамасининг ўзи дир. Агар ўтил ўз ота-онасини, қул эса — жожасини билан туриб жароҳатласа, у ҳолда унга қатл этиш жазоси берилади. Агар худди шу равишда биродар биродарини ёки опаси (синглиси)ни ёки опа (сингил) — акаси (укаси)ни ёки синглиси (опаси)ни

877

ь

с

жаро ҳатласа ва жароҳатлашнинг ёмон ниятда, атайлаб қилингани исботланса, у ҳолда ўлимга ҳукм унинг жазоси бўлади. Ўз эрини ўлдириш нияти билан эрини жароҳатласа ёки эр — ўз хотинини шундай жароҳатласа, улар абадий сургунга кетишлари зарур. Агар бадарға бўлганнинг ўғил ари ёки қизлари ёш бўлсалар унинг мулки ҳақида васийлар ҳамхўрлик қиладилар ва болаларни етимлар сифатида ва сийликка оладилар. Агарда фарзандлари катта бўлиб қолган бўлсалар, у ҳолда, сургун қилинганни таъминлаш мажбуриятсиз ҳайдалган ота-оналарининг мулкларига эга бўладилар. Агар бундай бахтиқаролик фарзандсиз одам бошига тушса, ҳайдаб юборилганнинг қариндошлари иккинчи даражали ҳам ота, ҳам она тарафидан бўлган икки тараф қариндошлар (яъни амаки, тоға, амма ва ҳ. — тарж.) гача бирга йиғилишиб бу уйнинг — давлатдаги беш минг қирқ уйдан бирини, — ворисини тайинлашлари керак ва бу борада улар қонунлар нигоҳбонлари ва қонунлар билан маслаҳатлашишлари ва ушбу қонундаги риоя қилишлари зарур: беш минг қирқ уйдан битта ҳам уй на унда яшовчининг ёки унинг оиласининг хусусий мулки бўлмайди, балки у бутун давлатнинг хусусий мулки бўлиб қолади. Давлат уйлари эса имкони борича тақводор ва саодатманд бўлишлари керак. Агар уйлاردан қайси биридир бундай беномуслик ва бадбахтликка учрагундай бўлса, бу уйнинг эгаси бўйдоқлиги ёки никоҳда фарзанд кўрмаганлигидан уйда бола қолдирилмаса ва билиб туриб қотиллик қилганликда ёки худоларга ёхуд давлатга қарши бошқа бир жиноят билан қўлга тушса, бу жиноят учун қонун томонидан қатъетиш белгиланганлиги ёки умрбод бадарға бўлиш кераклиги туфайли қонун бўйича аввало бу уйни поклаш ва Зевсга гуноҳини кечиришга ёрдам берувчи қурбонликлар қилиш керак. Кейин оила аъзолари ҳозиргина айтилганидай, қонунлар нигоҳбонлари билан йиғилишлари керак ва давлатда қандай оила ўз яхши амаллари ва бахтиёр тақдири билан энг яхши шухрат қозонгани, бунинг устига бу оилада бир неча фарзанд борлигини кўриб чиқадилар: бу болалардан бирини марҳум отанинг ва шу қавмининг барча аждодларининг боқиб олган ўғиллари деб қабул қилиб, унга яхши бир исм бериш зарур,

токи у отасига қараганда саода тмандроқ башоратларга кўра оила ота си, уй хожаси ва тақволи муқаддас амалларнинг рамҳўр ижрочиси бўлиб қолсин. Шу тарзда дуолар қилиб уни қонуний ворис қилиб тайинлайдилар, жиноятчи эса бундай бахтсизлик бошига тушгач исмсиз, фарзандларсиз, чеж ерисиз қолади.

Албатта, нимаики маъжуд бўлса ҳаммаси чегара билан ёндош (туташ) бўлавермайди: чегарага киритилган чегаралар, улардан олдин келадиган ва улар орасидагилари бўлади. Дарғазаблик ҳолатида қасд билан ёки ихтиёрсиз қилинган кирдикорлар ҳақида ҳам шуни айтиш мумкин. Шундай қилиб, агар кимнингдир худди шу ҳолатда бошқа бировга жароҳат етказгани фош қилинса, у ҳолда аввало у етказган зарарини икки баробар қайтариши (қоплаши) зарур – агарда жароҳатни тузатиб бўладиган бўлса; агар тузатиб бўлмаса, зарарнинг тўрт баробар миқдордаги ҳақини тўлаши керак. Агар жароҳат тузатса бўладиган бўлсаю лекин жароҳатланган уяга қолган ва ҳақоратланган бўлса, айбдор зарарга уч баробар ҳақ тўлайди. Агарда жароҳат фақат жабрлангангагина эмас, давлатга ҳам зарар келтирса, яъни жароҳатланган ватанни ҳимоя қилиш имкониятидан мажрум бўлса, айбдор, бошқа жазолардан ташқари яна давлатга етказган зарар ҳақини тўлайди: у ўзининг ҳарбий мажбуриятидан ташқари жароҳатлангани учун ҳам сафда туриб хизмат қилади. Агар буни бажармаса, жоҳдаган одам уни ҳарбий хизматдан бўйин товлаганлиги учун суд маҳкамасига тортиши мумкин. Овоз бериш йўли билан тайинланган ҳакамлар икки, уч, тўрт карралик қилинган зарар учун қасд олиш тўловларини аниқ айдилар. Агар кўрсатиб ўтилган тарзда ака укани (ука акани) жароҳатласа, унинг отаси ва онаси тарафларидан қариндошлари, то амаки ва тоғаларигача бирга – эркаклар ҳам, аёллар ҳам. – кенгашиш учун йиғилдилар, жазони белгилашни эса ота-онасига топширадилар. Агар жазо даражаси борасида баҳс бўлса, эркак тарафидан қариндошлар фикри устун бўлади. Агар улар ҳал қилолмасалар, у ҳолда буни қонунлар нигоҳбонларига топширадилар. Болалар тарафидан ота-оналарга етказиладиган жароҳатлар бўйича ҳакамлар олтиши ёшдан ош-

b

c

d

e

ган бўлишлари ва боқиб олган эмас, ўзларининг фарзандлар и бўлиши даркор. Агар кимнингдир жиноят қилганлиги Фош этилса, бу одам қатл этиладими, янада кучлироқ жазоланадими ёки камроқ жазо бериладими аниқлаб олиш зарур. Жиноятчининг қариндошларидан ҳеч ким суд маҳкамасида қатнашиш ҳуқуқига эга эмас, гарчи у қонун ружсат берган ёшга етган бўлса ҳам. Агар қул дарғазаблик васвасаси билан ҳур туғилган одамни жароҳатласа унинг хоҷаси бу қулни жароҳатланган одамга беради – у хоҳлаган ишини қилсин. Агар қулни бермаса, у ҳолда келтирилган зиённи ўзи оқласин (зиён ҳақини ўзи тўласин). Агар у, жароҳатланган одам ва қулни фитна қилганликда ва қандайдир айёрликда айбласа у суд маҳкамасига тортиш мумкин. Агар у ютқазса, зиённи уч баробар ҳақини тўлайди; агар ютиб чиқса, қул билан биргаликда айёрлик қилган одам ноқонуний зулм ўтказганликда айбланади. Кимда-ким ихтиёрсиз бировга жароҳат етказса фақат зиённи қоплайдиган ҳақ тўлайди. Болалар томонидан ота-оналарни жароҳатлаш ҳолида ҳакам бўлганлар бунда ҳам ҳақ амлик қиладилар: улар, келтирилган шикаст зарарини қоплаш миқдорини аниқлайдилар.

Ҳозир биз кўрсатиб ўтган хатти-ҳаракатлар зўравонликлардир. Хатти-ҳаракат билан қилинган ҳар қандай ҳақ орат жили зулмдир. Ҳар бир эркак, аёл ва бола булар ҳақ ида бундай фикрлашлари зарур: худолар ҳамда бахтиёр ва безарар бўлишни хоҳлаган одамлар назарида, ёшларга қараганда кекса одамлар анча катта эъзоз-эҳтиромга лойиқдирлар. Ёши кичик одам ёши каттани ҳақорат қилиши давлат учун шармандалик ва худолар нафратини келтирувчи ҳолатдир. Агар чол ёш йигитни урса, у ёш йигит ўз ғазабини тийиши керак, бунда у, ўзи ҳам қаринида унга ҳам шундай имтиёз берилишини назардан қочирмасин. Шундай қилиб қуйидаги қарор амада бўлсин: ҳар ким Бизда, ҳам ишда, ҳам сўзда ўзидан каттадан уялсин. Ўзидан йигирма ёш катта бўлган ҳар бир эркак ва ҳар бир аёлни ота ва она, деб билсин ва ҳурматини сақлаб авайласин. Туғилиш ҳомийлари – худолар ҳаққи, ўз ёшига кўра сенни туғиши ва дунёга келтириши мумкин бўлган одамларни ҳақоратлашдан (қаттиқ) сақланиш керак. Шун-

дай сабаб билан ҳатто ажнабийни ҳам ҳақорат ёқилиб бўлмайди, бу ўринда унинг мам лақабга қачон келганлигининг фарқи йўқ: на ўз жоҳиши билан, на ҳимоя сифатида бундай ёшдаги одамни уриб ақлини киргизиб бўлмайди. Агар кимдир унга беҳаёлик ва номуссизларча ташла-ниб урган ажнабийни и тийиб қўйиш керак, деб ўйласа уни ушлаб ҳоқим-астиномлар ҳузурларига олиб бориш зарур, аммо уни уришдан ўзини сақлаши лозим. Айниқса ўз юртдошини қачон бўлмасида қўполлик билан уришдан ўзини сақлаши зарур. Бундай қилган ажнабийни астиномлар қўлга олиб, ажнаб ийлар жомийси – жудого эҳтиром сақлаб ишни муҳокама ва таҳлил этадилар. Агар улар, туб ерли одамни ажнабийи адолатсиз равишда қамчи билан урган, деб қарор қилсалар, улар унга ҳам ўзи қанча урган бўлса шунча марта саваланишни белгилайдилар – унинг жасорати учун шу билан иш чегараланади. Агарда ажнабий бу иш-ни адолатли қилган бўлса, уни суд маҳкамасига олиб келган одамга танбеҳ бериб, астиномлар уларнинг иккаласини қўйиб ю боради .

880

Агар тенгдош ўз тенгдошини ёки ўзидан ёши катта, лекин фирзандсиз одамни урса ёки чол чолни, ўсп ирин ўспиринни урса, у ҳолда табиий ҳимояга ружсат берилади, аммо қуролсиз, қўлни нг ўзи билан. Агар қирқ ёшдан ўтган одам ўзи (жанжал) бошлаб ким биландир уришишга журъат қилса, уни қўпол, н ооли-жаноб ва қул сифат, деб ҳисоблайдилар ва бундай танбеҳ (ёмонлаш) унга муносиб жазо бўлади. Агар бундай гандларга у бўйсунса, уни итоат эттириш, танобини тортиб қўйиш осон бўлади. Бўйсунмаган, ушбу қонунлар деб оҳасига ҳеч қандай эътибор бермайдиган одам эса, қўйидаги қоида-тартибларга таяёр бўлсин: кимда-ким ўзидан йигир ма ёш ва ундан ҳам каттароқ одамни урса, у ҳолда аввало, бу воқеанинг гувоҳи, агар у, уришаётганларга тенгдош бўлмаса ёки улардан ёш бўлмаса, уларни ажратиб қўй иши керак – акс ҳолда у, қонунга биноан ёмон фуқаро, деган ном чиқаради. Агар у калтакланаётганининг тенгдоши бўлса ёки ундан ҳам ёш бўлса, ўз биродари, отаси ёки умуман хафа қилинаётган катта қариндоши сифатида унга ёрдам бериши керак. Бундан ташқари, айтиб ўтилганидай, ўзидан катта ёшда-

b

c

ги одамни уришга журъат қилган одамга ҳақоратлаганлик айби қўйилади. Агар унинг айби бўйнига қўйилса, уни бир йилдан кам бўлмаган муддатга зиндонбанд этилади. Агар жакамлар кўпроқ муддат берсалар, шу тайинланган муддат кучга кира қолсин. Агар ажнабий ёки метек ўзидан йиғирма ёки ундан кўпроқ катта ёшдаги одамни урса, ўша қонуннинг ўзи, худди шу равишда жабрланган тарафни олишга чақиради. Суд маҳкамаси ишини ютқазган одам модомики асли шу ерли эмас, ажнабий экан, жазо сифатида уч йилга зиндонбанд қилинади; агар метек қонунларга бўйсунмаса, у ҳолда у уч йилга зиндонбанд қилинади, мабодо суд маҳкамаси ундан кўп муддат бермаса. Бундай ҳодисанинг, қонун талаб қилиши бўйича ёрдамга келмаган гувоҳи агар у олий синфга тааллуқли бўлса бир мина, агар иккинчи синфга тааллуқли бўлса – эллик драхмга, агар учинчи синфдан бўлса – ўттиз драхмга, агар тўртинчидан бўлса – йиғирма драхмга жарима солин ади. Бундай одамларни терговчи суд маҳкамаси стратеглар, таксиархлар, филархлар ва гиппархлардан иборат бўлади.

Одамлар тинч-тотув яшашлари учун, бир-бирлари билан қандай муомалада бўлишлари кераклигини уларга ўргатиш мақсадида қонунлардан бири андишали одамларга мўлжаллаб ўрнатилса керак; бошқа қонунлар эса тарбия олмаган ва ўжар, ҳеч нарса билан мулоҳимлаштириб бўлмайдиган одамларга, бу одамлар бутунлай ёмонликка кириб кетмасинлар деган мақсадда берилади. Худди шундай одамлар дилимиздаги гапларни айтишга мажбур эдилар. Соҳиби қонун уларга қонунларни фақат иложсиз, мажбуран беради ва бу қонунлар ҳеч қачон қўлланилмаслигини афзал билар эди.

Агар кимдир, отаси, онаси ёки уларнинг ота-оналарини на олий худолар ғазабидан, на Анда инсонни пойлаб туради, деб ҳисобланадиган ўч олишдан қўрқмай ҳақорат ва (уларга нисбатан) зўравонлик қилишга журъат этса; агар бундай одам, ўзи ҳеч ҳам билмайдиган нарсаларни худди ҳаммасини биладигандай бўлиб қадимий, ҳамма айтиб юрадиган ривоятларни менсимаса ва қонунларга хилоф иш қилса, у ҳолда бундай одамни жиноят қилиши-

дан қайтариқ учун энг қатъий чоралар бўлиши зарур. Ҳали ҳам бундай чора бўлолмайди; айтадиганларидек, Аидда мавжуд бўлган азо б-уқубатлар, балки улардан ҳам аччиғроқ, надоматлироғи муносибдир. Аммо олий ҳақиқатдан хабар берувчи таълимотлар ҳам бундай дил (қалб)-ларга ҳеч қандай таъсир ўтказма олмайдилар ва уларни жиноят қилишдан қайтаро олмайдилар. Зеро, акс ҳолда ўлдирувчилар ҳам, бошқа катта ёшдаги қариндошларини беҳаёларча урадиганлар ҳам асло бўлмас эди. Бундай ҳолларда, буларга ўхшаган одамларни бундай кирдикорлари учун ҳаёт пайтларида оладиган жазолари, Аидда олин-надиган жазолардан иложи боришча кам бўлмаслиги зарур.

Энди бундай дейиш керак: агар кимдир жинниликка гирифтор бўлмай, ақлдан озмаган вақтида ўз отаси ёки онаси ёки уларнинг ота-оналари ни уришга журъат этса, у ҳолда, аввал қўрсатиб ўтилган воқеалардаги каби биринчи учраган одам уларга Ёрдамга келиши зарур. Бундай ёрдам берган метек ёки ажнаби й мусобақаларда фахрли ўринларни эгаллаш ҳуқуқини олади. Ёрдам бермаган одамлар эса мамлакатдан қайтиб келмайдиган қилиб қайдаладилар. Метек бўлмаган Ёрдам берувчи тасаннога лойиқ бўлади; ёрдам бермаган танбеҳ олади. Ёрдам берган қул озод бўлади; бундай ёрдам бермаган қулни қамчи билан юз марта уриш билан агрономлар жазолайдилар, агар жиноят бозор майдонида рўй берган бўлса; агар (бозор) майдонидан ташқарида, қаердадир шаҳар ичида рўй берса, бу ерда яшовчиларни жазолаш астиномлар иши бўлади. Агар бу воқеа қаердадир (бирор) қишлоқда рўй берса, агрономлар бошлиқлари жазо берадилар. Ҳар бир учраган шу ерда яшовчи одам – эркакми, болами ёки аёл – бундай одамни гуноҳкор одам, деб ҳисоблаб унга зарба бериши керак. Уни даф қилмаган одам қонун бўйича, қариндош-уруғчилар калоқлари ва ота ҳуқуқлари ҳомийси Зевснинг таълимига ўзини гирифтор қилади. Кимнингдир ўз ота-онаси билан шайқатсиз муносабатда эканлиги фош этилса, у аввало шаҳардан мамлакатнинг бошқа жойларига бадарга қилинади ва ҳеч қандай ибодатхоналар, ҳарамларга киритилмайди. Қачонки у ерга борса астиномлар калтаклаб ва бошқа ҳар қандай йўл билан хоҳ-

лаганларича жазолайдилар. Агар у қайтиб келса унинг жазоси ўлим бўлади. Хур туғилганлардан кимдир бундай одам билан бирга ичса ёки овқатланса ёки ошкора равишда у билан мулоқотда бўлса, ёки ҳатто, уни танҳо учра-тиб иштиёрий равишда унга қўл тегизса, бу одам то пок-ланмагунча ҳарамларга кирмаслиги, бозор майдонига ва умуман шаҳарга келмаслиги керак, чунки у, ҳалок этувчи тақдир билан ёндошиб қолдим, деб ҳисоблаши керак. Агар у қонунга риоя қилмаса ва унга хилоф равишда ҳарам ва шаҳарни ҳаром қилса, буни билиб қолган ва суд маҳкам асига тортмаган мансабдор шахс ўз вазифаларини бажармаганлиги масъулиятини бўйнига олади ва албатта, жазога лойиқ бўлади. Агар қул фуқароми ёки аж-набийим и барибир, ҳур туғилган одамни урса, биринчи уч-раган инсон унга (ҳур одамга - тарж.) ёрдам бериши ке-рак, акс ҳолда у ўз мулкий мавқеига мос равишда биз аввал кўрсатиб ўтганимиз жаримани тўлаши керак бўла-ди. У ерда ҳозир бўлган одамлар жабрланган билан бир-галикда уни (қулни) боғлашлари ва ўша жабрланганга топ-ш иришлари зарур. У эса ўзини хафа қилганни қабул қилиб олиб, кишанлаб хоҳлаганича савалаши мумкин, фақат бу билан қулнинг хожасига зиён келтирмаса бас; шундан кейин уни ўз хожасига топширади ва у қонун бўйича унга эгаллик қилади. Қонун эса бундай: агар кимдир қул бўла туриб, мансабдор шахсларнинг бунга рухсатсиз ҳур ту-ғилган одамни урса, у ҳолда хожга ўз қулини жабрланув-чидан олиб уни кишанда сақлайди ва жабрланувчини қул ўзини озодликда яшашга лойиқ эканлигига ишонтиргани-дан кейингина кишандан озод этади. Ушбу барча қонун-лар аёлларнинг ўз аро муносабатлари, аёлларнинг эркек-лар билан муносабатлари ва эркекларнинг аёллар билан муносабатларига тааллуқдир.

Зўравонликнинг
(зулмининг) б арча
хиллари учун
умумий қонун.
Бошқа ҳуқуқ -
бузарликлар

А ф и н а л и к . (Кирдикор) ҳаракат билан қилинган ҳақоратлар ҳақидаги масалани кўриб чиққач, ҳар қандай турдаги зулмга бир хилда тааллуқли бўлган тахминан қуйидаги қонун - қоидаларни берамиз : бировнинг мулкидан ҳеч ким ўғирламаслиги, қўшнил

ларга тегишли бўлган нарсалардан унинг эгасининг ружсатисиз фойдаланмаслиги керак. Дарҳақиқат: шунга боғлиқ равишда, юқорида кўрсатиб ўтилган барча офатлар пайдо бўлган, рўй бермоқда ва рўй бераверади. Ўзга балолардан энг ёмони ёшларнинг беадабликлари ва интизомсизликларидир; агар боло-офат давлат ҳарамлари ёки филаъзолари учун ва шунга ўхшаш бошқа бирикмалар учун умумий бўлган ҳарамлар борасида бўлса энг даҳшатли, улкан боло-офат бўлади. Муҳимлик даражаси бўйича иккинчиси хусусий муқаддас жойлар ва қабрларга нисбатан қилинган ҳақоратли ишлардир. Учинчи ўринда ота-оналарга нисбатан қилинган адабсизликлардир: бундай ахлоқсизлик намоен бўлганида, унинг юқорида эслатиб ўтилган кирдикорлик билан қилинган ҳақоратлардан фарқ этиш зарур. Ахлоқсизликнинг тўртинчи тури - (бирор одам) мансабдор шахсларга бепарво муомалада бўлиб уларнинг буюмларини ўғирлаганида ёки уларнинг ружсатларисиз уларга тегишли нарсалардан фойдаланганида (намоен бўлади). Бешинчи ўринга ҳар қандай фуқаронинг фуқаролик ҳуқуқини бузишни қўйса бўлади: бу суд маҳкамасига чақирилишга олиб боради. Бу ҳолатларнинг ҳар бири учун ҳаммага янгилик келтирувчи қонун нашр этилиши зарур.

885

б

Худоларга қарши
эжиноятлар.
Худоларга нотўғри
муносабатнинг уч
хилги

Биз зўравонлик билан ва пинҳона
муқаддас буюмларни ўғирлашда бўла-
диган шаккокликка бериладиган жазо
ҳақидаги масалани қисқача кўриб чиқ-
дик. Сўз ёки амал билан худоларни

ҳақ оратган овчи одамга бериладиган жазо ҳақидаги қонун-
ларга деб оча сифатида панд-насиҳат илова қилиш зарур.
Насиҳат эса қуйидагича бўлади: қонунларга монанд ра-
вишда худоларнинг мавжудлигига ишонганлардан ҳеч
бири биллиб туриб (ният қилиб) беномус иш қилмайди ва
қонунга ҳилоф сўз айтмайди. Одам буни уч ҳолатда қили-
ши мумкин: қайтараман ё худоларнинг мавжудликлари-
та ишонмаса, ё (иккинчи ҳолат) уларнинг борлигига ишон-
са ҳам уларнинг инсон ишларига аралашувларини инкор
қилади, ё худ, ният (учинчи ҳолат), агар одам худоларни
қурбонликлар ва дуолар, ибодатлар билан ўзи тарафига
осонликча овдириб олиш ва раҳм-шафқатларига эришиш
мумкин, деб ўйлайдиган бўлса.

c

Клиний . Бундай одамлар билан биз қандай муноса-
батда бўлишимиз керак ва улар ҳақида нима дейиш мум-
кин?

Афиналик . Азизим, аввало уларнинг ўзлари нима дей-
ишларини эшитиб кўрайлик. Улар ўзларини биздан устун
деб биллиб ҳазиломуз нималар дейишларини фаҳмлаб ту-
ри бман.

Клиний . Нима дейдилар?

Афиналик . Бизга тегажаклик қилиб бундай дейиш-
лари мумкин: “Афиналик ажнабий, сен лакедемониялик,
ва сен кнослик, сизлар ҳақ сўзни айтмоқдасизлар. Дарҳа-
қиқат, бизлардан баъзиларимиз худоларни мутлақо тан ол-
майдилар, бошқалари эса худди сизлар айтганингиздек тан
оладилар, Бешафқат жазолар билан бизни кўрқитишдан
олдин – қонунлар билан бўлганидек аввало – худоларнинг
мавжуд эканликларига ва қандайдир туҳфалар билан адо-
латга ҳилоф равишда уларни (ўзимизга) мойил ва мафтун
этмоқ учун улар ҳаддан зиёд саодатманд эканликларига
бизни ишонтирсангиз ва ўғитлар берсангиз адолатдан бўлар
эди, деб ўйлаймиз. Зеро биз ҳозирги пайтда энг яхши ва
энг малшўр шоирлар, нотиклар, башоратгўйлар, хоҳинлар

d

ва беҳисоб кўп бошқа одамлардан худди шундай ёки шунга ўхшаш фикрни эшитамиз. Шунинг учун бизларнинг кўпчилигимиз, адолатсизлик қилмаслик ҳақида эмас, балки, қилиб бўлган адолатсизликни юмшатиш, хаспўшлаш ҳақида кучлари етганича ҳам ейдилар. Агар ўзларини қаҳрли эмас, ювсш деб эълон қилган соғдиби қонунлар бизга нисбатан ишонтиришни қўлласалар адолатдан бўлар эди, деб ҳисоблаймиз. Агар сизлар, бошқалар худоларнинг мавжудлиги ҳақида гапирганларидан озгина бўлсада яхшироқ гапирсангиз ҳам, бу, ҳақиқат борасида барибир анча яхши бўлар эди. Шундай ҳам бўлар-ки, Биз ҳам осонликча ишонармиз. Агар биз бирор тугуруқсиз гап айтмаётган бўлсак, ҳар ҳолда бизнинг ч ақиримизга жавоб бериб кўринг”.

Худолар
мавжудлигининг
исботи

Клиний . Худолар мавжуд, деб тасдиқлайдиганларнинг ҳақ эканликларини исбот қилиш анчагина осон бўлиб кўринм аяптимиз сенга, ажнабий (биродар)?

дар)?

Афиналик . Қандай қилиб?

Клиний . Буни аввало Ер, Қуёш, юлдузлар, умуман бутун Коинот, вақтнинг ушбу зебо тақсимооти, йиллар ва ойларга бўлиниш исботлайдилар. Кейин – барча юнонлар ва варварлар худоларнинг мавжуд эканликларини таъна оладилар.

Афиналик . Азизим, бизга нафратли муносабатда бўлиб қолмасиналар, деб номақбул одамлардан кўрқаман (гўёки улардан уялман, деб ҳеч қачон айтмайман). Зеро сиз улар ни мада фарқлангншларини билмайсиз: сиз, уларнинг диллари ҳузурлар ва эҳтирослардаги ўзининг фақат ўзбошимчилиги тусрайли Беномус ҳаётга берилганлар, деб ўйлайсиз.

Клиний . Ажнабий (биродар), яна нима сабаб бўлиши мумкин?

Афиналик . Менингча, сизлар, бошқа шароитларда яшовчилар билмайдиган нарса: Бу сиздан яширин қолади.

Клиний . Ҳозир нима нарса ҳақида гапирмоқдасан?

Афиналик . Энг буюк оқиллик (идрок) бўлиб туюладиган жуда ҳам оғир жоҳиллик ҳақида.

А ф и н а л и к . Биз афиналикларда ёзувларда – қисман нэзмда, қисман оддий баён этиб, – битилган худолар ҳақидаги ривоятлар бор. Менинг фикримча, яхши давлат тузуми туфайли сизда улар йўқ. Ривоятларнинг энг қадимийлари осмоннинг биринчи табиати ва қолган барча нарсаларнинг пайдо бўлиши ҳақида ҳикоя қиладилар. Шундан кейин ривоятлар худоларнинг пайдо бўлишларига ўтадилар ва худолар пайдо бўлганларидан сўнгги уларнинг ўзаро муносабатлари ҳақида ҳикоя қиладилар. Айтгандай, агар маълум бир м аънодабу ривоятлар эшитувчиларга ёмон таъсир ўтказсалар, ривоятларнинг жуда қадимийлигини назарда тутиб уларга таъна қилиш қийин. Мен уларни, (яъни, ривоятларни - тарж.) фойдали ва ота-оналарга ғамхўрлик ҳамда уларни эъзозлашга ёрдам берадилар, деб ёки уларда бўлиб ўтган ҳақиқий воқеа ҳикоя қилинади, деб ҳеч қачон мақтамаган бўлардим. Қадимий ривоятлар ҳақида шунинг ўзи етарлидир. Улар худоларга хуш келганликлари учун ҳикоя қилинган аверсиялар, биз эса улар билан хайрлашамиз. Аммо, донишмандлар янги авлодининг асарлари, офат-балоларнинг асосий сабабчилари бўлганликларидан бизнинг танбеҳларимизга учраши керак. Бундай одамларнинг асарлари мана б уларни келтириб чиқарадилар: худоларнинг мавжудлигига ишботлар келтириб иккаламиз бир нарса – Қуёш, Ой, юлдузлар, Ер ҳақида худолар сифатида, нимадир илоҳий нарса ҳақида гапирамиз. Бу донишмандлар томонидан ишонтирилиб фикрларини ўзгартирган одамлар эътироз билдирадилар: буларнинг ҳаммаси – фақат тупроқ ёки тошлардир, буздан келиб чиқадики улар инсонларнинг ишлари ҳақида ғамхўрлик қилиш имкониятига эга эмаслар. Бу фикрни сўзлар билан зийнатлаб, улар уни анчагина ишонarli қиладилар.

К л и к и й . Биттагина бўлса ҳам, сен ажнабий (биродар) қийин далилга дуч келиб қолдинг. Аммо бундай далиллар Бисёр: шунинг учун иш қийинлашиб бормоқда.

А ф и н а л и к . Нима қилиш керак? Лекин қандай жавоб берамиз ва қандай йўл тутамиз? Худолар мавжуд, деган ишонч билан қонунлар ўрнатиб, нимадир фаройиб иш қилмоқдалар, деб тасдиқловчи ва қонунчилик атрофида ивирсиб юрувчи беномус одамлар ҳузурларида кимдир бизни

айблаётгандек, биз ҳимояланамизми? Ёки бизнинг дебочамиз қонуларнинг ўзларидан узунроқ бўлма сликлари учун биз бу одамлар билан хайрлашиб яна қонуларга мурожаат этамизми? Агар биз, беномусликка интилаётган одамларга, бир томондан, уларнинг фикрларига кўра бу ҳолда гапирилиши керак бўлган нар сани бемалол исботлаб, бошқа томондан эса, нафратга лойиқ барча нарсага уларда кўрқинч ва нафрат уйғотиб ва шундан кейингина қонунчилик билан шуғулланадиган бўлсак, бизнинг баёнимиз асло мухтасар бўлмайди!

Клиний. Аммо ажнабий (Биродар), қисқа вақт ичида биз бир неча бор, нутқ мухта-сарлигини кенг кўламадаги баёндан авло кўрмаслик керак, деб айтдик-ку. Зеро, бизнинг ортимизд ан ҳеч ким қувлаб келаётгани йўқ. Агар биз энг яхшиси ўрнига қижқасин и танлаб олсак кулгили ва ёмон иш бўларди. Зеро, бизнинг худолар мавжуд, улар яхши, фаровон ва қиёслаб бўлмас даражада одамларга қараганда адо латли маҳкамани (адаияни) кўпроқ эъозлайдилар, деб тасдиқлаганимиз ҳар ҳолда қандайдир иш онарли таассурот касб этди. Бу бизда умуман барча қонулар ҳимояси учун энг яхши ва зебо дебоча (кириш сўзи) бўлар эди. Шундай қилиб, ҳеч ҳам ховлиқмай ва шошилмай ва имкон Борича ҳеч нарса ани назардан тушириб қолдирмай, бизда мавжуд бўлган бор ишонтириш қувватини ишга солиб бу муҳим масалан и муҳожама этамиз.

Афиналик. Сен шундай сидқидилдан гапирдингки, менингча сенинг ҳозирги сўзларинг дуо (ибодат) қилишга ундайдилар! Сустк ашлик қилиб бўлмаёди энди! Дарҳақиқат, худолар мавжудлигини ким ҳаяжонсиз тасдиқлай олади? Ушбу нутқларимизнинг олдинги ва ҳозирги сабабчилари бўлган одамларни хуш кўрмаслик ва ёмон кўриш табиий бир ҳол. Энагалар ва оналарнинг (кўкрак) сутларидан озикланаётган пайтларида, ҳам эрмак учун, ҳам жиддий айтиб берилган ривоятларга бу одамлар ишонмайдилар, худди энагалар шайдо қелувчи қўшиқлар айтганларидай. Улар бу ривоятларни қурбонлик арқилинганидаги ибодат, дуолар пайтида эспитганлар. Ёш йигитларнинг кўзларига ҳам, қулоқларига ҳам жуда хуш ёқадиган, монанд томошаларни кўрганлар. Улар ўз ота-

оналарнинг худоларга дуолар ва илтижолар билан ўзлари ва болалари учун мурожаат этиб қурбонликлар келтиришга қанчалик сидқидиллик кўрсатганларини ва бу билан худоларнинг мавжуд эканликларига чуқур ишонч билдирганларини кўрганлар. Улар, эллинлар ва барча варварлар турли бахтсизликларда ҳам, мукамал фаровонликларда ҳам Куёш ва Ойнинг чиқиш ва ботиш онларида тиз букиб ва ерга бош қўйишларини ва бу билан худолар мавжудлигига ўзларининг тўла ишончларинигина эмас, ҳатто ҳеч ҳам бунга шубҳалари йўқ эканлигини кўрсатишлари ҳақида эшитганларидан билдилар ва ўзлари бунни кўриб турибдилар ҳам. Озгина ақли бор ҳар қандай одам тан олиши керак бўлган нарсани ҳеч қандай асоссиз менсимасдан бу одамлар, бизни шу айтаётган сўзларимизни айтишга мажбур этмоқдалар. Насиҳатларни бу ўринда қисқа қилиб бўладими, агар худолар ҳақидаги таълимотни уларнинг мавжуд эканликларига ишбоддан бошланса! Лекин бунга журъат этамиз! Чунки, бирларимиз ҳузурларга қондириб бўлмайдиган эҳтиросдан, бошқаларимиз – шундай одамларга нафратланиб жазавога тушишимиз, номоъқул ишдир. Бунчалик фикрлари Бузуқ одамларга босиқлик билан ўтит берайлик. Улардан бири билан суҳбатлашаётганда ўз ғазабимизни тийиб, мулоимлик билан бундай деймиз: “Болам, сен ҳали ёшсан. Вақт ўтиши билан ҳозирги фикрларингнинг кўпини қарам-қаршисига ўзгартиришингга тўғри келади. Шунинг учун бундай муҳим нарсалар ҳақидаги ўз мулоҳазаларингни ўша пайтгача қолдир. Энг муҳими эса – сен ҳозир ҳеч ҳам ўйламаётганинг, одам яхши яшайдими ё йўқми барибир худолар ҳақида унинг тўғри тасаввурга эга бўлишидир. Бу борада мен сенга ҳозир бир танбеҳ берсам, ҳеч ёлғон бўлмайди: фақат сен бир ўзинг ва сенинг дўстларинг биринчи бўлиб худолар ҳақида бундай фикрга эга бўлмагансизлар; ҳамма вақт бу касалikka гирифтор одамлар озми кўп учраб турадилар. Уларнинг кўплари билан таниш эдим, мен сенга бундай деган бўлардим: ёшлигида худолар гўёки мавжуд эмаслар, деган фикрга эга бўлганлар бундай фикрлар тарзини то қаригунларигача сақлаб қолмаганлар. Бошқа икки

иллат сақла ниб қолади – тўғри кўпчиликда эмас, фақат баъзиларидан: биринчидан бу гарчи худолар бўлсалар ҳам инсонлар ишлари ҳақида ҳамжўрлик қилмайдилар, деган фикр, иккинчиси гарчи худолар инсонларнинг ишлари ҳақида ҳамжўрлик қилсалар-да, уларни қурбонликлар ва дуолар (ибо датлар) билан ўз фойдаларига оғдириш мумкин, деган фикр. Агар сен менга ишонсанг, худоларга бўлган бу фикр имкон борича равшан бўлади; иш ҳақиқатан шундайми ёки бошқачами деган бу масаланинг муҳокамасини сен жейинга қолдирасан ва бошқа одамлардан, аynиқса эса, соҳиби қонунлардан сўрай бошлайсан. Бу орада худолар бо расида ҳеч қандай беномус (ёмон) ишларга журъат этмагин. Сен учун қонунлар нашр этувчи эса, ҳақиқий аҳвол ҳақида сенга ўғитлар беришга яна бир ҳаракат қилиб кўрсин”.

Клиний . Шунгача айтганларингнинг ҳаммаси ажнабий (биродар) жуда гўзал ва зебо.

Афиналик . Мулақо тўғри, Мегилл ва Клиний; аммо ўзимиз сезмаган ҳолда ҳалати бир таълимотга дуч келиб қолдик.

Клиний . Қанд ай таълимот ҳақида гапирмоқдасан?

Афиналик . Кўпчилик одам ҳаммасидан кўра донороқ, деб ҳисоблайдиган.

Клиний . Аниқроқ гапир.

Афиналик . Баъзи одамлар барча пайдо бўлаётган, пайдо бўлган ва пайдо бўладиган нарсаларнинг содир бўлишига қисман табиат, қисман санъат, қисман эса тасодиф сабабчи, деб ўргатадилар.

Клиний . Бу но тўғрим и?

Афиналик . Албатта, донишмандларнинг таълимотлари табиийки, тўғри бўлгани маъқул. Уларга эргашайликда, бундай одамлар қандай фикрлар тарзига келишларини кўрайлик.

Клиний . Жуда яхши.

Афиналик . Улар айтгандиларки, ҳар қалай энг улуғ ва зебо нарсалар табиат ва тасодиф томонидан, номуҳимроқлари эса – санъат томонидан яратилган, санъат табиат қўлидан унинг Буюк ва бирламчи ижодларини тайёр ҳолда олади; у (санъат) эса унга фақат ишлов бер ади ва ҳайкалта

а

е

389

рошлик қилади, бу унчалик муҳим эмас ва буларнинг бари-синги биз унинг асарлари, деб атаймиз.

б **Клиниё**. Нималарни назарда тутмоқдасан?

Афиналик. Равшанроқ баён этай: олов, сув, ер (тупроқ) ва ҳаво – буларнинг ҳаммаси, табиат ва тасодиф туфайли мавжудлар; санъатнинг эса ҳеч алоқаси йўқ, деб тасдиқлайдилар. Ўз навбатида ушбу мутлақо жонсиз [бошланғич унсурлардан] жисмлар – Ер, Куёш, Ой ва юлдузлар пайдо бўладилар. Ушбу [унсурлардан] ҳар бирлари тасодифий куч иродаси билан ҳаракатланардилар ва улар қаерда тўқнашсалар, қандайдир ўхшашлик туфайли: иссиқ совуққа, қуруқ намга, юмшоқ қаттиққа бир-бири билан мослашган. Яъни, тақдирга кўра барча зарур ва мос равишда, қарама-қарши [унсурлар, ибтидолар]лар аралашиб кетдилар: шундай қилиб бутун осмон яхлитлигича ва ундаги барча нарсалар, ҳамда ҳайвонот ва наботот пайдо бўлганлар, деб тасдиқлайдилар улар. Гўёки ақл ёки қандайдир худованд ёки санъат туфайли эмас, шундан йил фасллари ўзгариши ҳам бошланган дейиш ади: қайтариб айтаман, гўё буларнинг ҳаммаси табиат ва тасодиф туфайли пайдо бўлган, деб ўргатадилар.

д Санъат эса буларнинг ҳаммасидан кейинроқ пайдо бўлган; у боқий эмас ва ҳақиқатга унча алоқаси бўлмаган одатда тасвирий, мусиқий санъатлар ҳамда улар билан ҳамкор санъатлар бунёд этадиган шундай нарсаларга ўхшаш шартлар, қандайдир эрмак сифатида, боқий бўлмаган нарсадан кейинроқ пайдо бўлган. Демак, санъатлардан фақат ўз кучини табиат билан биргаликда қўлайдиганларигина ниманидир жиддий нарсани вужудга келтирадилар: масалан, табиблик, деҳқончилик ва гимнастика шундайдилар. Давлат бошқарувида эса, дейдилар ўша одамлар, фақат озгина арзимас қисмигина табиатга тааллуқли, қўп қисми эса санъатга тааллуқлидир. Шунинг учун ҳар қандай қонунчилик ҳам табиатга эмас, санъатга боғлиқ; шу сабабдан унинг низомлари ҳақиқатдан йироқдир.

е **Клиниё**. Нималар деяпсан?

Афиналик. Азизим, бунга ўхшаш одамлар худолар ҳақида бундай дейдилар: худолар табиатдан эмас, санъ-

ат кучи ва қонуналар тўфайли мавжудлар, бунинг устига ҳар бир халқ ўз қонуначилигининг пайдо бўлиши да, қандай бўлиши кераклиги ҳақида келишиб олганига монанд равишда қонуналар турли жойларда турлидирлар. Худди шунга ўхшаб табиат бўйича бир нарса, қонун бўйича эса бошқа нарса эбо, гўзалдир; табиат бўйича адолатлилик умуман йўқ. Бу борада соҳиби қонуналар доимо турли фикрларга эгалар ва бу ерда доимо янги ва янги ўзгартишлар киритадилар. Соҳиби қонуналарнинг бу ўзгарувчан қарорлари гўё ҳар бири ўз навбатида ўз вақти учун жуқмрон бўлади, ҳамда улар табиат бўйича эмас, санъат ва муайян бир қонуналар тўфайли пайдо бўладилар. Азия дўстларим, донишманд одамлар, улар шоирларми ёки оддий ҳикоя қилувчиларми олий адолат – бу, кимнингдир куч билан устун келишидир, деб тасдиқлаб шуларнинг ҳаммасини ёшларга айтадилар. Ёшларда шунда ёмон, беномус фикрлар пайдо бўлади, гўё қонун тан олишни талаб этадиган худолар йўқдай. Шу сабабли галаёнлар ҳам чиқади, чунки (уларнинг) ҳар қай силари бошқаларини табиатга монанд равишда яшашга қизиқтиради, бундай ҳаёт эса, гўёки, бошқа одамларга қонунга монанд равишда тоб ёр бўлиб яшаш эмас, балки бошқалардан устун бўлиб яшашдан иборатдек.

890

Клиний. Ажнабий (биродар), сен қандай таълимотни баён этдинг! Бу ерда ёшлар учун ҳам умумдавлат, ҳам хусусий, ҳам оилавий ҳаётда қанчалар ҳалокатли нарсалар мавжуд!

b

Афиналик. Сен ҳақиқатни айтмоқдасан, Клиний. Сенингча соҳиби қонун нима қилиши керак? Зеро бундай ҳолат анча олдин шакланган. У, шаҳарнинг ўртасида туриб олиб: улар худоларнинг мавжудлигини ҳатто тан олмасалар ҳам ва худоларни қонун тан олганидай деб ҳисобламасалар ҳам (зеболик, адолат, яхшилиқ ва ёмонликка йўналтирувчи умуман энг муҳим нарсалар борасида ҳам худди шундай), барибир соҳиби қонуннинг ёзма кўрсатмаларига фикран ҳам, амалда ҳам рия қилишлари керак, деб барча одамларга дўқ-пўписа қилиши керакми? Кимдаким қонунларга бўйсунмасан, гўё уларнинг бирини – қатъ этишга, бошқасини қалтарақлаш ва зиндонга, учинчисини фуқаролик

c

ҳуқуқларидан маҳрум этишга, бошқаларни эса хазина фойдасига мол-мулкни олиб қўйиш ва сургунга ҳукм қилиши зарурми? Ёки одамларга қонунлар ўрнатиш билан баробар равишда иложи борича ўз нутқини ишонтириш ёрдамида юмшатиши даркорми?

d

Клиний . Албатта шундай, ажнабий (биродар), агар бундай нарсаларда одамларни ишонтиришга имконият, ҳатто арзимайдиган имконият бўлиб қолса, у ҳолда ҳар қандай озми-кўпми маъқул соҳиби қонун буни ўзига ортиқча юк, деб билмаслиги зарур, балки аксинча, қадимги қонунга сўз билан хизмат қилиш ва худоларнинг мажбур эканликларини ҳамда ҳозиргина сен таҳлил қилган барча нарсаларни ишботлаш учун айтганларидек овозини баралла қўйиши зарур. У қонуннинг ўзига ва санъатга ёрдам бериши ва уларнинг иккаласи ҳам – табиат ижодлари эканлигини ёки сен ҳозиргина келтирган ва унга мен ҳам рози бўлганим соғлом низомга кўра ақл вужудга келтирган нарса бўлгани учун ҳам табиатдан паст эмаслигини кўрсатиши керак.

e

Афелик . Оҳ, толиқмас, Клиний! Қандай қилиб? Оломонга мўлжалланган, яна бениҳоя узун низомларга рия қилиш осонми?

Клиний . Нима ҳам қилардик, ажнабий (биродар)! Агар Биз ўзи мизнинг сархушлик - мастлик ва мусиқа санъати ҳақидаги мулоҳазаларимизга қаноат қилиб чидаган эканмиз, наҳотки сўз худолар ва бошқа шунга ўхшаш нарсалар ҳақида борганида чидамаймиз? Бу, онг (ақл) билан туташ қонунч илик учун сўзсиз буюк бир кўмак бўлади. Гап шундаки, қонунлар борасидаги ёзиб қўйилган панд-насиҳатлар барқарор турадилар ва хоҳлаган пайтда фош этувчи бўлиб хизмат қиладилар. Шунинг учун, агар уларни ўзлаштириш аввал қийин бўлса кўрқмаслик керак: кимда-ким сфаҳм этолмаса, уларни кўриб чиқишга тез-тез қайтавереди. Уларнинг кенг кўламлигидан ҳам кўрқмаслик керак – улар фойдали бўлсалар бўлди. Шунинг учун, бу низомларни иложи борича қувватлаш зарур, қувватламасликка ҳеч кимда асос йўқ. Бунинг устига менга бу ҳақиқатан ҳам муртадлик бўлиб туюлар эди.

891

b

Мегила . Ажнабий (биродар), менингча Клиний жуда яхши гапирди.

Афиналик . Ҳа, жуда яхши, Мегилл; ва худди у айтганидай қилиш керак. Зеро, агарда бундай таълимотлар, айтса бўладики, ҳамма одамлар орасида тарқалмаган бўлганида худдоларнинг мажбурлиги ҳақидаги таълимотни ҳимоя қилишга хожат бўлмас эди. Аммо ҳозир бу зарурдир. Ёмон одамлар тарафидан бузилаётган олий қонунларга ёрдам бериш айнан соҳиби қонунларга муносиб эмасми?

Аммо, Клиний менга яна бир бор қайтариб айт, – сен бу мулоҳазаларнинг қатнашчиси бўлишинг керак – ку: элатиб ўтилган таълимотларнинг ижросмандлари, назаримда, олов, сув, тупроқ ва ҳавога ҳамма нарсаларнинг ибтидолари (бирламчи бошла нишлари) сифатида қарайдилар ва худди шуни табиат, деб атайдилар. Дил (нафс, руҳ, жон)ни эса кейин роқ шу ибтидолардан келтириб чиқарадилар. Айтгандай, эҳтимолки, шундай бўлиб туюладигина эмас, балки аслида бундай нуқтаи назар бу таълимот томонидан тасдиқланади.

Клиний . Ҳа, шундайлиги аниқ.

Афиналик . Зевс билан олт ичаман-ки, табиат ҳақидаги текширувларга қачонлардир қўл урган одамларнинг бемаъни фикрларни манбаъини топгандекмиз. Бу таълимотни кўриб чиқ ва диққат билан таҳлил қил! Бу гуноҳкорона таълимотларнинг бошловчилари умуман камкўстсиз эмас, Балки аксинча хато мулоҳазалар олиб бораётган бўлиб чиқсалар жуда муҳим бўлар эди. Менга худди шундай бўлиб туюлади.

Клиний . Яхши айтилган сўз; аммо уларнинг хатолари нимада, тушунтир.

Афиналик . Назаримда, одаддагидан ўзгачароқ мулоҳазалардан бошлашимизга тўғри келади.

Клиний . Ажнабий (Биродар), аммо бу, иккиланишлар учун сабаб бўлолмайди. Тушунаман, агар бу масалани кўриб чиқсак биз қонунчилик чегарасидан чиқиб кетамиз, деб уйлаяпсан. Аммо, ҳозир қонун худдолар ҳақида бераётган тасаввур билан келишишга одамларни мажбур этадиган бошқа усул йўқ бўлгани учун, дўстим, бу йўлни ҳам синаб кўрайлик.

Афиналик . Ундай бўлса мен бир га йри оддий сўз айтаман, яъни: таъсирида гуноҳкор, одамларнинг дили

(нафси, руҳи) ривожланидиган таълимотлар, ҳамма нарсаларнинг пайдо бўлиши ва ҳалокатлари сабабчиси бўлган нарсани бирламчи эмас, балки кейинроқ пайдо бўлган, деб эълон қиладилар; аслида кейинроқ пайдо бўлган нарсани эса, улар бирламчи (ибтидоий) деб эълон қиладилар. Худодарнинг ҳақиқий (чин) моҳиятлари (жавҳари) бора-сидаги уларнинг адашишлари шундан келиб чиқади.

892

К л и н и й . Ҳозирча мен тушунмаяпман.

А ф и н а л и к . Дил (нафс, жон, руҳ) нима эканлиги, дўстим , деярли ҳеч кимга маълум бўлмаса керак – у ўзи қандай , қандай аҳамиятга эга, унинг бошқа хусусиятлари қандай, айниқса у қандай пайдо бўлган; зеро у – бирламчи, барча жисмлардан олдин пайдо бўлган ва шунинг учун, жисмларнинг турли-туман ўзгаришлари ва қайта тuzилишлари устидан бошқа нарсаларга қараганда кўпроқ ҳукм юрита олади. Ростки иш шундай экан, дилга яқин бўлган нарса, жисмга тегишли бўлган нарсдан олдин пайдо бўлиши зарур, чунки дил жисм (бадан)дан каттароқ ёшда, шундай эмасми?

Б

К л и н и й . Албатта, шундай бўлиши зарур.

А ф и н а л и к . Фикр (мулоҳаза), ташвиш (ғамхўрлик), ақл, санъат ва қонун демак қаттиқ, юмшоқ, оғир ва енгилдан олдин бор бўлганлар. Санъатнинг дастлабки буюк асарлари ҳам, олий намуналари ҳам эрта пайдо бўлганлар, чунки улар бирламчи бошланиш (ибтидо)лар орасида мавжуддирлар; табиат бўйича мавжуд нарсалар ва табиатнинг ўзи ҳам, – айтиш керак, бу номни нотўғри ишлатишади, – кейинроқ, санъат ва онг (идрок)дан пайдо бўлган ва уларнинг ҳукми остидадир.

К л и н и й . Нотўғрилиқ нимадан иборат?

С

А ф и н а л и к . Бу одамлар бирламчи бошланиш (ибтидоий)нинг пайдо бўлишини табиат, деб аташни хоҳлайдилар. Агар, ибтидо (дастлабки бошланиш)нинг ўзи олов ва ҳаво эмас, дил (нафс, жон, руҳ) бўлиб чиқса, чунки дил бирламчи, у ҳолда айнан дил кўпроқ табиатдан мавжуд, дейиш тўғрироқ бўлади. Агар кимдир дилнинг жисм (бадан)дан каттароқ (ёшда) эканлигини исботласа, – бу шундайди, ҳеч бошқача эмас.

К л и н и й . Сен мутлақо ҳақсан.

Афиналик. Шундай қилиб, энди исботнинг ўзига ўтмаймизми?

Клиний. Албатта.

Афиналик. Фақат ёшларга тўғри келадиган бу муғом-бир таълимот биз чолларнинг фикримизни ўзгартириб ва қўлдан сирғалиб чиқиб, бизни қулғили ҳолга солиб қўйишидан эҳтиёт бўлишимиз керак; катта нарсани мўлжалга олиб, кичкина нарсага теккиза олмагандай бўлиб туюлмасин тагин. Қаранг, агар уччаламизга шиддат билан оқаётган дарёдан ўтишга тўғри келиб қолса, у ҳолда мен энг ёш ва кучли оқимлардан сузиб ўтишга энг тажрибали бўлганим учун, ўз-ўзимча, бир ўзим сузиб ўтишни сизнаб кўрмоғим, сизларни эса бехатар жойда қирғоқда қолдиришим ва сизларга бу катгароқ ёшдагиларга ҳам бу ердан ўтиш иложи борми ё йўқлигини билишим керак. Агар сузиб ўтиш мумкин бўлса, мен сизларни чақ ириб, тажрибали бўлганлигимдан ёрдам берган бўлардим; агар ўтиб бўлмаса, фақат мен ўзим хавф остида бўлардим. Бундай эҳтиёткорлик ўринлидир. Ҳозир ҳам шундай: бўлғуси муҳожама ундан ҳам шиддатлироқ ва бизнинг куч-қувватимиз билан ундан ўтиш деярли мумкин эмас. Саволларнинг бундай шиддатли оқимини кўриб сизлардай жавобларга ўрганмаган одамларнинг бошингиз айланиб, кўзингиз қоронғулашиб кетмасин. Бундай нохуш ва нолайиқ иш бўлмаслиги учун мен худди шундай йўл туттишим зарур: сизлар хавф-хатар сиз эшитасиз, мен эса аввал ўзим ўзимга саволлар бераман, кейин эса уларга ўзим жавоб бераман. Дил борасида аниқлик киритилмагунча ва дил жисм (бадан)дан бирламчироқ эканлиги исботланмагунча бу тежширишни шу таразда олиб борамиз.

Клиний. Ажнабий (биродар), сенинг таклифинг жуда гўзал; энди уни амалга ошир.

Афиналик. Жуда яхши. Агар бизга қачондир худони ёрдамга чақиритиш зарурати бўлса, бу зарурат ҳозир айтилган кучлидир. Шундай қилиб, жону дилимиз билан мавжудлигини исбот қилишимиз керак бўлганлардан илтижо қиламиз! Шу арқон билан қирғоққа ўзимизни маҳкам боғлаб, мулоҳазаларимизнинг очиқ денгизига тушамиз. Агар мени ушбу саволлар билан фош этмоқчи бўлсалар, менингча у ҳолда қуйидагича жавоб бериш лозим. Қачонки кимдир:

– Ажнабий, ҳамма нарса бир жойда туриб, ҳеч нарса ҳаракатда бўлмайдами? Ёки аксинчами? Ёки нарсаларнинг бир қисми ҳаракатда, бир қисми сокинми? – деб сўраса, мен жавоб бераман:

– Ҳа, нарсаларнинг бир қисми ҳаракатда, бир қисми сокин.

с – Албатта, турган нарсалар турибдилар, ҳаракатланувчилари эса қандайдир маконда ҳаракатланадилар?

– Албатта шундай.

– Яна, нарсаларнинг бир қисми қандайдир бир жойда ҳаракатланади, бошқа қисми – кўп жойларда, шундайми?

– Бир жойдаги ҳаракат ҳақида гапириб, – жавоб берамиз биз, сокин турувчи нарсаларнинг кучи марказга жойлашганларини назарда тутмоқдасан, – масалан, филдиракнинг айланаси айланиб турсада, филдиракнинг ўзи ҳақида у (жойида) турибди, дейдилар.

d – Ҳа, биз гушунамиз, бунга ўхшаш ҳаракат бундай айлангишда, ҳам энг катта, ҳам энг кичик айланани айлантириб, шу айланаларнинг меъёри (катта-кичиклиги)га қараб тақсимланади, шундай қилиб улар ўлчовига қараб гоҳ камаяди, гоҳ кўпаяди. Шунинг учун ҳам бундай ҳаракат хилма-хил ажойиб [ҳодисот] манбаъси бўлиб хизмат қилади: у, бир вақтнинг ўзида катта ва кичик айланалар та бир-бирлари билан мувофиқлашган айланиш секинлиги ва тезлигини беради, айтиш керак-ки, кимдир уни номумкин, деб ҳисоблаши ҳам эҳтимолдан холи эмас.

– Сен мутлақо ҳақсан. Кўп жойларда ҳаракатланувчи нарсалар, деб сен, менингча, жой ўзгартириш (силжиш) йўли билан доимо ўз жойини янги жойга алмаштириб турувчи ва гоҳ бир асос, бир тўпланиш, гоҳида эса юмалашлари туфайли кўп асос касб этадиган нарсаларни назарда тутсанг керак. Бу барча нарсалар ўртасида тўқнашувлар бўлиб туради: бу борада тез келаётган нарса турган нарсага урилиб парчаланади; агар қарама-қарши тарафдан бир-бирига қараб келаётган нарсалар учрашсалар, улар бир бўлиб қўшилиб кетадилар ва аввалги иккитасининг орасидаги ўртанча бир нарсени пайдо қиладилар.

– Сен айтгандек бўлади, мен ҳам шу фикрдаман.

- Бундай турдаги бирлашувда нарсалар катталашадилар, парчаланганда эса ҳалок бўладилар: бу, нарсаларнинг маълум бир ҳолати қарор топганида бўлади; агарда у қарор топмаса, шу икки сабаб туфайли нарсалар ҳалок бўладилар. Қандай ҳолатда барча нарсаларни пайдо бўлиши рўй беради? Равшанки, бу ҳолат, қачонки бирламчи бошланиш (ибтидо) кўшилганини қабул этиб иккинчи даражага, ундан эса — энг яқин кейингисига ўтса рўй беради; учтагача ўтишни (кўчишни) адо этиб, кимда сезилиш қобилияти бўлса ўша сезадиган бўлади. Шундай қилиб, шунга ўхшаш кўчиш (ўтиш) ва жой ўзгартириш (силжиш) йўли билан ҳам барча нарса пайдо бўлади; бу энди ҳақиқий борлиқ (мавжудият)дир, негаки у барқарордир; бошқа ҳолатга ўтишда эса у бутунлай ҳалок бўлади.

894

Дўстларим, иккитасини ҳисобга олмаганда, биз санаб ўтиш мумкин бўлган барча ҳаракат хилларини айтиб ўтдик, тўғрими?

b

Клиний. Қай силарини?

Афиналик. Бу текширувни бошлашимизнинг асосий сабабчиларини десан ҳам бўлаверади, дўстим.

Клиний. Аниқроқ гапир.

Афиналик. Дилучун бу текширишларни қилмаёғимизми?

Клиний. Албатта шундай.

Афиналик. Шундай қилиб, бу ҳаракатларнинг хилларидан бири, бошқа нарсаларни ҳаракатга келтира оладиган, ўз-ўзини эса ҳеч қачон ҳаракатлангирга олмайдигани бўла қолсин. Бошқаси эса, яна аввалгидай бошқа ҳамма хиллардан айрими, ҳар доими ҳам ўзини, ҳам бошқа нарсаларни кўчилиш ва парчаланиш, ўсиш ва камайиш, пайдо бўлиш ва барбод бўлишда ҳам ҳаракатга келтира оладигани бўлади.

c

Клиний. Шундай бўла қолсин.

Афиналик. Бошқа нарсаларни доимо ҳаракатлангирадиган ва уларнинг таъсирида ўзи ўзгарадиган ҳаракатни ҳаракатнинг тўққизинчи хили, деб атамаймизми? Ўз-ўзини ҳам, бошқа нарсаларни ҳам ҳаракатга келтирувчи ва ҳар қандай ҳаракатлар ва ҳолатлар билан мослаша оладиган ҳаракатни барча мавжудиятнинг ўзгариши ва

ҳаракати, деб чин гапни айтадилар; бу ҳаракатни биз ўнинчи хил, деб белгилаб қўямиз.

Клиний . Сўзсиз шундай аташ керак.

Афиалик . Ҳаракатнинг бу ўн хилидан қайси бирини энг қудратли ва айниқса таъсирчан, деб ҳисобланса тўғрироқ бўларди?

Клиний . Ўз-ўзини ҳаракатлантирувчи ҳаракатни бошқаларидан беқиёс юксак деб тан олиш керак бўлади; ҳаракатнинг қолган ҳамма хиллари иккинчи ўринда турадилар.

Афиалик . Яхши. Демак, ҳозир унча тўғри айтилмаган нарсаларда битта ёки иккита ўзгаришлар қилишимизга тўғри келади.

Клиний . Қандай ўзгаришлар ҳақида гапирмоқдасан?

Афиалик . Айтиш керакки, биз бу хилни ўнинчи, деб унча тўғри айтмадик.

Клиний . Қайси маънода нотўғри?

Афиалик . Бизнинг мулоҳазамизга кўра, ҳаракатнинг бу хили, ўзининг келиб чиқиши бўйича ҳам, қудрати бўйича ҳам биринчиси бўлади; ҳозиргина тўққизинчи деб нўн оқ аталган хили эса, ундан кейин иккинчи бўлади.

Клиний . Сен нимани назарда тутмоқдасан?

Афиалик . Мана буни: агар бизда бир нарсa бошқасидa ўзгариш содир этса, у эса ўз навбатида учинчисидa ўзгариш содир этса, у ҳолда бунга ўхшаш нарсалар орасидa биринчи марта бу ўзгаришларни содир этгани топиладими?

Бошқа нарсa билан ҳаракатланадиган бир нарсa ўзгаришлар келтириб чиқарадиган нарсалар орасидa биринчи бўла оладими? Зеро, бундай бўлиши мумкин эмас. Айтиш кер ак-ки, қачон нарсa ўзини ўзи ҳаракатлантирса ва бошқа нарсани ўзгартирса, бу бошқаси эса учинчисини ва ҳоказо, яъни, қачонки, ҳаракат бениҳоя кўп сонли нарсаларга узатилса (ўтказилса), у ҳолда ўзини ўзи ҳаракатга келтирадиган бу нарсa ўзгаришларидан ташқари, бошқа бир қандайдир ҳаракат ибтидоси (бошланиши) топиладими?

Клиний . Сен мутлақо ҳақсан. Бу гапга қўшилиш керак.

Афиналик . Ўзимизга яна бундай с аволни берамиз ва ўзимиз унга жавоб берамиз: кўпчилик одамлар тасдиқлаб айтишга журъат қилганларидек, агар барча нарсалар ўзларининг пайдо бўлишлари заҳотиёқ беҳаракат (турғун, сокин) қолсалар оқориди санаб ўтишганлардан қайси ҳаракат улар орасид а биринчи бўлиб пайдо бўлиши кераклиги зарур эди? Албатта, ўзини ўзи ҳаракатлантирувчиси. Дарҳақиқат, то ўша п айтгача болшқа [нарса] таъсирида у ўзгаришга учраши м умкин эмас эди, чунки у пайтда нарсаларда умуман ўзгариш бўлмаганди. Демак, турғун ва ҳаракатдаги нарсалар орасида туғилган барча ҳал ҳаракатларнинг бирламчи бошланиши (ибтидо)си, бизнинг тан олишимизча ўзи ҳаракатланувчи, барча ўзгаришлар ичида энг қади мий ва кучли сидир ; бош қа нарса таъсирида ўзгарувчи ва сўнгра бошеқа нар саларни ҳаракатга келтирувчи нарсани биз иккиламчи, деб тан оламиз.

Клиний . Жуда тўғри.

Афиналик . Ростки биз ўз мулоҳазаларимизда шу жойга етиб келибмиз, энди мана бунга жавоб берайлик. ..

Клиний . Ростданми?

Афиналик . Агар биз ушбу ибтидо нинг туғилишини тупроқ, сув ёки олов сифат муҳитда кўриб қолсак, – бу муҳит соф ҳолатдами ёки аралаш ҳ олдами, барибир, – бундай ҳолатни қандай атаган бўлар эдик?

Клиний . Ростки ўзини ўзи ҳаракатлантирса, биз уни ҳаёт, деб атайм изми деб сўрамоқдасан шекилли?

Афиналик . Ҳа.

Клиний . Албатта ҳаёт деб, бошқача бўлиши мумкинми?

Афиналик . Ҳўш, қачонки биз бирор нарсада дил (нафс, жон, рух)нинг (борлигини) пайқасак, бу ўшанинг ўзи, яъни ҳаёт, деб айтмай мизми?

Клиний . Албатта (шундай деймиз).

Афиналик . Зевс ҳурмати буни эслаб қол! Ҳар бир нарса ҳақида биз уч (жил) фикирлашимиз мумкинлигини тан оласанми?

Клиний . Низмани назарда тутмоқдасан?

Афиналик . Биринчидан, нарсанинг моҳияти (жавҳари), иккинчидан, шу моҳиятни аниқловчиси, учинчидан,

унинг номи. Бутун мавжудият (борлиқ) борасида ҳам иккита савол берилиши мумкин.

Кли ний . Қандай саволлар?

Аф и нали к . Бирорта нарсанинг номини таклиф этиб, унинг аниқловчиси ҳақида сўраш мумкин ёки аксинча, унинг аниқловчисини таклиф этиб, номи борасида сўраш мумкин. Шунга ўхшаш нарса ҳақида ҳозир ҳам нимадир демоқчимиз, тўғрими?

Кли ний . Айнан нима ҳақида?

Аф и нали к . Нарсаларнинг иккиҳадликлари ҳамда сонлар ҳақида. Сонга нисбатан у “жуфт” номини олади. Бу номенинг аниқловчиси: “иккита тенг қисмга бўлинадиган сон”.

Кли ний . Ҳа (шундай).

Аф и нали к . Мен шунга эътибор қаратмоқчиман. Биздан аниқловчини сўрашганида, биз эса, номини айтаемиз, жудди шунга ўхшаб, биздан номини сўрашганида, биз эса, аниқловчини айтаемиз, бу иккала ҳолда ҳам биз бир нарсани белгилаймиз, тўғри эмасми? Зеро биз бир нарсанинг ўзини, “жуфт” номи ва “иккита қисмга бўлинадиган сон” аниқловчиси ёрдамида белгилаймиз.

Кли ний . Шубҳасиз шундай.

896 Аф и нали к . Номи “дил” (“нафс”, “жон”, “руҳ”), бўлган нарсанинг аниқловчиси қандай бўлади? Ҳозиргина берилган: “дил – бу, ўзини ўзи ҳаракатлантира оладиган ҳаракат”, деган аниқловчидан бошқа аниқловчи бормикин?

Кли ний . Биз ҳаммамиз дил, деб атайдиганамиз ўша моҳиятнинг аниқловчиси: “ўзини ўзи ҳаракатлантира оладиган”, деб тасдиқлайсанми?

Аф и нали к . Ҳа, тасдиқлайман. Агар шундай бўлса, мавжуд, олдинги ўтган ва келгусидаги, ҳамда бунга қарама-қарши барча нарсанинг биринчи пайдо бўлиши ва ҳаракати дил (нафс, жон)нинг ўзи эканлигининг тўла исботи учун яна нимадир талаб этилади, деб ҳисоблаймизми, бунинг устига у (дил) – барча нарсаларнинг ўзгариши ва турли ҳаракатларнинг сабаби эканлиги маълум бўлди-ку?

Кли ний . Йўқ. Дил, ҳаракатнинг бошланиши сифатида пайдо бўлганлигидан у (дил) ҳамма нарсадан катта ёшда эканлиги тўла исботланди.

Афиналик . Бошқа нарсада гайдо бўладиган ва ўзи ўзида ҳаракатланадиган, ҳеч нарсага, ҳеч қачон бўлмаган ҳаракат иккиламчидир, тўғрими? Айтиш лозим-ки, қанчалик арзимаган сонлар билан уни ўлчанмасин, барибир бу тўлалигича жонсиз жисмнинг ўзгариши бўлади.

Клиний . Айни ҳақиқат.

Афиналик . Агар биз, бизда дил (жон, нафс, рух) бадандан олдин, бадан эса кейин пайдо бўлган, шунинг учун у иккиламчи, шундан келиб чиқиб дил ҳукмронлик қилади, бадан (жисм) эса унга тобеъ ҳолда бўлади, деб айтсак, тўғри, тўла асосан, ҳаққоният билан энг мос равишда ва энг мукаммал фикримизни билдирган бўлар эдик.

Клиний . Ҳа, бу ҳақиқатга мутлақо мос келади .

Афиналик . Биз олдин келишганимизни эслайлик: агарда дил бадандан (жисмдан) катта (ёшда) бўлиб чиқса, у ҳолда дилга тааллуқли барча нарсалар, бадан (жисм)га тааллуқли барча нарсалардан каттадир.

Клиний . Албатта.

Афиналик . Шундай экан, дил бадандан олдин пайдо бўлгани учун, ахлоқий фазилатлар, истак-хоҳишлар, ақлий хулосалар, ҳақиқий фикрлар, ғам-ғашвишлар (ғамхўрликлар) ва хотира, баданнинг (инсон жисмининг) узунлиги, уларнинг кенлиги, йўқонлиги ва қучидан олдин пайдо бўлганлар.

Клиний . Шундай бўлиши керак.

Афиналик . Аммо агар дилни ҳамма нарсанинг сабаби, деган қарорга келсак, бундан кейин, дил яхшилик ва ёмонлик, зебо ва уятли, адолатлилик ва адолатсизлик ва бошқа барча зидларининг сабаби эканлигини тан олиш керак бўлмайдими?

Клиний . Бошқача бўлиши мумкинми?

Афиналик . Кўп ҳолда ҳаракатланувчи, ҳамма нарсага ҳукмронлик қилувчи ва барча нарсада яшовчи дил, осмонни ҳам бошқаради, деб тан олиш керак эмасми?

Клиний . Албатта (тан олиш керак).

Афиналик . Аммо битта [дилми] ёки кўп (дилларми)? Мен сиз учун жавоб бераман: кўп (диллар). Чунки биз иккитадан камини ҳеч тасаввур қилолмаймиз – бири эзгу ишлар қилувчи ва бошқаси, биринчining қиладиган ишларини тескарасини қилишга қобилиятлиси.

Клиний . Сен жуда тўғри гапирдинг.

897

Афиналик. Жуда яхши. Шундай қилиб дил, осмондаги, ердаги ва денгиздаги барча нарсаларга ўзининг хусусий ҳаракатлари ёрдамида ҳукмронлик қилади, бу ҳаракатларнинг номлари ушбулардир: истақ, назарда тутиш, ташвиш (ғамхўрлик), кенгаш, тўғри ва ёлғон фикр, қувонч ва дард чекиш, жасорат ва қўрқинч, муҳаббат ва нафрат. Буларга қариндош ва бирламчи ҳаракатлар ёрдамида дил ҳукмронлик қилади, улар эса ўз навбатида, жисмлар (баданлар) нинг иккиламчи ҳаракатларини келтириб чиқарадилар ва ҳамма нарсани ўсишга ёки ҳалокатга, қўшилишга ёки парчаланишга ва буларнинг ҳаммасини кузатиб боровчи иссиқликка ва совуқликка, оғирликка ва енгилликка, қаттиқликка ва юмшоқликка, оппоқликка ёки қорра рангга, нордонликка ёки ширинликка олиб борадилар. Дил буларнинг ҳаммасидан фойдаланиб, бунинг устига абадий илоҳий ақлни қабул қилиб, ҳаммасини тарбиялаб парваришлайди ва ҳаққоният ва комронлик, саодатга олиб боради. Ақлсизлик билан учрашганида эса, у ҳамма нарсани қарам-қарши тарафга олиб боради.

b

Нима дейсиз, биз шундай қарор қабул қиламизми ёхуд бу бошқача эмасмикин, деб гумон қилаверамизми?

Клиний. Ҳеч ҳам гумон қилмаймиз.

Афиналик. Шундай қилиб, дилнинг қайси турини осмон, ер ва бутун даврлар устидан ҳукмронлик қилувчи, деб тан оламиз: оқилиними ва яхшилик (эзгу ишлар)ка азм этганими ёки на униси, на бунисига эга бўлмаганими? Бу саволга бундай жавоб беришимизни истайсизми...

c

Клиний. Айнан қандай?

Афиналик. “Қизиқ одамсан, деймиз биз, зеро агар осмоннинг ундаги бор нарсалар билан бирга кўчиш йўли, ақлнинг ҳаракати, айланма ҳаракати ва ақлий хулосаларига ўхшаш табиатга эга бўлса, агар у ҳам, бошқаси ҳам, қардошлик (яқинлик) тарзида ўтса, демак, аниқ тан олишимиз керак-ки, бутун коинот ҳақида дилнинг энг яхши тури ғамхўрлик қилади ва уни энг яхши йўлдан олиб боради”.

d

Клиний. Тўғри.

Афиналик. Агарда [коинот] ғазабнок (ёвуз) ва бетартиб ҳаракат қилса, у ҳолда тан олиш керакки, бу ёмон дилнинг ишидир.

Клиний. Бу ҳам тўғри.

Афиналик . Ақлнинг ҳаракати қандай табиатга эга?
Азиз дўстларим, мана бу саволга оқилона жавоб бериш қийин. Шунинг учун, агар мен сизга ёрдам берсам адолатли иш бўлар эди.

Клиний . Сен ҳақ гапни айтдинг.

Афиналик . Баъзилар қундузи Қуёшга тик қараб туриб ўзини гўёки қоп-қоронғу тунда ҳис этганларидек, биз ҳам, шу оддий қўзимиз билан Ақлни қўра оламиз ва етарли даражада уни идрок этамиз, деб айтолмаймиз. Агар биздан сўраётган нарсалари нинг тимсолига қарайдиган бўлсак уни биз ҳавфсизроқ қўра оламиз.

Клиний . Нимани назарда тутмоқдасан?

Афиналик . Шундай тимсол сифатида, биз санаб ўтганимиз ўнта ҳаракатдан, Ақл энг яқин келадиган н арсани оламиз. Мен сизларга бу хилни эслатиб ўтаман ва кейин сиз билан биргалликда жавоб бераман.

Клиний . Шундай қилинса яхши бўларди.

Афиналик . Биз олдин, бир қисм нарсалар ҳаракатланади, бошқа бир қисми эса турғун (сокин)ликда бўлади, деб аниқлаб олганимиз эсимизда .

Клиний . Шундай.

Афиналик . Ўз навбатида, ҳаракатланувчи нарсаларнинг бир қисми (ўз) жойида, бошқа бир қисми кўп жойларда кезиб юради.

Клиний . Худди шундай.

Афиналик . Икки хил ҳаракатнинг бир жойда бўлиб берадигани зарурий равишда доимо қандайдир марказ атрофида ўтади ва худди пилди-проққа ўхшаб кетади. Худди ўша, нақадар мумкин бўлса, шунчалик, Ақлнинг айланма ҳаракатланишига ҳар жиҳатдан ўхшаш ва ҳаммасидан яқин келади.

Клиний . Сен нимани назарда тутмоқдасан?

Афиналик . Агар биз, ақл (онг) ҳам, бир жойда бўладиган ҳаракат ҳам, йўнилан пилди-проққа ўхшаб айланган бир хилда, бир жойининг ўзида, ўша бир [марказ] атрофида, ўша бир нарсага нисбатан доим бир жилдаги тартиб ва тузилишни сақлаб ҳаракатланадилар, деб айтсак умид қиламанки, сўздан тикланган тимсолларнинг ёмон ижодкорлари бўлиб туюлмаймиз.

Клиний . Жуда тўғри гапирдинг!

Афиналик. Худди шунга ўхшаб, ҳеч қачон, айнан бир хилда, бир жойнинг ўзида, ўша бир нарсанинг атрофида бўлиб ўтмайдиган – ўша биргина [марказга] муносабати бўлмаган, тартибсиз ўтувчи, ҳеч қандай изчилик, мунтазамликсиз ҳаракат ҳар қандай ақлсизлик (онгсизлик)ка яқин (қардош) бўлмайdimи?

Клиний. Айни ҳақиқат – бу, ақлсизликка қардош бўлар эди.

с **Афиналик.** Ростики, дил бизда ҳамма нарсани айланма ҳаракатлантирса, у ҳолда зарурат бўйича тан олиш керакки, омоннинг айланма ҳаракати ҳақидаги ғамжўрлик ва уни тартибга солиш эзгу дилга мансубдир, деб аниқ айтиш энди жуда осон. Ёки ёвузимиз?

Клиний. Ажнабий (биродар), ҳозир айтилганлардан келиб чиқади-ки бошқача деб тасдиқлаш ҳатто гуноҳ иш бўлар эди. Йўқ, бундай айланма ҳаракатлантириш турлитуман эзгу (якши) ишлар соҳиби бўлган дилнинг ишидир, бундай дил битта ёки бир нечта бўлса ҳам.

Афиналик. Сен мени жуда тўғри тушундинг, Клиний. Энди мана бунга эътибор бер.

Клиний. Айнан нимага?

д **Афиналик.** Агар дил ҳамма нарсани айлантирса, у ҳолда аниқ-ки у, ҳар бир нарсани – Қуёш, Ой ва бошқа юлдузларни айрим-айрим ҳам айлантиради.

Клиний. Бошқача бўлиши мумкинми?

Афиналик. Булардан биронтаси ҳақида мулоҳаза қилиб кўрайлик; мулоҳазаларимизни қолган барча юлдузларга ҳам тадбиқ этса бўлади.

Клиний. Нимани олиб кўрамиз?

Афиналик. Ҳар қандай одам Қуёшнинг жисмини кўради, унинг дилини эса ҳеч ким кўрмайди. Худди шундай, ҳеч ким тирик жисмларнинг дилини на уларнинг тирлигида, на ўлганида, умуман кўрмайди. Бу ҳолатни ўз табияти бўйича, бизнинг жисмоний ҳис-сезгиларимиз билан мутақо ўзлаштириб бўлмайди ва уни фақат ақл билан идрок этилади, деб ҳисоблашга мукамал имконият мавжуддир. Фақат биргина ақл ва мулоҳаза ёрдамида ушб у ҳолни қабул этайлик...

Клиний. Қандай?

Афиналик. Агар дил Куёшни айлантлар экан, у ҳолда, дил – уртадан бирини эдо этади, деб тахмин қилсак унча адашмасак керак...

Клиний. Нисмани назарда тутмоқдасан?

Афиналик. Ёки у (дил), юм алоқ бўлиб туюлган бу жисм ичида туриб, ҳар хил йўл билан, худди бизнинг дилимиз ҳам бизни турлича ҳаракатлантирганидек (ёки, ҳар кўйга олганидек - тарж), уни (Куёшни) ҳаракатга келтиради. Ёки, баъзиларнинг таълим отлари бўйича, қаердандир ташқаридан оловли ёхуд қандайдир ҳаводан (ибора)т) жисмни ўзига ўзлаштириб олиб у зўрлик билан жисмни жисм билан сиқаштиради ёки ниҳоят, унинг ўзи жисм (бадан, тана)дан маҳрум, аммо қандайдир бошқа фаройиб имкониятларга эга ва шу тарзда Куёшни бошқаради.

Клиний. Албатта, ҳеч гумон йўқки, дил буларнинг ҳаммасига шууч усулдан бири орқали раҳбарлик қилади.

Афиналик. Будилани, Куёшни у ҳаммага нур бериб муҳташам аравата ўтказадими ёки унга ташқаридан таъсир ўтказадими ёки қандайдир бошқа бир тарзда иш юриладими бар-бир, ҳар қандай одам Куёшдан баландроқ эъозлаши (дилга Куёшдан улуғроқ эҳтиром кўрсатиши - тарж.) ва худдо, деб тан олми керак. Тўғрими?

Клиний. Ҳа, ҳар қалай, ақсизликнинг охириги чегарасигача етиб бормаган ҳар қандай (одам) шундай қилиши лозим.

Афиналик. Барча юлдузлар, Ой, йиллар, ойлар, йил фаслари бо расида шунга ўжаш мулоҳазадан бошқа қандай мулоҳаза келтиришимиз мумкин, ҳусусан: дил ёки диллар буларнинг саб аби бўлиб чиққанлари учун ва улар бунинг устига барча ахлоқий баркамолликларга эга бўлганлари учун, улар жисмларда ёки бошқа яна қаердадир тирик мавжудот сифатида макон тутадиларми ва бошқа усул билан омонни бошқарадиларми бари-бир, биз уларни худовандлар, деб тан оламиз. Бунга розилик билдириб, "ҳамма нарса худоларга тўла" эканлигини инкор этадиган одам топилармикин.

Клиний. Ажнабий (биродар), бунчалик нотўғри, тескари фикрловчи ҳеч қим топилмайди.

Аф и н а л и к . Бу мулоҳазаларни тугатайликда, Мегилл ва Клавиний , аввал худоларни инкор этганларга чегараларни кўрсатайлик.

К л а и н и й . Айнан қандай (чегаралар)?

Аф и н а л и к . У бизга, дилни энг аввал пайдо бўлган, деб нотўғри ҳисоблаганлигимизни ҳамда, бундан кейин нима деган бўлсак ҳаммаси нотўғри эканлигини исботлагани керак. Ёки, агар у, биз айтганларимиздан нимадир яхши роқ нарсани айта олмаса, у ҳолда бизга қулоқ солсин ва келгусида худоларни тан олиб яшасин. Шундай қилиб худоларнинг мавжуд эканликларини уларни инкор этувчиларга етарли даражада исбот қилдикми ёки яна нимадир етишмайдими?

К л а и н и й . Ажнабий (биродар), етарли даражадан ҳам ортиқроқ.

Худоларнинг
инсоний
ишларга
аралашмасликлари
назариясининг
таъқиқи

Аф и н а л и к . Шундай қилиб шу ерда мулоҳазаларимизни тугатамиз. Энди биз, худоларни тан оладиган, аммо уларнинг инсоний ишлар устидан қиладиган амалларини инкор этувчига бериладиган ўғитларга ўтишимиз керак. “Азизим, – деймиз биз унга, – сенинг худоларни тан олишин-

гни ўзи балки, сенинг ва илоҳий табиатнинг ораларидаги қандайдир яқинлик туфайли сени уларни эъзоз-эҳтиром этишингга ва уларнинг мавжуд эканликларини тан олишингга олиб боради. Лекин сени, ёвуз ва адолатсиз одамларнинг хусусий ва ижтимоий қисмати гуноҳларга олиб боради. Бу қисмат ҳақиқатан ҳам бахтдан йироқ; аммо бу орада, хато бўлсада, кўпчиликнинг фикри бўйича у олий даражадаги бахт, деб ҳисобланади; маъқулига хилоф равишда уни кўшиқлар ва турли хил шутқаларда мадҳ этадилар. Балки гуноҳкор (ахлоқсиз), одамларнинг қариб-қартайгунларигача яшашлари ва энг буюк эъзозларга қуршалган болаларини қолдириб, ўз ҳаётлари чегарасига етиб боришлари томошаси сени хижолат қилиб довлдиратиб кўяр? Балки сен ўзинг кўргандирсан, ё бировдан эшитиб билгандирсан ёки ниҳоят сен ўзинг жуда кўп даҳшатли ва ахлоқсиз кирдикорликлар ёрдамида энг буюк эъзозлар ва тиранияга эришганларининг гувоҳи бўлгандирсан? Ўзингнинг худоларгаяқинлигинг (асосий сифатлар бўйи-

ча ўхшашлик ва ёки келиб чиқишнинг умумийлиги - тарж.) туфайли уларга, гўё буларнинг ҳаммасига улар айбдор, деб таъна қилишни хоҳламай, сен қандайдир охиригача фикрламаслик таъсирида ўзининг шу ҳолингга келдинг ва худоларга аччиқ қилишга ўзингда жуч топмайсан; сен уларнинг борлиги (мавжудликлар и)ни тан оласан, ammo, улар инсоний ишларга юқоридан ва бепарволик билан қарайдилар, деб ўйлайсан. Шундай қилиб, сенинг ҳозирги аҳволингга гуноҳ оғир келиб қолмаслиги ва сен янада ночорроқ ҳолатга тушиб қолмаслигинг учун, биз, ўсиб, ривожланаётган гуноҳни, агар куч топиш мумкин бўлса нутқлар ёрдамида, худди покловчи қурбонликка ўхшаб, юмшатиш учун, кейинги мулоҳазаларни, худо мавжудлигини мутлақо тан олмайдиган одамга муурожаат қилиб босидан охиригача айтиб ўтганимиз билан қўшиб улардан ҳозир фойдаланмоғчимиз". Сен эса Клиний ва сен Мегил, олдингидай у ёли йиғат учун жавоб беринглар. Агар мулоҳазада бирон бир қаршиликка учраб қолсангиз мен сизларнинг ўринингизга ўтаман ва дарёда нўтказиб қўяман.

Клиний. Сен ҳақ гап айтдинг. Худди шундай қил, биз эса кучимиз етганича сен айтганингдек иш қиламиз.

Афиналик. Худолар кам нарса ҳақида, улуғ нарса ҳақида жон куйдиришларидан кам жон куйдирмасликларини исбот қилиш, айтиш керак-ки қийин иш эмас. Зеро бизнинг рақибимиз, бу ерда иштирок этди ва ҳозиргина айтганларимизни эшитди. Хусусан, худоларнинг умумэзгулик эканликлари ва демак, ҳамма нарса ҳақида гамхўрлик соҳиби бўлиш улар учун олий даражадаги фазилатдир.

Клиний. Албатта, Буларни у эшитди.

Афиналик. Худолар умумэзгуликдирлар, деб келишганимизда қандай эзгу иш ҳақида гапирганлигимизни энди ҳаммамиз бир гап текширайлик. Биз мулоҳазалилик ва ақл соҳиби бўлиш эзгу ишга (гўзал фазилатга), унга қарама-қарши барча нарсалар - ёвузликка тегисли, деб тан оламиз, тўғрими?

Клиний. Тан оламиз.

Афиналик. Янанима? Мардлик - яхши фазилатга, кўрқоқлик эса - ёмон илатга тегисли эмасми?

Клиний . Албатта.

Афиналик . Биринчисини биз зебо, иккинчисини эса – қабиз, деб атамаймизми?

Клиний . Шубҳасиз (шундай атаймиз).

Афиналик . Биз бирига – ёмонига алоқадормиз, деб айтсак ; худолар ҳақида эса, улар бунга на оз, на кўп даражада алоқадор эмаслар, десак бўладими?

Клиний . Ҳар ким ҳам бунга рози бўлади.

Афиналик . Яна нима эди? Бепарволик, бемаънилик ва роҳат-фароғатни дилнинг яхши фазилатлари қаторига қўшам изми? Сен нима дейсан?

Клиний . Бу мумкинмикин?

Афиналик . Демак, сен буларнинг ҳаммасини яхши фазилатларнинг қарама-қаршиси бўлган нарсага қўшасан, шундайми?

Клиний . Ҳа.

901

Афиналик . Бунга зид бўлганни яна зиддигами?

Клиний . Ҳа, зиддига.

Афиналик . Давом этайлик. Кимки ишққмас, нозик ва ношуд бўлса, шоирнинг ибораси бўйича ниши йўқ асарларга ўхшайди, ҳақиқатан шундайми?

Клиний . Бу таққослаш ниҳоятда тўғри.

Афиналик . Шундай қилиб, худо ўзи ёмон кўрадиган ахлоққэй хислатларга эга, деб айтиб бўлмайди. Агар кимдир шундай дейишга ҳаракат қилса, бунга йўл қўймаслик зарур.

Клиний . Албатта, йўл қўйиб бўлмайди. Мумкин эмас, асло!

b

Афиналик . Бошқалардан кўра кўпроқ ғамжўрлик ва ҳаракат қилиши керак бўлганни, унинг ақли (онги) улуғ нарсалар ҳақида қайғуриб кичик нарсаларга беписанд бўлса, қайси асосга кўра биз, – энг кўпол хатога йўл қўймай, – мақтанишимиз керак? Буни куйидагича кўриб чиқайлик: буни қилаётган, у худо бўладими ёки инсонми икки сабабга кўра шундай йўл тутуши зарур, тўғрими?

Клиний . Қандай сабаблар?

c

Афиналик . У, агар кичик (нарса) бепарволикда қолдирилса, бутуни учун ҳеч қандай фарқ йўқ, деб ўйлайди, ёки агар у, фарқ бор деса, кичик (нарса) ҳақида ғафлат ва но-

зиклиги, тангларварлиги бўйича ҳам ~~ж~~жўрлик қилмайди. Ёки, бепарволикнинг баалки бошқа сабаблари бордир? Зер о, агар ҳақиқатан ҳам бирдангина ҳамма нарсаси ҳақида ҳамжўрлик қилиш мумкин бўлмаса, у ҳолда бу ~~ж~~жичик ёки улуғ (жуда катта) нарсаси ҳақида ҳамжўрлик қилмаган одам тарафидан бепарволик бўлмайди; менг, қачон- ~~ж~~жиси худо ёки қандайдир бир тубанмавжудот ўз кучи бўйича ~~ж~~жизимадир ҳақида ҳамжўрлик қила олмайдиган ҳолат бўлса, ~~ж~~жунда ҳолат ҳақида тапирмоқдамен.

Клиний. Бу мумкин эмас.

Афиналик. Ҳозир биз учаламиз та сизларнинг иккала рақибингиз жавоб берсинлар: ~~ж~~жлар худоларнинг мажжудидини тан олишга розилар, ~~ж~~жаммо, бири тасдиқлаб, худоларни ўз фойдасига мойил қилса бўлади, дейди, бошқаси эса, кичикни химоялама йди, дейди. Сиз иккинги аввал, худолар ҳамма нарсани билдиришади, кўришади ва эшитишади ва ҳис этиш ҳамда билганим билан эришиши мумкин бўлган нарсалардан ҳеч қайониси улардан яшириниб қоломайдилар, деб тан олинг. Шундай эканлигини қабул қиласизми ё қабул қилмайсизми?

Клиний. Ҳа, шундай.

Афиналик. Яна нима дегмоқчи эдик? Бандалар ва умри боғийлар қила оладиган ишларнинг барчасига худолар қодир эканликларини тан олмасизми?

Клиний. Бу сўзларга эътироз билдириб бўладими?

Афиналик. Шундай қилиб, биз белшовимиз худолар яхши фазилатли ва ҳатто умум яхши фазилатли (умум эзгули), деб келишиб олдик.

Клиний. Сўз бўлиши мумкин эмас.

Афиналик. Агар улар, бизга олганимиздай бўлсалар, у ҳолда, улар ни нисманидир ~~ж~~жўрлик ва унча хоҳламай қиладилар, деб ҳисоблаб бўлмайди, ~~ж~~жўрими? Зеро, биздаги беъманилик, ишқмаслик - ~~ж~~жўрлик фарзанди (натижаси), яқовлик (ношудлик) эса - ~~ж~~жўрлик ва ҳузурҳаловат негизасидир.

Клиний. Сен мутлақо ҳақ сўзчи айтдинг.

Афиналик. Худолардан ҳеч қандайсиси ношудлик ва ишқмаслик билан бепарво бўлмайдилар, чунки уларга ~~ж~~жўрлик нумуман хос эмас.

Афиналик . Кичикни жүриш ёки эшитиш қийинроқ. Аксинча, ҳар қандай (одамга) кичик ва аҳамиятсиз нарсани кўтариб юриш, уни бошқариш, унга ғамжўрлик қилиш, катта ва салмоқли нарса ҳақида ғамжўрлик қилишдан осондир.

Клиний . Анча осон.

Афиналик . Агар даволашни хоҳлайдиган ва биладиган шифокорга бор [вужуд] бутунлайгича топширилсаю у фақат аҳамиятлانسига ғамжўрлик қилиб, аҳамиятсиз хусусларига эътибор бермаса, у ҳолда вужуд яхши ҳолатда бўладими?

Клиний . Албатта бўлмайди.

Афиналик . Худди шунга ўхшаб, на дарғаларда, на ҳарбий қўмондонларда, на уй эгаларида, на давлат арбобларида, умуман буларга ўхшаш одамларда, агар улар кичик ва аҳамиятсиз нарсага бепарво бўлсалар буюклик ва ёки кўпликдан ҳеч нишон қолмайди. Чунки, тош терувчилар айтганларидек, катта тошлар кичкина тошларсиз текис ётмайдилар (текис терилмайдилар).

Клиний . Шубҳасиз, шундай.

Афиналик . Қанча моҳир бўлсалар, фақат биргина хунарлари (санъатлари) ёрдамида, ўзларига хос кичик ва катта ишларни шунча пухта ва мукамал бажарувчи оддий усталардан худолар пастроқ турадилар, деб айтмаймиз-ку. Наҳотки жудо, (шундай) энг доно мавжудот, кичик нарса ҳақида ғамжўрлик қилишни хоҳлаб ва им конияти бўлган ҳолда, қийинчиликларни кўрганда руҳи тушиб кетадиган ишқмас ёки кўрқоқ одамга ўхшаб, бутунлай унга жон куйдирмайди, – айтиш лозимки, бу нарсалар кичик бўлганлари учун уларга ғамжўрлик қилиш осон бўлса ҳам?

Клиний . Аженабий (биродар), худолар ҳақида бундай фикрга асло йўл жўймаймиз. Чунки, бу тарзда фикрлаш барча жиятлардан гуноҳ бўлади ва ҳақиқатга мос келмайди.

Афиналик . Менинча, худоларни беписандликда айблашни яхши кўрувчи (одам)га унинг ноҳақлигини тўла исбот этдик.

Клиний . Ҳа, шундай.

Африналик. Биз ўз исботларимиз билан унинг ноҳақлигини и тан олишга мажбур эдик. Лекин, менинча у, баъзи бир шайдо қилувчи ривоятларга муҳтож.

Клиний. Қандай ривоятлар, дўстим?

Африналик. Йигитни биз ушбу далиллар билан ишонтираемиз: “Ҳамма нарса ҳақида ғамхўрлик қиладиган – ким, (яъни худо - тарж) яхлитнинг халос этилиши ва эзгулигини назарда тутиб ҳамма нарсага тартиб берди ва бунда имконият борича ҳар бир қисм ўзига тааллуқли нарса ни сикаб кўради ва бажаради. Бу қисмларнинг то энг кичикларигача ҳар бирининг устидан барча ҳолатлар ва ҳаракатларнинг энг майда, нозик намоеън бўлишларидан воқиф бўлиб турувчи ҳоким қўйилган: буларнинг ҳаммаси аниқ бир якуний мақсадга йўналтирилгандир. Шундай ҳокимлардан бири, эй ночор (ғариб одам) ҳатто вужудининг зигирдай заррасигача раҳбарлик қилади ва шу аснода доимо яхлитликни назарда тутлади. Барча пайдо бўлган нарса, сен билмайсан ҳам, яхлитлигича барча нарса учун пайдо бўлади, токи яхлитликнинг ҳаётига тааллуқли саодатли мавжудият амалга ошсин ва мавжудият сен учун эмас, аксинча, сен — унинг учун пайдо бўласан. Зеро, ҳар қандай шифокор, ҳар қандай моҳир ҳунарманд ҳамма нарса ни бир қисм учун эмас, яхлитлик (бир бутун) учун қилади ва ҳамма нарса ни умумий эзгулик (яхшилик)ка йўналтиради. Сен эса, сен учун бўлган нарса, умум пайдо бўлишга кўра энг яхши бўлиб чиқишини, бир бутунлик ва сениннг ўзинг билан мос келишини билмай тажанг бўласан. Кейин, дилгоҳ бу, гоҳида бошқа жисм билан қўшилагани учун ва ҳам ўз-ўзича, ҳам бошқа диллар таъсири остида турли ўзгаришларга учраганлиги учун, ҳокимга худди шакшак ўйинчиси га ўхшаб, яхши бўлиб қолган фитратни (ҳуқ-атворни) яхши жойга, ёмон бўлиб қолганини — ёмон жойга кўчириб қўйишдан бошқа илож қолмайди, уларни ўзларига тўғри келадиган нарсага мувофиқ равишда жойлаштиради, токи, ҳар бирига муайян бир қисмат тўғри келсин”.

Клиний. Сен нимани назарда тутмоқдасан?

А ф и н а л и к . Меннингча, худолар ҳамма нарсага қандай осонликча жонқуяшлик қилишлари равшан бўлсин, деб мен шундай деганман. Зеро, агар кимдир ҳамма нарсани бир бутунга (яъни итликка) эътибор бермай қайта тузаверса, масалан, оловдан жонли сувни, бир (нарсадан) кўп (нарсани) ёки кўп (нарсадан) бир (нарсани) яратса, у ҳолда биринчи, иккинчи ва учинчи пайдо бўлишдан кейин бениҳоя кўп ўзгаришлар ва қайта тузилишлар вужудга келган бўларди. Ҳозир эса, бу, ҳамма нарса ҳақида гап-ўрлик қиладиганлар учун ажаб бир осон ишдир.

К л и н и й . Ни м а н и н а з а р д а т у т м о қ д а с а н ?

А ф и н а л и к . М а н а б у н и : б о л ш ҳ у қ м д о р б и з н и н г и ш л а р и м и з р у ҳ л а н т и р и л г а н и н и в а у л а р д а я х ш и ф а з и л а т л а р (э з г у и ш л а р) кўп, л е к с а н ё м о н л и к (и л л а т) ҳ а м кўп л и г и н и кўр г а н ; у я н а , б и р м а р т а п а й д о бў л г а н н а р с а , яъ н и д и л в а б а д а н (ж и с м) , г а р ч и у л а р қ о н у н г а м о н а н д м а в ж у д бў л г а н х у д о л а р к а б и б о қ и й бў л м а с а л а р ҳ а м , э н д и ҳ а л о қ бў л м а с л и г и н и (з е р о , а г а р д и л в а б а д а н ҳ а л о қ бў л с а у ҳ о л д а я н г и м а в ж у д о т л а р н и н г п а й д о бў л и ш и с о д и р бў л м а с д и) в а д и л д а б о р бў л г а н б а р ч а я х ш и л и к д о м и м о ф о й д а л и , ё м о н и э с а д о и м з а р а р э к а н л и г и н и ҳ а м кўр г а н . Б у л а р н и н г ҳ а м м а с и г а эъ т и б о р б е р и б , қ и с м л а р н и н г ҳ а р б и р и г а ш у н д а й ж о й ўй л а б т о п д и - к и , т о к и К о и н о т д а и л о ж и б о р и ч а и ш о н ч л и р о қ , о с о н в а я х ш и р а в и ш д а э з г у и ш (я х ш и ф а з и л а т) ф о л и б к е л с и н , ё м о н л и к (и л л а т) э с а м а г л у б бў л с и н . Ш у л а р н и н г ҳ а м м а с и у ч у н у , ҳ а р б и р п а й д о бў л а ё т г а н н а р с а қ а н д а й ж о й н и э г а л л а ш и з а р у р л и г и н и ўй л а б т o п д и . П а й д о бў л а ё т г а н н и н г с и ф а т и г а к е л с а қ , б у н и у , ҳ а р б и р и м и з н и н г и р о д а м и з г а қ о л д и р д и , ч у н к и б и з н и н г ҳ а р б и р и м и з , ў з ж о қ и ш л а р и м и з м а в з у с и в а ў з д и л и м и з с и ф а т и г а м о н а н д р а в и ш д а кўп и н ч а , б о ш қ а ч а э м а с , ш у н д а й бў л а м и з .

К л и н и й . Б у т а б и и й .

А ф и н а л и к . Ш у н д а й қ и л и б , д и л г а т е г и ш л и б а р ч а н а р с а ў з г а р а д и , ч у н к и , у н и н г ў з - ў з и д а ў з г а р и ш с а б а б и м а в ж у д д и р : ш у б и л а н б и р г а ҳ а м м а н а р с а т а қ д и р қ о н у н и в а т а р т и б о т и бўйича кўчиб (жойини ўзгартириб) туради. Ўзининг ҳулқини кам ўзгартирадиган нарса текис юза бўйича, кўпроқ ўзгарадигани, бунинг устига адолатсизлик томонга ўзгаргани эса, тубсиз чуқурликка, Айд ҳамда бо-

d шққа шлунга ўхшаш номлар билан аталадиганлар ер ости-
даги жойларга бориб қолади. Одамлар улардан жуда
кўрқадилар, ҳам ҳаёт пайтларида, ҳам жон (нафс, дил,
руҳ) танадан айрилганида улар одамларнинг кўз ўнгла-
рида гавдаланаверадиладар. Агар дил ўзининг шахсий иро-
даси билан ёки бошқанинг кучли таъсири остида улкан
эзгу иш томон ўзгарса, у ҳолда илоҳий эзгуликлар билан
кўшилиб, айниқса яхши фазилатли (эзгу иш қилувчи) бўла
боради ва янги, яхшироқ ҳамда мутлақо муқаддас жойга
е кўчиб ўтади. Акс ҳолда эса, у ўз ҳаётини ўзига мос жойга
олиб ўтади.

Олимпда яшовчи худолар адолати ана шундайдир.

(Ҳомер – тарж.)

Йиғит, сенга эса худолар сенинг ҳақингда қайғурмаёт-
гандай туюлади. Агар сен ёмонлашсанг, у ҳолда ёмон руҳ-
ларга (дил, нафсларга) кетасан, агар яхши бўласанг, у ҳол-
да яхшиларига кетасан. Умуман олганда ҳаётлигида ҳам,
905 ўлимидан кейин ҳам ҳар ким ўзига хос бўлган нарсани қила-
ди. На сен, на бошқа кимдир, агар унинг омади келмаса,
худоларнинг бу адолатидан гўёки юқори тураман, деб мақ-
тана олмайдди. Олий таъсисчилар ўрнатган адлия маҳка-
масидан алоҳида эҳтиёт бўлмоқ зарур. Чунки у сени ҳеч
қачон тинч қўймайдди: сен жуда кичкинамансанки, ер туби
ларигача туша олсанг ёки шундай юксаксанки осмони фа-
лакка кўтарила олсанг – барибир худолар белгилаган жа-
зони оласан – шунда ердамисан, Айдга бориб қоласанми
ёки янжада даҳшатлироқ жойда бўласанми фарқи йўқ. Се-
нинг кўз ўнгингда гуноҳкорона ишлар ва умуман ёмон кир-
дикорликлар йўли билан арзимаган одамлар буюкликка
етишган ёки бадбахтликдан – бахтиёр бўлиб қолганлар ҳам
жудди шунинг ўзига тааллуқлидир. Сен эса, ундайларнинг
қирди қорларида, худди кўзгудагидек, худоларнинг умумий
бепарволикларини кўрса бўлади, деб ўйлаб юрибсан! Бу
одамларда ҳам Коинот тақдирининг улуши (қисмати) мав-
жуд эканлигини сен билмас эдинг. Одамларнинг энг марди
бўлган сен, буни билмаслигим керак, деб қандай ўйладинг?
Кимда-ким бу даҳдорликни тушунмаса, у ҳеч қачон ўз
ҳаёти учун намуна тополмайди ва бахтли ёки бахтсиз қис-

мат нимага бошлиқ эканлиги ҳақида ўзинга ҳисобот беришга қодир бўлмайди. Агар мана Клиний ва бизнинг бутун оқсоқоллар кенгашимиз из, худолар ҳақида гапираётганимизда ўзинг билмаган нарсанга ишонтиришган бўлса, демак худонинг ўзи сенга ёрдам берибди. Агар сенга яна қандайдир исбот керак бўлса, сенда қанчадир ақл борлиги учун, энди учинчи рақибга айтадиган гапларимизга қўлоқ сол. Худоларнинг мавжудликларини ва уларнинг одамлар ҳақидаги гавҳурликларини унчалик ёмон исботламадик, деб айтишим мумкин. Аммо, гўё худолар тузфалар қабул қиладилар ва ноҳақ одамлар уларни раҳм-шафқатли қила оладилар, дегач фикр бўйича ҳеч ким билан келиша олмаймиз ва бу (факрнинг ҳатолиги) ҳақида баҳслашамиз.

Клиний. Жудда яхши айтмади. Сен айтгандай қиламиз.

Худоларни ёвуз
ишларда
кўпроқ этишга
жалб қилиш
мумкинлиги
ҳақидаги фикр
таъқида

Афиналик. Худоларнинг ўзлари ҳаққи, агар уларни раҳм-шафқатли қилиш мумкин бўлса, бунга қандай усул билан қилиш мумкин бўлишини кўриб қайлик. Улар ким ва улар қандайлар? Ҳақиқатан ҳам бутун осмонни бошқарадиганлар, иложсиз унинг ҳукмдорлари бўлиб қоладиларми?

Клиний. Албатта.

Афиналик. Ҳукмдорлардан (бошқарувчилардан) қайси бирига улар ўхшайдилар ёки ким уларга ўхшайди? Зеро биз кичикни катта билан тақдо слашимиз мумкин. Уларга мусобақалашаётган мушташам аравачаларни бошқарувчи извошчилар ёки кем алар дарғаларни ўхшайдиларми? Балки улар ҳарбий қўмондонларга ўхшашдиларлар. Уларни яна касалликлар ҳуружидан (“қаршиликдан”), жавотирланиб баданни ҳимоя қилувчи шифокорларга ёки бошоқли ўсимликларнинг ўсишларига ноқулай йил фасларини кўрқинч билан кутадиган деҳқонларга ёки нода боқувчи қўлонларга ўхшатиш мумкин бўларди. Биз ўз ўзимиз билан келишиб олган нимиздай, осмон кўп эзгуликлар (яхшиликлар)га тўла, лекин, — айтиш керакки, унча кўп бўлмаган миқдорда — ёмонликлар ҳам бор, (шунинг учун) биз тасдиқлаб айтаемизки, улар орасида, фавқулодда ҳушёр-

лик талаб қилувчи ҳеч туганмас кураш боради. Бизнинг иттифоқчиларимиз – бу худолар ва шу билан тенг тарзда генийлардир, биз эса ўз навбатида – уларнинг ҳам, бошқаларнинг ҳам мулкимиз. Адолатсизлик ва қўполлик ақлсизлик (онгсизлик) билан қўшилиб бизни ҳалок этадилар, адолат ва мулоҳазалилик билан ақллилик (идроклилик) биргаликда қутқарадилар. Бу эзгу ишлар худоларнинг руҳланган кучларида яшайдилар; бизда эса уларнинг озгина қисмиги на яшайди, буни ҳар ким ҳам мана бундан билиб олса бўлади: аниқ-ки, ерда яшовчи ва ноҳақ ғаразли ҳайвонсифат руҳлар (диллар, нафслар) дилларга (руҳларга) қўриқчиларни – булар қўриқчи итларми, чўпонларми ёки энг шокс-ак ҳукмдорларми (барибир) киритиб қўядилар (ҳамда) ёмон одамлар кўп тасдиқлайдиганларидек уларни ҳушқомадди сўзлар ёки қандайдир назр-ниёзлар ва афсун-сеҳрлар билан, одамлар орасида жирсга ўч (ғаразгўй) бўлишга ва шу билан бирга ҳеч қандай оғир жазога учрамасликка имкон беради. Биз эса тасдиқлаб айтамиз – ки, ҳозиргина эслатиб ўтилган жиноят – ғаразгўйлик (жирсга ўчлик), моддий жисмлар устида сўз борганида касаллик, деб аталади, йил фасллари ҳақида ўлат дейилади, давлатлар ҳақида ва фуқаролик ишлари борасида бўлса, бу ном ўз кўринишини ўзгартиради ва “адолатсизлик” сифатида эшитилади.

Клиний. Мутлақо тўғри.

Афиналик. Кимда-ким, гўё худолар адолатсиз одамларни ва адолатсиз ишлар қилувчиларни кечирिशга тайёрлар, улардан кимдир, фақат ўзининг адолатсиз ўлжасининг бир қисмини уларга (худоларга - тарж.) берса бўлди, деб гапирадиганлар ушбуни тасдиқлашлари керак: агар бўр илар ўзлари ваҳшиёна талаган нарсаларидан озгина қисмини итларга ажратиб қолдирсалар, улар туҳфалар билан ром бўлиб, бутун подани талашга йўл қўйиб берар эдилар. Худоларни раҳм-шафқатларини қозониш мумкин деб, таъсирдорчиларнинг фикрлари шундай эмасми?

Клиний. Ҳа, худди шундай.

Афиналик. Ҳозиргина эслатиб ўтилган қўриқчилар билан худоларни таққослаб одамлардан қайси бири кулги чиқармасди? Масалан, “майнинг назр қилиниши ва тута-

тқилар тутуни⁷ га сотилиб, кемани ҳам, кемачиларни ҳам ҳалок этувчи дарғалар билан (таққослаб) ?

Клиний. Бундай таққослаб бўлмайди.

Афиналик. Ёки, масалан, тухфаларга сотилиб, бошқа (аравага қўшилган) отларга қалабани берувчи мусобақалардаги извошчиларга (таққослаб бўладими)?

Клиний. Ўз мулоҳазанг учун қалати ўхшатиш ўйлаб топдинг!

Афиналик. Худоларни на ҳарбий қўмондонлар, на шифокорлар, на деҳқонлар, на чўпонлар, асло, асло, бўрилар авраган итларга...-

Клиний. Пичинг қилишини тўхтат – шундай деб ҳам бўладими!

Афиналик. Аммо барча худолар – туб маънода энг буюк қўриқчилар эмасми ва улар энг буюк нарсани қўриқламайдиларми?

Клиний. Сўзсиз шундай.

Афиналик. Эгуишлар борасида ҳушёрликда барчадан афзал ва энг зебо нарсаларни қўриқлайдиган, нопок одамлар томонидан тажлиф этиладиган тухфалар деб, ҳеч қачон адолатга сотқинлик қилмайдиганларни итлар ва оддий одамлардан паст қўрамизми?

Клиний. Ҳеч ҳам ундай бўлмайди. Бунга ўхшаш сўзларни қабул қилиб бўлмайди ва кимда-ким шундай фикрда бўлса, Барча гуноҳкор (нопок) одамлар орасида энг гуноҳкори, деб айтилса адолатдан бўлади.

Афиналик. Один илгарни сурилган учта ҳолатни энди тўла исботланди, деб айтсак бўладими, яъни: худоларнинг мавжудлиги, уларнинг қилар ишлари ва адолатсизликка нисбатан уларнинг раҳмсизликлари ?

Клиний. Бўлмаса-чи? Биз ушбу исботларга (тўла) қўшиламиз.

Афиналик. Балки, ёмон феълли одамларнинг баҳсларга ўчиқлари туфайли улар анча қаттиқроқ айтилгандир. Азизим Клиний, токи ёмон одамлар, гўё исботларда ютиб чиқиб ўзлари худолар ҳақида қандай ўйласалар шунга мос келадиган, хоҳлаган ишларимизни қилаверамиз, деб ўйламасликлари учун бу баҳсга киришилди. Шунинг учун бизнинг нутқларимизда деярли ўсмирларга хос шид-

дат пайд о бўлди. Агар биз қисман фойда келтирган бўлсак ва бунга ўхшаш одамларни ўзларидан нафратланишга ҳамда қарама-қарши фикрлар тарзини севишга кўндира олган бўлсак, у ҳолда гуноҳкорлик ҳақидаги қонунарга бизнинг кириш сўзимиз яхши чиқди, деб ҳисобласак бўлади.

d Клиний . Ҳар ҳолда бунга умид қилса бўлади. Агар умид қилиб бўлмаса, у ҳолда бари бир мулоҳазанинг бундай турига учун соҳиб қонунга айб қўйиб бўлмайди.

Афналик . Кириш сўзи (дебоча)-
Гуноҳ ишлар дан кейин, қонунарни тўғри тушунти-
учун жазо радиган ва гуноҳкор одамларга ўз ҳаёт

Тарзлар ини тақводорлик томон ўзгартиришга буюрадиган талабни қўйишимиз мумкин. Бўйсунмайдиганларга гуноҳ ҳақида қуйидаги қонун бўла қолсин: агар кимдир, э
нимадир гуноҳкорона сўз айтса ёки гуноҳкорона иш қилиб қўйса, ҳар қандай шу ерда ҳозир бўлган одам бунга қаршилик кўрсатиши ва бу иш ҳақида мансабдор шахсларга хабар етказиши зарур ва улардан бу иш ҳақида биринчи жабардор бўлган мансабдор қонунарга мос равишда, бундай ҳақидаги ишларни текширадиган суд маҳкамаси га айбдорларни олиб келиши керак. Агар қандайдир мансабдор шахс, жабардор бўла туриб бу ишни қилмаса, қонуналар тарафини олишни истаган ҳар қандай одам уни суд маҳкамасига тортиши мумкин. Агар кимда-ким айбдор бўлса, гуноҳкор одамларнинг ҳар бир кирдикорига учун суд маҳкамаси керакли жазони белгилаши керак. Ҳар бир айбдор ушланиши зарур. Давлатда зиндонлар учта бўлиши керак: биттаси майдонда кўпчилик ушланганлар учун умумий, бу зиндон кўпчиликнинг шахсий ҳаёфсизлигини қўриқлаш учун мўлжалланади; бошқа зиндон, Тунги йиғин ўтадиган жойга яқин ерда – софронистерий, деб аталади; учинчиси эса мамлакат ўртасида, қандайдир бир дашт-биёбонда – қасос (жазо) маъносини берадиган ном билан аталади. Одамлар биз эслатиб ўтган учта сабаб бўйича гуноҳкор бўлганлари учун ва ҳар бир бундай сабаб икки турдаги гуноҳкорларни пайдо қилганлигидан, худолар борасида адашувчи одамларнинг ҳаммаси бўлиб, олтига турли хиллари келиб чи-

908

b

қади. Уларнинг ҳаммасига турли ва тенг бўлмаган жазо-
лар берилади. Чунки, худолар маъжудлигини мутлақо ин-
кор этадиган, аммо табиатан адолатли феъл-атворли, адо-
латсизликка нисбатан чуқур жирканиш сабабидан ёмон
одамлардан нафратланадиган одамлар бундай ишларни
қилишга мойил эмаслар, улар адолатсиз одамлардан
нари қочадилар, адолатчиларни эса севадилар. Бошқа
тури эса – булар шундайларки, уларнинг гўё Коинот худ-
долардан холи, деган фикрларига, ҳузурлар ва дард че-
кишлардан ўзини тия олмаслик қўшилади, гарчи улар
кучли хотира ва ажойиб иқтидорга эга бўлсалар ҳам. Бу-
ларнинг иккаласининг ҳам умумий касалликлари худолар-
ларни тан олмасликларидир; лекин биринчилари иккин-
чиларига қараганда қолган одамларнинг ҳалокатлари
учун камроқ ёвузлик (ёмонлик) қиладилар. Улар ўз нутқ-
ларида худоларга, қурбонликларга, қасамларга нисба-
тан беадаблиқлар қиладилар ва бошқа ҳамма нарса усти-
дандан куладилар; агар адолат уларни вақтида тўхтат-
маса, улар бошқа (одамларни ҳам ўзларига) ўхшатиб қўяр
эдилар. Иккинчилари биринчиларининг фикрларига
қўшиладилар, улар иқтидорли лекин маккор ва фитна-
фасодга тўла одамлар сифатида машҳурдилар. Бундай
хилдаги одамлардан каромат қилувчилар, турли-туман
фол очувчи одамлар, баъзан эса, тиранлар, сафсатабоз-
лар, ҳарбий қўмондонлар, хусусий сеҳр-жоду асосчилар
ри ҳамда назокатли гапга чечан (софистлар) чиқадилар.
Бундай одамларнинг хиллари кўп; аммо улардан икки-
таси алоҳида қонунга лойиқдилар: улардан бирига та-
аллуқли бўлганлари, хусусан рижорлар қатли этилишдан
ҳам қаттиқроқ жазога муносиблар; иккинчи хилдаги
одамлар эса ўғитлар ва зиндонга ташланишга муҳтож-
дилар.

Худди шунга ўхшаб, худоларнинг амалларини (ишлар-
рини) инкор этувчи фикр ҳам иккинчи хил одамни шайдо қила-
ди; худоларни гўё меҳр-шафқатли қилиб олиш мумкин,
деган фикрдагилар ҳам иккинчи хилдир. Ҳакамлар қонунга
суянган ҳолда ёмон ният ва ёмон хулқ сабаблар эмас, бал-
ки билмасдан гуноҳиш қилиб қўйгани софронистерийга
беш йилдан кам бўлмаган муддатга қамашга ҳукм қила-

дилар. Уларнинг дил (руҳ)ларини халос этиш (қутқариш) учун суҳбатлар олиб борадиган ва панд-насиҳатлар берадиган Тунги Йиғин иштирокчиларидан бошқа ҳеч ким бу муддатда уларнинг олдиларига киритилмайди. Қамоқ муддати тутагач, ўзини мулоҳазакор эканлигини кўрсатгани озоликка чиқиб, бошқа мулоҳазали одамлар билан бирга яшасин. Акс ҳолда эса, яъни, агар у яна шундай жазога мойиқ бўлса, уни қатъ этиш зарур. Худоларни ва Уларнинг қиладиган ишларини тан олмайдиган ёки уларни (худоларни) кўндирса бўлади, деб ҳисобловчилар, бунинг устига ҳайвонларга ўхшаб кетадилар ва одамларни менсимей, уларнинг баъзиларини ҳаётликларида гўё ўлганларнинг руҳларини чақиришлари мумкин, деб аврайдилар ёки қурбонликлар, дуолар, жодулар ва сеҳргарлик воситасида худоларни мойил этишга, пул учун айрим шахсларни ҳам, бутун оилалар ва давлатларни ҳам бутунлай фахш ишларга буриб юборишга ваъда берадилар. Уларни, шунга ўхшаш ишларда айбдорларни суд маҳкамаси мамлакат ўртасидаги зиндонга қамаш орқали жазоласинлар. Озод, ҳур одамлардан ҳеч кимса бундайлар дамлар олдига екмасликлари керак. Қонунлар нигоҳбонлари томонида н белгиланган овқатни улар қуллардан олишлари зарур. У ўлиб қолса унинг жасади мамлакат ташқарисига чиқариб ташланади, кўмилмайди. Агар ҳур одамлардан кимдир уни дафн этса, у ҳолда ҳар қандай хоҳлаган одам бу гуноҳи учун уни суд маҳкамасига тортиши мумкин. Агар у, ўзидан кейин даватга яроқли фарзандлар қолдирса, у ҳолда ота жазога ҳукм этилган кундан бошлаб етимларга ғамхўрлик қилувчилар уларга худди ҳақиқий етимларга қилингандай ғамхўрлик қилсинлар – айтиш керакки, бу ғамхўрлик бошқалардан кам бўлмаслиги зарур.

Бундан ташқари яна бир умумий қонун таъсис этилиши даржор, токи (бу) қонунда назарда тутилмаган ибодатларни манъ этиб, кўпчиликни амалда ва сўзда худоларга нисбатан камроқ кирдикорликлар қилишга ҳамда оқилроқ (онглироқ) бўлишга мажбур этсин. Содда қилиб айтганда мана бундай қонун ҳаммага тааллуқли бўлиши керак: ҳеч ким хусусий уйларда ибодатхоналар қурмасин. Агар кимдир қурбонлик қилишни ният қилса, у жамоат ибодатхона-

ларига келиб, қурбонликнинг поклиги ҳақида ғамхўрлик қилувчи қоҳин ва қоҳиналарга уни топширсин. Уларнинг дуоларига у ўз дуосини қўшсин, ҳамда ҳар бир хоҳловчи ҳам у билан бир га дуолар қилсин. Ушбу сабабларга қўра шундай бўлиши керак. Ибодатхоналар ва ибодатларни таъсис этиш осон эмас; бунга фақат баркамол мулоҳаза билан бажариш мумкин. Шу билан бирга ҳамма жойда, кўпчилик одамларда — айниқса барча аёллар, касал одамлар, хавф-хатарда ёки қандайдир йўқотишлар бўлганида, ҳамда бунга қарама-қарши ҳолларда — кимнингдир қисматига қандайдир фаровонлик, яхшилик насиб этганида, — ўзларининг қўлларидан шу пайтда бўлган нарсани худоларга, генийларга ва худоларнинг болаларига аташ одати мавжуддир; бу орада улар қурбонликлар қилиш ёки ҳарамлар қуриш тўғрисида ваъдалар берилади. Худди шунга ўхшаб, кимда-ким тушда кўрган аломатлардан қўрқиб уйғониб, кўпдан кўп руъёларни эслаб, кўргани ҳар бир шарпа учун, ўзини қутқариш воситаси сифатида меҳроблар ёки ҳарамлар бино қилади; пок ерларга ҳам, дуч келган ерга ҳам қуриб, улар бу ҳарамлар билан барча уйлар ва қишлоқларни тўлдириб юб орадилар. Шулар ва булардан ташқари, нопок (ғуноҳишлар қилувчи) одамлар туфайли ҳозиргина кўрсатиб ўтилган қонунга мувофиқ иш қилиш зарур, токи, улар бунга яширинча қилмасинлар, яъни шахсий уйларида пинхона ҳарамлар ва меҳроблар қурмасинлар ва ўёки худоларнинг қурбонликлар ва дуолар (ибодатлар) билан (ўзларига) раҳм-шафқатли қилиб олиш мумкин, деб ўйлаб адолатсизликнинг сўнгги нуқтасига бориб етмас инлар: зеро шу тарзда улар ўзларини ҳам, ўзларидан яхшироқ бўлган, лекин бу ишларни қилишга ва бутун давлат ҳам адолат бўйича ғуноҳкор одамлар қисматига учрашига йўл қўядиган одамларнинг худоларнинг ҳазосига дучор эдилар. Соҳиби қонунга эса худо танбеҳ бермайди. Шунинг учун қуйидаги қонун бўлсин: шахсий уйларда худоларнинг ҳарамлари бўлмасин. Агар улар кимдандир бўлса ёки ҳамоат ҳарамларида эмас пинхона бонқча ҳарамларга бориб сизинса, у ҳолда, айбдор — хоҳ эркак бўлсин, хоҳ аёл — ҳеч қандай жиддий ва ғуноҳишлар қилмаган бўлса, бунга сезиб қолган одам қонунларни ғуноҳонларига хабар берсин, улар

e
910

b

c

эса шахсий ҳарамни (муқаддас нарсани) жамоат ерларига олиб ўтсинлар, (қонунга) бўйсунмагани эса, муқаддас нарсани кўчирмагунича жазоласинлар. Агар, кимдир қандайдир гуноҳ ишни болаларча эмас, балки катта ёшдагиларга хос бўлганидай қиладиган бўлса, у шахсий уйда ҳарам (муқаддас бирор нарса) бини этган бўладими ёки жамоат ҳарамидан қандайдир худоларга қурбонликлар қиладими барибир, қурбонлик қилиш пайтида у пок бўлмагани сабабли, уни қатлга ҳукм этиши керак. Қонунлар нигоҳбонлари, бу гуноҳ иш болаларга хосми ёки йўқлигини муҳокама этиб ва айбдорни суд маҳкамасига олиб бориб, бу гуноҳ иш учун белгиланган жазони ижро этишлари зарур бўлади.

Фуқаролик
муносабатлари.
Хусусий мулкни
қўриқлаш ҳақида
қонунлар

А ф и н а л и к . Шундан кейин биз одамларнинг иш юзасидан ўзаро муносабатларини маъқул тартибга келтиришими э зарур. Асосий қонда бу ерда оддий: агарда менинг ҳар гал алоҳида руҳсатим бўлма са, ҳеч ким менинг бисотимга тегмасин ва менинг мулкимни бузмасин. Токи ақдим жойида экан, мен ҳам бошқаларнинг мулкига худди шундай муносабатда бўламан.

Аввало, ким бўлса ҳам, ўзи учун ёки ўз яқинлари учун олиб қўядиган ёки яширадиган хазиналар ҳақида гапланмайлик. Агар бу одам менинг аждодларимдан бўлмаса, мен ҳеч қачон худолардан бундай ганжинани топиб олай, деб илтижолар (дуолар) қилмаган бўлардим; агарда топиб олсам, унга тегмас эдим. Бошқа томондан, мен кароматгўй деб аталувчиларга бунинг ҳақида хабар бермаган бўлардим, чунки улар менга барибир ердан унга (ерга) ишониб топширилган гаровни (жавлаб) олишга маслаҳат берган бўлардилар. Гал шундаки, бундай ўзлаштириб олишдан мулкий борада кўп фойда кўрмайман: агар мен бундай ўзлаштириб олишдан (мусодарадан) ўзимни тийсам, руҳий эзгу иш ва адолат юзасидан кўпроқ фойда кўраман. Мен бир мулк ўрнига бошқа мулкни, энг яхши соҳадаги энг яхши нарсани – пул сифатидаги бойликни эмас, кўнги (дил)га адолатни жо этаман. Кўп воқеалар борасида айтилган ажойиб сўзлар, – хусусан, тегиб бўлмайдиган (дахлсиз) нарсага тегиб бўлмайди, дейилгани, – бу ҳолат учун ҳам қўлланилгани маъқулдир. Бунинг устига яна афсоналарга ҳам ишониб лозим, уларда айтилишича буларнинг ҳаммаси авлодга фойда келтирмайди. Агарда, ўз авлоди ҳақида гамхўрлик қилмайдиган одам учраб қолса ва у соҳиби қонунга эътибор бермай, ўзи ёки аждодларидан бири

томо нидан олиб қўйилмаган (яширилмаган) нарсани ўзлаштириб олса, яна бу ишни, ўша нарсани олиб қўйган одам нинг рухсатисиз қилса, у ҳолда, у, қонунларнинг энг зебо ва энг оддий синигина эмас, яна анчагина ҳурматли одам нинг: “Ўзинг қўймаган нарсани ўзлаштириб олма”, – деган қонунга бепсанд бўлиб, ўзи қўймаган, яна бунинг устига озгина нарсани эмас, балки (кўпинча) бўладиган-дек анча катта бойликни ўзлаштириб олса, у қандай жазоланиши керак? Худоларнинг берадиган жазосига келсак, бу фақат худонинг ўзига маълум. Аммо, бу одамни ким билиб қолса, агар бу иш шаҳарда рўй берса, астиномларга, агарда шаҳар бозорининг қаеридадир рўй берса – агрономларга, агар мамлакатнинг бошқа бирор жойида рўй берса – агрономлар ва уларнинг бошлиқларига хабар бериши зарур. Қачонки бу иш ҳақида арз қилинса, давлат Делфага мурожат қилсин ва пуллар ҳамда уларни ўзлаштириб олган одам борасида жудо қандай қарор қилса, худонинг башоратларига ёрдам бериб давлат ўша қарорни ижро этсин. Бундай хабар етказилганида ҳур туғилган одам ўзининг эгу иши туфайли шухрат қозонади, акс ҳолда эса ёмон отлиқ бўлади. Агар қул хабар берса, унинг эгасига зарурий ҳақ тўлаб озодлик беришга давлатда асос бўлади; агарда қул хабар бермаса у қатл этилиб жазоланади.

б Бундан кейин ҳам катта, ҳам кичкина буюмларга тегишли қуйидаги қонун-қонидани ўрнатамиз. Агар кимдир билиб туриб ёки беҳос ўзига тегишли нарсани йўқотиб қўйса, бу нарсани топиб олган одам, йўллар худованди қонун унга бағишлаган нарсаларни қўриқлайди, деб ҳисоблаб, уни ўз жойида қолдирсин, тегмасин. Агар кимдир бунга хилоф равишда бу нарсани олса ва ўз уйига олиб кетса, у ҳолда, агар бу ишни қул қилса ва буюм қимматбаҳо бўлмаса, биринчи учраган, ўттиз ёшдан ёш бўлмаган одам уни кўп қалтаклаб жазоласин. Агарда бу ишни ҳур туғилган одам қилса, у ҳолда у, инсон деган унвонга нолайиқ ва қонундан ташқари, деб ном чиқаради, бу одам, ўша нарсаниннг эгасига нарсаниннг баҳосидан ўн баробар кўпроқ пул тўласин.

Агар кимдир, бошқа бир одамни, ўзининг мулкидан катта ёки кичик қисмини ўша од амда турибди, деб айб- ласа ва айбланувчи бунга иқрор бўлиб унда ҳақиқатан бу мулк борлигини билдирсаю бу нарса асло айблов чига те- гишли эмас, деса, у ҳолда айбловчи, агар унинг қонуний мулки ҳокимларда ёзиб қўйилган бўлса, айбланувчини ҳокимият қузурига ч ақиртирсин, у эса (яъни айбланувчи - тарж) албатта келсин. Текширув иши эълон қилинган ва ёзувларни кўриб чиқилган баҳсли нарса кимга тегишли эканлиги аниқлангандан кейин нарсанинг эгаси эгалик ҳуқуқини олиб кетади. Агар буюм бу ерда ҳозир бўлмаган учинчи одамга тегишли бўлса, ул шикитасидан баҳсли буюмни эгасига беришга кафолотчи шахсни кўрсатгани буюмни олсин. Агар баҳсли буюм ҳокимлар рўйхатига кири- тилмаган бўлса, то суд маҳкамасида иш текширилгунича буюм учта катта ҳокимда қолсин. Агар баҳсли нарса уй ҳайвони бўлса, маҳкама ишини ютиб чиққан томон уни боқиб турганлик учун ҳақ тўласин. Ҳокимлар эса маҳ- кама текширувини уч кун мобайнида ўтказадилар.

Ақли жойида бўлган ҳар қандай одам, ўзининг қочиб кетган қулни ушлаши ва ундан хоҳлаган тарзда фойда- ланиши мумкин, бу фақат ахлоқни бузмаса бўлди. Яна ўз қариндошларининг ёки дўстларининг мулкани сақлаб қолиш учун, уларнинг қочоқ қулни ушлаб қолиши мум- кин. Агарда кимнидир қул сифатида ушлаб қолинса, ким- дир унга озодликни қайтариб берган бўлса, бу қулни уш- лаб олган уни қўйиб юборсин, қулга озодликни қайтариб берган одам эса, учта маъқул каф олот берувчиларни тақ- дим этсин: фақат шу тарзда қулга у озодлик берилши мум- кин, бошқача бўлиши мумкин эмас. Агар кимдир бунга хилоф равишда қулни эркинликка чиқарса, зулм ўтказ- ганликда айбдор бўлади ва агар бу фош этилса, жабр чек- кан томонга, даъвогарлар белгиланган зарардан икки ба- робар кўп пул тўлайди. Агарда озод этилган қуллардан баъзилари, уларни озод қилганлар ҳақида етарли дара- жада ёки умуман гамхўрлик қилмасалар уларни ҳам уш- лаш мумкин бўлади. Гамхўрлик ушбулардан иборат: озод этилган қул, уни озод қилган одамнинг уйига ҳар ойда уч марта келиб зиёрат қилиши ва адолатли ҳамда шлу билан

Бирга мумкин бўлган барча нарсани бажаришга розилигини билдириши зарур. Худди шунга ўхшаб, у ўзининг собиқ хожасининг розилигини олиб уйланиши мумкин. Шу қатори, озод этилган қулга уни озод қилган одамдан бойроқ бўлишга рухсат берилмайди: ортиқчаси хожасининг мулки бўлсин. Озод этилган қул мамлакатда йигирма йилдан кўп туриши мумкин эмас; бу муддат ўтганидан кейин, агарда у ҳокимлар ва уни озод этганининг рухсатини олмаган бўлса ўзининг бор мулкани олиб худди бошқа ажнабийлар сингари (мамлакатдан) чиқиб кетсин. Агарда озод этилган қулнинг ёки ажнабийлардан бирининг мулки учинчи синф фуқаролари мулклари меъёридан ошиб кетадиган даражага етса, у ҳолда ана шу ошиш бошланган кунидан ўттиз кун давомида у ўзига тегишли мулкани олиб кетиши зарур. Ҳокимлар ҳеч қандай сабаблар билан унга мамлакатда қолишга рухсат бермасликлари лозим. Бунга бўйсунмайдиганлар суд маҳкамасига чақириладилар ва айблари исботланса қатл этилсинлар; уларнинг мулклари давлат фойдасига мусодара қилинади. Бундай ишлар, агар иккала тараф кўшнилари суди ёки шу муносабат билан сайланган ҳакамлар воситасида ўзаро айбловларга чек қўймасалар, филалар суд маҳкамаларида кўриб чиқилади.

Агар кимдир, гўёки унга тегишли бўлган бирор буюм ёки уй ҳайвонига даъво қиладиган бўлса, эгаси ўша нарсани сотан, совға қилган ёки қандайдир бошқа ҳуқуқий асосда берган одам олдига уни олиб борсин – албатта, агар бу одам ишончга лойиқ ва адолатли бўлса. Агар бу одам фуқаро ёки шу давлатда яшовчи метеклардан бўлса, ўша нарсанинг эгаси бу ишни ўттиз кунда амалга оширсин; агарда ажнабий тарафидан берилган буюм ҳақида сўз борса, у ҳолда ишни беш ой мобайнида тутатиш зарур, бу беш ойнинг ўртасига қуёшнинг ёздан қишга бурилиши тўғри келади.

Савдо-сотиқ
ҳақидаги
қонулар

Олиш ва сотиш орқали бўладиган ҳар қандай ўзаро алмашув, шаҳар майдонидаги ҳар хил (нарс) учун алоҳида ажратиб қўйилган жойда амалга оширилиши зарур. Нарсанинг нархи шу ернинг ўзи-

да тўланиши керак; қарзга ҳар қандай олиш ва сотиш манъ этилади. Агар қандайдир ал машув бошқа бир усулда ўтса ёки бошқа бир жойда рўй берса ва сотувчи х аридорга (ўз нарсасини) қарзга берса, улар бу ишни қилишлари мумкин, ammo шунин билсинларки, қонун бўйича, ҳозиргина ҳўрсатиб ўтилган талабни бажармаган одамларнинг арзларини суд маҳкамаси қабул қилмайди.

Улуш (пай)ларга асосланган ўртоқликларга шу талаб тааллуқлидир: хоҳлаганлар дўстлар орасида уни талшиқ этишлари мумкин; лекин берилган бадал бўйича ўзаро келишмовчилик чиқса, билишлари керакки, ҳеч ким, ҳеч қандай тарзда бундай иш ҳақида суд маҳкамасида иш кўрмайди.

Элик драҳмдан кам бўлмаган қарзга сотган одам шаҳарда ўн кун кутиши зарур; бундай ҳолларда бўладиган шикоятлар ва сотиб олинган нарсани қонуний равишда қайтаришга тўғри келиши мумкинлигидан, олувчи сотувчининг турар жойини билсин. Нарсани қайтариш ушбу сабабларга кўра ё қонуний ёки ноқонуний бўлади. Агар кимдир сил, сиёидиги келиши қийин, тош касалидан дард чекувчи ёки муқаддас касаллик, деб аталадиган дардга йўлиққан кўпчиликдан яширин, даволаниши қийин бўлган бадан ёки руҳий касал қулни сотса у ҳолда олувчи - шифокор ёки гимнастика ўқитувчиси бўлса, қайтариб бериш мумкин эмас; агар сотувчи булар ҳақида огоҳлантирган бўлса ҳам худди шундай. Агарда сотиб олувчи оддий одам бўлса-ю сотувчи эса касалликлардан хабардор бўлса, сотиб олинган нарсани олти ой давомида қайтариш мумкин. Муқаддас касаллик бундан истиснодир; бу ҳолда, бир йил давомида қайтариш мумкин бўлади. Ишни, иккала томон танлаб олган шифокорлар текшириб чиқадилар. Айбдор харид қилинган нарсанинг нарҳини икки баробарини тўлаши даркор. Агар харидор ҳам, сотувчи ҳам оддий одамлар бўлсалар, суд маҳкамасида кўриш учун, қайтариш ҳозиргина айтилганидек бўлади, лекин айбдор сотиб олинган нарсанинг нарҳини тўлайди. Агар сотилган қул — қотил бўлса, харидор ва сотувчи эса бундан хабардор бўлсалар, бундай савдода қайтариш бўлмайди. Агарда харидор бу ҳақда олдиндан билмаса, у

916

ь

с

d ҳолда, сотиб олган бундан хабар топиши билан қулни қай-
тариб бериши мумкин. Ишни бешта кичик қонун нигоҳ-
бонлари муҳокама қиладилар. Агар, сотувчи бу аҳволни
билиши тая олинса, у, таъбирчилар қарорларига қараб,
e сотиб олувчининг уйини поклаши ва қул наржининг уч ба-
робарини тўлаши зарур.

Шулни пулга ёки бошқа бирор нарсага – у тирик нарса-
ми ёки йўқми (барибир) – алмаштиришда қалбаки бўлма-
ганини бериш ва олиш ҳамда бу борада қонунга риоя
қилиш керак. Бошқа қонунларга қилганимиздек бу ерда-
ги ёмонлик (ёвузлик, бало) борасида ҳам кириш сўз бўлга-
ни маъқул. Ҳар қандай одам ҳар қандай қалбакилик, ёл-
ғон ва алдамчиликни бир турда, деб ҳисоблаши лозим;
шунга қарамай кўпчилик одам мутлақо нотўғри фикр бил-
дирадилар, гўё, баъзан – ва ҳатто кўпинча, – агар хонаси
e келиб қолса, булар мумкин эмиш; хонаси қачон келиши
бу борада белгиланмай ва аниқланмай қолаверади. Худ-
ди шундай фикр туфайли кўп одамлар ўзлари ҳам зарар
кўрадилар, бошқаларга ҳам зарар келтирадилар. Соҳиб
қонун бун аниқламай қолдириши кечиримли иш бўлмай-
ди: бу ўринда доимо кўпроқ ёки камроқ кенгликдаги че-
гараларни аниқ белгилаб қўйиш даркор. Шунинг учун биз
917 ҳам ҳозир уни аниқлаймиз.

Кимки худолар нафратига жуда қаттиқ учрашни хоҳ-
ламанса, на сўзда, на амалда ҳеч қандай ёлғонга, алдам-
чиликка ёки худоларни гувоҳликка чақириб қалбаки иш
қилишга йўл қўймасин; кимдир худолар ҳақида ҳеч ҳам
қайғурмай ёлғондакам қасамлар ичадиган ҳолатлари бўла-
ди – ку. Ундан кейингиси, ўзидан юқорироқ бўлган одам-
лар ҳузурларида ёлғон гапирадиган одамдир. Яхши одам-
лар ёмонроқларидан юқоридир; чоллар ўсмирлардан умуман
юқоридирлар; шунинг учун ҳам, ота-оналар болалар-
дан юқори, эркаклар хотинлардан ва болалардан юқори,
ҳундорлар тобълардан юқоридирлар. Бу одамларнинг
ҳаммаларига қолганлар ҳурмат-эҳтиром кўрсатишлари зар-
ур, – улар умуман қандайдир мансабда бўлганларида ҳам
b ва айниқса, давлат мансабдори бўлганларида – шу нар-
салар ҳозирги суҳбатимизнинг бошланиш нуқтасидир. Бо-
зорда қалбаки нарса сотаётган ҳар қандай одам ёлғон

гапиради ва алдайди; худоларни гувоҳликка чақириб, қасам ичиб, уялмай ва худоларни эъзоламай қонунларни ва агораномларнинг оғоҳлантиришларига хилоф ишлар қилади. Худоларнинг номларини пуч чақириклар (яъни, ёлгон қасам ичишлар - тарж.) билан булғамаслик, модомики худоларга поклик ва маъсумлик маъносида шундай муносабатда экансан, зеро бизлардан кўпчилигимиз шундай муносабатдамиз, - гўзал, яхши одатдир. Агар кимнидир бу ишонтига олмасан, қонун ушбу: бозорда нима биландир савдо қилаётган одам ўз моли учун иккита нарх қўймаслиги керак, фақат битта нарх бўлиши зарур. Агар у шу нархда харидор топа олмасан, у ўз молини бозордан қайтариб олиб кетиши мумкин; аммо бир куннинг ўзидан у ўз молини гоҳ қиммат, гоҳ арзон баҳоламаслиги керак. Сотиладиган ҳар қандай буюм борасида мақтовлар ва қасам ичишлар бўлмасин. Бунга қулоқ солмагани, ҳар қандай ўттиз ёшга етган биринчи учраган фуқаро уни қасамлар учун жазо бериб уришга ҳаққи бор, бу билан у айбдор ҳисобланмайди. Кимда-ким ўзининг бу ҳуқуқига беписанд бўлса, ўша одам қонунларга хилоф қилгани учун танбеҳ олади. Агар кимдир бизнинг ҳозирги сўзларимизга қулоқ солишга ўзидан куч тополмасан ва нимадир қалбаки нарсани сотсан, у ҳолда буни биринчи билан қолган одам, агар қўлидан келсан, ҳокимлар олдида уни фош этсин. Қул ёки метеж бу ҳолда қалбаки буюмни ўзига мулк сифатида олади. Ҳур одам агар бу қалбаки нарсани фош этмаса, ёмон фуқаро, деб эълон қилинади, чунки бу ҳолатда у худоларга тобеъликдан чиқади; агар фош қилсан, бу қалбаки буюмни (жаргани, молни) бозор майдони ҳомийлари бўлган худоларга бахшида этиши керак.

Қалбаки иш қилганлиги фош этилган сотувчи ўзининг қалбаки молдан ажрал-ишидан ташқари у, ўз молига қанча драхм сўраган бўлсан шунча марта бозор майдонида жарчи томонидан калтакланади, яна жарчи у нега бундай жазоланганини эълон қилади. Агораномлар ва қонунлар нигоҳбонлари қалбаки иш ва қасдан қилинган ёлгончилик борасида буни биладиган одамлардан суриштириб, сотувчи нима қилиш ва нима қилмаслиги кераклигини ёзма равишда аниқлашлари даркор. Бу қонунлар нақш

этилган тошни агорсчомия олдига шундай қўйиш керак-ки, бо зорга иши тушганлар уларни аниқ кўрсинлар.

Астиномлар борасида юқорида етарли даражада гапирилди. Агар мабодо, қандайдир қўшимчалар қилиш керакда й туюлса, астиномлар яна ўша қонунлар нигоҳбонлари билан биргаликда тушиб қолган бўлиб туюлганларни астин омияда қўйилган, уларнинг мансабларига тегишли асосий ва қўшимча қонун-қоидаларни ўзида акс эттирувчи тошга ёзиб қўйсинлар.

Қалбаки нарсалардан кейин чакана (майда) савдо билан шуғулланиш келади. Биз аввал умуман бу машғулост борасида маслаҳат берамиз ва оқил далиллар келтирамиз, шундан кейингина қонунни ўрнатамиз.

Ҳар қандай чакана (майда) савдо ўз табиатига кўра давлат зарарига қаратилган эмас, – бутунлай аксинча. Ҳар қандай ҳар хилдаги ва номуганосиб мулкни мутаносиблик ва бир хилдаликка келтирадиган ҳар қандай одам яхшилик қилувчи одам эмасми? Тан олиш керак-ки, бу пул муомаласи туфайли рўй беради; бунга савдогарлар, ёлланма ишчилар, меҳмонхоналарнинг эгалари ва бошқа машғулотлар вакиллари ёрдам берадилар, бу машғулотларнинг баъзилари камроқ, баъзилари кўпроқ ёқимли, дурустдир. Буларнинг ҳаммаси бизнинг эҳтиёжларимизни бир хилликка келтиришга ёрдам беради. Бу машғулотнинг шана зебо, на дуруст деб тан олинмаганигининг сабаби ни мада? Нега у ёмон отлиқ бўлиб қолган? Бу ҳолатни қонун ёрдамида яхлит бўлмасада, ҳеч бўлмаса қисман ўзгартириш ниятида кўриб чиқамиз. Бу иш осон бўлмаса керак, шунинг учун ҳам кўп эзгуликларни талаб этади.

Қаиний. Сен нимани назарда тутмоқдасан?

Афиналик. Азизим Клиний, аъло даражада таълим олган, ўз табиатларига кўра фавқулодда (қобилиятли) одамларнинг бир қисмигина қандайдир эҳтиёжлар ва нафс хуружига дуч келганларида ўзларини маълум чегарада тута оладилар. Бу одамлар, кўп пул топишлари мумкин бўлганида ўзларини ҳушёр тута оладилар, меъёрдагини бисёрлақдан афзал кўра оладилар. Жуда кўп одам аксинча йўл тутади: уларнинг истак-хоҳишлари меъёр билмайди, меъёрда фойда топишлари мумкин бўлган ҳол-

да улар очкўзликни аъло кўрадилар. Шунинг учун, майда савдогар, катта тижоратчи ва меҳмонхона эгасининг машғулоти жуда уятли, деб тан олинган ва ёмон ҳисобдандир. Аммо кимдир (бу нарса ҳеч қачон бўлмайдими!) – бунга айтиш кулгили, лекин шундай бўлса да айтиб ўтамиз, – ҳар жиҳатдан яхши одамларни бир муддат ҳужжатсиз мол сотиш, майда савдо ёки ум уман шунга ўқшаш иш билан шуғулланишга мажбур этса ёки аёлларга бу машғулоти билан шуғулланиш зарурати пайдо бўлса, биз бу машғулоти қанчалик яхши ва матлуб эканлигини билган бўлардик. Ва агар шулар бузилмасдан оқимона асосларда амалга оширилса у ҳолда, оналар ёки онагалар мушарраф бўладиган ҳурмат ва эҳтиромни қозонган бўлар эдилар. Аммо бизнинг давримизда меҳмонхона эгалари, чакана савдонидеб, ўз уйларини кўп йўллар тутагидиган, ҳеч нарса йўқ ерларга курадилар; бу ерда улар, ётоқ зарур бўлган йўловчиларга жой, агар улар қиш бўронига қолсалар, иссиққина ва тинч хона берадилар ёки қаттиқ жазирам ақуларни салқин жойда дам олишга шароит яратдилар. Аммо меҳмонхона хўжайини кейин ўз дўстларини қабул қилган ва уларга совға-саломлар бергандай ҳис этмайдими, қилган ишини бунда й ҳисобламайдими; йўқ, уларга худди асир тушган душманлардай қар айди ва уларни катта пул эвазига озодликка чиқаради. Бунга ўқшаш ишлардаги шундай адашишлар, бу машғулоти ни ёмон, деб ҳисоблашга олиб келади, гарчи улар одамларга қийин шароитларда ёрдам беришлари лозим эди. Мана шунга ҳам соҳиб қонун дор и тайёрлаб қўйиши керак.

Айтиб ўтиш керакки, қадимда жуда тўғри айтилганидек, иккита, бунинг устига қарам-қарши офатлар билан курашиш қийин, касалликлар ва бошқа хадисаларда шундай бўлади. Ҳозир ҳам биз иккита рақиб билан: камбағаллик ва бойлик билан жангга кирамиз. Бойлик одамларнинг дилларини ҳашамат, зеб-зийнатлар билан ахлоқсиз қилди, камбағаллик уларни дардларга тўғризиб, беномус этди. Оқил давлатда бу касалликка қандай илож қилса бўлади? Биринчидан, ёлғиз борича камроқ савдо билан шуғулланувчиларда н фойдаланиш зарур; иккинчидан, бу машғулоти билан шуғулланишни ахлоқсиз-

▲иғи давлатга мумкин қадар кам зиён келтирадиган одамларга топшириш даркор; учинчидан, бу иш билан шуғулланувчиларга, уларни осонгина беҳаёлик ва тубанликка ўтиб кетишларидан сақловчи восита ўйлаб топиш зарур. Ушбу дастлабки мулоҳазалардан кейин, ҳуш соатда ушбу қонунни жорий этамиз: фаровонлик бўлиши учун турар жойларини худо янғидан ташкил этган магнетлардан беш минг қирқ хонадонга кирувчи битта ҳам деҳқон, ўз ихтиёри билан ёки беихтиёр майда савдогар ҳам, катта тижоратчи ҳам бўлмасин; ҳеч ким, ўзи мансуб ижтимоий мавқега тааллуқли бўлмаган хусусий шахсга хизмат кўрсатмасин; ота, она, уларнинг катта ёшли қариндошлари, агар ҳур туғилган бўлсалар ва бундай одамларга хос равишда яшасалар, умуман барча катта ёшдагилар бундан истиснодир. Айтиш керак-ки, ҳур туғилган одамларга хос бўлган ва хос бўлмаган нарсаларни қонун билан аниқ ажратиб қўйиш осон иш эмасдир. Булар ҳақида, ўз эзгу ишлари учун фахрий тўғралар олган одамлар ҳукм чиқарадилар, бунда улар ўз мойилликлари ёки ўз нафратларига асосланадилар. Агар кимдир, қандайдир айёрлик билан ҳур туғилган одамларга хос бўлмаган савдо билан шуғулланадиган бўлса, ҳар бир хоҳлаган одам, эзгу ишларда улуғ одамлар, деб тан олинган одамлар олдида уни беномуслик қилаётганликда айбласин. Агар, бу одам дарҳақиқат отасининг хонадонига нолой иқ машғулот билан доғ туширса, у ҳолда бир йилга қамалш йўли билан уни машғулотдан воз кечишга мажбур этадилар. Бу иш яна қайтарилса, унга икки йил қамалиш жавфи тушади. Умуман, ҳар бир қўлга олинмишда қамалиш муддати олдингисидан икки баробар кўпроқ бўлади.

920

Ма на бу иккинчи қонун: кимда-ким савдо билан шуғулланмоқчи бўлса, метек ёки ажнабий бўлиши зарур. Кейин учинчи қонун келади: биз ўз давлатимизда савдогар шахсиятида имкони борича яхши ёки ҳеч бўлмаса имкони борича ёмон бўлмаган ҳамшаҳарга эга бўлишимиз зарур. Шунинг учун қонунлар нигоҳбонлари, қонунларни бузиш ва ахлоқсизликдан сақлаш осон бўлган одамларнигина ҳимоя этмасликларини билишлари зарур: зеро бундай

одамлар ўзларининг желиб чиқишлари ва тарбиялари билан усиз ҳам яхши тайёрланганлар. Йўқ, бундайларни қўриқлаш керак эмас, аксинча, ёмон (жулқди) этишга мойиллиги бор ишлар билан шуғулланувчи одамларни қўриқлаш керак. Бу жиҳатдан савдо турли-тумандир – у ўзида бундай машғулотларнинг кўпини жамлаган. Биз, давлат учун ўта муҳим, деб тан олинганларини ҳисобга оламиз. Шу мақсадда, қонунлар нигоҳбонлари, савдонинг ҳар бир айрим хилида катта тажрибага эга бўлган одамлар билан, аввал, шунга ўхшаш машғулотлар, қалбаки нарсалар ҳақида талаб этганимиздек, – йиғилишлари зарур. Бу йиғинда, қандай турдаги кирим ва чиқим савдогарга муносиб фойда таъминлашини кўриб чиқиш зарур; чиқим ва кирим нисбатини ёзма равишда белгилаб қўйиш даркор; бу қондаларга рўоя қилишни қисман агорано млар, қисман астиномлар, қисман агрономлар назорат қиладилар. Савдонинг шундай тартиботи барча фуқароларга фойда ва давлатларда бу иш билан шуғулланувчиларга иложи борица кам зарар келтирар эди.

Агар кимдир шартнома тузилгач унинг шартларини бажармаса (қонунлар ва халқ йиғини қарори билан манъ этилган шартномалар бундан истисно) ёки қандайдир адо-

Хунармандлар ва буюртмачилар муносабатлари	латсиз зўравонлик билан шартнома тузилса ёки агар кимда-ким ўзи ижтиёрий равишда шарҳнома шартларини бажаришни истаса о бунга олдиндан
--	--

биланмаган қаршиликка дуч келса, бу ва бошқа барча воқеаларнинг суд маҳкамасида текширилиши, воситачилар ва қўшнилари суди маҳкамасида олдин ҳал бўлиши мумкин бўлмаганлигидан филалар суди маҳкамасида кўриб чиқилади.

Хунармандлар тоифаси Гефест ва Афина ҳомийликларидадир: зер о хунармандлар ўзларининг умумий меҳнатлари орқали бизга яшаш имкониятини берадилар. Арес ва яна Афина ҳомийликларидан ўзларининг мудофаа санъатлари билан хунармандларнинг буюмларини сақловчи одамлар тур адилар: демак, жангчилар тоифаси адолатан анча шу жудоларга бағишланади. Бу икки тоифа доимо мамлакат ва халқ ҳақида қайғурадилар:

921

б ирлари ҳарбий мусобақаларни бошқарадилар, бошқалари эса пулга буюмлар ва қуроллар ишлаб чиқарадилар. Бу охиргилари ўз меҳнатларида алдовга йўл қўймасликлари керак; улар узоқ аждодлари бўлмиш худолардан номус қилсинлар. Агар ҳунармандлардан кимдир кўрсатилган муддатда ўз буюртмасини бажармаса; агар, ўзининг яқинлиги учун худо уни кечиради, деб жисоблаб, унга ҳаёт бахш этувчи худодан уялмаса; агар у ўз ақли билан ҳеч нарсани кўриб тушунмаса – уни аввало худо ўзи тергайди (ва жазолайди). Иккинчидан, қуйидаги қонун ўрнатилсин: буюмнинг баҳосини у ўзи елдаган буюртмачига тўлаши керак ва кўрсатилган муддатда уни ясаб бериши керак, аммо текинга. Буюртма қабул қилувчига, қонун сотувчига берган маслаҳатга ўқшаши маслаҳат беради: нарх кўтаришга ҳаракат қилмасин, аммо ўз ишини ҳақиқий қиймати бўйича баҳоласин. Гап шундаки, ҳунарманд ўз ишининг ҳақиқий қийматини билади; демак, ҳур турилган одамлар мамлакатларида ҳунарманд ҳеч қачон айёрлик билан беҳабар одамни тузоққа туширмаслиги зарур; йўқ, унинг ҳунари – аниқ иш ва ўз табиатига кўра алдашга ётдир. Агар кимди р хафа қилинган бўлса, у одам, хафа қилган одамни суд маҳкамасига тортиши мумкин. Агарда буюртмачи ҳунармандга қонунларга мувофиқ тузилган шартнома бўйича берилиши керак бўлган пулни бермаса, яъни, агар у, давлат тартиботига тааллуқли бўлган, шаҳар ҳукмдори Зевс ва Афинага нисбатан номусли иш қилса, – бошқача айтганда, агар у арзимаган фойдага меҳр қўйиб улуғ бир алоқани бузадиган бўлса, у ҳолда, давлатни жипслаштириб турган бирдамликка худолар билан қонун ёрдамга келсин: нархини тўлаши керак бўлган буюртмани олиб, агар у белгиланган муддатда берадиган пулни бермаса, у ҳолда буюртмачидан икки баробар кўп пул олинсин. Бизнинг давлатимизда қолган барча мулк агар кимнингдир томонидан қарзга берилган бўлса, (устама) фоиз келтирмайди; аммо ушбу воқеада агар бажарилган буюртмани олганидан кейин бир йил муддат ўтиб кетса, у ўсган фоизларни ҳам тўлаши керак бўлади, хусусан, ҳар бир драхмадан ҳар ойда

унинг олтидан бирини, яъни бир обол тўлаши керак. Бу ишлар филаалар судида кўриб чиқилади.

Биз усталар ҳақида эслатиб ўтган бўлсак, у ҳолда, давлатни халос этгадиган ҳарбий меҳнат билан шуғулланувчилар: ҳарбий кўм ондонлар ва ҳарб ишида моҳир бўлган барча одамлар ҳақида ҳам айтиб ўтишимиз зарур. Уларга ҳам қонун бора, юқор ида айтиб ўтилганлардай гўё улар ҳам ҳунармандлар: уларнинг қайси бири бутун давлат учун фойдали иш қилиб, – ўз ихтиёри билан ёки талаб қилинганларида, барибир, – уни аъло даражада бажарса, унга давлат адолат бўйича ҳурмат-эҳтиром кўрсатади, бу эҳтиромлар унга ҳарбий мукофот бўлиб хизмат қиладилар, қонун ҳам уларни толиқмай васф этади. Агар бу одам урушда қандайдир ажойиб, гўзал ишни бажаришни олдиндан ўз зиммасига олган бўлсаю, уни амалга оширмаса, унга тан беҳ берилади. Шундай қилиб, бунга ўқшаш ишлар учун мақтов билан аралаш шу қонун ўрнатилсин. Бу қонун қўпчилик фуқароларга, ўз мардликлари ёки ўзларининг ҳарбий ихтиролари туфайли бутун давлат халоскорлари бўлган яхши одамларга, ҳозирча энг юксак бўлмасада, – ҳурмат кўрсатишни мажбуур этмасада, маслаҳат беради. Лекин, соҳиб қонунлар талабларига алоҳида ҳурмат билан ёндоша олган одамларга энг улугъ фахрий тўхфа ажратмоқ даркор.

922

Етимлар
ва васийлар
ҳақида қонувлар.
Ворислик ҳуқуқи

Биз, одамлар ўзаро қиладиган деярли барча муҳим муносабатларни баён этдик. Энди етимлар аҳволи ва улар ҳақида васийларнинг ҳам хўрликлари борасидаги масала қолди. Олдин баён этилганлардан кейин у ёки бу ҳолда барибир уни муҳокама этиш керак бўлади. Буни, ўлимига яқин одамлар тузишга мойил бўлган васиятномалардан ва бундай васиятномалар тузишга йўл қўймайдиган тасодифлардан бошлаш зарур. Клиний, мен айтаманки, бу ерда тартиб ўрнатиш керак, чунки мен бу ишнинг мушкул ва машаққатли томонини кўрмоқдаман. Дарҳақиқат буни тартибсиз қолдириб бўлмайди. Агар, ҳар қандай васиятнома, уни тузишда одам қандай аҳволда эканлигидан қатъий назар

ь

с

ҳақиқи й, деб ҳисобланса, у ҳолда васиятномалар турли хилда бўлар эди, уларга (васиятномаларга) қонунлар, ҳали ҳаёт од амларнинг одатларига ва васият қилувчининг, то васиятнома ёзишга қарор қилишигача бўлган вақтдаги фикрларига зид нарсалар кириб қолган бўларди. Гап шундаки, бизнинг кўпчилигимиз, ажал яқинлигини билганимизда ақлдан озамиз ва ожизлашамиз.

Клиний. Сен буни қандай тушунасан, ажнабий (биродар)?

Афиналик. Ўлимга яқин одам билан бирор иш қилиш қийин, Клиний: у, соҳиб қонун учун даҳшатли ва чидаб бўлмас фикрларга тўладир.

Клиний. Қандай (фикрлар)?

Афиналик. У ўзининг барча ишларини ўзи ҳал қилишни истайди ва ғазабланади.

Клиний. У нималар дейди?

Афиналик. “Оҳ худолар, бу қандай даҳшат! – дейди у. — Ўзимнинг шахсий мулкимни, ўзим хоҳлаган одамга бериш ёки бермасликка ҳуқуқсизман: бу одамлар менга ёмон ёки яхши муомала қилганига қараб бирига кўп, бошқасига оз; зеро буларнинг ҳаммасини мен касалликларим, қарилгим ва турлича бошқа шароитларда синадим ҳақда жўриб, билдим”.

Клиний. Ажнабий (биродар), у сенга ҳақ сўз айтаётгандай бўлиб туюлмаяптими?

Афиналик. Менинг назаримда, Клиний, қадимий соҳиб қонунлар ҳақдан зиёд юмшоқ бўлганлар; қонунлар билан шуғулланганларида ҳам улар инсоний ишларининг фақат озгина қисмига эътибор берганлар.

Клиний. Нима демоқчисан?

Афиналик. Ҳа, дўстим, улар шу сўзлардан қўрқдилар ва улар ўрнатган қонун, ҳар ким хоҳлаганидек ўз мулкидан фойдаланишга руҳат беради. Биз сен билан, давлатингиз фуқароларидан ўлимга тайёргарлик кўраётганларига бошқачароқ, равонроқ жавоб берамиз.

“Дўстлар, – деймиз биз, – сиз бугун бу ердасиз, эртага эса сизлар бу ерда бўлмайсиз. Ҳозир сизларга ўзингизнинг мулки й аҳволингиз ва ўз-ўзингизни тушуниб етишингиз мушкул (Пифия ёзуви шундай маслаҳат беради). Мана мен

сохиби қонун сифатида (қуйидагиларни) жорий этаман: сиз ўзингизга ўзингиз ва бу мулкингиз сизга тегишли эмасдир. У – бутун уруфингизнинг, аввалги ва кейинги аждод-аваодларнинг мулкидир; бутунгустига бутун уруфингиз ва мулкингиз давлат мулкидир. Модомики шундай экан, сизни касалликлар ва қариллик қийнаб турган пайтида кимдир пинҳона келиб, сизни энг яхши мақсадга хилоф васиятнома тузишга ишонтиришига ўз ихтиёрим билан асло йўл қўймайман. Йўқ, мен, бутун давлатга ҳам, сизнинг бутун уруфингизга ҳам энг фойдали қонун ўрнатаман. Сиз эса, хайрихоҳлик ва диққат билан инсоний табиатга хос йўлдан боринг. Бу мақсадга адолатли равишда ҳар бир айрим фуқаронинг манфаатларини бўйсундираман. Бизнинг вазифамиз эса, сизларнинг бошқа ишларингиз ҳақида ҳамхўрлик қилиш бўлади, биз бунини имконият етганича ва синчковлик, диққат билан, ҳеч нарсага эътиборсиз қолдирмасдан амалга оширамыз”. Клиний, ҳали тирик фуқаролар ва ажали яқинлашган одамларга қарата айтиладиган дастлабки насиҳатлар ана шундайдир. Қонун эса қуйидагича бўлади.

Агар кимдадир фарзанд бўлса, васиятнома ёзиш ва мулкни бўлишда, ўз хоҳишича, васият қилувчи энг лойиқ, деб ҳисоблаган ўғилларида н биринчи биринчи в орис этиб тайинлаши зарур. Бошқа фарзандларга келсак, агар бошқа бир фуқаро ўғиллардан бирини ўғил қилиб оладиган бўлса, бу ҳам васиятномада ёзиб қўйилиши зарур. Агар васият қилувчида яна бир, ҳеч қандай ер чекига ёзилмаган ўғил қолса ва агар қонунга мувофиқ равишда уни бошқа манзил (колониё)га юбориш умиди бўлса, у ҳолда отага ўзининг қолган мулкидан хоҳлаган нарсагини бер ишга ружсат этилади, фақат ер чеки ва бу чекка таалуқли нарсалар бундан истиснодир. Агар ўғиллар бир нечта бўлса, ер чекига кирмайдиган барча нарсани ота улар орасида хоҳлаган қисмларга бўлиб берсин. Лексин, ўз уйига эга бўлган ўғилни ҳам мулкдан маҳрум этиб бўлмайди. Хулди шунга ўхшаб, агар қизи бўлгуси эри билан никоҳланган (унашилан) бўлса мулкдан уни ҳам маҳрум этиб бўлмайди; агар у никоҳланмаган (унашилмаган) бўлса у ҳолда маҳрум этиш мумкин. Агарда, васиятнома тузиб бўлингани

дан кейин, ўғиллардан ёки қизлардан бирида мамлакат-
 да ер чеки борлиги маълум бўлиб қолса, у ҳолда васиятно-
 ма бўйича уларнинг улушига тушган мулкдан улар асо-
 сий ворис фойдасига воз кечишлари даркор. Агар васият
 қилувчида фақат қизлар бўлиб эркак авлоди бўлмаса, ўз
 кўёвларидан бирига ўзининг танлашига қараб ер чекини
 бериб уни васиятномада ўғил ва ворис сифатида ёзиб
 қўйсин. Агар кимнингдир ўғли ёки боқиб олган ўғли эр-
 как, деб аталадиган ёшгача ўлиб қолса, васият қилувчи
 бу Бахтсиз ҳодиса ҳақида васиятномада эслатиб ўтсин ва
 тақдирга энг яхши умидлар билан кимни иккинчи ўғил,
 деб аташ мумкинлигини ёзиб қўйсин. Агар васият қилув-
 чи мутлақо фарзандсиз бўлса, ўзининг ҳаололик билан топ-
 ган бойлигининг ўндан бир қисмини олиб кимга хоҳласа
 ўшaalарга совға қилсин; қолган мулкни боқиб олган ўғли-
 га қолдириши зарур, токи, қонун қўзда тутганидек уни
 ўзинга миннатдор ўғил қилиб олсин. Агар кимнингдир бо-
 лалари васийларга муҳтож бўлсалар, у ҳолда, ўз болала-
 рига маълум миқдордаги васийларни ўз хоҳиши бўйича
 белгилаган васият қилувчи (айтиш зарур: у белгилаган
 одамлар унинг болаларига ижтиёрий равишда рози бўла-
 дилар) вафот этгач, унинг истаги, васиятномага биноан,
 қонуний кучга эга, деб тан олиниши зарур. Агар кимдир
 мутлақо васиятнома қолдирмай ўлиб қолса ёки ўзи тан-
 лаган васийларни кўрсатишни унутган бўлса, у ҳолда ота
 ва она тарафидан энг яқин қариндошлар васийлар бўла-
 дилар: икки киши ота томондан ва икки киши она то-
 мондан. Уларга яна марҳумнинг дўстларидан бири бўлган
 васийни қўшиш керак. Бу шахсларни қонунлар нигоҳ-
 бонлари васийларга муҳтож етимларга васий этиб тай-
 инлайдилар. Васийлик ва етимлар ҳақидаги барча иш-
 ларга энг кесксан беш қонунлар нигоҳбонлари раҳбар-
 лик қиладилар. Ўзларининг ёшларига қараб гуруҳларга
 бўлинадилар, ҳар бир гуруҳда учтадан одам бўлади. Би-
 ринчи йилга – учтаси, келгуси йилга – кейинги учтаси ва
 ҳоказо, шу тарзда барча беш гуруҳ тўла айланиб чиққу-
 нича; иложи борича бу навбат бузилмаслиги зарур. Агар
 кимдир, умуман васиятнома қолдирмай ва ҳали васий-
 ларга муҳтож болалар қолдириб вафот этиб қолса, ўша

қонунларнинг ўзлар и уларнинг мушкул аҳволларини тушунишга ёрдам берадилар.

Агар ким биландир бахтсиз ҳодиса рўй берса, бунинг устига аёл авлод қолса, агар соҳиб қонун оталикнинг учта вазифасидан фақат биттасини бажарса, яъни шу уруфга мос хислатли шахсларга эрга берса ва уларнинг ер чеклари сақланиб қолганини ҳақида ғамхўрлик қилса, у соҳиб қонунни афв этсин. Отасининг учинчи вазифасига келсак, – зеро у ўзига мос ўғил, қизи учун куёвни барча фуқароларнинг хислат ва феъл-атворларини ҳисобга олган ҳолда излар эди, – бунинг соҳиб қонун четда қолдиради, чунки бундай ишнинг унинг амалга ошириши қийин. Бундай ҳолат учун қуйидаги қонун ўрнатилгани маъқул. Агар кимдир васийтнома қолдирмай вафот эса ва қизлари қолса, у ҳолда марҳумнинг қизи ва ер чекини унинг қондош ёки она бир акаси олсин, негаки унинг ер чеки йўқ эди. Агар акаси бўлмаса, марҳумнинг қизини, унинг акасининг ўғли олсин, фақат, агар у ва марҳумнинг ёшлари бир-бир ларига тўғри келса. Агар марҳумнинг опасини ўғлидан бошқа ҳеч ким бўлмаса, у ҳам худди айтилгандай йўл тутсин. Тўртинчи ўринда марҳумнинг отасини укаси, бешинчи ўринда – шу укасининг ўғли; олтинчи ўринда – марҳумнинг отасининг опаси (синглиси)ни ўғли туради. Бошқача айтганда, агар аёл авлод қоладиган бўлса, доимо қон яқинлигига асосланиб уруфни давом этмоқ зарур, яъни, шу уруфнинг эркак йўналишидаги ака-укалар ва жиянлардан бошланиб даркор. Уйлашни (никоҳга ўтиш) вақтининг маъқул ёки номаъқуллигини ҳакам ҳал қилади, бунинг учун эркакларни яланғоч ҳолда, аёлларни – белгача ечинган ҳолда кўради. Агар оила аъзоларида қариндошлар шунчалик озки, ҳатто набира жиянлар ва бобосининг ўғиллари ҳам бўлмаса, у ҳолда марҳумнинг қизи васийлар билан биргаликда, бошқа фуқаролар орасидан ўз мойилиги бўйича куёв танласин, агар куёв ҳам қизга мойилик билан ирса, бу фуқаро марҳумнинг вориси ва унинг қизининг эри бўлади. Давлатнинг ўзида бундай шахсларни танлашда кўпгина қийинчиликлар пайдо бўлади. Шундай ҳам бўладими, агар қиз, ерлик фуқароларда ўзига куёв танаб олсалмасдан манзилгоҳ (колония)га юбо-

925

риланган одамга эътибор қаратса ва шу одам отасининг вориси бўлиши унга жуш келса, у ҳолда бу одам қонунга мувофиқ равишда, агар у қиз билан қариндош бўлса, ер чеки эгаси бўлиб қолади; агар улар орасида қариндошлик бўлмаса, бунинг устига қизнинг бундай қариндоши фуқаролар орасида ҳам бўлмаса, васийлар танловлари ва марҳумнинг қизини розилиги билан у қизга уйланиши, ватанга қайтиши ва ота васият қолдирмаганидан кейин, қизнинг отасининг ер чекини олиши мумкин.

Агар васият қолдирмай, мутлақо фарзандсиз одам, яъни на қизлари, на ўғиллари бўлмаган одам вафот этса, у ҳолда барча қолган ишларда олдин кўрсатиб ўтилган қонуналар бўйича йўл тутилади; бўшаб қолган уйга унинг уруғидан бўлган эркак ва аёл қонуний эр-хотин ҳуқуқи билан жойлашади ва ер чеки уларнинг мулки бўлиб қолади. Бу ерда биринчи ўринда марҳумнинг синглиси (опаси), иккинчи ўринда – акасининг қизи, учинчи ўринда – опасининг боласи, тўртинчи ўринда – марҳумнинг отасининг опаси, бешинчи ўринда – марҳумнинг отасининг акасини боласи, олтинчи ўринда – унинг отасининг опасини боласи туради. Улар, биз аввал берган қонунаримизга мувофиқ равишдаги қоидалар бўйича энг яқин қариндошлари билан яшайдилар. Бундай қонуналарнинг оғир томонларини ҳам яширмаймиз: марҳум уруғининг аъзолари ўз қариндошларига уйланишларини талаб этувчи бу қоида оғир қоидадир. Назаримда, одамлар орасида бундай талаблар минглаб қаршиликларга учраши эътибордан четда қолганга ўхшайди; уларга бўйсуннишни хоҳламайдилар, ихтиёрларига қарши уйланишдан кўра, айниқса касал, жи смон ий ёки руҳий шикастланганлар билан никоҳдан ўтишдан кўра бошқа ҳар қандай нарсага улар тезроқ рози бўладилар. Балки, баъзиларга соҳиби қонун гўё бу нарсаларни яхшилаб ўйлаб кўрмаганга ўхшар. Лекин бу тахмин нотўғридир. Шундай қилиб, соҳиби қонун ва ундан қонунни олган одамлар ҳимояси учун қандайдир кириш сўзи бўлиши зарур, шу билан бирга тобеъ одамларга соҳиби қонунни афв этиш ҳақида илтимос этиш керак, негаки у кўлчиликка ғамхўрлик қилиб, шу билан бирга шахсини бахтсизликларни, ҳар бир фуқаро билан рўй беради-

ган бахтсизликларни бар тараф этолм айди. Бошқа томондан, қонунларни соҳиби қонунлардан олувчи одамларни ҳам агар унинг талабларини бажара олмасалар кечирриш керак бўлади; зеро у қонунларни кўп шарт-шароитларни одиндан билмасдан беради.

Клиний. Ажна бий (бироқ), бундай қийинчиликлар учраб турар экан, қандай йўл тутилса маъқулроқ бўлади?

Афиналик. Менинча, Клиний, қонунлар ва улар ким учун мўлжалланган бўлса ўша одамлар ўртасида в оситачиларни сайлаш керак.

Клиний. Сен нимани назарда тутмоқдасан?

Афиналик. Баъзан шундай бўлади-ки, жиян, бой отанинг ўғли, ўз амакисининг қизига ихтиёрий равишда уйланишни хоҳламайди: у нозиклашиб, тангик бўлиб қолган ваянада яхшироқ ни коҳга умид қилади. Шундай ҳам бўладики, эсидан отан қариндошига ёки жисмоний ёхуд руҳий камчилиги бор қизга уйланишга мажбур этишганида у (йигит) соҳиби қонунга қулоқ солмасликка мажбур бўлади, ундай аёл билан яшашни эса асло ҳаёт деб бўлмайди. Бу ҳақдаги бизнинг фикрларимиз қуйидаги қонун кўринишида ифодалана қолсин: агар кимдир, никоҳ борасидаги васиятлар ҳақидаги ёки бошқа бирор нарса хусусида шикоят қилса, агар кимдир, соҳиби қонуннинг ўзи ҳам шу ерда бўлса, тирик бўлса, ҳеч қачон бундай ишга мажбур этмаган бўларди, яъни уйланишга ёки эрга тегишга мажбур этмасди, шунга қарамай амалдаги қонунлар бунга мажбур этмоқдалар, деса, у ҳолда, ҳам эркак, ҳам аёл етимлар учун соҳиби қонун қонунларнинг ўнбеш нигоҳбонини в оситачи ва оталари этиб тайинлашига, оила аъзоларидаги ёки васийлардан қайси биридир эътироз билдириши мумкин. Ҳар қандай гумонли масала таҳлил бўйича ҳудди шу қонунлар нигоҳбонларига мурожаат этиш зарур ва уларнинг қарорлари ижро этилиши керак. Агар кимдир, бу билан қонунлар нигоҳбонларига жуда катта аҳамият берилмоқда, деб ҳисобласа, шу мақсад учун таълаб олинган ҳакамларга ишни кўриш учун топширсин, токи улар масаланинг гумонли жиҳатларини кўриб чиқсинлар. Ким ишни ютқазса, соҳиби қонун тарафидан у танбеҳ олади ва ҳақорат-

лаззати; ақлли одам учун бу катта пул жаримасидан кўра қаттиқроқ жазодир.

Энди эса, етимларнинг гўёки иккинчи туғилишлари ҳақида сўз юритамиз. Зеро уларнинг биринчи туғилишларидан кейинги овқатлантириш ва тарбия ҳақида аввал айтилган эди. Улар ота-оналаридан жудо бўлганларида, уларнинг иккинчи бор туғилишларидан кейин, етимлик қисматининг ночорлик ва бахтсизликларини уларга қандай қилиб камайтириш мумкинлигини ўйлаб кўриш зарурдир. Аввало, деймиз биз, ота-оналар ўрнига қонун ёмон бўлмаган оталар сифатида қонунлар нигоҳбонларини уларга беради. Бундан ташқари, бу нигоҳбонлардан етимларга худди ўз она эъзоларидек ғамхўрлик қилишларини талаб қиламиз. Уларга ва васийларга етимларни ўстириш борасида ҳолатга қараб огоҳлантириш билан мурожаат этамиз. Менингча, бундан оддинги нутқимизда мурҳумларнинг руҳлари улар ўтганларидан кейин ҳам инсоний ишлар ҳақида ғамхўрлик қилишнинг қандайдир қобилиятини сақлаб қолишлари ҳақида яхши эслатиб ўтдик. Буларнинг ҳаммаси тўғри, лекин узундан узоқ мулоҳазалар қилишни талаб қилади. Бу ерда кўпдан-кўп ва жуда қадимий ривоятларга ишониш лозим. Бошқа томондан иш худди шундай, деювчи соҳиби қонунларга негаки улар ҳали бутунлай эсларини йўқотганларича йўқ, ҳам ишониш керак. Агар иш табиат бўйича шундай бўладиган бўлса, у ҳолда қонунлар нигоҳбонлари ва васийлар етимларнинг ёлғизликларини кўриб турувчи олий худолардан кўрқишлари зарур, ундан кейин ўтганларнинг руҳларидан кўрқишлари керак, чунки ўзларининг авлодларига ғамхўрлик уларнинг табиатларига хосдир. Бу руҳлар уларни эъзозловчиларга хайрихоҳ; уларни эъзозламайдиганларга эса хайрихоҳ эмаслар. Яна, кексайиб қолган ва буюк эҳтиромларга эришган тирик одамларнинг руҳларидан ҳам кўрқиш керак: зеро қаерда яхши қонунлар билан давлат фаровон бўлса, у ерда авлодлар бу одамларга меҳрибондирлар ва бу меҳрибонлик билан ўз ҳаётларини безайдилар. Бу одамлар етимларга зийраклик билан қулоқ соладилар, уларга нисбатан хушёрлар ва етимларга адолатли муносабатда бўлувчиларга хайрихоҳдирлар. Аммо етимларга қўполлик қиладиганларни ёмон кўра-

дилар; зеро улар етимларни энг муқаддас ва қимматли ка-
фолот, деб ҳисоблайдилар. Ҳоким - васий , агар у фикрлаш
қобилиятини бутунлай йўқотмаган бўлса, бу борада яхши-
лаб ўйлаб кўриши ва етимларни ўстириш ҳамда тарбия-
лаш масаласида эҳтиёткорликка риоя қилиши, турли-ту-
ман яхшиликлар қилиши зарур; бу билан у ўз фойдасига ва
болалари фойдасига бадал тўлаб қўйгандек бўлади. Ким-
да-ким қонунга кириш сўз сифатида айтилган бу нутққа
қулоқ солса ва етим ларга нисбатан қўп олик қилмаса, у
(ҳеч қачон) соҳиби қонуннинг ваза бига гувоҳ бўлмайди. Ле-
кин, ота-онасиз қолган етимга нисбатан адолатсизлик қил-
ган (қонунга) итоатсиз одам, етим кўрган зиённи, ота ва
онаси тирик бўлган болани хафа қилиб қўйса тўлайдиган
жаримага қараганда икки баробари миқдориде қоплаши
зарурдир.

Васийлар, етимлар ва мансабдор шахсларнинг васий-
лар устидан назорати ҳақидаги бошқа қонунларга кел-
сак, уларда ҳур тузилган болаларни ўстириш бўйича на-
муна мавжуддир: улар ўзларининг болаларини ўстириш-
ларида вamuлкий ишлари ҳақида ғамхўрлик қилишлари
борасида қўллайдиган усуллари ана шу намуна адир. Бу
ерда маъқул тарзда тузилган қонунлар бор. Агар бундай
бўлмаганда, васийлик ҳақида ўзига жос хусусиятлари
бўлган қандайдир қонунлар ўрнатилиш керак бўларди, токи
етим бўлмаганларга нисбатан етимларнинг ҳаёт тарзла-
рига ранг-баранглик киритсинлар. Аммо ҳозир бизда
етимларнинг бу бор адаги аҳволи ота-онаси бор болалар-
нинг аҳволдан унча катта фарқ қилмайди, фақат ҳур-
мат ва ҳурматсизлик ҳамда ғамхўрлик борасида ота-она-
си бор болаларнинг аҳволи билан етимларнинг аҳволла-
рини солиштириб бўлмайди. Худди шунинг учун қонун
етимлар борасидаги низоmlарга диққат билан ёндошди
ва насиҳатлар ҳамда кўрқитишларни қўлади. Яна ушбу
кўрсатма ҳам айна муддао бўларди: кимда-ким қиз бола
ёки ўрил болага васий этиб қўйилган бўлса, ёки васийни
назорат қилувчи қонунлар нигоҳбонларидан бири бўлган
шахс, қисматига етимлик тушган болани ўз болалари-
дан кам бўлмаган даражада яхши кўриши зарур. Тарби-
яланувчининг мулкчи ҳақида ҳам у ўз оила аъзоларининг

d

e

928

b

мулклари ҳақида қиладиган ғамхўрликдан кам ғамхўрлик қилмаслиги керак. Ҳатто у, тарбияланувчи (етимнинг) мулки ҳақида ўз мулкидан зиёдароқ ғамхўрлик қилиши мақсадга мувофиқдир. Ҳар қандай васий етимлар ҳақидаги ана шу қонун бўйича иш тутиши лозим. Агар кимдир ушбу қонунга хилоф иш юритса, у ҳолда васийни мансабдор шахс жазолайди (агар мансабдор шахс қонунга хилоф иш қилса - тарж.), мансабдор шахснинг ўзини васий шу мақсадда танлаб олинган ҳакамлар суди маҳкамасига тортиши ва суд маҳкамаси белгиланган зиёндан икки баробар кўп миқдорда жарима билан жазолаши мумкин. Агар оила аъзоларига ва ёки фуқаролардан бирига васий, тарбияланувчига нисбатан бепарво ёки зарар етказётгандай туюлса, уни ана шу суд маҳкамасига тортадилар. Келтирилган зиённи у тўрт баробар миқдорда қайтаради, айтиш керакки, бу маблағнинг ярми боланинг мулкига ўтади, қолгани суд маҳкамаси иштини қўзғатган одам фойдасига берилади. Етим баловат ёшига етиши билан, агар ёмон васийлик қилдилар, деб ҳисобласа васийлик муддати ўтганидан кейин беш йил мобайнида у ўз васийларини суд маҳкамасига тортиши мумкин. Агарда васийлардан кимдир бунда фош этилса, суд маҳкамаси унга қандай жазо бериш кераклигини ҳал қилади. Агар мансабдор шахслардан кимнингдир ўз лоқайдлиги билан етимга зарар келтирганлиги фош этилса, суд маҳкамаси болага ўша шахс қанча (пул) тўлашини ҳал қилади. Агар бу шахс адолатсизликда айбланса, жаримадан ташқари уни қонунлар нигоҳбони мансабидан четлатадилар. Фуқароларнинг умумий йиғини унинг ўрнига давлат ва мамлакат учун бошқа қонунни нигоҳбонлиги тайинлайди.

**Онлавий
муносабатлар.
Ота-оналарни
эъозлаш**

Оталарнинг ўз болалари билан ва болаларнинг ота-оналари билан келишмовчиликлари керагидан кўпроқ миқдорда рўй беради. Бу борада оталар, соҳиби қонун қуйидагича қонунни ўрнатишлари керак эди, деб ҳисоблайдилар: ўғлидан воз кечганини жарчи ёрдамида барчага маълум қилиш учун отага ружеат берилади, шу билан, қонунга мувофиқ

равишда у энди унинг ўғли ҳисобла нмайди. Ўғиллар ўз томонларидан, оталарни касаллик ёки кексалиқдан ётиб қолганларида уни эсидан олган, деб ай блашга рухсат берилди, деб умид қиладилар. Қасрда одамларнинг ахлоқи ярамас бўлса, ўша ерда дарҳақиқат шундай бўлади. Қачонки офат, бало фақат ярим бўлса, – масалан, қачонки ота ёмон эмас, ўғил эса ёмон ёки аксинча бўлса, – у ҳолда бундай бахтсизликлар рўй бермайди ва бу қадар ашаддий душманлик бўлмайди. Ёшқа тузумдаги давлатларда ота ошқора равишда, одамлар ҳузуридан воз кечган ўғил мамлакатдан чиқиб кетиши шарт эмас. Бизнинг давлат тузумимизда эса, ушбу қонунлар амалда бўлганида отадан айрилган ўғил бошқа юртга кўчиб кетиши мажбурийдир. Гап шундаки, беш минг қирқ оилага битта ҳам ортиқча оила кўшиб бўлмайди. Шунинг учун, фақат отагина эмас, унинг ўзи шундай қисмат ҳуқуқини лойиқлигидан, бутун уруғ бундай одамдан воз кечади. Бу ерда ушбу қонунга кўра иш тутиш керак: кимнинг бошига – адолатданми, йўқми барибир, – ўзи тўдириб ўстирган билан қариндошлик ришталарини узишдай бадбахт эҳтирос қисмати тушса, Бу ишни бирданга ва осонгина амалга оширишга ижозат берилмайди; йўқ, аввал у Барча қариндошларини: амма, ходалари, амаки, тоғалар и ва уларнинг фарзандларигача ҳам мани чақириб йиғсин. Ота уларга ўғлига нисбатан қўйган айбларни айтсин ва бутун уруғ аъзолари ундан воз кечишига лойиқлигини кўрсатсин. Ўғилга ҳам ота билан тенг сўз берилсин, токи у, бундай муносабатга нолойиқ эканлигини исботлай олсин. Агар ота қариндошларни ишонтирса ва ўзи учун уларнинг ярмининг овозини олса (айтиш лозимки, ота, она ва айбланувчининг овозлари ҳисобга олинмайди, бошқа қариндошлардан баъоғатга етган аёллар ва эркаклар овоз беришлари мумкин), у ҳолда бу қондаларга риоя қилинганида, отага ўз ўғлидан воз кечишга рухсат берилади, бошқача бўлиши мумкин эмас.

Агар фуқаролардан бири, қариндошлари воз кечгани ўғил қилиб олишни хоҳласа, буни маънафътадиған қонун йўқ. Гап шундаки, ёшларнинг феълатворлари ҳаётлари давомида одатда жуда кўп ўзгаришларга дучор бўлади. Агар ўн йил давомида қариндош-уруғлари воз кечгани ҳеч ким

d ўғил қилиб олишни хоҳлаамаса, у ҳолда, манзилгоҳ (колония)га кўчиришга мўлжалланган авлодлар ҳақида ғамхўрлик қилувчи назоратчилар бундай одамлар ҳолидан хабар олишлари керак, токи улар ушбу кўчишда маъқул иштирок этсинлар.

Агар кимдир, қандайдир касалик, кексалик, оғир ҳулқ-атвор ёки буларнинг барчасининг таъсири остида ўзининг ақлсизлиги билан бошқа одамлардан кескин фарқланиб турса, айтиш керакки, бу ҳолат бошқа одамларга сезилмайди ва фақат биргаликда яшовчи оила аъзоларигина буни билишлари мумкин ёки у (ота) барча ҳислатларга эга, лекин оиласини хонавайрон этмоқда-ю ўғил уялади ва унга қарши суд маҳкамасида ақли ожизликда айблов қўзғатишга шошилмайди, у ҳолда қуйидаги қонун ўрнатилади: аввало ўғил энг кекса қонунлар нигоҳбонларига мурожаат этиши ва уларга отасининг аянчли аҳволлини баён қилиши зарур бўлади. Улар эса, етарли даражада бу ишни кўриб чиқиб, бундай айбловни қўзғатиш керак ёки керак эмаслиги ҳақида маслаҳат берадилар; агар улар иш қўзғатиш керак, деб маслаҳат берсалар, улар бир вақтнинг ўзида ҳам айбланувчига қарши гувоҳлар, ҳам суд маҳкамасининг аъзолари бўладилар. Эси паст, деб тан олинган одам, бутун келажак давомида ўз мулкига, ҳатто майда-чуйдага ҳам эгалик қилолмайди ва қолган умрини бола каби ҳолатда ўтказди.

Агар эр ва хотин ўз феъл-атворларининг бахтсиз хусусиятлари туфайли умуман бир-бирларига тўғри келмасалар, у ҳолда, бундай ишларни доимо ўнта ўрта ёшли қонунлар нигоҳбонлари ҳамда никоҳларни назорат қилувчи аёллардан ўртаси кўришлари керак. Агар эр-хотин яраша олсалар, уларнинг ярашувлари қонуний кучга эга бўлади. Агар руҳий бўронлар уларни тўлқинлантираверса, имкони борича уларга бошқа жуфтлар топиш лозим. Албатта, бундай эр ёки хотин юмшоқ феълли бўлмайди. Мана шунинг учун ҳам уларнинг ҳар бирига юмшоқроқ феълли одамни қўшиш керак бўлади. Агар эр-хотин бир-бирлари билан келиша олмасалар ва бунинг устига фарзандсиз бўлсалар ёки уларда бола оз бўлса, у ҳолда болалар учун ҳам янги никоҳга ўтиш керак бўлади. Агар болалар сони

етарли бўлса, у ҳолд а ажралиш ва янги турмуш қуришни о сойишта кексалик ва ўзаро ҳамхўрлик учун қуриш керак.

Агар хотин қиз ва ўғиллар қолдириб вафот эт са, у ҳолда қонун, ота уйига ўтай она ни киришмай ўзи болаларини тарбиялашга мажбур этмайди, лек ин маслаҳат беради. Агар болалар бўлмаса, у ҳолда янги турмуш қуриб оила учун ҳам, давлат учун ҳам болали бўлиш зарур. Агар етарли миқдорда болалар қолдириб эр вафот этса, у ҳолда она, ўлган эри нинг уйида яшаб болаларини катта қилсин. Агар у аёл соғлиққа э-арар етм асдан э-рсиз юришиш мумкин бўлмайдиган даражада ёш бўлса, у ҳолда яқинлари никоҳ ишлари билан шуғулланувчи аёллар билан гаплашишлари керак ва ушбу аёллар ҳамда яқин аёллар қарор қилганидай иш юр итишлари зарур. Агар ёш аёлда фарзанд бўлмаса, бола учун янги турмуш қуриши керак. Бир ўғил ва бир қизча қонун бўйича етарли миқдордаги болалар ҳисобланади.

Агар ота-оналар туғилган болани ўзлариники, деб тан олсалар, лекин, улардан қайси бирларига болани бериш кераклигини ҳал этиш зарур бўлса, у ҳолда, қул аёлининг қул, ҳур туғилган одам ёки озод этилган қул билан алоқаси бўлганда бу воқеаларнинг ҳар бирини бола қул аёлининг хожасиники деб тан олинади. Агар ҳур туғилган аёл қул билан қўшилса, бола қулнинг хожасига тегишли бўлади. Агар бола хожанинг шахсий аёл қулдан ёки шахсий қулдан туғилса, яна айтиб ўтиш керакки, бу аниқ-равшан бўлса, у ҳолда ҳур туғилган аёл қулдан туғган болани бошқа мамлакатга отаси билан бирга жўнатиб юборсинлар; ҳур туғилган одамнинг аёл қулдан туғилган боласини қонунлар нигоҳбонлари онаси билан биргаликда бошқа мамлакатга жўнатиб юборсинлар.

Ота-оналарга беписанд бўлишни худо ҳам, ақли бор ҳар қандай одам ҳам маслаҳат бермайди. Шуни яхши-лаб билиб олиш керакки, худоларни эъозлаш ҳақидаги ушбу дастлабки сўз ота-оналарни эъозлаш ёки эъозла маслик ҳақидаги масалани тўғри тушунишга йўналтирилгандир. Худолар борасидаги қадимги қонунлар барча халқларда икки хилдир. Биз ўзимиз кўриб турганимиз худоларни

эъзозлаймиз; бошқа худоларни уларга ҳайкаллар ясаб, тасвирларда эъзоз этамиз, яна бу жонсиз тасвирларни эъзозлаш билан жонли худоларнинг меҳр ва мурувватига эришамиз, деб ҳисоблаймиз. Айтиш керакки, кимнингки уйида ота, она ёки уларнинг қариллик юкидан (букилган) ота-оналари каби қимматбаҳо хазинаси бўлса у асло, бундан ҳам каттароқ (аҳамиятлироқ) муқаддас нарса пайдо бўлиши мумкин, деб ўйламасин: йўқ, агар уй эгаси уларга маъқул ҳурмат-эҳтиром кўрсатса, унинг уйида ота-онаси жонадонининг муқаддас нарсаси бўладилар.

б Клиний . Бу тўғрилиқ (маъқуллик) нимадан иборат?
Афиналик . Буни мен ҳозир айтаман, чунки азиз дўстларим, бундай нарсаларни эшитса арзийди.

Клиний . Гапирсанг бўлди!

с Афиналик . Биз тасдиқлаб айтаемизки, диёнатсизлик босиб қолган Эдип ўз болалари учун улар гирифтор бўлган қисматни илтижо қилди: демак, унинг илтижосини худолар эшитганлар, деб ҳамма тўғри айтади. Фазабланган Аминт ор ўз ўғли Фениксни лаънатлади. Тесей – Ипполитни. Бундай мисолларни беҳисоб келтириш мумкин, демак ота-оналарнинг болаларга қарши қилган илтижоларига худолар жулоқ солишлари маълум бўлади. Дарҳақиқат, ота-онанинг лаънати ўз болаларига бошқа ҳар қандайдан адолатлироқдир. Худо диёнатсизликка учраган ота ёки онанинг болаларига қарши дуоларига қулоқ солар экан, ўз болалари тарафидан кўрсатилган эъзоз-эҳтиромлардан хурсанд бўлган ота дуоларида уларга толиқмай яхшиликлар тиласа ва худоларнинг бу дуоларга қулоқ солишлари ва бизга бу эзгулик-яхшиликни раво кўришлари наҳотки табиий бўлмайди? Акс ҳолда худолар турли яхшиликлар бергувчилар бўлмас эдилар, бу эса, биз тасдиқлаб айтганимиздек худоларга хос эмас.

д Клиний . Албатта.

е Афиналик . Сал олдинроқ айтганларимиз ҳақида фикрлаб кўрайлик: худолар олдида кексалиқдан қадлари букик ота ва бободан ортиқроқ ҳеч қандай муқаддас нарса бўлиши мумкин эмас; она ҳам худди шундай аҳамиятга эгадир. Агар инсон уларни эъзозласа, худо қувонади; бўлмаса уларнинг илтижоларига қулоқ солмаган бўларди.

Бизнинг аждодларимиз — муқаддасдирлар, айтилган агар жонсиз ҳайкаллар билан солиштирилса. Жонли муқаддаслар, агар биз уларни эъзозласак, ўз дуолари (ибодатлари)ни бизнинг дуоларга қўшадилар, агар уларни эъзозламасак ўз дуоларини бизнинг дуоларга қўшмайдилар; ҳайкаллар эса унисини ҳам, бун исини ҳам қилмайдилар. Демак, худоларга хуш желадиган қисмат учун инсон барча муқаддас (нарсалар)дан энг аҳамиятлиси (улуғи) бўлмиш ота, бобо ва шуларга ўхшаш шахслар олдига ҳақиқатан ҳам югириб боришлари зарур.

Клиний. Яхши гаплар!

Афиналик. Ақли бор ҳар қандай одам ота-она дуола-ридан қўрқадилар ва уларни эъзозлайдилар, чунки, кўпчиликда улар кўп марта амалга ошган. Бу табиат томонидан хулди шундай тартиб берилган экан, у ҳолда яхши одамлар учун ҳаёт қирғоғига етиб қолган кекса аждодлар — бир топилмадир, уларнинг ҳаётдан эрта кетишлари эса — йўқотишдир; ёмон одамлар учун бундай аждодлар жуда ва жуда даҳшатлидирлар. Шунинг учун энди ҳамма бизнинг бу сўзларимизга ишониб ўз ота-оналарига ҳурмат ва эҳтиром кўрсатсинлар. Агар кимда-ким бундай нутқларда баён этилган фикрларга қўлоқ солмаса, у ҳолда қуйидаги қонунни ўрнатилса тўғри бўларди: агар бизнинг давлатимизда кимдир ота-онасига нисбатан ўз бурчига беписандлик қилса ва уларнинг истакхоҳишларини фарзандларининг ва ҳатто ўзининг истакхоҳишидан олдинроқ бажаришни ва қўллаб-қувватлашни хоҳламаса у ҳолда жабр кўрувчи ўзи ёки бошқа одам орқали учта кекса қонунларни оқбонлари ҳамда учта аёл — никоҳларнинг назоратчиларига хабар берсин. Улар албатта хафа қилувчиларга калтаклаш ва зиндонга ташлаш орқали ўзлари жазо берадилар; агар хафа қилувчилар ёш бўлсалар: бу, ўнгиз ёшгача бўлган эркекларга тегишли, аёлларга ҳам худди шу жазони бериш мумкин, фақат, агар улар ўн ёшга катта бўлсалар. Агар бу ёшдан ўтсалар ҳам ота-оналарига нисбатан бепарво қолаверсалар, уларга ёмонлик қилаверсалар, бундай одамлар энг кекса фуқароларнинг суд маҳкамаси текширу-

932

Ь

С

вига жалб этиладилар. Бу суд маҳкамаси айбдорга қандай жазо берилишини ҳал қилади; бу борада, уларга қандай жарималар ва тўловлар солиш мумкин бўлса ҳеч қайси-си манъ этилмайди.

d Агар ёмонлик кўраётган ота-оналар қонунлар нигоҳбонларига хабар бера олмасалар, ҳур туғилган одам лардан қайси бири буни билиб қолса уларга хабар берсин. Акс ҳолда у ёмон фуқаро, деб тан олинади ва ёмон хатти-ҳаракатлари учун ҳар қандай одам уни суд маҳкамасига тортиши мумкин. Агар қул хабар берса, у озод этилади. Агар бу қул хафа қилувчи ёки хафа қилинганга тегишли бўлса, ҳокимият уни тўғридан-тўғри озодликка қўйиб юборади; агар у бошқа қандайдир фуқарога тегишли бўлса, давлат хазинаси қул эгасига қулнинг баҳосини тўлайди. Хабар етказгани учун қасо с олиб уни кимдир хафа қилишидан ҳокимлар асрасинлар.

e Одамлар бир-бирларига турли дорилар ёрдамида етказадиган зарарларга келсак, биз ўлдирадиган заҳарлар ҳақидаги масалани таҳлил этган эдик. Лекин, агар инсон ихтиёрий равишда ва ўйлаб бу ишга қўл урса, турли ичимликлар, ширинликлар, малҳамлар ёрдамида зарар етказишнинг турли усуллари ҳақидаги масала ҳали ҳеч муҳокама этилмади. Гап шундаки, одам насли қўллайдиган икки хил оғу бор; худди ана шу ҳолат бу ерда равшанлик киритишга халақит беради. Биринчиси биз ҳозиргина аниқ айтганимиз, бир жисмга бошқа жисм ёрдамида етказиладиган табиий зиндан иборатдир. Иккинчи хили фолбинлик, афсун ва сеҳр-жодулик тутунлари ёрдамида зарар етказиш – бундай йўл билан зарар етказишга жасорат қилган одамларни бу ишларни қила олишларига ишонтиради, бошқаларни эса – тилсимни ишга солишни биладиганлардан энг кўп зарар кўрганликларига ишонтиради. Бунга ўхшаш ҳолларда нима бўлаётганини билиш қийин; айтиш керакки, кимдир буни бигани тақдирда ҳам бошқаларни ишонтириш мушкулдир. Бундай нарсаларда бир-бирларидан гумон қилувчи одамларнинг дилларига таъ-

933

сир ўтказишга ҳаракат қилинса арзийди. Агар улар эшик олдида, чорраҳаларда ёки ўз ота-оналарининг қабрларидаги ҳайкаллар олдида мумдан ясалган таъсирлар қўриб қолсалар, бунга эътибор бермасликни маслаҳат бериш керак эмас: зеро уларда ушбу нарсалар ҳақида тасаввур жуда кам.

Оғу ва жоду ҳақидаги қонунни икки қисмга: дам солиш ёки заҳарлашнинг қайси хилдан у одам фойдаланганига қараб бўламиз. Аввало, бу илмни қилмаслик ва содда, худди болалардек одамларни қўрқитмасликни илтимос қилиш, насиҳат ва маслаҳат бериш зарур. Бошқа томондан, соҳиби қонун ва ҳакам (судья)ни бундай ёнсоний қўрқинчлардан даволашга мажбур этиб бўлмайди: зеро заҳарлашга ҳаракат қилган одам шифокорликдан беҳабар бўлса, баданга нима қилаётганини билмайди; агар одам кароматгўй ва фолбин бўлмаса, дам, афсунлар ҳақида ҳам шундай дейиш мумкин. Заҳарлаш ва афсун ҳақидаги қонун қўйидагича ифодалангани: агар кимдир одамни ёки ўша одамнинг одамларини ўлдириш мақсадида эмас, балки унинг подалари ёки асариларига зарар етказиш ва ҳатто ўлдириш мақсадида қўллаган бўлса, у ҳолда, агар заҳарловчи шифокор бўлса ва суд маҳкамаси томонидан у заҳарлашда фош этилса у одамга ўлим жазоси берилади. Агар у оддий одам бўлса, суд маҳкамаси қандай жазо бериш ёки жарима солишни ҳал қилади. Агар бирор одам ўзининг жодули тутунлари, сеҳрлари ва афсунлари билан бошқа одамга зарар етказувчига ўхшаб кетса, агар у кароматгўй ёки фолбин бўлса, у ўлими керак. Агар унга кароматгўйлик санъати ёт бўлса-ю лекин барибир жоду қилгани фош этилса, оддий одамлар орасидан чиққан заҳарловчи қисмати қандай бўлса, шундай қисматга учрасин; суд маҳкамаси қандай жазо беришни ҳал этсин.

Ўғрилик ва зулм (эўравонлик) билан бир-бирига етказилган зарарга келсак, у ҳолда зарар қанча кўп бўлса, жабрланганнинг фойдасига зарар шунча кўп қопланиши зарур, зарар қанча кам бўлса, жазо ҳам шунча кам бўлади. Умуман айтганда жазо, келтирилган зарарни қоплаши керак. Ҳар бир ёмонлик кейин келадиган ўч билан ҳисоб

9 34 қилиниши керак, бу, эсини киритиш учун зарур. Агар ёвузлик билмасдан, қачонки жинойтчи ёш бўлиб бировнинг таъсирига учраган бўлса, ҳамда шунга ўжаш ҳолларда қасос камроқ бўлади. Агар жинойт ўзининг ақсизлигидан, ҳузурлардан, дардлардан ўзини тия олмаслигидан, қўрқинч ва ожизлиги, эҳтирослари, ҳасад ва бедаво ғазаб туфайли қилинган бўлса жазо ҳам оғирроқ бўлади. Бундай одамни қилинган жирдикори учун эмас – зеро қилинган иш ҳеч қачон қилинмай қолгандай бўлмайди, – балки келгусида у адолатсизликдан бутунлай нафратланиши учун, – ҳамда суд маҳкамасини қўрганлар адолатсизликдан нафратлансинлар деб, – ёки ўша одам бундай бадбахтликдан озроқ бўлсада қутилсин, деб адолат уни қўлига олади. Қонунлар шулар учун ҳам. бундай нарсаларни назарда тутиб, яхши мерган ка би ҳар бир кирдикорга айрим-айрим жазо миқдорини аниқлаш учун мўлжалга олиши ва жинойтчига муносиб жазо бериши зарур. Ҳакам ҳам худди ўша нарса билан шуғулланади ва қонун суд маҳкамасига тергов қилинаётганга қандай жазо бериш ёки ундан нимани ундириб олиш зарурлигини ҳал этишни тақдим этган вақтида соҳиби қонунга ёрдам бериши керак. Соҳиби қонун, ҳакам сўзларидан келиб чиққан ҳолда кирдикорликлар қораламасини худди рассомдай чизиб қўйиши зарур. Мегилл ва Клиний, биз худди шуни иложи борича яхши ва мукамалроқ адо этишимиз зарур. Биз, ўғрилиқ ва турли зўравонликларга жазолар аниқлаб қўйишимиз керак, токи худолар ва худоларнинг боалари бизга қонунлар нашр этишга рухсат берсинлар.

Журишлар шаҳарда юрмасликлари зарур. Уларнинг яқинларини қўлларидан келганича уларни уйда сақласинлар. Акс ҳолда улар жарима тўлашлари керак: олий синфга мансуб бўлган – юз драхм, агар у қуни ёки ҳур турганни қаровсиз қолдирса; иккинчи синфга мансуб – минанинг бешдан тўртини; учинчи синф – минанинг тўртдан учини; тўртинчиси – учдан иккисини. Кўпчилик ақлдан озади ва улар турличадирлар: бирлари – биз ўшандайлари ҳақида гапирмоқдамиз, касалликлар туфайли; бу (яъна) руҳ табиатининг ёмонлиги ва ёмон тарбиядан бўлади; баъзилари арзимас ғашни келтирадиган нарсага овоз-

ларини баланд қилиб (бақирадилар) ва бошқаларни сўкиб ҳақорат қиладилар . Фаровон давлатда бунга ўхшаш нарсалар ҳеч ҳам бўлмаслиги керак.

Ғийбат боғрасида ҳаммага битта қонун бўлсин, хусусан қуйидаги: ҳеч ким ҳеч кимни ғийбат қилмасин. Агар суҳбатлашаётиб одамларнинг фикрлари турлича бўлса, у ҳолда уларни тушуниш керак ва уларга – рақибга ҳам, барча шу ерда ҳозир бўлганларга ҳам мумкин қадар ғийб атлардан тийилиб, насиҳат қилиш зарур бўлади . Гап шундаки, ўзаро ҳақоратлардан аёлларга хос одат, бир-бирини но муносиб, шармандали исмлар билан аташ одади келиб чиқади; шу тарзда, арзилмаган нарсадан, пуч, енгилтак сўзлардан ҳақиқий нафрат ва энг оғир душманлик пайдо бўлади. Баҳслашувчи жон деб ноҳуш газаб туйғусига берилади. Ўз адоватига ёмон оҳват беради: қалбининг ҳақонлардир тарбия билан жиловланган қисми яна ваҳшийлашади. Ваҳшийлашиб у жиззакилик билан яшайди; лекин у газабнинг аччиқ қувончини кўради. Яна баҳсларда чеғарадан чиқиб кетишга ва рақибининг устидан кулишга кўнгикиб қолади. Кимдаким бунга ўрганиб қолса, у ёфса-атвор жиддийлигини умуман йўқотади ёки ақлнинг олми хусусиятини барбод этади. Шунинг учун муқаддас жойларда ҳеч ким ҳеч қачон бундай гапирмаслиги зарур ; худди шунга ўхшаш умумхалқ ўтказадиган қурбонликларда, мусобақаларда, савдо майдонида суд маҳкамаси ва ёки умумий йиғинларда бундай демасликлар керак. Бу ишлар билан шуғулланувчи ҳоким ҳар бир айб иш қилиб қўйгани аёвсиз жазоласин. Акс ҳолда у алоҳида ҳурматга даъво қилолмайди, чунки у қонуналар ҳақида гамхўрлик қилмайди ва соҳиби қонуннинг талабларини бажармайди. Агар кимдир бошқа жойларда сўкинса, бу ҳақатто ўзини ҳимоя қилаётганида рўй берсада ва ўзини қаҳрли, ёмон сўзлардан тия олмаса, ёши каттароқ бўлган ҳар қандай одам қонунни ҳимоя қилсин ва калтаклаб – бошқа бир ёмонлик билан, – газабга бунчалик мойил одамларни ҳайдасин. Акс ҳолда у белгиланган жазога маҳкум бўлади.

Биз ҳозир айтдик-ки, агар кимдир ҳақорат қилаётган бўлса, ҳақоратланаётган одам буни баҳона қилиб, унинг устидан кулмаслиги керак; аммо биз заҳархандалик газаб билан бирга бўлганини ёмон деб биламиз. Буни қан-

935

b

c

- d дай тушунниш керак? Зеро, комедияларда ёзувчилар ҳам одамлар устидан кулишга интиладилар-ку. Фуқаролар устидан ангазиб кулганларида уларнинг бу чиқишларига йўл қўямизми? Биз бу ерда икки жиҳатни: эрмак ва уни нг зиддини чегаралаб қўймаймизми? Масалан, эрмак сифатида ҳар қандай одамга бирор одам ҳақида кулгани нарсаларни гапиришга йўл қўйилади, фақат ғазабсиз равишда; кимда-ким жеркиб ва ғазаб билан биров устидан куладиган бўлса, ҳозир айтганимиздек бунга йўл қўйилмайди. Бу масалани (назардан) четда қолдириб бўлмайди: кимга масхара қилиш мумкин, кимга мумкин эмаслигини қонун билан аниқлаб қўйиш керак. Комик, ямбий ёки мелий шоирга на сўз билан, на имо-ишора билан, бу ғазаб билан қилинадими, ғазабсизми бари бир фуқаролар устидан кулиш манъ этилади. Бунга қулоқ солмаганни шу куннинг ўзида мамлакатдан ҳайдаб чиқарилади. Акс ҳолда улар, қайси худо шарафига мусобақа ўтказилаётган бўлса, ўша худого атаб уч мина тўлашлари зарур. Бир-бирлари устидан кулишга рухсат берилган одамларга бу ғазабсиз, эрмак сифатида бўлсагина рухсат берилади.
- 936 Буни ажратиб фарқ этиш умуман ёшлар тарбиясига ҳам-хўрлик қилувчи одамга топширилади: у нимани маъқул деб билса, ўша ҳазилни ёзган одам уни кўпчилик олдида айтиши мумкин; нимани рад этса, уни ҳеч кимга кўрсатма олиши керак ва токи қул ёки ҳур туғилган одамга буни ўргатганликда айбланиб қўлга тушиб қолмасин. Акс ҳолда у ёмон фуқаро ва қонунарга бўйсунмайдиган одам, деб ном чиқаради.

b Қорни оч ёки шунга ўхшаш бошқа бир эҳтиёж ҳис этилган одам эмас, балки, ўзи мулоҳазасин, қандайдир яхшилик, эзгу иш соҳиби ёки шу эзгуликнинг бир қисмига эга одам шуларга қарамай бирор балога учраса, ёмон аҳволга тушиб қолса, ана шу одам ҳамдардликка лойиқдир. Агар шундай хислатли одам ҳамма томонидан унутилса ва жуда фақир, камбағал аҳволга тушиб қолса (бу, қул ёки ҳур туғилган бўлишидан қатъий назар), яхши давлат тузуми бўлган мамлакатда бу ажабланишлик бир ҳол бўларди. Соҳиби қонун тахминан қуйидаги мустаҳкам қонунни ўрнатиши зарур: бизнинг давлати-

мизда гадоё бўлмайдн; агар кимдир ҳеч туганмас ил-
тимослар билан ўзига ошқат топиш учун гадоёлик қилиш-
га интилса, у ни агораномлар савдо майдонидан, асти-
номлар шаҳардан ҳайдаб юборадилар, мамлакатнинг
бошқа қисмида эса агрономлар давлат ташқарисига
чиқариб юбо радилар, токи мамлакат бундай одамлар-
дан умуман тозалансин.

Агар қул ёки чўри бошқа одамнинг мулкига ўзининг
тажрибасизлиги ёки бошқа қандайдир ақлсизлик туфай-
ли, айтиш керак-ки жабрланувчининг ҳеч айбисиз зиён
етказса, у ҳолда, зиён етказган қулнинг хўжайини ха-
сислик қилмасдан ё келтирилган зарарни тўлаши ёки
жабрланувчига бу ишни қилган қулни бериши керак.
Агар айб қўйилган хўжайин, бу айб, ундан қулни тортиб
олиш учун қўйилган, деб тасдиқлайдиган бўлса, ва бу
иш, зиён келтирган қул ва жабрланган одам (иккаласи)
томонидан қўйилган тузоқ, деб ўйласа у ҳолда, ўзига зиён
келтирилгани ҳақида ерз қилган одамни суд маҳкамаси-
га тортсин. Агар у ишни ютиб чиқса, суд маҳкамаси-
нинг баҳолаши бўйича қул баҳосининг икки баробарини
олади; агар ютқазса, у ҳолда етказилган зарарни қоп-
лаши ҳамда қулни унга бериши керак. Худди шундай
равишда, юк ташийдиган ҳайвон, от, ит ёки бошқа уй
ҳайвонлари томонидан қўшнига етказилган зиён ҳақи
тўланиши керак.

Агар кимдир ихтиёрый равишда суд
Суд маҳкамаси маҳкамасига гувоҳ сифатида келмаса,
иши кимга гувоҳ керак бўлса, ўша (одам) уни
чақиртиради. Чақирилганидан кейин у суд маҳкамасига
келиши зарур; агар у иш бўйича бирор нарсани билса ва
гувоҳлик қилиб маълумотлар бера олса, гувоҳ бўла қол-
син; агар у ҳеч нарса билмайман дейдиган бўлса, у ҳолда
учта худо – Зевс, Аполл он ва Фем ида билан ҳеч нарсани
билмаслиги ҳақида онт ичиши керак; шунда у суд маҳка-
масидан қўйиб юборилади. Агар кимдир маълумотлар бе-
риш учун чақирилсаю аммо чақирлиқ бўйича келмаса,
қонун бўйича у келтирилган зарар учун масъул. Агарда
кимдир гувоҳ сифатида ҳакамлардан бирини кўрсатса,
бу ҳакам гувоҳликка ўтиб билганини айтиб бергач, бу иш

- бўйича овоз бериш ҳуқуқига эга бўлмайди. Ҳур туғилган аёл гувоҳ бўлишига, ҳимоячи сифатида сўзлашига (агар у қирқ ёшдан ошган бўлса), ва суд маҳкамаси ишини олиб боришига рухсат берилади, агар унинг эри бўлмаса. Эри ҳаётлигида фақат гувоҳликка ўтишга рухсат берилади. Қул, аёл қул ва болага гувоҳ бўлишига ва фақат қотиллик бўйича ҳимоячи сифатида сўзлашга рухсат берилади, лекин бир шарт билан, яъни, агарда уларнинг гувоҳликлари ёлгон, деб тан олинадиган бўлса, суд маҳкамасидан қочмасликларига қарор берувчини кўрсата олсаларгина амалга оширилиши мумкиндир. Суд маҳкамасининг узиликесил қарори бўлгунича тортишувчи томонларнинг ҳар бири барча гувоҳларни ҳам, уларнинг бир қисмини ҳам ёлгон маълумотлар берганликда айбашлари мумкин. Ҳар икки тарafdнинг айблов номалари муҳрланиб мансабдор шахсларда сақланади ва гувоҳлик кўрсатмаларининг ёлгонлиги кўриб чиқилаётганида олиб келинади. Агар кимдир ёлгон гувоҳ беришда икки марта фош этилса, қонун энди уни гувоҳлик қилиш учун жалб этмайди; агар уч марта бўлса, келгусида у умуман гувоҳлик кўрсатмалари бериш ҳуқуқидан маҳрум бўлади. Агар уч марта сохта гувоҳликда ушланган одам гувоҳлик кўрсатмалари билан чиқишга журъат этадиган бўлса, хоҳлаган одам ҳокимларга бу ҳақда хабар етказсин. Ҳокимлар уни суд маҳкамасига топширадилар ва агар у айбдор бўлса, қатл этилади. Суд маҳкамаси ишини ютиб чиққан шахснинг галаба қилиштини таъминлаган гувоҳларнинг кўрсатмалари сохта эканлиги суд маҳкамаси томонидан аниқланса, айтиш керакки, бундай сохта гувоҳлар (ҳамма гувоҳларнинг - тарж.) ярмидан кўп бўлсалар, бундай шароитда ютиб чиқилган иш ҳақиқий эмас ва баҳсли, деб тан олинади ҳамда, қарор ўша шароитларда чиқарилганми, йўқми бари бир уни жайта кўриб чиқилади: аммо кимнинг фойдасига бу қарор қабул қилинса ҳам, шундай қолсин ва шу билан олдинги иш тугатилади.

Инсон ҳаётида зебо нарсалар қанча кўп бўлмасин, аммо уларнинг кўпига, доғ туширадиган ва ифлос этадиган яралар ёпишганга ўхшайди. Адлия (адолат)ни олиб кўрайлик – одамлар орасидаги қандай зебо, ажойиб гўзал нар-

са! У барча инсоний м уносабатларни юмшати. Аммо у шунчалик зебо экан, ҳимоя ҳам нега шундай зебо бўлма-
син? Шунга қарамай, қандайдир ёвуз тухмат, суд маҳка-
маси ишларида қанақадир найранг мавжуд, деб тасдиқ-
лаб санъатнинг зебо номига соя ташлайди, бу найранг
шундан иборатки, ўзи судлашаётган ёки суд маҳкамасида
кимнидир ҳимоя қилаётган, одам ҳақми ёки ноҳақми бун-
дан қатъий назар ишнинг ютиб чиқиши мумкин: яъни эмиш-
ки, агар яхши (пул) тўласанг, ан а шу санъатни ҳам, унга
асосланган нутқларни ҳам олсан. Демак, биз ўз давлати-
мизда ана шунга ўхшаган санъатга ёки аниқроғи, узоқ муд-
датли тажриб а билан орттирилган найранг, хийлага йўл
қўймаслигимиз керак экан. Ёхуд шундай қилиш кер-
аки, ўша санъат соҳиби қонун илтимосларига қулоқ солсин
ва ҳақиқатга қарши сўзламасин; ёхуд, янада яхшироғи,
бошқа мамлакатга кетсин. Қонун, ўзига қулоқ соладиган-
ларни сукут ила четлаб ўтади, қулоқ солмайдиганлар учун
бундай дейди: агар бирор одам ҳакамларнинг дил (руҳ)ла-
рини адолатнинг қарама-қарши томонига қайтаришга
ҳаракат қилса ва суд маҳкама сини чўзса ёки ҳимояда
номақбул нутқ сўзласа, ҳар қанд ай истак билдирган одам
уни суд маҳкамасини суистеъмол қилганликда ёки ёмон
ният билан ҳимоя этганликда айблаши мумкин. У ҳолда,
ана шу мақсадларда танлаб олинган ҳакамлар суди маҳ-
камасида иш ҳал қилинади. Агар айбдор фош этилса, суд
маҳкамаси унинг бундай ўйлашга нима туртки бўлганлиги-
ни аниқлайди: тамаги рлик (ғараз)ми ёки шухратпараст-
ликми? Агар бу шухратпарастлик бўлса, у ҳолда суд маҳ-
камаси айбдор қанча муддатга даъво қилиш ёки ҳимоя-
чи сифатида қатнашиш ҳуқуқидан маҳрум бўлишини ҳал
этади; агарда уни ғаразгўйлик бунга ундаган бўлса, у ҳол-
да ажнабий мамлакатни ташлаб кетиши ва ҳеч қачон қай-
тмаслиги зарур, акс ҳолда у қатл этиш билан жазоланади;
фуқаро эса, ҳамма нарсадан юқ ори қўйган ғаразгўйлиги
(манфаатпарастлиги) учун қатл этилиши керак. Яна, агар
кимдир иккинчи бор шухратпарастлик билан иш тутса ҳам
ўлимга ҳукм этилади.

938

b

c

ЎН ИККИНЧИ КИТОБ

941

Халқаро
муносабаблар

Агар кимдир қаллоблик билан ўзга давлатда давлат элчиси ёки жарчи сифатида юрса ёки қандайдир бир элчи унга топширилган нарса ҳақида бошқача хабар берса ҳам-да дўстлар ёки душманлардан олинган жавобларни хато етказса, – бошқача айтганда, агар бирор инсон ўзининг элчи ёки жарчи унвонини суистеъмом қиладиган бўлса, унинг устидан суд маҳкамаси ишни қўзғатиш керак, чунки у қонунларга хилоф равишда Гермес ва Зевснинг топшириқ ва ўтигларини нопоклик билан бузган. Агар уни айбдор, деб тан олинса, унга у ёки бу жазони белгилаш зарур ёки жарима солинади.

Ўғрилик

Бировнинг мулкини ўғирлаш қабиҳ иш, қароқчилик – виждонсизликдир. Зевс ўғилларидан ҳеч қайсиси ўз ҳузурини учун уни сига ҳам, бунисига ҳам, на алдаш йўли билан, на зўравонлик билан қўл урмаганлар. Демак ҳеч ким, бу нарсаларга эътибор бермаса ҳам бўлади, деб тасдиқловчи на шоирларнинг, на масал ёзувчиларнинг бунга ишонтиришига ва алдашига йўл бермаслиги лозим: ўғрилик ёки зўравонлик қилаётиб, худоларнинг ўзлари ҳам шундай қиладилар, деган асос билан бу кирдикорликларда ҳеч қандай айб, шармандалик йўқ, деб ҳисоблаб бўлмайди. Бу ҳақиқатдан йироқ ва нотўғридир. Йўқ, ким бундай, қонунга хилоф иш қилса, у асло худо ҳам эмас, худонинг ўғли ҳам эмас. Бу ерда соҳиби қонун, барча шоирларнинг ҳаммасидан ҳам кўпроқ маълумотга эга бўлиши даркор. Шундай қилиб, ким бизнинг таълимотимизга қулоқ солса, у шод-хуррам бўлади ва доимо шод-хуррам бўлсин! Қулоқ солмайдиганга эса, тажминан ушбу қонун қарши турсин: умумда давлат мулкидан ниманидир ўғирлаганни, бу катта буюм бўладими ёки кичик бўладими (бари бир), – иккала

қолда ҳам бир жазога ҳукм этилади. Гап шундаки, майда ўғрилиқда ҳам ният ўшандай, фақат ўғрининг кучи кам - роқ, холос. Ўзи олиб қўймаган, нимадир катта нарсани ўғирлаган одам олиғ даражада адолатсиз иш қилган бўлади. Шундай қилиб қонун у ҳолда ҳам, бу ҳолда ҳам ўғрилиқнинг катта-кичиклигига қарамай бир хил жазо беришни талаб қилади. Бу борада, бир ҳолатларда жиноятчи ҳали тузалиши мумкинлиги, бошқа ҳолатларда тузалмаслиги мумкинлиги назарда тутилади. Агар, шундай қилиб, суд маҳкамасида умумдаволат мулкани ўғирлашда қандайдир ажнабий ёки қулни фош этсалар, табиийки у ҳали тузалиши ҳам мумкин: унга қандай жазо беришни ёки қанча жари ма тўлаши кераклигини суд маҳкамаси ҳал қилсин. Лекин маъқул даражада тарбияланган фуқарони тузалмайдиган одам сифатида қатл этиб жазолансин, агар у ватан мулкани зўравонлик билан талон тарош қилишда фош этилса; бу ўринда, уни жиноят устида ушлайдиларми ёки йўқ и фарқи йўқдир.

Ҳарбий хизмат
ёшидагилар
ҳақида қонунлар

Ҳарбий юришларга келсак, бу ерда кўп нарсани муҳокама қилиш зарур ва яна анчагина қонунлар ҳам беришга тўғри келади. Бу ерда энг асосийси ушбудир: ҳеч ким ҳеч қачон бошлиқсиз қолмаслиги керак — на эркалар, на хотинлар. На жиддий машғулотларда, на ўйинларда ҳеч ким ўзи хоҳлаганича иш қилишга ўзини ўргатмаслиги зарур: ҳам мавақт — урушда ҳам, тинчлик вақтида ҳам — бошлиққа қараб яшаш керак ва унинг кўрсатмаларига амал қилиш даркор. Ҳатто энг арзимас нарсаларда ҳам унга қулоқ солиш лозим, масалан, унинг биринчи буйруғи бўйича (айтган) жойида тўхташ, олдинга юриш, машқлар қилишга киришиш, ювиниш, овқатланиш, қорувул туриш ва топшириқларни бажариш учун кечаси уйғониш. Энг хавфли шароитларда ҳам, душманни қувиш ёки чекинишда ҳам бошлиқ кўрсатмасидан ўзгача қилмаслик керак. Бир сўз билан айтганда, инсоний руҳ (дил, нафс) бошқа одамлардан айрим равишда ҳеч нарсани мутлақо қиллолмаслик кўникмасини ҳосил қилсин ва ҳатто бунинг қандай мумкинлигини ҳам тушунмасин. Барчанинг ҳаёти доимо имкон борича жипслаш -

ганроқ ва умумийроқ бўлсин. Чунки, урушда ғалаба қозон иш ва омадга етишишдек фойдалироқ, санъаткоронароқ ва яхшироқ ҳеч нарса йўқ ва бўлмайди ҳам. Бунга жуда ёшлиқдан машқ қилиш зарур ва фақат ҳарбий вақтдагина эмас, балки тинчлик вақтида ҳам (машқ қилиш керак). Бошлиқсизлик, барча одамлар ҳаётидан ва ҳатто одамларнинг қўл остидаги ҳайвонлар ҳаётидан ҳам олиб ташланиши даркор. Хоровод рақсларнинг барча хиллари билан шуғулланиш зарур, негаки бу ҳарбий шухратларга олиб келади. Шу боисдан ҳам ҳаракатчанлик ва энциклани ривожлантириш, овқат ва ичимликда нафси тийиш, қиш совуғи ва ёзнинг жазирама иссиғига чидаш, қаттиқ ўринда ушлашга ўрганиш керак. Энг асосийси – бош ва оёқни ортиқча нарсалар билан ўраб кучдан қолдирмаслик керак: зеро бу билан табиий мўй ўсиши ва юриш учун мосламаларни барбод этадилар. Энг четдаги аъзоларни соғлом сақлаш бутун бадан учун муҳим аҳамиятга эга, уларнинг ёмон аҳволи эса кони зиёнлидир: оёқлар бутун бадан учун асосий ижрочилардир, бош эса энг асосий бошлиқдир, чунки табиат айнан унда асосий сезгиларни жамлаган.

943

Ҳарбий ҳаётнинг бундай мақтовии ҳамда ушбу қонунлар ёш йигитга фойдалидирлар: ким рўйхатлар бўйича қайсидир ҳарбий қисмга киритилса ёки тайинланса у ҳарбий юришга чиқиши зарур. Агар кимдир, ҳарбий қўмондонлар рухсатисиз, беписандлик билан бундан бош тортса, у ҳолда, қўшин юришдан қайтгач, ҳарбий хизматдан бош тортганлиги учун ҳарбий мансабдорлар суди маҳкамасига тортилади. Юриш қатнашчиларининг ҳаммаси суд маҳкамасида қатнашадилар, лекин гоплитлар суд маҳкамаси айрим, суворийлар суд маҳкамаси айрим ва ҳар қайси турдаги қўшинларнинг вакиллари суд маҳкамаси айрим ўтади: айбдор гоплитларни гоплитлар суд маҳкамасига, айбдор суворийларни суворийлар суд маҳкамасига тортилади ва ҳоказо. Айбдор деб тан олинган (аскар) жасорат, қаҳрамонлик мусобақаларидан умрбод чиқариб ташланади, бошқа бир овни ҳарбий хизматдан бўйин товлаганликда айбдор суд маҳкамасига торта олмайди, шунга ўхшаш ишларда қораловчи бўлолмайди. Бундан ташқари, суд маҳкама-

си унга қандай дир жазо ёки пул жаримаси белгилайди. Ҳарбий хизматдан бош тортганлик ҳақидаги суд маҳкамаси тутагач, ҳар бир қўшнин тури қўмондонлари янгидан мажлис чақирадилар, бу мажлисларда хоҳлаганлар ўзларининг қуролдош дўстларига шўҳрат нишонлари топширилишида қатнашадилар. Бу борада олдинги урушни далил қилиб кўрсатиш, уни ўзининг ҳуқуқини асослаш учун дастак этиш ва гувоҳларнинг кўрсатмалари билан қув ватлаш мумкин эмас: фақат охириги ҳарбий юришга асосланмоқ керак, холос. Ҳар кимга галаба белгиси бўлиб зайтун баргларидан қилинган гулчамбар хизмат қилади. Уни ўз хоҳишига қараб худоларга - уруш ҳомиёларига бахшида этиш мумкин, гулчамбарда қандай алоҳида хизмати учун бутун умрга берилганлиги ҳақидаги ёзув бўлади. Иккинчи ёки учинчи марта олинган мукофотни ҳам шундай қилинади.

Агар кимдир, ҳарбий юришга бориб, муддати тутамасдан, ҳокимлар қайтиш ҳақида буюрмасларидан олдин уйга қайтса уни қочоқликда [“қурол йўқотганликда”] айблаб суд маҳкамасига тортилади, ҳарбий хизматдан бош тортганда иш ғоритадиган ҳакамлар том онидан кўрилади. Айбдор, деб тан олинганларга биринчи ҳолатдаги каби жазо берилади. Ҳар қандай одамга ҳар қандай жазо берилаётганида ҳар ким ҳам билиб туриб ёки беихтиёр нолойиқ жазо белгилашдан илоҳи борица жавфсираб туриши керак. Чунки Дика [ҳақиқат] ҳозир ҳам, аввал ҳам, адолатли равишда Виждонлиликнинг покдомон қизи, деб шўҳрат қозонгандир, ёлгон эса, табиийки Виждонликка ҳам, Ҳақиқатга ҳам зид, жирканчдир. Демак, бошқа ҳолларда ҳам адолатнинг бузилишидан эҳтиёт бўлмоқ лозим, айниқса, урушда “қурол йўқотиш” ҳақидаги ишларни кўрилатганида адаш маслик учун ва (баъзан бўладиган) ноилоҳ заруратни шарманда этишга лойиқ топмаслик учун шундай йўл тутиш даркор: зеро бу ҳолда жазога нолойиқ одамга жазо берилади. Тўғри, бу ўринда иккисини фарқ этиш мушкул иш; аммо қонун айрим ҳолларда ҳарқ алай уларни фарқ этишга ҳаракат қилмоғи зарур. Ёрдамга афсоналарни жалб этамиз ва мисоллар келтирамиз: агар жиргоҳга қур олсиз келтирилган Патрокл беҳисоб кўп одамлар билан рўй берганидек

ўзига келса, – Пелей билан никоҳга ўтаётганида шоир айтганидек, худолар Фетидага совға қилганлари Пелейнинг эсли қуроли Гектор қўлига тушганлиги рост бўлсада, – ўша ерда ҳозир бўлган нопок одамлар Менетийнинг ўғлини қуролини ташлаганликда айбашлари мумкин бўлар эди. Кейин, қоядан йиқиляётганида, денгизда ёки кўп бўрон бўладиган жойларда аскарларга бехосдан сув оқими босиб келганида қурол йўқотганларни эслаб ўтиш мумкин. Яъни, бундай воқеалар жуда-жуда кўп, уларни рўкач қилиб ўзини кечириш, баҳона қилиш ва ўз бошига тушган балони зийнатлаш мумкин бўлади, у эса туҳматга осонгина озуқа беради. Шунинг учун, ҳақиқий мушкул бахтсизлик билан унинг зидларини иложи борича фарқлаш керак. Айтиш керак-ки, танбеҳни сўз билан изҳор этишнинг ўзида қандайдир фарқлаш мавжуддир: гап шундаки, кўп қолларда “ўз қалқонини ташлаган” ҳақида эмас, балки фақат “ўз қуролини йўқотган” ҳақида гапириб тўғрироқ бўларди. Зеро, “ўз қалқонини ташлаган”, ундан зўрлик билан қалқон тортиб олинганида ва уни ўзи ташлаб юборганида бир хил аҳволда бўлмайди-ку; бу ерда моҳият жиҳатидан жуда катта фарқ бор.

Шунинг учун қонун бундай десин: агар кимнидир душманлар ушлаб олсалар, у эса уларга қарши қурол кўтармаса, қаршилиқ кўрсатмаса, аксинча ўз ихтиёри билан қалқонини ташласа ёки отиб юборса, яъни, мардлик билан ўзига зебо ва фараҳли ўлимга етишиш ўрнига ўзининг шарм андали ҳаётини сақлаб қолишни афзал кўрса, у ҳолда бунига ўхшаш “қурол йўқотиш” да у қалқонини ташлаб юборган сифатида айбланади; олдин кўрсатиб ўтилган воқеада эса ҳакам текширувни тўхтатсин. Доимо ёмон одамга, уни тузатиш учун жазо бермоқ керак, аммо бахтсиз одамни жазоламаслик зарур: бу ҳеч нарсага олиб бормайди. Лекин, ҳимоя учун қурол олган, аммо бунинг ўрнига аксинча уни ташлаб юборган одамга қандай жазо нафъ келтиради? Зеро инсонга қарама-қарши сифатларни бериб бўлмайди-ку, буни қачонлардир, афсонага кўра, худо амалга ошириб, ўшанда фессалиялик аёлни эркакка – Кенейга айлантирган эди. Ўз қалқонини ташлаб юборган одамни аксинча айлантириш тўғрироқ бўларди, яъни эр-

какликдан аёлга: жудди шу жазо бўларди. Лекин у ўз ининг ҳаддан ташқари ҳаётсеварлиги билан шунга яқин (яъни, у аёлга ўхшаб қолгани - тарж.) бўлгани учун кейинги ҳаётида хавф-хатарга учраб қолмасин, аммо шарманда бўлиб узоқ яшасин, деган ният билан ушбу қонун жорий бўлсин. ҳарбий қуролни шармандаларча йўқотган ида фош этилган эркак ҳеч қайси стратег ва ҳеч қайси бошқа ҳарбий қўмондон тарафидан жангчи сифатида фойдаланилмайди ва ҳеч қандай ҳарбий бўлинмага қабул қилинмайди; акс ҳолда, яъни бунда йномақбул одамни кимдир бирор бўлинмага қабул қилса, айбдорга, агар у олий синфдан бўлса, евфин минг драхм жарима солади, агар иккинчи синфдан бўлса — беш мина, учинчи синфдан бўлса — уч мина ва тўртинчи синфдан бўлса — бир мина жарима солади. Қўрқоқликда фош этилган одамга келсак, ўз табиатлари га кўра мард бўлган одамлар дуч келадиган хавф-хатарлардан у халос этилишидан ташқари, агар олий синфга мансуб бўлса минг драхм жарима тўлайди, агар иккинчисига мансуб бўлса — беш мина, учинчисидан бўлса — уч мина ва тўртинчидан бўлса бир мина жарима тўлайди; Бир сўз билан айтганда, ҳарбий бўлинмага қабул этишда айбдорга қандай жазо бўлса, шундай жазо берилади.

Евфинларни таъинлашда нималарга риоя қилишимиз керак? Зеро баъзи мансабдор шахслар бизда чек ташлаш йўли билан бир йилга, баъзилари кўпроқ йилга Бевосита сайловлар орқали таъинланадилар. Бундай мансабдор шахсларга маъқул евфин бўлиш мумкинми? Зеро улардан кимдир ўз мансаби юкидан тинкаси қуриб нимадир ноҳақ нарсани айтиб қўйиши ёки ўз мансаби ни муносиб ўташ учун унинг кучи етмай қолиши ҳам мумкин-ку. Ҳокимлар устидан ҳокимлар ни топиш осон эмас, бунинг устига яна ўз эзгу ишлари билан ажралиб турадиган одамни топиш. Аммо, бариб ир ана шундай илоҳий евфинларни топишга ҳаракат қилиш зарур: иш шунини талаб қилади. Давлат тартиботида, жудди ке мадаги каби ёки қандайдир тирик мавжудотдаги каби ҳаётий муҳим мосламалар бор. [Охирги икки воқеада] биз уларни тур-

ли н омлар билан белгилаймиз: “йўғон арқонлар”, “боғичлар”, “пайлар”. Улар кўп бўлсада, аммо уларнинг вазифалари битта. Аммо, давлатни сақлаб туриш ва унинг янада олға юриши учун муҳим мосламалардан бири, – рўй берган бузилиш (синиш)га қарамай, – ушбудан иборатдир: агар евфинлар, ўзларига ҳисобот берувчи мансабдор шахслардан яхшироқ бўлсалар ва у ерда бениқсон адолат ҳукмрон бўлса, ҳар қандай мамлакат ва давлат фаровон (омонликда) бўлади ва гуллаб яшнайди. Агарда мансабдор шахсларнинг ҳисобот беришлари ўзгача бўлса, агар давлат бошқарувининг барча идораларини яхлит этиб бирлаштирувчи адолатга путур етса, у ҳолда ҳокимият чириydi, лавозим вазифаларини бажаришда хилма-хиллик бошланади, умумий мақсадга интилиш бўлмайди, бу эса давлат бирлигини барбод этишга олиб келади, давлатни низоларга тўлдиреди ва тез ҳалокатга олиб келади. Шунинг учун ҳам евфинлар турли эзгуликлар билан ажралиб туришлари зарур.

Евфинларни тайинлашни қуйидагича таъсис этамиз: ҳар йили қуёшнинг ёздан қишга бурилишидан сўнг бутун давлат Гелиос ва Аполлонга бахшида этилган ер майдонда йиғилади. Ўша ерда ҳар ким худо олдида ҳар жиҳатдан ким энг яхши эканлигини айтсин, фақат ўзидан ташқари, бу одам эллик ёшдан ёш бўлмаслиги зарур. Шундай одамлардан ҳаммаси бўлиб учта одамни сайлаш лозим. [Сайлаш тартиби қуйидагича:] таклиф этилган одамларнинг энг кўп овоз олганларидан ярмини саралаб олиш зарур, агар уларнинг умумий сони жуфт бўлса. Агар у тоқ бўлса, у ҳолда ўзи учун энг кам овоз олган одамни чиқариб ташланади, қолганлардан эса кўп овоз билан ярмини рад этилади. Агарда баъзилар бир хил сондаги овозлар олсалар ва бундай одамларнинг умумий миқдори ярмидан кўп бўлса, ортиқчасини энг ёшларидан бошлаб, рад этилади, қолганларини яна бир марта овозга қўйилади, то улардан учтаси тенг бўлмаган овозлар олмагунларигача. Агар уларнинг уччаласида ёки улардан иккитасида тенг овоз бўлса, у ҳолда фараҳли тақдирга ва қуръа ташлашга мурожаат қилиш ва унинг ёрдамида ғолиб келгани, иккинчиси, учинчи-

си кимлигини аниқлаш керак, шундан кейин улар зайтун гулдасгаси ила шарофла надилар ва ҳаммага эшпитириб айтиладикки: “Магнетлар да влатига худонинг ёрдамида яна кутқарилишга муваффақ бўлинди: да влат Гелиосга ўз орасидан энг яхши и уч одамни ажратди. Давлат уларни қадимий қонунга мувофиқ равишда Аполлон ва Гелиосга то уларнинг сайланиш муддатлари тугамагунигача бажш этади”.

Бу шахслар биринчи йилга ўн иккита евфинни тайинлайдилар ва улар то етмиш беш ёшга кирмагунларигача шундай давом этаверади. Келажак учун эса ҳар йили яна учта евфин сайланадилар. Улар барча да влат мансабларини ўн икки қисмга бўладилар ва уларни ҳур тутилган одамларга маъқул бўладиган равишда синовлардан ўтказдилар. Евфинлар ўз лавозимлари бўйича иш олиб борган вақтларида, улар Аполлон ва Гелиоснинг муқаддас ер майдонларида, ўзлари сайланган жойларида яшайдилар. Қисман ҳар бири айрим-айрим, қисман эса бир-бирлари билан биргаликда улар барча мансабдор шахсларнинг фаолиятларини кўриб чиқадилар ва бажарилган ишлар ҳақида давлатга ахборот берадилар, (шу билан бирга) майдонда ҳар қайси давлат лавозими борасида ўз ёзувларини намойиш этадилар, бу ёзувларда евфинларнинг фикрлари бўйича, бу ёки бошқа бир мансабдор шахсга қандай чора кўриш кераклиги ёки қанча жарима солиниши тўғрисида маълумотлар келтирилади. Агар қандайдир мансабдор шахс бу фикрнинг адолатлилиги борасида талашадиган бўлса, бу мансабдор шахс мана шу мақсад учун танлаб олинган ҳакамлар суди маҳкамасига тортиши ва агар ҳисоботларнинг тўғрелигини исбот этса, евфинларнинг ўзларини айблаш мумкин. Агарда мансабдор шахснинг айби исботланса ва унга евфинлар томонидан қатъ этиш тайин этилса, бу шахс қатъ этилсин, негаки икки марта ўл иш номумкин дир; икки лантириш мумкин бўлган бошқа жазолар иккиланган миқдорда тайин этилсин.

Лекин евфинларнинг ҳисоботи беришлари қандай ўтказилиши ва қайт арзда бўлиши ҳақидаги фикрга қулоқ солиш керак. Евфинлар ҳаёт чоғларида давлат томони-

947

b

c

d

e

дан жүрмат кўрсатилади. Яъни барча умумхалқ йигинларида уларга биринчи жойлар ажратилади; кейин умумэллин кўрбоналикларида ва театр томошаларида ёки бошқа қанд айдирумумий ибодатларда худди уларнинг орасидан Феорияга раҳбарлик қилувчи шахсларни юборадилар. Фуқаролар ичида фақат уларгина дафна шуҳрат тожи билан безатилиш ҳуқуқига эга бўладилар. Уларнинг барчалари Аполлон ва Гелиоснинг қоҳинлари бўладилар, улардан бири эса ҳар йили бутун йил давомига олий қоҳин этиб сайланади. Олий қоҳин номи ҳар йили нишонланади, шундай қилиб, токи давлат мавжуд экан, бу вақтни ҳисоблаш меъёри (ўлчови) бўлиб хизмат қилади. Вафот этган евфинларга дафн маросими – жасадни (ҳамма кўриши учун) қўйиш, олиб чиқиш ва кўмиш – бошқа фуқароларнинг дафн маросимларидан ўзгачароқ тайин этилади: майит оппоқ нарсага кийинтирилган (ўралган) бўлади; йнги ҳам, хўнграш ҳам бўлмайди; ўн беш қиздан ва яна ўсмирлардан иборат хор жасад этган жой атрофида тик туриб вафот этган қоҳинга қасида (мақтов қўшиқ) лар айтишади, бундай шарафлаш кун бўйи давом этади. Эртасига тонгда, марҳумнинг қариндошлари танлашлари бўйича гимнасияга қатнайдиган юзта ўсмир (йигит) марҳум тобутини мақбарага олиб борадилар. Олдинда уйланмаган ёш йигитлар борадилар, улар барчаси ҳарбий кийимда, кейин от устида суворийлар, тўла қуролланган гоплитлар ва худди шу равишда бошқалар. Ўсмирлар тобут қўйилган жой олдига яқин туриб ватан мадҳиясини куйлайдилар. Тобут ортидан қизлар, ҳамда энди она бўлолмайдиган аёллар борадилар. Кейин, қоҳин ва қоҳиналар уларни ҳаром этмайдиган дафн маросимида қатнашадилар, аммо бошқа барча дафн маросимларида улар қатнашмайдилар: айтиш лозимки, қоҳинлар бу ерда ҳам қатнашишлари мумкин, фақат бунинг учун Пифиянинг розилиги бўлиши керак. Евфинлар учун сағанга ер остига ва иложи борича тошлардан, қимматбаҳо ва мустаҳкам тошлардан ясси гумбаз шаклида қурилиши керак: ўша ерда, бир-бири олдида тош ўриндиқлар турган бўлади, ана шулар устига осойишталик, шод-хуррамликка алоқадор бўлганни қўйилади. Атроф-

га тупроқдан тепалик қилинади ва ташиқари томонга дарахтлар экилиб дар ахтзор қилин ади. Бир томонни қолдириш керак, токи кейинги даврларда шу тарафдан саранани кенгайтириш мумкин бўлсин, шунда, ўтганлар учун янги тепалик кўтаришга ҳожат қолмайди. Евфинлар шарафига ҳар йили мусиқий, гимнастик ва от мусобақалари таъсис этилади.

Ҳисоботлари бенуқсон, деб тоғилганларга кўрсатиладиган эҳтиромлар шундай бўлади. Агар, ул ардан қайси биридир евфинликка сайланганлигидан фойдаланиб ўзининг инсоний табиятини намоён эта бошласа ва сайланганидан сўнг ахлоқсиз бўлиб чиқса, қонунга биноан ҳар бир хоҳлаган одам унга қарши иш қўзғатиши мумкин. Суд маҳкамасининг ўзи қуйидагича ўтсин: аввало бундай суд маҳкамаси рўйжати га қонунларнигоҳбонлари, кейин олдин евфин бўлиб ишлаганларнинг ҳаммаси ва ниҳоят, махсус танлаб олинган ҳакамлар. Қораловчи (айбловчи) ушбу айбни қўяди: фалончи шўҳратнишонлари ва ўзининг давлатдаги мансабига нолойиқдир. Агар айбланувчи айбдор, деб тан олинса, бу мансабдан, дафн маросимидан ва унга кўрсатиладиган эҳтиромлардан маҳрум бўлади; агар даъвогар ўз фойдасига овозларнинг бешдан бирини олмаса, ўн икки мина тўлаши керак, башарти олий синфга тааллуқли бўлса; саккиз мина – агар иккинчи синфдан бўлса, олти – агар учинчидан бўлса ва икки – агар тўртинчидан бўлса.

Яна суд маҳкамасини
ишлари
ва халқаро
муносабатлар
ҳақида

(Суд маҳкамасидаги) тортишувларни ҳал қилишда Радамант усули, деб аталувчи усул ҳайратланишга лойиқдир. Радамантнинг айтишича у замон одамлари худоларнинг мавжудликларига ишонганлар; бу табиий эди, чунки у замонларда кўпчилик худоларнинг авлодларига мансуб эди, ўшалардан бири Радамантнинг ўзидир. Радамант, суд маҳкамасини инсонлардан ҳеч кимга топшириб бўлмайди, фақат худоларга топширмақ зарур, деб қарор қилган; шунинг учун унинг суд маҳкамаси ишлари оддий ва тез ҳал бўлган. Бирор ишда гумон қилаётган ҳакамларга айбланувчи гумон қилинаётган масала бора сизда қасам ичиб ваъда берарди; шу билан

и ш ҳам тугар эди, тез ва ишончли (бузилмайдиган бўлиб). Аммо бизнинг давримизда, айтиб ўтганимиздек, бир қисм одамлар умуман худоларни тан олмайдилар, бошқалари эса худолар бизга қайғурмайдилар, деб ўйлайдилар, жуда кўпчиликнинг, энг ёмон одамлардан иборат кўпчиликнинг фикри эса қуйидагичадир: худолар арзимас қурбонликлар олиб ва хушомадгўй дуоларни эшитиб, йирик ўғриликлар қилишга кўмаклашадилар ва кўп ҳолларда катта (қаттиқ) жазолардан жалос бўлишга ёрдам берадилар. Шунинг учун адлия ишларидаги Радаманг усули ҳозирги одамлар учун тўғри келмайди: ростки уларда худолар ҳақидаги тасаввур ўзгардими, демак, қонунларни ҳам ўзгартириш керак.

- d Оқилона ўрнатилган қонунлар иккала тортишувчи томоннинг қасамёд қилиб берадиган ваъдаларини суд маҳкамаси ишидан чиқариб ташлашлари зарур. Ҳар қандай даъво ни маҳкаммага бериш пайтида ўзининг шикоятини фақат ёзма баён этиш керак, унга қасам ичиш қўшилмаслиги зарур. Худди илгунга ўхшаб жавоб берувчи ҳам ўзини оқлайдиган далиллари
- e рини ёзма равишда баён этиши зарур ва уларни қасам билан тасдиқламастан ҳокимларга бериши лозим. Давлатда суд маҳкамаси ишлари жуда кўп бўлиши билан бирга, биргаикда ўтказиладиган овқатланиш маросимларида, турли жамиятларда ва хусусий равишда осонгина мулоқотда бўладиган фуқароларнинг деярли ярми қасамхўрлар эканлигини идрок этиш даҳшатлидир. Шунинг учун мана бундай қонун ўрнатилсин:
- 949 Суд маҳкамасини олиб борувчи ҳакам қасамёд қилиши зарур. Овоз бериш ва қасам ичиб номларни ошкор этиш учун тахтачаларни қурбонлик жойидан олиш йўли билан бутун давлатга мансабдор шахсларни тайинлайдиган одам ҳам қасам ичиши зарур. Бундан ташқари бу хоравий ва умуман мусиқий мусобақалар ҳакамининг ҳамда гимнастик ва от чопар мусобақалари раҳбарлари ва бошқарувчиларнинг вазифаларига қиради. Бирсўз билан айтганда, одамларнинг фикрича қасам фойда келтира олмайдиган барча вақтларда бунга рухсат берилади. Лекин, қасам билан қувватланган инкор аниқ, каттагина фойда бериши мумкин бўлган ҳолларда тортишаётган томонлар ўзишларини қасамсиз, суд маҳкамаси йўли билан
- b ҳал этишлари керак. Суд маҳкамаси раислари ҳеч кимга ўз сўзларининг ишончилигини қасам ичиб тасдиқлашига, ўзини

ва уругини лаънатлашга, хунук илтижоларига ва хотинларнинг дод-фарёда рига рухсат бермасликлари зарур, йўк, ўтилар бериб ватушунарли тарзда, нутқининг одобини сақлаб, ўзининг ҳақлигини исботлаб, шу йўсинда ишни ниҳоясига етказмоқ лозим. Акс ҳолда расис но тикни ўз нутқи мавзусидан четга чиқиб кетаётган одам сифатида асл моҳиятига доим қайтариб туриши керак бўлади. Айтиш керакки, агар хоҳиш билдирсалар икки ажнабийга, ҳозир ҳам қабул қилинганидай, қасамлар билан бемалол мулоқот қилишларига рухсат берилади: зеро улар бизнинг давлатимизда то қаригунларича яшамайдилар ва кўп ҳолларда бу ерда ошиён кўрм айдилар; демак улар, ёнма-ён яшайдиган мамлакат хўжайинларига ёмон таъсир ўтказолмайдилар. [Уларнинг] ўз ар одаъволарига келсак, бу ерда тартиб ҳаммага битга бўлади, чунки ҳур туғилган одам давлат фармойишларига қулоқ солмайдиган бўлиб чиқади, лекин унинг қилмиши калтаклашга ҳам, зиндонга ташлашга ҳам, қатл этишга ҳам арзимаёди.

Баъзи намойишлардаги хоравий ўйинлар, маросимлар ва бошқа умумий байрамлар ва тантаналарга келсак – бир сўз билан айтганда, ё кўрбонликлар учун ёки ҳарбий эҳтиёжларга бадал олишлар учун нимаики қилинаётган бўлса, бу ерда жазолашга бўлган биринчи заруратнинг олди олиниши мумкин дир. Давлат ва шу билан бирга қонун буюрган ундирувчи одамлар бўйсунмаганлардан кафолот оладилар. Агар кимдир ўз мулки кафолотга олинганига қарамай ўжарлик билан бўйсунмаса, у ҳолда кафолотга қўйилган бу мулк сотувга чиқарилади, сотувдан олинган пул давлат хазинасига тушади. Агар янжада кўпроқ жазолаш зарур бўлса, у ҳолда бўйсунмаганга ҳар бир мансабдор шахс муносиб жазо белгилайди ва ишни суд маҳкамасига йўлайди, токи, ўжарлик қилаётганлар охири оқибатда улардан қилинаётган талабни бажарсинлар.

На ички савдони (фақат деҳқончилик маҳсулотлари демаса), на ташқи савдони олиб бормайдиган давлат, фуқароларнинг мамлакатдан чиқиб кетаётганларида ва мамлакатга келгани ажнабийларни киритишда нималар қилиш кераклигини ақл тарозусида тўриб кўриши зарурдир. Бу ерда аввало соҳиб қонун иложи бо рича и шонтириб иш юриштишга ҳаракат қилиб, ўз маслаҳатини бериши зарурдир.

Давлатларнинг бошқа давлатлар билан алоқалари турли хилдаги ахлоқларнинг қўшилиб кетишига олиб келади, чунки ажнабийлар ерли аҳолига ҳар хил янгиликлар билан таъсир этадилар. Тўғри қонунлар туфайли яхши давлат тартиботига эга бўлган фуқароларга бу жуда катта зарар келтирган бўлар эди. Тўғри қонунлари умуман бўлм аган кўп давлатлар ўзларида ажнабийларни қабул қилишларида ва ўз фуқароларини бошқа юртларга юборишда бу қўшилиб, қоришиб кетишга лоқайд қарайдилар: булар ўша фуқароларнинг ҳузурланишлари учун қилинади, инсон қаергадир, қандайдир муддатга саёҳатга борса бўлди, у ёшми ёки қари барибир. Бошқа томондан, ўзида чет элликларни қабул қилмаслик ва бошқа юртларга бормаслик ҳам мутлақо нотўғридир. Бунинг устига қолган одамларга бу кўпол ва шафқатсиз тadbир бўлиб кўринарди: улар буни бузуқ ахлоқ ва ўзбошимчаликнинг намоянаси бўлиши, деб ўйлаган бўлардилар ва буни нохуш сўз “қувғин ёқилиш” деб аташ эдилар, ҳамда бу билан чет элликларни ҳайдаб чиқаришни назарда тутган бўлардилар.

b

Бизнинг ҳақимиздаги бошқаларнинг фикрига бефарқ қараб бўлмайди: улар бизни яхши деб ҳисоблайдиларми ё йўқми. Гап шундаки, кўп одам эзгу ишларни тушуниш иқтидоридан маҳрум бўлганлари миқдорида бошқа одамларга баҳо бериш – улар яхшимилар ё ёмонмилар, – иқтидоридан маҳрум эмаслар. Ҳатто ёмон одамлар ҳам қандайдир ажиб, илоҳий келиб чиқишга боғлиқ фаҳмга эгадирлар, шунинг учун уларнинг кўплари, ҳатто энг ёмонлари ҳам ўзларининг (бошқалар ҳақидаги) мулоҳазалари ва фикрларида яхши ва ёмон одамларни аъло равишда фарқ эта оладилар. Шунинг учун давлатлардан кўпчилик одамлар назаридаги ўзларининг шуҳратларини қадрлай олишларини талаб қилинса яхши бўларди. Айтиш керакки, энг тўғри ва энг асосийси – бу ҳақиқатан ҳам яхши бўлиш ва шунинг тарзда ўз ҳаёти билан энг яхши шуҳрат қозонишдир; агарда инсон камолотга етишишга интиладиган бўлса, бошқа йўл билан бунга эришиб бўлмайди. Критда асос солинаётган, айниқса бизнинг давлатимиз бошқа одамлар назарларида эзгуликнинг зебо ва юксак шуҳратини қозониши маъқул бўлар эди. Умид қиламизки, қан-

c

чадир ваёт ўтгач, Қуёш ва б ошқа худ олар фаровон давлатлар орасида бизнинг ҳам давлатимизни қўрадилар, негаки тезорада давлатимиз оқилона қонунларга эга бўлади.

Шундай қилиб, бошқа юрт ва мамлакатларга саёхатлар ва ажнабийларни мамлакатга кўришларига рухсат бериш борасида қуйидагича йўл тутиш зарур. Аввало кимда-ким ҳам қирқ ёшга кирмаган бўлса, унга қалерга бўлса ҳам саёхат қилишга рухсат берилмайди. Кейин шахсий эҳтиёжлар бўйича саёхат қилиш ҳеч кимга умуман рухсат берилмайди, фақат умумдавлат эҳтиёжлари билан мумкин: сўз жарчилар, элчилар ва феорлар ҳақида бормоқда. Айтиш керакки, уруш ва ҳарбий юришлар пайтида чегаралардан ўтиш давлат сафарларига кирмайди. Пифидаги Аполлон ибодатхонасига, Олимпияга Зевс олдида, Немия ва Истмга худолар шарафига бўладиган қурбонликлар ва мусобақаларда қатнашиш учун иложи борича кўпроқ одамни юбориш керак, улар энг яхши ва лойиқ одамлар бўлишлар, яъни улар ўша тинч ва муқаддас мулкот турларида ва ҳарбий жасоратга монанд ишларда ўз давлатларига яхши шўҳрат келтирсинлар. Ватанга қайтиб желиб улар ёшларга болсқа давлатларнинг даваат тузиллишини белгиловчи қонун бизникичалик эмаслигини кўрсатадилар. Бошқа феорларни ўзга юртларга ўз мулоқазалари бўйича қонунларниги ҳобонларни юбордилар. Агар фуқаролардан биронтаси бошқа одамларнинг ҳаётини кўзат ишни истаса ҳеч қандай қонун уларга қаршилик кўрсатмайди. Зеро давлат, ўзининг болсқалар билан мулоқот қилмаганлиги натижа сида яхши ва ёмон одамлар билан таъжрибада танишмай туриб ҳеч қачон маъқул даражада ажалоқли ва баркамол бўлолмайди. Агар қонунлар онгли эмас, балки фақатгина одатга кўра қабул қилинадиган бўлсалар, уларга рияе қилиш мумкин эмас. Кўпчилик (одамлар) орасида мулоқотга лойиқ, илоҳий ахлоқли одамлар доимо ажралиб турадилар. Тўғри, улар кўп эмаслар ва яхши қонунлари бор давлатларда, қонунлари ёмон давлатларга қараганда кўпроқ учрамайдилар ҳам. Эзгу (яхши) қонунларни бор давлатда яшовчи инсон денгиз ва қуруқликда кезиб юриб доимо, бузилмаганларнинг из-

а

е

951

б

с

ларини излаши зарур, токи уларнинг ёрдамида қонун-қоидаларнинг яхши томонини мустаҳкамлаб, камчиликларини эса тўзатиш мумкин. Кузатиш мақсадида ўтказиладиган бундай ишларнинг давлат айтарли даражада барқарор бўлиши мумкин эмас, кузатишлар ёмон бажарилганда ҳам худди шундай бўлади.

К л и н и й . Ҳар иккаласини қандай амалга ошириш мумкин?

А ф ш и н а л и к . Мана бундай: аввало бизда бундай феор эллик ёшдан ошган бўлиши шарт ва бундан ташқари, яхши шон-шухрат қозонган одамлар орасидан бўлиши керак. – Умуман ҳам, урушда ҳам, – токи у бошқа давлатлар олдида қонунларнинг намунали нигоҳбони сифатида намоён бўлин. Кимда-ким олтимиш ёшдан ошса у феор бўлолмайди. Ана шу ўн йил муддат орасида феор неча йил хоҳласан ҳам вақт кузатишлар олиб бориши мумкин. Ватанга қайтиб келгач қонунларни назорат қилувчи шахсларнинг йиғини (мажлиси)га бориб ҳисоб бериши зарур. Бу йиғин ёшлар ва кексалардан иборат бўлади ва ҳар куни, албатта тунда, Қуёш чиқмасидан олдин йиғиладилар. Унга аввало шухрат нишонини олган қўшинлар, кейин ўнта қонунлар нигоҳбонлари кирадилар, улар доимо кексалардан бўладилар; ундан кейин, умуман тарбияга ғамхўрлик қилувчи бўлиб янгидан тайинланган шахс ва бу мансабдан бўшатишган шахслар унда иштирок этадилар. Айтиш керакки, йиғиннинг ҳар бир аъзоси фақат ўзига қатнашиб қолмайди, балки уларнинг ҳар бири ўзи танлаб ўттиз ва қирқ ёш орасидаги йигитни олиб келади. Бу одамлар доимо бирга йиғиладилар ва ўз давлатларининг қонунларини муҳокама қиладилар. Агар улар, бошқа юртларда қонунлар ҳамда фанларнинг бундай муҳокамалар учун ва бу фанларни ўрганувчилар учун фойдали жиҳати борлигини аниқласалар (зеро уларни ўрганмаганлар гўё қоронғуликда тентираб юрадилар ва қонунларга таалуқли барча нарсалар уларга тушунарсиз бўлади), у ҳолда йиғиннинг энг кекса аъзолари уни бизнинг давлатга олиб кирадилар. Ёшлар эса бу янгиларни диққат билан ўрганишга қизиқишлари зарур. Агар тақлиф этилган ёш аъзолардан биронтаси тақлифга нолайиқ бўлса, у ҳолда бутун

йигин (мажлис) ўша йигити и таклиф этган шахсга танбеҳ беради. Аммо, яхши ном қозонган ёш йигитларни бутун шаҳар қўриқлайди; барча фуқаролар уларга ҳурмат билан қарайдилар ва алоҳида қўриқлайдилар. Яхши ахлоқлари учун уларни бошқалардан кўпроқ эъзозлайдилар, лекин, агар улар ёмон ишлар қилсалар, бошқа кўпчиликидан кўра кучлироқ шарманда қиладилар.

Ажнабийларнинг қонунларини кузатган шахс қайтиб келиши билан шу йигинга келиши зарур. Унинг барча аъзоларига у ўз мулоҳазаларини ёки қонунчилик, маориф ва тарбия борасида бошқа одамлардан эшитган тушунтиришларни айтиб беради. Агар у гарчи яхшироқ бўлмасада, аввал бўлганидан ёмонроқ бўлмай қайтиб келса, қилган ҳаракатлари учун унга таҳсин изҳор этадилар. Агар у анча яхши бўлган бўлса, ҳаётлигидаёқ уни мадҳ этадилар, вафотидан кейин йигин (мажлис) унга муносиб эҳтиромлар кўрсатади. Аммо, агар у ўзини донишманд ҳисоблаб бузилиб қайтса, уни ёшлар билан ҳам, қарилар билан ҳам мулоқот қилишга қўймайдилар. Айтиш керакки, агар у ҳокимларга қулоқ солса, хусусий шахс сифатида яшайверсин; акс ҳолда у қатъ этиш билан жаҳоланади, айниқса агар суд маҳкамаси уни тарбия ишига ва қонунларга беҳуда янгиликлар киритганликда фолш этса. Агар мансабдор шахслардан ҳеч қайсиси қамашга лойиқ одамни қамамаса, у ҳолда мансабдор шахсларга нишонлар топширилишида танбеҳ берилади.

Мамлакат ташқарисига чиқишига руҳсат бериладиган одам ана шундай шартларга жавоб бериши керак. Энди, мамлакатга келадиган ажн абийлар ҳақида ўйлаб кўриш керак. Эслаб ўтишга лойиқ уч хил ажн абийлар бор. Биринчи хил худди узоқдан учиб келадиган қушларга ўхшаб асосан ёзда саёҳат қилишади. Бундай одамларнинг кўпчилиги ҳақиқат ан ҳам худди денгиздан учиб ўтаётгандек: улар бойиш учун тижорат билан шуғулланадилар ва бошқа давлатларга йигиннинг қулай фраслидан фойдаланиб учиб келадилар. Уларни мажус та йинланган мансабдор шахслар – шаҳардан ташқарида, лекин унга яқин жойдаги бозорлар, лиманлар ва жамоат биноларида, – ажнабийлардан қайси биридир қандайдир янгиликларни олиб кир-

масин, деган эҳтиёткорлик билан қабул қилишлари зарур. Улар адолат бўйича муомала қиладилар, аммо иложи бо- р ича уларга кам мурожаат этадилар – фақат зарурат бўйи- ч а.

953

Ажнабийларнинг иккинчи хили, Музалар асарларидан мумкин бўлганини бир кўриш ва эшитишни хоҳлайдиган- лардан ташкил топганлардир. Барча шундай одамларга ибодатхоналар олдида мусофирхоналар тайёрлаб қўйиш керак, бу ерда улар меҳмондўстлик кўрадилар. Қоҳинлар ва ибодатхона хизматчилари бундай меҳмонларга гамхўрлик қилишлари, улар то кетгунаригача меҳрибонлик кўрсатишлари керак, токи улар ҳеч қандай зарар етказ- масинлар ва ўзлари ҳам зарар кўрмасинлар, аммо, нима учун келган бўлсалар ўша нарсани кўрсинлар ва эшит- синлар. Агар улардан биронтаси озор етказса ёки улар- дан бир оонтасига озор етказилса, уларни элик драхмдан ошмайдиган барча ишларда, қоҳинлар суд маҳкамаси тек- циради. Агар уларда катта иш бўйича тортишув бўлиб қолса, агараномлар суд маҳкамаси иш олиб боради.

b

Ажнабийларнинг учинчи хили – бошқа давлатдан унинг топшириғи билан келадиганлар, уларни давлат номидан қабул қилинади. Уларни фақат стратеглар, гиппархлар ва таксиархлар қабул қилишлари зарур; уларни, улар қўнган уй соҳи би ва пританлар кутадилар, меҳмондўстлик қиладилар.

c

Тўртинчи даражадаги ажнабийлар фақат баъзан келадилар. Булар бизнинг юртга бошқа юртлардан кузатиш учун келганлардир. Аввало бундай ажнабий элик ёшдан ошган бўлиши керак. Бундан ташқари у, бошқа давлатларга қараганда бизда яхшироқ бўлган, ўз чиройи билан ажралиб турадиган нарсани кўришга ҳаракат қилиши ва ўз давлатига шунга ўхшаш нарсани кўрсатиши керак. Бундай одам таклифсиз ҳам бой донишмандлар уйининг азиз меҳмони бўлиши керак, негаки унинг ўзи ҳам шундай одам. У тўғри тарбия назоратчисининг уйига бундай одамга муносиб мукамал меҳмоннавозлик кўриши ишончи билан борсин ёки бўлмаса эзгу ишлар мусобақасида қолиб бўлган одамнинг уйига борсин. Улар билан суҳбат қуриб, ўтитлар беради ҳамда ўзи улардан панд-насиҳат-

d

лар эшитади, кейин дўстона совғалар билан сийланиб, хурмат ва муносиб эъзозлар кўриб орқага қайтади.

Мана шундай қонунларга 9 ноя қилиб, бошқа юртли барча ажнабийлар ва ажнабий аёлларни қабул қилиш ва ўз фуқароларини ўша юртларга юбориш керак. Биз ажнабийларни ҳозир Нилда тарбия топганлар каби ўз дастурхонимиздан ва қурбонликлардан нари тутмай Зевс Меҳмондўстни эъзозлаймиз ва уларни қўпол буйруқлар билан ҳақоратламаймиз.

Кафолот беришда, гап минг дирахмдан ошмаган пайтда, агар кимдир уни беради ган бўлса, барча бандларни ёзма баён этиб тўла санаб ўтиш керак, бунда учта гувоҳ бўлиши зарур; агарда пул кўпроқ бўлса, у ҳолда бештадан кам бўлмаган гувоҳ бўлиши керак. Кафолотчи сифатида қандайдир нарсани сотиб олишда (қатнашадиган) даллол (воситачи) иштирок этади. Агар у сотувга нотўғри туширилса ёки умуман сотиш мумкин бўлмаса, у ҳолда воситачи ҳам, сотувчи ҳам суд маҳкамасига тортиладилар. Агар кимдир, бир овниёкида тинтув ўтказмоқчи бўлса, бу ишнинг у, ўша одамнинг уйига яланғоч ҳолда ёки белбоғи боғланмаган калта хитонда, ҳақиқатан шу ердан ўз нарсасини топшига умид қилаётганини, аввал қонун билан белгилаб қўйилган қасамни айтгачгини тинтув қилиши мумкин. Буюмни беркитилганда гумон қилинаётган одам ўз уйини ва у ердаги бор нарсани – муҳрлаб беркитилганни ҳам, муҳрланмаганни ҳам, унга кўрсатиши керак. Агар кимдир тинтув ўтказишни хоҳлаган одамга тинтув қилишга йўл қўймасе, бу одам ўзи излаётган нарсани баҳолаб, йўл қўймаган одамни суд маҳкамасига тортиши мумкин. Агар гумон қилинаётган одам фош этилса, у зарарни икки баробар миқдорда тўлайди. Агар уй соҳибининг бирор ерга кетган бўлса, қидирув мақсадида, шу уйда яшовчилар барча муҳрланмаган нарсаларни кўриб чиқишлари мумкин; тинтув қилаётган одам муҳрланган буюм (нарсаларга) ўз муҳрини босиб, кимни хоҳдесе ўшани беш кунга соқчи қилиб қўйиши мумкин бўлади. Агар уй соҳибининг узоқ муддат уйда бўлмайдиган бўлса, тинтувнинг астиномлар билан биргаликда ўтказиш зарур, бунда, астиномлар ва шу уйда

954

б

яшовчилар ҳузурларида муҳрланган буюмлар очилади ва яна қайтадан худди шундай муҳрлаб қўйилади.

c

Кимнинг буюми эканлиги баҳсли бўлган нарсаларга келсак, қонун томонидан муддат чегаралаб қўйилади, бу муддат ўтгач, шу нарсани ушлаб турган одам билан уни талашиб бўлмайди. Бизнинг давлатимизда ер майдонлари ва турар жойлар борасида баҳс бўлиши мумкин эмас. Аммо, кимдир бир нарсаси бор ва бу нарсадан шаҳарда, бозорда ва ибодатхоналарда фойдаланаётганлигини ошкора кўрсатади, айтиш керакки ҳеч ким уни талашиб, меники демайди, шу орада буюм эгаси уни доим излаб юрганлигини арз қилади, гарчи буюм қўлида бўлган одам ҳеч яшириб юрмаган бўлсада, бошқача айтганда, агар йил бўйи буюм бир одам қўлида бўлсаю бошқа биров ўша буюмни излаётган бўлса, у ҳолда, бир йил ўтганидан кейин ҳеч ким бу буюмга даъвогар бўлмаслиги зарур. Агар буюм қўлида бўлган одам буюмдан шаҳар ва бозорда фойдаланмай қишлоқда очикчасига фойдаланса, айтиш керакки беш йил мобайнида унинг эгаси билан учрашмаган бўлса, у ҳолда беш йил ўтгач, буюм эгаси энди ўз даъвосини қилмаслиги керак. Агар кимдир буюмдан шаҳарда, фақат ўз уйида фойдаланса, у ҳолда муддат уч йил бўлади; агарда кимдир бундай нарсадан қишлоқда яширинча фойдаланса, – ўн йил муддат; худди шундай воқеа фақат у ўзга юртларда бўлса, муҳлат ўтганлик бўлмайди, агар унинг эгаси қаердандир излаб топса.

d

e

Агар кимдир ўз рақибига ёки унинг гувоҳига суд маҳкама сига келишга зўрлик билан қаршилик қилса, у ҳолда, агар қулга зўравонлик қилинган бўлса – (қул) ўзиникими ё ўзганикими бари бир – суд маҳкамасининг қарори мутлақо ўз кучини йўқотади. Агар ҳур туғилган одамга зўравонлик қилинса, у ҳолда, қарор ўз кучини йўқотишидан ташқари, айбдор бир йилга қамалади, ҳар қандай хоҳловчи эса уни зулм ўтказганликда айблаши мумкин. Агар кимдир гимнастик ёки мусиқий санъат мусобақасидаги ёки бошқа ҳар қандай мусобақалардаги ўзининг рақибига мусобақага келишига зўравонлик билан қаршилик кўрсатса, ҳар қандай одам мусобақа раҳбарларини бундан огоҳлантирсин, улар эса мусобақада хоҳлаган одамга эркин қатнашишга эълон берсинлар. Агар улар бундай

955

қилмасалар ва мусобақада ўшга, ўз рақибларига қаршилик қилган одам голиб чиқса, у ҳолда голиблик мукофоти ни жабр кўрган га топшириш керак ва унинг исмини голиб сифатида у ўзи хоҳлаган муқаддас дарго ҳда ёзиб қўйилсин. Зўравонга эса ибодатхонага қурбонлик келтириш ва у ерда бундай мусобақа ҳақида ёзув қолдириш манъ этилади; мусобақада у мағлуб бўладими ёки голиб бўладими бари бир келтирилган зарар учун жавобгарликка тортиш мумкин бўлади.

Агар кимдир ўғирланган нарсани билиб туриб яширса, у одам ўғри билан баробар жазога лойиқдир. Қувған қилинган одамни яшириш қатл этиш билан жазоланади. Давлат кимни ўзининг дўсти ёки душмани, деб билса ўшани ҳар бир одам ўзининг дўсти ёки душмани, деб билсин. Агар кимдир ўз таша ббуси билан умумдават қарорисиз ким биландир сулҳ тузса ёки кимгадир қарши урушга борса унга ҳам жазо ўлимди р. Агар даватнинг қандайдир қисми ким биландир сулҳ тузса ёки кимгадир қарши урушга борса, айбдорларни стратеглар суд маҳкамасига тортадилар ва улар бунда фош этилсалар, қатл этилишлари мумкин.

Кимда-ким ўз ватанига хизмат қилса, бунинг учун туҳфалар олмаслиги керак. Бу ерда ҳеч қандай баҳона бўлиши мумкин эмас, ҳеч қандай, ҳаттоки барча (одамлар) маъқулайдиган баҳоналар, са баблар ва гап-сўзлар, гўёки яхши мақсад учун туҳфалар олиш мумкин, ёмони учун йўқ, дейладиган баҳоналар ҳам. Зеро, буни англаб олиш қийин ва ҳатто англаб етилганидан кейин ҳам ўзини тийиш қийин. Энг тўғриси қонунга қулоқ солиш, унга бўйсунуш ва туҳфалар учун ҳеч қандай хизмат қилмасликдир. Қулоқ солмаган одам суд маҳкамасида фош этилиши билан қатл этилади.

Умумдават хазинасига (бериладиган) пул бадалларига келсак, кўп сабабларга кўра ҳар ким ўз мулккени баҳолаши керак. Филаларнинг аъз олари мулкларининг ҳар йилги кўпайиши борасида агрономларга ёзма равишда хабар беришлари зарур, токи, икки жил бадал мавжуд бўлганлигидан хазина, шу йили қайси бири маъқул бўлса ўшандан баҳоланган мулкнинг бир қисмидан ёки шу мулк ҳар йили келтирадиган даромаднинг бир қисмидан фой-

далана олсин. Биргаликда овқатланишга қилинадиган сарфлар ҳисобга олинмайдилар.

956 **е** **Уртамиёна** одам худоларга ўртамиёна қурбонликлар қилади. Ҳар кимнинг ери ва уй ўчоғи худоларга бағишлангандир. Шундай қилиб, ҳеч ким худоларга усиз ҳам бахши да этилган нар сани иккинчи марта бағишламайди. Бошқа давлатларда хусусий уйлар ва ибодатхоналардаги олтин ва кумуш ҳасад уйғотадилар. Фил суяғи – бу жони (руҳи)дан айрилган бадан қолдиғи- номуносиб инъомдир; темир ва мис – уруш қуроладир. Шунинг учун ҳар қандай хоҳлаган (одам) умумхалқ ибодатхоналарига ўзлари танлаб яхши дарахтдан ясалган ёғоч буюмлар, ҳамда тошдан ясалган буюмлар бахшида этсин. Бахшида этиладиган матолар ўзининг катта-кичиклиги бўйича бир аёл бир ой ишлаб тўқийдиган матодан катта бўлмасин. Оқ ранг худоларга муносибдир ва умуман ўзи яхши, шу қатори матолар учун ҳам. Бўялган матоларни бахшида этиш мумкин эмас; уларни фақат ҳарбий безаклар учун ишлатиш мумкин. Энг илоҳий туҳфалар – қушлар ва бир рассом бир кун давомида нақш этадиган тасвирлардир. Бошқа бахшидаларни қилишда ана шу қоидаларга риоя қилиш зарур.

б Давлат қанча қисмларга бўлинади, бу қисмлар қандай бўлишлари керак ва амалий муносабатларнинг асосий хиллари бўйича қонунлар қандай бўлиши керак – буларнинг ҳаммаси ҳақида айтиб ўтилди. Аммо суд маҳкамаси ҳақида яна гапириш зарур.

с Суд маҳкамасининг биринчи хилини жавоб берувчи ва даъвогар томонларидан биргаликда танланган ҳакамлар ташкил этадилар; бундай ҳакамларга воситачи номи кўпроқ тўғри келади. Суд маҳкамасининг иккинчи хили янги қишлоқлар ва филалар аъзоларидан ташкил топади ва мамлакатнинг ўн икки қисмга бўлинишига мос келади. Агар иш биринчи суд маҳкамасида ҳал бўлмаса, ҳамда янада кўпроқ (каттароқ) жазо берилишини хоҳласалар, у ҳолда кейинги ҳакамларга мурожаат қиладилар. Агар жавобгар иккинчи марта ишни ютқазиб қўйса, унга қилинган даъво баҳосининг бешдан бирини тўлайди. Агар кимдир бу ҳакамлардан ҳам норози бўлиб учин-

чи марта ишни кўриб чиқилишини истаса, у ҳолда ишни махсус танлаб олинган ҳакамлар суди маҳкамасига топшириши зарур. Агар у яна ишни ютқазса, қилинган даъво баҳосининг бир ярим баробарини тўлайди. Агар даъвогар ўз ишини биринчи суд маҳкамасида ютқазиб қўйиб тинчимаса, аммо иккинчи суд маҳкамасига мурожаат қилса, агар ютиб чиқса, у белгидан бир қисмини олади; агар ютқазса, даъвонинг худди шунча қисмини тўлайди. Агар аввалги суд маҳкамаларидан кўнгиллари тўлмаган тортишувчилар учинчи суд маҳкамасига мурожаат қилсалар у ҳолда, жавобгар ютқазса, айтиб ўтилганидек, бир ярим баробарини, даъвогар эса ярминини тўлайди. Ҳакамларни қуръа ташлаб сайлаш ва суд маҳкамаси таркибинини тўлдирилиши, ҳакамларнинг ҳар бирига ёрдамчилар тайинлаш, ишларнинг ҳал қилиниши муддатлари, овоз бериш усули, қўшимча муддат белгилаш ва адиб ишларига хос шунга ўхшаш ишларга, ҳамда биринчи ва иккинчи марта даъво қилиш, суд маҳкамасидаги зарурий музокаралар ва ҳоказоларга келсак — буларнинг барчаси ҳақида аввал биз гапирган эдик. Айтгандай, мақол борку, гўзал-зебо нарсани икки марта ҳам, уч марта ҳам айтиш ортиқча эмасдир.

Агар кекса соҳиби қонун қандайдир майда қонун—қоидаларни назардан қочирса ва буни билмиш осон бўлса, уни ёш соҳиби қонун тўлдириб қўйсин.

Хусусий суд маҳкамаларининг ташкил этиш айтиб ўтилганидек бўлиши мақсадга мувофиқдир. Умумда давлат суд маҳкамалари ва ўз хизматини маъқул адо этиш учун мансабдор шахслар мурожаат этадиган суд маҳкамаларига келсак, бу борада кўпгина мамлакатларда бу ишга тўғри келадиган одамлар томонидан тузилган яхши қонунлар кўп учрайди. Энди таъсис этилаётган давлатга тўғри келадиганларини у ердан ўзлаштиришни соҳиб қонунлар амалга оширадилар, улар бу қонунларни тажрибада текширадилар, муҳокама қиладилар ва уларнинг ҳар бири етарли даражада қониқарли бўлмагунларича тuzатадилар. Ҳаммаси мукамал, деб ҳисобланганидан кейин бу қонунларнинг ўзгармаслиги муҳрланиб тасдиқланганидан сўнгра улардан бутун умр фойдаланадилар.

Ҳақамларнинг сукут сақлашлари, эзгу нутқлари ва бунга қарама-қаршилари, қисқаси, одатлардан фарқ қиладиган, бошқа давлатларда адолатли, эзгу ва зебо, деб машҳур бўлган барча нарсаларга келсак, булар ҳақида баъзи нарсалар айтиб ўтилди, баъзи нарсаларни суҳбатимиз сўнгида яна айтиб ўтиш керак бўлади. Кимдас-ким адолатли ҳақам бўлишни истаса, буларнинг ҳаммаси билан ҳисоблашиши, инobatга олиши, туб маъносини тушуниши ва барчасининг ёзма баённи ўзида тутиши зарур. Зеро, фанлар билан шуғулланувчи одамни барча фанлардан кўра энг кўп баркамол этадигани қонунлар ҳақидаги фандир – агар унинг низомлари (қоидалари) тўғри бўлса, ҳар қалай шундай бўлиши керак, акс ҳолда бизда илоҳий ва ажойиб қонун, “ақл” сўзига яқин номни бекорга олган бўларди. Ва барча қолган асарлар, назм билан ёки одатдагидек баён этилган, баъзан ёзиб қўйилган, баъзан эса ҳар кунги мулоқотларда пайдо бўладиган ниманидир мақташлар ёки танбеҳлар, баҳсга эҳтироси кучлиликдан бировлари гумонсираганларида, бошқалари эса ён босиш, кўпинча беҳуда ён босиш туфайли улар билан келишганларида – буларнинг ҳаммаси учун энг олий маҳак тоши соҳиби қонуннинг асарлари бўлади. Яхши ҳақам бу асарларни, бошқа таълимотлардан сақловчи восита си фатида ўзига сингдириб юбориши ва яхши одамларга адолат ва ривожланишнинг бирлигини тайёрлаб бериш, ёмон одамларга эса – жоҳилликни, интизомсизликни, қўрқоқликни, қисқаси, турли хил адолатсизликларни унинг қўлидан келганича илдири билан йўқотиш ва ёмон одамларнинг хато фикрлари қанчалик даво ланиши мумкин бўлса даволаш мақсадида ўз-ўзини ҳам, ўзининг давлатини ҳам камолотга етказиши керак. Бундай, фикрларга эга бўлиш қисматида бор одамларнинг дил (руҳ, нафс)лари учун эса, фақат ўлим даво бўлиши мумкин. Шунинг учун ҳам биз буни тез-тез қайтаришга ҳақлимиз, – бундай ҳукмни ижро этувчи ҳақамлар ва уларнинг раҳбарлари бутун давлат томонидан таҳсинга лойиқдирлар.

Ҳар йилги суд маҳкамаси ишлари ҳал этилганидан кейин, суд маҳкамаси ҳукмларини ижро этиш ушбу қонунлар бўйича амалга оширилади: суд маҳкамасини ўтказган ҳокимият, овоз беришдан кейин оқ ҳукм этилганининг энг заруридан ташқари, барча мулк ишн ютиб чиққанга берилсин; ҳар бир овоз беришнинг натижасини ҳакамлар иштирок этиб турганларида жарчи эълон қилади. Агар, суд маҳкама сини ўтказишга белгиланган ойлاردан кейин яна бир ой ўтса ва ишни ютқазган (одам) ишни ютган бўлган ўзаро ҳурмат шартномасини тузмаса, ишни ютиб чиққаннинг ҳуқуқларини ҳимоя қилиб суд маҳкамасини ўтказган ҳокимият унга ишни ютқазган одамнинг мулкни олиб беради. Агар ишни ютқазган одамнинг пули бўлмаса (пул оладиган жойи йўқ бўлса) ёки этишмаса – бир драхмдан кам бўлмаган миқдорда, – у ҳолда у, ишни ютиб чиққанга барча қарзини тўламагунча бошқа биров билан судлаша олмайди. Шу вақтнинг ўзида бошқа ҳамма у билан судлаша олади. Агар жазога ҳукм этилган (одам) уни ҳукм этган ҳокимиятга қаршилик жүрсатса, у ҳолда ад олатсиз равишда қаршиликка дуч келган шахслар уни қонунларнигоҳбонлари суди маҳкамасига тортсинлар. Агар кимдир бундай жиноятда соғош этилса, уни қатл этиб жазолайдилар, чунки у қонунларни ва бутун давлатни ҳалок этади.

Дафн этиш
ҳақида қонунлар

Инсон туғилади, тарбия олади, болалар туғади, уларни тарбиялайди, маъқул тарзда амалий мулоқотларда бўлади, агар кимнидир жафа қилган бўлса жазо олади, бошқа одамларга жазо беради – бир сўз билан айтганда, қонунларга мувофиқ яшайди. Кейин иложсиз, тақдир иродаси билан у қарийди ва табиий ки, уни нг ўлиш пайти келади. Вафот этган одам борасида – у эркакми ёки аёлми – одатларни шарҳловчи, тушунтирувчилар кўрсатмалар беришга ҳақидирлар, бу одатларни ер ости ва шу ерлик худолар шарафига ижро этиш зарур.

Экин экиладиган ерга мақбаралар қуриш мумкин эмас; у ерда ҳеч қандай — на катта, на кичкина — ҳайкаллар

е ўрнатиш мумкин эмас. Марҳумларнинг жасадларини ўз табиий сифатлари бўйича фақат шунга ярайдиган ерга қўмилади; буни тириклар учун ҳеч қандай ноқулайликлар туғдирмайдиган равишда қилиш зарур. Ер – бизни онамиз, у жон деб одамларга овқат етказиб беради. Шунинг учун ҳеч ким – на тирик, на марҳум – биз тирикларни бундан маҳрум этмайди. Қабр тепасини, беш киши, беш кунда уядигандан баланд қўтармаслик керак. Қабр усти тоштахталарини шундай катталиқда қилинсинки, токи унга марҳумнинг ҳаётини тўрт (қатор) қаҳрамонона шеърда изҳор этган мақтов сирга бўлди.

959

Жасадни уй ичига қўйиб, марҳум ҳақиқатан ўлганлиги маълум бўладиган муддатда сақлаш керак, бу эса, бизнинг инсоний ҳисобимиз бўйича, тахминан, уч кунлик муддатдир, бу вақт ўтгач майитни дафн этиладиган жойга олиб борилади. Соҳиби қонунга умуман, бизнинг дилимиз (нафсимиз, жонимиз, руҳимиз) бадандан (жисмдан) мутлақо айрим ва ҳатто шу ҳаётда бизнинг ҳар биримизни худди ана шу дил (жон) ушлаб туриши, бадан (жисм) эса унинг зоҳирий кўриниши сифатида ҳар биримизга эргашиб юриши борасида ишонмоқ керак. Шунинг учун марҳумлар ҳақида, уларнинг бадани фақат бир тимсол, ҳар биримизнинг моҳиятимиз эса абадий: у бошқа худоларга ҳисобот бериш учун борадиган дил (жон, руҳ) деб жуда тўғри айтадилар; боболарнинг қадимий қонунида айтилишича яхши одам учун бу ҳисобот қўрқинчли эмас, ёмон одам учун эса жуда қўрқинчли ва ўлимдан кейин ҳеч қандай жиддий ёрдам кутолмайди. Ҳаётлигида одамга унинг барча яқинлари ёрдам беришлари зарур, токи, у иложи борича адолатли бўлсин ва (ҳалол, пок) художўй бўлиб яшасин, ўлиmidан кейин эса оғир қилмишлар билан айбдор ва бу ҳаётдан кейин келадиган ҳаётда жазога гирифтор бўлмасин. Ростки иш шундай экан, ўз хўжалигининг зиёнига ортиқча сарф-ҳаражат қилишга арзимайди ва бу бадан уюмида ўз яқинингни кўмаётган ҳисоблаб бўлмайди: йўқ, сенинг ўғлинг, аканг, кўмиш пайтида ҳам чекиладиган умуман кимдир, ўзининг ердаги қисмати тугатди, бажарди ва биздан кетди, деб ҳисоблаш керак; энди, ер ости худоларининг ушбу шафқатсиз

қурбонлик жойига (қўйи-ишда) меъёрдаги ҳаражатлар билан чегараланиш яхши иш бўлади. Маъқул меъёрни соҳиби қонунэнг яхши белгилайди. Қўйи-даги қонун бўлсин: олий синф одами ни дафн этиш учун ҳаражатлар беш минадан ошмаслиги зарур, иккинчи синф одами учун уч минадан, учинчи синф одами учун икки мина, тўртинчи синф одами учун бир минадан ошмаслиги лозим. Бу етарли даражада меъёрдаги сарфлар бўларди. Қонунлар нигоҳбонлари яна бошқа кўп вазифаларни бажаришлари, кўп нарсага ғамхўрлик қилишлари зарур; улар аввало болалар ҳақида, катталар ҳақида – умуман барча ёшдаги одамлар ҳақида ўйлашлари керак; аммо ҳар бир фуқаро вафот этганида шу нигоҳбонлардан бири, вафот этганининг оиласи кафолатчи этиб танлаган нигоҳбон иштирок этиши даркор. Агар марҳум учун ҳамма нарса яхши ва меъёрида бўлса унинг хизматини қадрлайдилар, агар ёмон бўлса, танбеж берадилар. Жасадни чиқариш, қўйиш ва бошқа ҳамма сиқонунга мувофиқ қилинади. Аммо давлат қонунини ушбу нарсада ён босиши керак: марҳумлар устида йиғлашни талаб қилиш ёки маънъ этиш ноҳўя иш бўлар эди; лекин уйдан ташқарида дод солиш ва ҳўнграб, ноалалар қилишни таъқиқлаш керак. Майитни кўчалар бўйлаб очик ҳолда олиб юришга йўл қўймаслик керак ва кўчада олиб кетилаётганда дод солиш, ноалалар қилиш мумкин эмас. Шундай бўлсинки, жун бошланиши (қўёш чиқиши) гача маросим шаҳар чегарасидан ташқари чиқсин (яъни, тобут шу айтилган гайтгача шаҳар чегарасидан ташқари чиқсин - тарж.). Одатлар худди шундай бўлсин. Бўйсунганлар жазодан озодлар; қонун нигоҳбонларидан бирига қулоқ солмаган одам эса уларнинг ҳаммалари томонидан жазоланади: улар биргаликда унга жазо белгилайдилар. Марҳумларни дафн этишнинг алоҳида жиллари ёки ҳаттоки уларни дафн этилишдан маҳрум этишга келсак, бу борада отасини ўлдирганлар, шаккоклар ва шундайларга ўхшағилар ҳақида биз томонимиздан аввал муҳокама этилган ва улар учун қонунлар ҳам ўрнатиб қўйилган эди. Шундай қилиб бизнинг қонунчилигимиз тугади, десак ҳам бўлади.

d

e

960

ь

Қонунларни
қўриқлаш
муаммоси

Айтиш керакки ҳар қандай иш, нима-
нидир бажариш, олиш (нимагадир эри-
шиш), таъсис этишнинг ўзи билан туга-
майди: йўқ, дунёга келган нарсанинг

сақланишига имконият яратадиган воситалар топилаган
пайтидагина бажариладиган ишни охиригача, тўла туга-
ган иш, деб ҳисоблаш зарур; акс ҳолда бутунликка нима-
дир етишмайди.

К л и н и й . Ажнабий (биродар), сен жуда гўзал гапирдинг,
аммо бизга тушунтир, бу сўзлар ҳозир айтганларингдан
хусу сан нимага тааллуқли?

А ф и н а л и к . Клиний, аждодларимизда бўлган кўп нар-
са ажиб мадҳ этилгандир ва айтиш лозим, Мойр исмлари
бошқасидан кам эмас.

К л и н и й . Хусусан қайсилари?

А ф и н а л и к . Улардан биринчиси – Лохесис, иккинчи-
си – Клото, учинчиси – Атропос, қуръалар ҳомийси. Бу ис-
млар асло чувалмайдиган яхши эшилган ипга ўхшатила-
дилар. Бундай хосият давлатга ва унинг тузилишига жис-
моний саломатлик ва сақланиб туришни берибгина қол-
май, балки дилларга эзгу қонунчиликни жойлаштириши,
яна бунинг устига – қонунларнинг ўзларига сақланишни
ато этиши зарурдир. Менинг назаримда бизнинг қонунла-
рим изга худди шу етишмайди. Табиатга мувофиқ равиш-
да, Барқарор бўлиб қолишлик қобилиятига, қонунлар қан-
дай қилиб эришадилар?

К л и н и й . Сен ўта муҳим нимадир нарса ҳақида эслат-
динг, агар, нимага бўлса ҳам бундай хосиятни берадиган
воситани топиш умуман мумкин бўлса.

А ф и н а л и к . Аммо, мен ҳозир аниқ кўрганимдек бу
ҳақиқатан ҳам мумкин.

К л и н и й . Биз баён этган қонунларга ўша нарсани то
топмагунимизча келинг, толиқмай излайлик. Зеро нима-
нин гдир устида беҳуда меҳнат қилиб ва мустаҳкам (барқ-
арор) ҳеч нарсага эришмаслик кулгили (иш) бўларди.

М е г и л л . Маслаҳатинг тўғри; менда ҳам худди шундай
фикрдаги одамни топасан.

К л и н и й . Яхши. Бизнинг давлатимиз ва қонунларимиз-
га сенингча нажот нимадан иборат? Бу қандай қилиб

96 1 амалга ошиши мумкин?

Энг муҳим
давлат қўриқлаш
ташкилоти
(Тунги йиғин)
Унга асос солиш
тамо йиллари

Афиналик. Бизнинг давлатимизда
қуйидагича тузилган айрим бир йиғин
бўлиши керак демадикми: ўн та энг кек-
са қонунлар нигоҳбонлари ва шуҳрат
нишони бўлган ҳамма одам дошим бирга
йиғилишлари керак. Бундан ташқари,

қонунларни қўриқлаш учун қаерда нима борлигини топиш
мақсадида саёҳатга борадиган ва ватанга қайтиб келган
одамлар, юқорида кўрсатилганлар томонидан синаб
қўрилгач бу йиғин (мажлислар)нинг лойиқ қатнашчилари
бўлишлари мумкин. Бунинг устига уларнинг ҳар бири ўзи
билан битта ёш, фақат ўттиз ёшга кирган йиғитни олиб
келиши керак: у ўз табиати ва тарбияси бўйича бунга му-
носибми, йўқлигини аввал муҳокама қилиб, уни бошқа-
ларнинг давралига киритадилар ва агар ҳамма рози бўлса,
у йиғин иштирокчиси бўлиб қолади. Акс ҳолда, қолган бар-
ча фуқаролар ва айниқса рад этилганнинг ўзи учун қилин-
ган қарор сир бўлиб қолиши керак. Бу йиғин эрта тонгда
йиғилади, токи ҳамма ўз шахсий ва давлат ишларидан
бўш бўлсин. Бизнинг аввалги кўрсатмаларим из шундай
эди.

Клиний. Ҳа, (шундай).

Афиналик. Ана шу йиғинга яна қайтиб, мен айтмоқ-
чиман-ки: агар ундан бутун давлат учун лангар сифати-
да фойдаланилса, у, биз хоҳлаган барча нарсани кутқар-
иб қолган бўларди, чунки унда барча фойдали нарса
мавжуд.

Клиний. Тушунмадим.

Афиналик. Зарур тушунтириш беришга ҳозир қулай
фурсат келди: мен уни астойдил бажар ишим керак.

Клиний. Офарин, ажойиб сўзлар! Фикрингни изҳор
қил!

Афиналик. Бир нарсага Клиний эътибор бериш ке-
рак, яъни ҳамма нарсада уни сақлаб турадиган нарса
бўлади; тирик мавжуд отда энг асосийси дил ва бошдир.

Клиний. Нима демоқчисан?

Афиналик. Яхши бош ва дил бор тирик нарсани кут-
қаради.

Клиний. Қаандай қилиб?

А ф и н а л и к . Дилга барча қолган нарсалардан ташқари ақл хосдир, бошга эса – кўриш ва эшитиш. Қисқаси, энг зебо сезгилар билан бир яхлитликка бирлашган ақлни ҳар қандай мавжудотнинг халос этувчиси деб тўла ҳуқуқ билан айтса бўлар эди.

К л и н и й . Шундайга ўхшайди.

А ф и н а л и к . Бу, шундай. Аммо сезгилар билан аралашиб қўшилган ақл, масалан, кемаларни довул пайтида ёки очик ҳавода қутқараётганида нимага йўналган бўлади? Кеман и бошқарувчиси дарға ва маллоҳлар – ақл билан сезгилар бирлигини ўзи бўлиб, ана шунинг учун ўзлари қутилишиб яна барча нарсалари билан кемани ҳам қутқарадилар, тўғри эмасми?

К л и н и й . Албатта шундай.

А ф и н а л и к . Кўпдан-кўп мисоллар келтиришнинг ҳожати йўқ. Ҳеч бўлмаса фақат ҳарбий ишга ва ҳарбий кўмондонлар, ҳамда тиббиёт санъатига хизмат қилувчилар на жотга етишиш учун ўзларининг оддиларига қўядиганлари мақсадга эътибор берайлик. Саркардаларнинг мақсади ғалаба ва душмандан устун келиш, шифокорлар ва уларнинг хизматчиларининг мақсади – бадан (жисм)га соғлиқ келтиришдир, тўғри эмасми?

К л и н и й . Бошқача бўлиши мумкинми?

А ф и н а л и к . Аммо, агар шифокор, биз ҳозир соғлиқ сифатида белгилаганимиз бадан ҳолатини билмайдиган бўлса ёки агар саркарда ғалабани нималигини билмаса ва ҳокасо, улар бу ўринда ўзларининг ақлларини намоён эта олармидилар?

К л и н и й . Йўқ, мумкин эмас.

А ф и н а л и к . Давлатда бу иш қандай аҳволда? Агар кимда-ким давлат арбоби [сиёсатчи] интилиши лозим бўлган мақсадни билмаслигини кўрсатса, биринчидан уни ҳукмдор, деб ҳуқуқан тан олиб бўладими, сўнгра – мақсади бутунлай номаълум нарсани у қутқара оладими?

К л и н и й . Албатта йўқ.

А ф и н а л и к . Кўришиб турибди-ки, ҳозир ҳам, агар биз мамлакатимизда манзилгоҳ қуришнинг тартиботини ниҳоясига етказмоқчи бўлсак, бизда, аввало ана шу манзилгоҳнинг мақсадини ўз-ўзича биладиган, худди биздагидек давлат ҳукмдорига одатда маълум бўладиган ни-

мадир бўлиши зарурдир. Кейин, қандай қилиб иш бош-
лашни, қонунлардаги, ундан кейин одамлар)даги хусусан
нималар керак бўлади, нималар керак бўлмайди – би-
лиш зарур. Агар давлатда буларнинг ҳаммаси бўлмаса, у
қолда у ақл ва сезгилардан маҳрум бўлиб, ҳар бир ишда
тасодифнинг ихтиёрига ўзини тоғшириб қўйса ажаблан-
маса ҳам бўлади. e

Клиний. Сен жақ гапни айтдинг.

Афиналик. Шундай қилиб, давлатимизнинг қайси
қисмида ёки қайси тартиботида қўриқлашга етарли да-
ражада қобилиятли [идора] бор? Биз нимани кўрсата ола-
миз?

Клиний. Ажнабий (биродар), бу ҳали равшан эмас.
Агар фаҳмлаб бўлса, менингча, сенинг сўзларинг, ҳозир-
гина айтганингдек кечаси йиғиладиган ўша йиғинга ишо-
ра қилмоқдалар.

Афиналик. Тўғри айтасан, Клиний. Бизнинг ҳозирги
мулоҳазаларимиз шуни кўрсатади-ки, бу йиғин (мажлис) d
бор эзгу ишлар соҳиби бўлиши зарур. Энг асосийси эса,
ҳар хил мақсадларнинг изидан қувиб, адашиб, сарсон-сар-
гардон юрмасдан, нимадир бир нарсани назарда тутиш
ва ҳамма ёй ўқларини доим шу йўналишда отишдир.

Клиний. Албатта, шундай.

Афиналик. Давлат қонун-қоидаларининг адашиш-
ларида ҳеч ҳайрон қоларли нарса йўқлигини энди биз
тушунамиз, негаки ҳар бир давлатда қонунчиликнинг мақ-
садлари ҳар хил. Нарсаларнинг адолатли ҳолатини кўпин-
ча қуйидагича белгилашлари ҳам ҳайрон қоларли эмас:
баъзи давлатларда бир неча шажснинг, улар қолган бо-
шқа одамлардан яхшироқ ёки ёмонроқ бўлишларидан
қатъий назар, ҳукмрон бўлишларини адолатли, деб ҳисоб-
лайдилар; бошқаларида – баъзи одамлар бошқаларига қул
бўлиб қоладиларми ёки йўқми, бундан қатъий назар, бой-
иш (бадавлат бўлиш) имконияти; учинчиларида – барча
интилиш эркин ҳаётга йўналтирилган; тўртинчиларининг
қонунчилиги иккита мақсадни кўзлайди: ўзлари эркин
бўлишлари ва бошқа давлатлар устидан ҳукмронлик
қилишлари. Ниҳоят, ўзларини энг доно ҳисобловчи дав- e

латлар бор; аммо улар бу мақсадларнинг ҳаммасини бирдан ихтиёр қиладилар ва ўша асосий ҳамда бирдан-бир мақсадни – қолган ҳаммаси йўналтирилиши керак бўлган мақсадни кўрсата олмайдилар.

Клиний . Демак, ажнабий (биродар), бизнинг энг олдинги тасдиқлаганимиз тўғри экан: яъни, бизнинг барча қонунларимиз доимо бир мақсадни назарда тутишлари зарур. Ва биз, мутлақо тўғри бир нарсага, яъни бу мақсад – эзгу ишлар, зебо фазилат эканлигига рози бўлдик.

Афиналик . Ҳа, (шундай).

Клиний . Аммо, биз эзгу ишнинг тўрт хили бор, деган эдик.

Афиналик . Албатта.

Клиний . Уларнинг барчасига ақл раҳбарлик қилади; қолган ҳаммаси унга бўйсунуши керак, шу қатори ушбу уч хил эзгу иш ҳам.

Афиналик . Бизнинг мулоҳазаларимизни сен жуда яхши кузатиб бординг, Клиний; кейин ҳам худди шундай бўл. Биз, дарғанинг, шифокорнинг ёки ҳарбий кўмондоннинг – ақл назарда тутиши керак бўлган ягона мақсадни кўрсатиб ўтдик. Ҳозир биз давлат арбобининг ақлини текшироқдамиз. Унга бир инсон сифатида ушбу савол билан мурожаат этсак яхши бўлар эди: “Оҳ ажралиб (инсон), сенинг мақсадинг нима? Шифокор ақли аниқ кўрсатиши мумкин бўлган ўша танҳо нарса нима? Наҳотки бу сенинг қўлингдан келмайди, гарчи барча оқиллик орасида ажралиб туришингни айтишга тўла ҳуқуқинг бўлсада!” Мегилл ва Клиний, яхшилаб фикр юришиб, унинг ўрнига бу мақсад нимадан иборатлиги ҳақида менга жавоб бера оласизларми? Бошқа ҳолатларда мен сизларга шунга ўхшаш тушунчаларни айтган эдим -ку.

Клиний . Йўқ, ажнабий (биродар) бунинг ҳеч иложи йўқ.

Афиналик . Ҳеч бўлмаса, бу мақсадни топишга жонжаҳд ила интилиш зарурлигини айта оласизми ва уни нимадан излаш кераклигини кўрсата оласизми?

Клиний . Сен нимани назарда тутмоқдасан?

Афиналик . Масалан, агар, бизнинг тасдиқлашимизга кўра тўрт хил эзгу иш мавжуд бўлса, у ҳолда, уларнинг

ҳар бирини бир яхлит деб тан олмоқ керак, гарч и уларнинг ҳаммаси тўртта бўлса ҳам.

Клиний. Нима демоқчи сан?

Афиналик. Аммо буларнинг ҳаммасини биргаликда яхлит битта деб ҳисоблаймиз. Зеро мардликни ҳам, оқилликни ҳам ва қолган икки хилни ҳам биз эзгу иш, деб тан оламиз, яъни, буларнинг ҳаммаси моҳият бўйича қўплик эмас, балки муайян яхлит бирликни, хусусан эзгу ишни ташкил қилади.

Клиний. Албатта, шундай.

Афиналик. Бу икки эзгу иш – мардлик ва оқиллик (ақллилик) ўзаро нимада фарқ қилишини, нега улар алоҳида ном олганларини ва ҳоказо, билиб олиш қийин эмас. Аммо, у ва бу ҳамда ўзга эзгу ишларга нега бир яхлит ном берганларини тушуниб етиш осон эмас.

Клиний. Сен нимани назарда тутмоқдасан?

Афиналик. Мен айтаётган нарсани тушунтириш ҳеч қийин эмас. Келинг, сизлар билан қуйидагича бўлинайлик: биримиз савол берамиз, бошқаларимиз жавоб берамиз.

Клиний. Мен яна тушунмадим, нима демоқчисан?

Афиналик. Эзгу ишнинг бирлигини тан олсакда, нега унинг икки хилни – мардлик ва оқиллик (ақллилик)ни яна айрим, алоҳида белгиларимиз, деб сўра. Мен сенга сабабини айтаман: биринчи хил қўрқинчга тегишли ва унга ҳатто ҳайвонлар ҳам тааллуқли – бу мардликдир; узи болаларнинг феъл-атворларида ҳам сеъса бўлади. Зеро мардлик дилга идрокнинг иштирокисиз ҳам табиий хусусият сифатида оддийгина бахш этилади. Бошқа томондан, дил – идроксиз идрокли (фаҳм-фаросатли) ва ақл соҳибни бўлмайди: бу бўлган эмас, йўқ ва ҳеч қачон бўлмайди, чунки дилнинг хусусияти – бутунлай бошқадир.

Клиний. Сен тўғри айтасан.

Афиналик. Эзгу ишнинг бу икки хили нимани билан фарқ қилади ва улар нега икки хиллигини, сўзларимдан тушундинг. Уларнинг бирлиги ва айнан ўхшашлиги нимадан иборат эканлигини менга кўрсатиш сендан, сенинг навбатинг. Тасаввур қилки, сен менга ушбу саволга жавоб беришинг керак, яъни, нега бу тўрт хил бирликни таш-

d

e

964

кил этади; сен мендан сўрагин, нега улар тўртта, сен ўзинг, бу – бир нарса, деб айтган эдинг-ку? Кейин, ниманингдир ҳақида етарли билимга эга бўлган, исми ҳамда аниқловчиси бор одамга фақат шу исми билиб, аниқловчини билмаслик мумкинми эканлигини кўриб чиқамиз. Ёки қандайдир қадрга эга бўлган одамга, ўз катта-кичиклиги, гўзаллиги билан ажралиб турган нарсалар ҳақида буларнинг ҳаммасини билмаслик уят эмасми?

b

Клиний. Менингча, уят.

Афиналик. Соҳиби қонун учун, қонунлар нигоҳбони учун, эзгу иш билан шуҳрат топишни истаган ва ундаги баалаба учун фахрли мукофотлар оладиган ҳар қандай одамга сиз ҳозир айтаётган нарсамиздан – мардлик, мулоҳазалилик, идроклилик (оқиллик) ва адолатдан муҳимроқ ҳеч нарса йўқдир.

Клиний. Албатта.

Афиналик. Билимга ва тушунишга эҳтиёжи бор одамга бу борада, талқин қилувчилар, ўқитувчилар, соҳиби қонунлар ва барча одамларни қўриқловчилар ўтитлар беришлари керак эмасми? Кимда-ким адашаётган бўлса улар жазолашлари ва танбеҳ беришлари зарур эмасми? Ниҳоят, иллат ва эзгу иш қандай аҳамиятга эга эканликларини улар тушунтиришлари ва бу билан бошқа одамлардан ажралиб туришлари керак эмасми? Эзгу ишнинг барча хилларида голиб бўлган бу одамлардан, давлатга келган ҳар қандай шоир ёки ўзини ўсмирларни тарбиячиси сифатида кўрсатувчи одам яхшироқ бўлса? Сўнгра, сўзга унча қатъий чечан бўлмаган ва гарчи эзгулик ҳақида етарлича билсада ҳаракат қилишни яхши билмаган (яхши иш олиб боролмайдиган - тарж.) нигоҳбонларга эга давлат, кўриқчидан маҳрум бўлгач, ҳозирги кўп давлатлар тушган аҳволга тушиб қолса ҳайрон қоларли ери йўқдир.

c

Клиний. Албатта, бу ажабланарли бўлмайди.

d

Афиналик. Шундай қилиб, биз ҳозир айтаётганимизни амалга ошириш керакмикин? Кўп фуқароларга қараганда ҳам ўз сўзларида, ҳам амалда эзгуликни диққат билан, пухта асрашлари учун нигоҳбонларни қандай тарзда тайёрлаш керак? Бизнинг давлатимиз ўзида шундай кўриқчиси бўла туриб қайси усул билан идрокли (оқил)

одамларнинг бошига ва ҳис-туйғуларига мснанд бўлади?

Клиний . Ажнабий (биро дар), нмалар деяпсан? Давлатимизни шундай нарсалар билан таққослай оламизми?

Афиналик . Шуниси аниқ-ки, давлат бир оморхонага, хирмонга ўхшайди: нигоҳбонлардан сараланган ва энг иқтидорли ёшлар унинг чўққисид а турадилар; руҳий зийраклик соҳиб бўлиб улар бутун давлатга назар соладилар; ушбу ёш нигоҳбонлар давлатда бўлаётган ишлар ҳақида катта ёшдагиларга хабар бераётганларида ўз ҳиссиётларини хотира [аъзоларига] ўтказдилар. Идрок (оқиллик) билан таққослаганимиз қариялар, асосан кўпгина аҳамиятли нарсалар ҳақида фикр юритганлари учун, ёшларнинг хизматлари ва уларнинг маслаҳатларидан фойдаланиб ўзларининг маслаҳатларини берадилар ва шундай қилиб уларни ҳам, буларни ҳам биргаликда бутун мамлакатни қутқарадилар. Булар худди шундай бўлиши керак, деб айтганимиз ёки бошқача бўлиши керакми? Наҳотки биз бу билимлар соҳиблари билан уларни билмайди ганлар орасида фарқ кўрмаймиз?

965

Клиний . Йўқ, сен аж ойиб одамсан, бу мумкин эмас.

Афиналик . Демак, мавжуд маорифдан янгида асослироқ маорифга интилиш зарур экан.

Клиний . Балки.

Афиналик . Биз ҳозир қисқагина айтиб ўтганимиз маориф, худди биз эҳтиёж сезаётганимиз маорифнинг ўзи эмасми?

Клиний . Албатта шундай.

Афиналик . Ҳар бир ишда, буюк демиург ва нигоҳбон кўп нарсани кузатиш кучига эга бўлишидан ташқари, яна қандайдир ягона мақсадга интилиши, уни биллиши ва ўз нигоҳи билан қамраб олган ҳамма нарсани унга йўналтириши керак, деб айтмадикми?

Клиний . Бу жуда тўғри.

Афиналик . Кўпгина бир-бирига ўхшамайдиган [нарсаларни] инсон битта гога келтира оладиган бўлганидан ҳам аниқроқ мушоҳада тафаккур этиш усули бормикин?

Клиний . Балки сен ҳақдирсан.

Афиналик . Балки эмас, дарҳақиқат ҳақман, дўстим:

од амлардан ҳеч ким бундан аниқроқ, равшанроқ усулга эга эмасдир.

К л и н и й . Ажнабий (биродар), сенга ишонч билдираман ва тан бераман. Суҳбатимизни шу йўналишда давом эттирайлик.

А ф и н а л и к . Шундай қилиб, ҳар қалай, илоҳий давлатимизнинг нигоҳбонларини аввало тўрт қисмдан иборат бўлган ўша нарса асида бирлик ва айнан ўхшашликни ташкил этишини синчковлик, диққат билан фарқлай олишга мажбур этишимиз зарур; айтиб ўтганимиздек у ўзига мардлик, мулоҳазалилик, адолат ва идроклилик (оқиллик)ни қамраб олган ва адолатли равишда битта эзгу иш номини олган. Агар хоҳласангиз дўстларим, ана шу ҳолатга эътибор берамиз ва интилиш лозим бўлган мақсад ўзи нима эканлигини етарли даражада тушунтирмагунимизча уни кўриб чиқишдан қолдирмаймиз: бу нимадир нарса (бу ерда гап интилиш лозим бўлган мақсад ҳақида кетмоқда - тарж.) ўзи биттами ёки [кўп нарсанинг] йириндисими ёки бир пайтнинг ўзида ҳам униси, ҳам бунисими - бир сўз билан айтганда ўз табиатига кўра бу нарса ўзи нима? Агар бу нарса назаримиздан четда қолса, эзгу иш (яхшилик) ҳақидаги масала қониқарли даражада ҳал этиладими? Зеро биз (у ҳолда), эзгу иш кўп миқдорлими, унинг тўрт хили мавжудми ёки у бир яхлитликми аниқлай олмаймиз. Агар биз ўзимиз берган маслаҳатга қулоқ солсак, бу билимларни ўз давлатимизда жорий этишга барча воситалар билан ҳаракат қиламиз; агар сиз буни (кўриб чиқишни) қолдириш керак, десангиз, у ҳолда шундай қилиш керак бўлади.

К л и н и й . Ажнабий (биродар), ажнабийлар ҳомийси худо номи билан қасам ичаманки, буни асло қолдириб бўлмайди! Бизнинг фикримизча, сен ҳақ гап айтдинг. Аммо буни амалга ошириш учун воситани қандай топамиз?

А ф и н а л и к . Ҳозирча воситалар ҳақида сўз юритмаймиз. Аввало биз, умуман шундай қилиш кераклиги ёки керак эмаслиги ҳақида бир фикрга келиб қарор қабул қилишимиз керак.

К л и н и й . Агар бунга имконият бўлса, албатта керак.

Афиналик . Кейинчи? Зеболик ва эзгулик ҳақида ҳам худди шундай фикр юритамизми? Нигоҳбонлар, уларнинг ҳар қайсиси кўп миқдорли, деб ўргатилишлари керакми ёки улар бунинг ҳар қайсисини бир яхлит, деб ҳисоблашлари керакми? Ум уман бу ўзи қандай нарса?

Клиний . Айтиш керакки, буларнинг ҳаммасини бир яхлит, деб ҳисоблаш табиий ва зарурийдир.

Афиналик . Хўш, нима бўлибди? Шундай фикрлашнинг ўзи етарлими ёки мулоҳаза ёрдамда уни исбот қила билиш ҳам керакми?

Клиний . Албатта исбот қилиш зарур. Бошқачаси фақат қўлга муносиб бўларди.

Афиналик . Яна. Эътиборга лойиқ ҳар қандай нарса ҳақида шунинг ўзини айтган бўлмасмиким? Кимда-ким қонуларнинг ҳақиқий нигоҳбони бўлишни истаса, улар ҳақидаги ҳақиқатни билиши ва уни сўз билан изҳор эта оладиган ва нима ўз табиати га кўра зебо ҳамда нима ғайритабиийлигини фарқ этиб, мувофиқ ишлар билан қузватлай оладиган бўлиши керакдир.

Клиний . Бошқача бўлиши мумкинми?

Афиналик . Энг гўзал, зебо нарсалардан бири – бу, биз кунт билан таҳлил этгани миз худ олар ҳақидаги [тушунча] яъни, улар мавжуд эканликлари ҳақидаги тушунча ва инсон учун қанчалик мумкин бўлса шунча бундай билимнинг буюк кучига эга бўлиш эмасмикин. Агар қонун сўзига риоя қиладиган бўлсалар, кўпч илик фуқар оларни кечирса бўлади. Аммо, кимлардир нигоҳбон бўлишга тайёргарлик кўраётган бўлсалар, жудонинг мавжудлиги (борлиги)га ишончларини яхшилаб мустаҳкамламагунларигача уларга бу мансабни ишониб бўлмайди. Ҳеч қачон, қонулар ни гоҳбонлари ва ўз эзгу иши билан синалган фуқаролар қатъорига илоҳий бўлмаган ва бу жабада меҳнат қилмаган одамни сайлаш керак эмас.

Клиний . Сенинг талабинг – билим олишга иқтидорлари йўқ ва ғайратсиз, танбал одамларни зебо-гўзалликдан узиб, ажратиб адолатлидир.

Афиналик . Шундай қилиб, худолар борасида иккита ишонарли далил бор, биз уларни муҳожима этиб бўлдик.

Клиний . Қандай далиллар?

А ф и н а л и к . Бири, биз кўрсатиб ўтганимиздек, дилга тааллуқли ва ҳаракатлари бир бора пайдо бўлиб мангу моҳиятни яратган нарсалардан у (яъни дил, - тарж.) илоҳийроқ ва (ёши) каттароқ эканлигини маълум қилади. Бошқа далил ум умий ҳаракатга тааллуқлидир: унда мавзун тартиб куза-тилади, негаки ёритқичлар ва бошқа жисмлар устидан ҳамма нарсани тартибга солувчи ақл ҳукмронлик қилади. Буларнинг ҳаммасини жоҳилнинг кўзи билан эмас, яхшилаб, асосли кўргач, кўпчилик одамлар таассуротларига қарама-қарши таассурот олмайдиган бунчалик худосиз одам йўқдир. Зеро улар ўйлайдиларки, гўёки, кимда-ким юлдузлар ҳақидаги фан билан ва унга туташ зарурий фанлар билан шуғулланса, худосиз бўлиб қоладилар, чунки, барча рўй бераётган нарсалар, эзгулик, яхши фазилатни амалга оширишга йўналтирилган идрокли (оқил) ирода билан эмас балки, зарурат орқали амалга оширилади.

К л и н и й . Аслида эса бу қандай рўй беради?

А ф и н а л и к . Мен олдин айтган эдим-ки, бизнинг давримизда буларни тушуниш, донишмандлар буларнинг ҳаммасини жонсиз, деб ҳисоблаган пайтларидаги тушунишга бутунлай қарама-қаршидир. Айтиш керак-ки, бу билан си н ч к о в , қ у н т қ и л и б шуғулланган одамлар томонидан энди ҳақиқатан аниқланган нарсага ўша пайтларда ҳам ҳайрон бўлганлар ва унинг шундайлигини тахмин, гумон қилганлар; зеро ўша пайтларда, ақли бўлмаган [жисмларнинг] жонсизликлари билан барча ҳисоблар бунчалик ҳайратланарли даражада бажарилишлари мумкин эмас эди, деб тахмин қилганлар. Ўша пайтлардаёқ баъзилар, о с м о н д а бор нарсаларнинг ҳаммасини мавзун тартибга ақл келтирган, деган қалтис ҳолатни билдиришга жасорат қилганлар. Аммо ўша одамларнинг ўзлари дилнинг табиатини ва дилнинг жисмдан каттароқ ёшда эканлигини тушунишда хатога йўл қўйдилар. Улар аксинча, д и л н и ё ш р о қ ҳисоблаб яна ҳаммасини тескари томонга буриб юбордилар, айниқса ўз-ўзларини. Уларнинг кўзлари ўнгида осмонда ўтиб бораётган барча нарсалар, уларга, коинотнинг бирламчи ибтидоси бўлиниб (пайдо бўлган) тошлар, тупроқ ва кўпгина бошқа жонсиз жис-

мларга тўла бўлиб кўринди. Худди шу, ўша пайтларда худосизликни ва бунга ўрнатиш машғулотлардан жижиранишни келтириб чиқарди. Бунга яна ҳақоратлар қўшилди: шоирлар файласуфларни беҳуда акилловчи итлар билан таққослаб ва бошқа бемаъни гапларни таъкидлаб бошладилар. Энди эса, айтиб ўтилганидек, ҳамма нарса аксинчадир.

К л и н и й . Яъни қандай ?

Тунги йиғин
давлатда
қонинот
қонунларнинг
жорий этади

Афиналик Бандалардан ҳеч ким, агар ҳозирги на айтиб ўтилган икки ҳолатни ўзлаштириб олмаса, тақводорликда қатъий туролмайдими : биринчидан, туғилиш тақдирига эга бўлган барча нарсдан дил (нафс, рух, жон) каттароқ ёшадир; у боқий ва барча жисмларни бошқаради; иккинчидан, биз бир неча бор айтиб ўтганимиздек, юлдуз жисмлардаги ақл – барча мавжуд нарсанинг [подшоҳидир]. Ушбу давлатда билимларни ўзлаштириб олиш керак, токи уларнинг мушкетер санъатлари билан умумийлигини билиш ва қонунларга мувофиқ равишда ахлоқий Баркамоллик учун фойдаланиш ва токи ҳамма идрокли (оқил) нарсда ўзига оқил ҳисобот бера оладиган бўлиш мумкин бўлсин. Фуқаролик эзгу ишларига қўшимча равишда бу билимларни олишга иқтидори етишмайдиган одам қачондир бутун давлатнинг маъқул ҳукмдорли бўлиши даргумон: у, бошқа ҳукмдорларга хизматкор бўлади, холос. Энди, Клиний ва Мегилл, аввал биз кўрсатиб ўтган ва муҳокама қилганимиз барча қонунларга яна қуйидаги қонунни ҳам қўшилган керакми ё йўқми ўйлаб кўриш зарур: қонунга мувофиқ равишда давлатни қутқариш учун кўр иқлаш [идорасини] – кўрсатиб ўтилган маориф (билимлар) билан шуғулланган мансабдор шахсларнинг Тунги йиғини (мажлисини) ташкил этиш керак. Шундай қиламизми?

К л и н и й . Агар қанчадир имконият бўлса, дўстим нега қўшмаслик керак.

А ф и н а л и к . Шундай қилиб, биз ҳаммами з шунинг учун курашамиз. Бу ишда мен ҳам сизларга ёрдамчи бўламан. Бу ишдаги катта тажрибам ва уни қунт билан текширганим туфайли, балки мен ўзимдан ташқари бошқа ёрдамчилар ҳам топарман.

c Клиний . Ҳа. ажнабий (биродар), модомики худонинг ўзи шу йўлга бошлаган экан ҳар нима қилиб бўлса ҳам шу йўлдан юришга ҳаракат қилиш даркор. Энди бу ерда қилинадиган ишлар қандай олиб борилса тўғри бўлишини кўрсатиш ва текшириш зарур.

А ф и н а л и к . Соҳиб кароматлар учун Мегилл ва Клиний , то ташкил этилмагунича қонунлар ўрнатиш мумкин эмас. Фақат кейингина йиғин (мажлис) аъзоларининг ваколатларини қонун билан белгилаш мумкин. Агар ишга жиддий киришиладиган бўлса, ҳатто дастлабки ўтитлар ҳам батафсил суҳбатлар билан боғлиқдир.

К л и н и й . Буни қандай тушуниш керак?

d А ф и н а л и к . Аввало, бундай қўриқлаш хизмати учун ўз ёши, билимларининг кучи, ахлоқий фазилатлари ва одатлари бўйича яроқли шахсларнинг рўйхатини тузиш керак. Бундан кейин, жусусан нимани ўрганиш кераклигини топишдек қийин масала бор; буни топган одамга шогирд бўлиш ҳам осоң эмас. Бунинг устига яна ўзлаштиришга мўлжалланган маълум бир муддат бор. Буларнинг ҳаммасини ёзма равишда белгилаш беҳудадир. Зеро, ушбу мавзу бўйича ҳар бир ўқувчи қалби билан чуқур билимлар олмагунича ҳатто ўрганувчиларнинг ўзлари учун ҳам ўрганишга маъқул вақт ноаниқ бўлиб қолади. Барча кўнгилга хуш келадиган билимларга етишиб бўлмайди, деёиладиган бўлса, бу нотўғри бўлар эди, чунки, дастлабки тушунтиришларни дебоча қилиб бўлмаслиги маъносида уларга етишиб бўлмайди.

К л и н и й . Модомики шундай экан, ажнабий (биродар) биз нима қилишимиз керак?

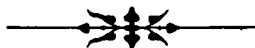
969 А ф и н а л и к . Дўстларим, мақолга кўра ҳақиқат ўртададир. Агар биз бутун давлат тузуми билан таваккал қилишни хоҳласак, у ҳолда биз ўйинчилар айтадиганларидек иш тутишимиз: ё уч марта олтини ташлаш ёхуд учта олдий ўйин суягини ташлаш керак бўларди. Сиз билан биргаликда журъат қилиб, мен ушбу суҳбатда кўтарилган ўз имнинг маориф ва тарбия борасидаги фикрларимни тушунтираман ва шарҳлаб бераман. Ҳа, бу ерда катта журъат керак ва ким учундир қўлидан келмайдиган ишдир. Аммо Клиний, сенга иш бошлашни маслаҳат бера-

ман. Зеро сен ё магнетлар давлатига (у шундай номланади ёки худо иродаси билан бошқа бир но м олади) тўғри тартибот берилгани учун буюк шужрат қозонасан ёки кейинги барча одамларга, албатта беқийёс мард одам бўлиб кўринадан. Азиз дўстларим, агар бу илоҳий йиғин (мажлис) бизда барпо этилса, у ҳолда унга давлатни топшириш керак бўлади. Бу ҳақда ҳозирги соҳиб қонунлар ўртасида баҳс йўқ. Дарҳақиқат, биз ўтган суҳбатда бош ва ақл тимсолини биргаликда қўшиб, гўё тушда кўргандай айтиб ўтганимиз нарсаси, дарҳақиқат фақат шундагина рўёбга чиқади, деб айтса бўлади. Бу йиғин аъзолари ҳам бир-бирлари билан яншилаб аралашсинлар ва маъқул тарзда тарбиялансинлар. Улар бундай тарбия олиб, бутун мамлакат устида юк салиб турувчи акрополда турадилар ва биз олдинги ҳаётда кўрмаган, эзгу ишни қўриқлаш бўйича баркамол нигоҳбонлар бўладилар.

Мегилл. Дўстим Клиний, ҳозиргина айтилганларни эътиборга олиб, биз ё давлат қуриш ҳақидаги фикрдан воз кечишимиз ёхуд бу ажнабийни қўйиб юбормай, балки турлича иттимослар ва воситалар билан бу қурилишда иштирок этишга уни мажбур этишимиз зарурдир.

Клиний. Сен мутлақо ҳақ гапни айтдинг, Мегилл: мен худди шундай қиламан, сен эса ёрдам бер.

Мегилл. Ёрдам бераман.

Афлотун ва унинг “Қонунлар” асари ҳақида қисқа маълумот

Афлотун (Платон) милоддан аввалги 427-347 йилларда яшаган, деб тахмин қилинади. Афлотун ота томонидан охириги Аттик подшоҳ Кодрунинг авлодидан бўлган. Она тарафидан эса Афлотун афиналик машҳур қонуншунос (қонун чиқарувчи) Солооннинг акасининг авлодидир.

Афлотуннинг асли исми Аристокл бўлиб, Платон унга Суқрот томонидан берилган лақаб экан. Юнон тилида “платос”, кенглик (кен) маъносидан ва бу ном унинг кенг кўкраклик, кенг «салка» паҳлавонлигига ишора. Афлотун ўз давригача ва ўз давридаги мавжуд барча фалсафий оқимларнинг гоё ва мавзуларини жуда яхши ўрганган. Даврининг энг машҳур файласуфлари билан ёшлигидан мулоқотда бўлган ва улардан таълим олган.

Афлотун милоддан аввалги 407 йилда Суқрот билан учрашганида ўша давр тамаддунини, илми ва маданиятини пухта ўзлаштирган иқтидорли, 20 ёшлардаги йигит эди. У шоир, машшоқ, мусаввир, драматург, гимнаст, чавандоз ва польвон эди, ҳатто Истмия мусобақаларида кураш бўйича голиб бўлган.

У Тераклайд, Парменид, Демокрит ва бошқа файласуфларнинг асарларини ўқиб ўрганган. Тахмин қилинишича, Суқрот билан учрашганидан сўнг Афлотунда кеңиб ўзгариш юз берган, ҳатто у ўз шеърларини ёқиб юборган (лекин баъзи шеърлари, хайрият, сақланиб қолган экан). Бу учрашувдан кейин унинг ҳаётида янги, ажойиб бир давр бошланди. Афлотун саккиз йил мобайнида (то Суқротнинг қатл этилишигача) устози Суқрот от суҳбатларидан баҳраманд бўлди. Афлотуннинг деярли барча асарларидаги суҳбатларда (“Қонунлар”дан ташқари) Суқрот қатнашади.

Милоддан аввалги 380 йилларда Афлотун, бир ривоятга кўра, Афина яқинидаги Академия номи бир боғни сотиб олади (Бу ном шу ерли қаҳрамон Академ шарафига берилган экан) ва бу боғда ўзининг фалсафий мактабини ташкил этади. Академия Афинада деярли 1000 йил фаолият кўрсатади. Бу мактабда ўқиган энг машҳур аллома Аристотел (Арасту) бўлган...

Афлотуннинг фалсафий асарлари қаторида “Давлат” ва “Қонунлар” бор. “Давлат” аввал ёзилган, “Қонунлар” кейин. Афлотун тагин бир шундай мавзудаги учинчи асар ёзиб янада мукамал давлат қурилишини тасвирламоқчи бўлган, лекин улгурмаган. “Қонунлар”ни Афлотун умрининг охирида 7 йил давомида ёзган ва уни тугаллашга улгурмаган.

Асар афиналик, спарталиқ ва критик уч қариянинг бир шаҳардан бошқа жойга кетаётганларидаги суҳбатлари тарзида ёзилган. Сайр ва суҳбат давомида бу уч донишманд қария ҳаёлий бир давлат тузадилар ва унинг қонунларини белгилайдилар. Асар ўн иккита китобдан иборат бўлиб, биринчи учта китоб гўёки ёшириш сўзи, дебоचा сифатида, тўққизта китобда эса қонуналарга бўлган талаблар, қонуналарнинг умумий чизги-лари ва тафсилюти ёритилади.

Албатта, бу китобдаги баъзи фикрларга қўшилиб бўлмайди, лекин асардаги умуминсоний қадриятлар, таълим, тарбия, ахлоқ, адолат, эзгулик, мардлик, жасорат, саховат, дил, ақл – идрок бир сўз билан айтганда баркамол инсонни тарбиялаш ҳақида фикрлар, мулоҳазалар борки, улар ҳозир ҳам ўз долзарблигини йўқотмаган. Зукко ўқувчи буни тезда англаб олади.

Афлотуннинг асарлари кўп тилларга таржима қилинган, уларга шарҳлар ёзилган, асарлар давомида Фарб ва Шарқда маълум ва машҳур бўлган. “Давлат” асарига Ибн Рушд-Аверроэс (1128-1198), “Қонуналар”га муаллими соний Абу Наср Форобий томонидан шарҳлар ёзилган. Форобийнинг бу асари “Талхису навомис и Афлотун” (“Афлотун қонунлари моҳияти” - таржимон Урфон Отажон), деб аталади; бу асарнинг ўзбек тилига таржимаси Абдулла Қодирий номидagi халқ мероси нашриёти томонидан 1993 йили “Фозил одамлар шаҳри” китобида нашр этилган. Форобий “Қонуналар”нинг мураккаб усулда ёзилганлигини ва унинг сабабини тушунтириб, асар муқаддимасида бундай ёзади: “Бу унинг “Қонуналар” идаги усулдир. Биз, бу китобни тушунмоқчи бўлган ва ўрганишга қийналган одамларга фойдали бўлиши учун унинг ушбу асарида уқдирилган асосий маънони таъкидлаб кўрсатишга аҳд қилдик”.

“Қонуналар”нинг ушбу таржимаидаги сарлавҳачалар асл матнда йўқ, бу сарлавҳачалар рус тилидаги таржимада берилган ва улар шартлидирлар. 1578 йили Парижда Афлотун асарлари нашр этилган бўлиб, шу нашрнинг лотин алифбосидаги бешта ҳарф ҳошиясига ёзилган саҳифалари халқаро аъёналарга кўра го шу кунгача барча нашрларда кўрсатилади. Ноширлар ва таржимон ҳам шу аъёнага риоя қилганлар. Афлотундан бирор фикр келтириладиган бўлса ҳам албатта ана шу ҳошиядаги саҳифа белгилари кўрсатилади.

Ушбу таржима 1972 йили рус тилида нашр этилган Афлотун асарларининг 3-томи асосида амалга оширилди ва шу нашрдаги изоҳлар ва шарҳлардан фойдаланиди.

Урфон Отажон

ИЗОҲЛАР

Агорано-млар – шаҳар бозорларидаги тартибни назорат қилувчи мансабдор шахслар.

Агрономлар – қишлоқ хўжалиги ва ер ишлари бўйича мансабдор шахслар.

Аид – қадимги юнон ривоятларига кўра – ер ости дунёси маъбудаси (худоси); марҳумларнинг «соялар подшоҳлиги» ҳукмдори, яна соялар подшоҳлигининг номи. Ажал маъбуди, ажал.

Акропол – шаҳар қалъаси, шаҳардаги энг баланд жойга қурилган қалъа.

Амик – Посейдоннинг ўғли; Бебриклар мамлакати подшоҳи (VII к.).

Аминтор – Фессалия (Ормения) шаҳрининг подшоҳи, Феникснинг отаси (XI к.).

Амфион – Фивалик қаҳрамон; у лира чалганида тошлар сурилиб мусиқа таъсирида ўз-ўзидан шаҳар девори бўлиб, терилиб қолар экан (III к.).

Антей – Посейдон ва Геянинг ўғли; токи ерга тегиб турганида ҳеч мағлубиятга учрамаган. Геракл уни ердан узиб, бўғиб ўлдирган. Гераклнинг бу ғалабаси унинг Фивадаги ҳарамиди тасвирланган.

Аполлон Делфалик – Аполлонни Пэан дейилган. Қуёш маъбуди, санъатлар ҳомийси (II к.).

Арес – Уруш маъбуди, ўлим келтирувчи найзага ўхшатганлар (II ва XI к. лар).

Арктур – Шимолий яримшардаги энг ёрқин юлдуз (VIII к.).

Артемисий – Эвбеянинг шимолидаги бурун (IV к.).

Астил – Критонлик тез югурувчи, 73-олимпия ўйинлари голиби.

Астиномлар – шаҳар кўчаларида тартибни кузатувчи мансабдор шахслар.

Афина – Эргана, Зевснинг қизи. Ҳикмат (донишмандлик) ва ҳарбий иш маъбудаси (XI к.).

Афиналик – унинг шахрига (Афинага) ҳикмат маъбудаси Афина ҳомий бўлгани учун, унинг ўзи (Афиналик) ҳам ҳикматга тааллуқлидир (I к.).

Афон – Халкидик ярим оролидаги тоғ; бу ярим орол қитъа билан баландлиги 5 м ва кенглиги 3 минг қад ам бўлган бўйин билан туташган.

Афродита – Муҳаббат ва гўзаллик маъбудаси (VIII к.).

Ахейшлар – Трояни вайрон қилган юнон қабиласи.

Бестий – Қадимги Юнон давлатларидан бири.

Бриарей – юзта бўли бўлган баҳайбат мавжудот, Ер – Геянинг ўғли.

Вакх – ёки Дионис, шароб (май) ва қувонч маъбуди.

«**Ворис қизлар**» – ака-укалари йўқ, бутунлай етимлар.

Ганимед – Троялик ўспирин; гўзаллиги учун уни Зевс ўғирлаган.

Гектор – Приам ва Гекубанинг катта (тўнғич) ўғиллари; «Иллиада»да Троялик асосий қаҳрамон (XI к.).

Геллос – Юнон ривоятларига кўра, Қуёш маъбуди (худоси), титан Гиперионнинг ўғли (XII к.).

Гелеспонт – Қадимий юнонлар Дарданелл бўғозини шундай аташган.

Гений – Рим ривоятларига кўра уруғ асосчиси; энг улуғ аجدод - маъбуд; кейинчал ик эркакл ик кучи маъбуди.

Яхши ва ёмон генийлар бор, дейилади. Генийлар қуйи (паст даражадаги) маъбудлар ёки руҳлар ҳисобланганлар. Генийларни демонлар ҳам дейилган.

Гераклдлар – Геракл ва унинг ўғли Гиллнинг сулоласи; улар Пелопоннесни ўзларига мерос қолган, деб ҳисоблайдилар.

Гершон – Эрифия оролидан, ривоятга кўра учга бир-бири билан қўшилиб кетган баданли бўлган.

Гесиод – Қадимги юнон элоири. Мил.аввалги VIII-VII асрлар.

Гестия – Оила, уй ўчоғи маъбудаси; Рея ва Кроноснинг катта қизи.

Геосфор – Тонгги юлдуз; Геспер – кечки юлдуз. Буларнинг иккиси ҳам Зухра (Венера) сайёраси ёки юнонча фосфор – «нур келтирувчи». Зухра шарқ томон узоқлашса, қуёш ботгач ёрқин кечки юлдуздай, ғарбга узоқлашса, эрта тонгда ёрқин тонг юлдузи бўлиб кўрилади. Бу Пифагорга ҳам маълум бўлган.

Гефест – ҳунармандлар, айниқса, темирчилар ҳомийси; олов ва темирчилик маъбуди (XI к.).

Гиџин – қайси бир маъбудга қаратилишидан қатъий назар, мадҳия кўшиғи.

Гиџиасия – ёшлар жисмоний машқ қиладиган жой (Ик.).

Гиџнопедия – мл.аввалги VII асрда Спартада жорий этилган байрам, бу байрамда ёшларнинг гимнастикадан мусобақалари уюштирилган.

Гиџпарх – отлич аскарлар сафи бошлиғи. Бир филага тегшли қисм («фила» ёки «таксис») («саф») дейилган ва унинг бошлиғини филархлар ва таксархлар, дейилган.

Голитлар – огир қуролланган пиеда аскарлар.

Датис – Доро I нинг саркардаси.

Дедал – қадимий юнон ривоятларига кўра, моҳир уста, меъмор ва ҳайкалтарош; Крит ороли подшоҳи Минос учун машҳур лабиринт курган.

Делфа – Аполлоннинг машҳур ҳарами (ибодатхона).

Деметра – ҳосилдорлик маъбудаси. Кора эса Деметранинг қизи. Деметра туҳфаси – буғдой ва галла.

Демург – дунёни яратувчи сифатида худованд ижодкор; олий мансабдор.

Демлар – бир неча қишлоқлар;

Демонлар – Юнон ривоятларига кўра, қандайдир ноаниқ ва шаклланмаган илоҳий куч ҳақидаги тасаввур, бу куч инсон тақдирини белгилар эмиш; Демонлар яхши ва ёмон таъсир кучига эга. Демонлар иккинчи даражали маъбудалар ҳисобланадилар.

Дивка – Нозир ҳақиқат – адолат маъбудаси.

Дивокурлар – ака-ука Кастор ва Полидевклар, (Зевс ва Леданнинг ўғиллари, Еленанинг акалари). Кастор – отларни тийиб олувчи (минишга ўргатувчи), Полидевк – муштлашувчи жангчи сифатида машҳур бўлишган (VII к.).

Дивопомп – машҳур тез югурувчи (VIII к.).

Дидона – Эпирдаги Зевс ҳарами (ибодатхонаси)

Докимасия – Ҳукуматда мансаб талабгор одамларнинг ёки фуқаролик рўйхатига киритиладиган ёшларнинг ҳуқуқларини текшириш.

Доринлар – бир маълумот бўйича Эллин ўғли Дора авлодлари; бошқаси бўйича Неоптолем ва Клеодейнинг қизи Леонас-саларнинг ўғли Дорией авлодлари.

Дорий пардалар – босиқ ва ўта жиддий пардалар (II к.).

Доро I – Кир авлодидан Гистаспнинг ўғли, Камбиснинг ўлими ва Сохта-Смердиснинг қатл этилишидан кейин тахтга ўтирган.

Доро, Сохта-Смердисни бартараф этиш учун олтига машхур форслар билан пинхоний фитна уюштирган, унинг ўзи эса уларнинг еттинчиси бўлган.

Драхма – гул бирлиги; Оғирлик ўлчови (Қадимда доришуносликда фойдаланилган) – 3,732 г.

Зевс ҳарамии – Ид тоғи ёнбағридаги Зевс ҳарамии (ибodatхонаси) назарда тутилган. Ривоятлардан Бирига кўра Зевс шу ерда туғилган ва онаси Рея том онидан тарбияланган.

Евфинлар – Афинадаги 10 мансабдор шахс; улар давлатдаги пул ҳисобларини текширганлар (XII к.).

Ид – тоғнинг номи, Зевс шу тоғ ёнбағрида туғилган.

Илифия – Зевс ва Гера (Ҳера)нинг қизи; ҳомиладор аёллар ҳомийси. Илифия ҳомиладор аёлларга оғриқлар юборади ва лекин дардлардан халос қилади ҳам (VI к.).

Илотия, илотлар – Спартанинг ҳур фуқаролари ҳуқуқларига эга бўлмаган аҳолиси, улар, қачонлардир мағлуб бўлган қабиладан бўлганлар.

Ионийлар – Атикада яшаган қадимги юнон қабиласи. Бу қабила гўёки Афина маликаси Креуса ва Хсуфларнинг ўгли (Хсуфнинг отаси Эллин бўлган) Ион номи билан боғлиқ.

Исида – Миср маъбудаси, юнонлар уни Афинага ўхшатишади. Қадимги Миср ривоятларига кўра Исида – осмон, ер ва «ер ости олами» маъбудаси.

Кадм – Фив шаҳрига асос солган. Шу шаҳар қамалидаги жангда етти та раҳнамо сардорлар ўз аскарларини билан ўлганлар. Кадм ўлдирган аждаҳо тишлари сепилиб спарталар (сепилганлар) пайдо бўлганлар.

Камбис – подшоҳ Кирнинг ўгли, м.аввалги 529 йили тахтга ўтирган, ўз биродари Смердисни ва синглисини ўлдирган ва ўзи тасодифан қилич тегиб ўлган.

Карийлар йиғинси – Иккинчи хил тушунтириш маъжуд: баъри бўйича йигловчилар карийлик бўлганлар, бошқасига кўра дафин қўшиғи нотекис варварлар, карийларнинг қўшиғига ўхшаган (VII к.).

Карфаген давлат тартиботи – юнонларда жуда юқори баҳолаган. Арасту (Аристотел) масалан, бу тартиботни «ғўзал давлат тартиботи», деб атаган экан (II к.).

Карта Кир – форс подшоҳи, форс Камбис ва Мидия подшоҳи Астиагнинг қизи Манданаларнинг ўгли.

Кеослилар – ўзларининг яхши ахлоқ, одоблари билан машхур бўлган экаллар.

Керкидон – Посейдоннинг ўғли.

Кипр – Кипр ва Ассириянинг афсонавий подшоҳи (II к.).

Кипр сирли ибодат маросими – Афродитага бағишланган бўлган.

Кнос – Критдаги шаҳар. Афиналик, Клиний (критлик) ва Мегилл (спарталиқ) Кнос шаҳридан Иладаги Зевс ҳарамии томон иссиқ куяда йўлга чиқиб шу суҳбатни қиладилар. Бу суҳбат ёзги куёш туриши куни бўлган.

Ком – қишлоқ.

КориСантлар – Маъбуда Кибелага ибодат қилувчи фригиялик қоҳинлар; улар ибодатларида кўшиқ айтиб, рақс ҳам тушар эканлар.

Кратер – Майни сув билан аралаштириладиган идиш.

Крисея – Сицилиялик тез югурувчи, у мл.аввалги 448, 444 ва 440 йилларда уч марта голиб бўлган.

Криптис – Спартанинг куллари бўлган илотларни тунда ўлдириш шундай номланган.

Крит – Ўрта ер денгизидagi орол. «Қонунлар»даги суҳбат шу ерда ўтади. Фессалиядан фарқли равишда тоғли ўлка. Ғарбда Оқ тоғлар, шимолда – Берекинф, шарқда – Дикта; орол марказида – Ида тоғлари. Шунинг учун Крит от спорти учун ноқулай жой.

Кронос – Кронос подшоҳлигида доимо боқийлик ҳукм суради, дейилар экан. Кронос Хушбахтлик оролларида жойлашган, деб фикр қилинади.

Ксеркс – Доро ва Кирнинг қизи Атоссанинг ўғли, мл.аввалги 485 йили тахтга ўтирган.

Куретлар – крит «демон»лари; қоҳинлар (VII к.).

Лай – Фива подшоҳи; Эдипнинг отаси (VIII к.).

Ликург – Спартанинг афсонавий қонун чиқарувчиси.

Ликург қонунчилиқда Делфалиқ Аполлон иродасига риоя қилган, дейилади.

Лира – қадимий юнон торли мусиқа асбоби. Илҳом тимсоли.

Македей – Юнон ривоятлари бўйича: 1. Гелиос ва Роданинг ўғли. 2. Эолнинг ўғли, Канаканинг биродари (VIII к.).

Мелай – кўшиқ.

Мессения – Пелопоннеснинг энг жанубий – ғарбий қисми, бир неча урушлар натижасида Спарта босиб олган.

Метек – Афинада узоқ йиллар яшаган, аммо ҳуқуқи чекланган ажнабий (ўзга юртлик одам). Масалан, улар хусусий ер эгаси бўлмаганлар, лекин ҳарбий хизматни ўтаганлар (IX к.).

Мидас – Фригия подшоҳи.

Милет – Иониядаги қадимий шаҳар.

Мина – пул ва оғирлик ўлчови. Юнонистонда аттик мина 436,6г (оғирлик ўлчовида) ва 100 драхм (пул)га тенг бўлган.

Минос – Зевс ва Европанинг ўғли, Крит подшоҳи; Минос афиналикларга юриш қилди уларни ҳар етти ўсмир ва етти қиз тортиқ қилишга мажбур этган экан. Минос ўз қонунчилигини Зевсдан ўзлаштирган, дейилади.

Мойр – тақдир; қадимий юнон афсоналарида тақдирнинг уч худованд аёллари, опа-сингиллар: Клото, Лахесис ва Атропос (VII к.).

Музалар – Илм-фан ва санъатлар ҳомиёлари, маъбудалар: Урания – астрономия, Каллиопа – эпос ва но-тиқлик, Клио – тарих, Мелпомена – фожеа, Полигимния – лирик шеърят, Таллия – комедия, Эрато – шеърят, Терпсихора – рақслар ва хор кўшиқчилиги, Эвтерпа – мусиқа ҳомиysi; илҳом.

Муқаддас касаллик – тутқаноқ, қуёнчиқ касаллиги, эпилепсия.

Немесида (Немезида) – қасос, Уч маъбудаси; жиноятлар учун Немесида жазо берган; жазо, қасос, ўч (VI к.).

Нестор – Нелейнинг ўғли, Пилоснинг подшоҳи. Трояга юриш қилган (IV к.).

Номлар – мусиқадаги қонунлар, андиқ белгилаб қўйилган пардалар ёки гармония.

Номос (nomos) – Қонуни (III к.). Ноус (nous) – ақл (XII к.).

Обол – Юнонистондаги майда кумуш танга; драхмнинг 1/6 қисмига тенг; ҳамда оғирлик ўлчови 0,73 г. тенг.

Олимп – Юнонистондаги тоғ номи (ҳозир Лахо) дейилади; қадимий юнонларнинг диний тасаввурларига кўра Олимп худодар яшайдиган жой бўлган.

Олимпия – Алфей дарёси воҳаси, Юнонистоннинг шимоли-гарбида; бу ерда дарахтзор бўлиб, у Зевсга аталган. Шу дарахтзорда Зевс ҳарам ва Фидий ишлаган ҳайкал, яна стадион бўлган. Шу стадионда Олимпия ўйинлари ўтказилган ва қачонлардир ҳатто Аполлоннинг ўзи голлиб бўлган (XII к.).

«Оловга мушти кўтариш» – Юнонча матнда айнан «ловчи муштига» экан. Бу иборани бефойда иш, бефойда сўзлаш ва дард чекиш ҳақидаги мақол сифатида тушуниш керак, дейилади (VII к.).

Орфей – қадимий юнон ривоятларига кўра ўз кўшиги билан дарахтлар ва қояларни ҳаракатга келтирадиган, ҳатто ваҳший ҳайвонларни ром этадиган кўшиқчи (II ж.).

Панкратий (я) – муштлашиш жанги билан ўтадиган кураш.

Пантрокл – аргонавт Менетиянинг ўғли; Троя урушида Ахиллнинг сафдоши (XI к.).

Пелей – Эакнинг ўғли, Ахиллнинг отаси (XI к.).

Пелопидлар – подшоҳ Пелопнинг авлодлари – Агамемнон ва Менелай. Улар Трояни қамал қилган саркардалар ахейлилар қўшинларига қўмондонлик қилишган. Уларни одатда Атридлар (Атрей номи билан боғлиқ) деб аташади.

Перун – Қадимги славян ривояти бўйича момақалдироқ ва чақмоқ маъбуди.

Пиндар – Қадимги юнон шоири (мл. аввалги. 518-442 ёки 438 й.) Тан-танали маросим кўшиқлари муаллифи.

«*Пиприха*» – ҳарбий рақс (VII к.).

Пифия – Аполлоннинг Делфа ҳарамидаги кароматгўй (XII к.)

Плектр – фил суяги, темир ёки ёғоч таёқча; Кифара ёки лира торларини шу таёқча билан чертилган (урилган). Ҳозирги плектр ўзгачароқ.

Плутон – унинг ўзи Аид ҳам. Қадимги юнон ривоятларига кўра ер ости бойликлари маъбуди.

Приамлар – Афина кенгашининг 50 аъзоси. Улар йилнинг 1/10 қисмида, 35-36 кундан чек ташлаш йўли билан ишларга раҳбар бўлишган.

Прожд ва Еврисфен – Аристодемнинг ўғиллари.

Прэж – Аполлон шарафига мадҳия (гимн).

Радмант – боқий дунёдаги ҳакам (судя); Миноснинг биродари (XII к.).

Рапсод – халқ оғзаки ижодидан дostonларни куйловчи, ўқувчи, ривоятчи; сайёр кўшиқчи.

Савроматидлар – ривоят бўйича, амазонкаларнинг скифлар билан никоҳи (турмуш қуришлари)дан савроматидлар қабиласи пайдо бўлган (VII к.).

Сидонлик – Сидон (Финикиядаги шаҳар – давлат) фуқароси

Сиссития – Биргаликдаги овқатланиш (Крит ва Спартада). Астзодаларнинг назарида ҳур фуқароларнинг хусусий ҳаётдаги бирлиги, тимсоли (I к.).

Софронистерий – (So`phro`n – «оқил») – қамоқхона; номига кўра ёмон ният билан эмас, балки жоҳиллиги учун (жаҳолат билан) жиноят қилган одамларнинг «ақлини киргизиб қўйиш» («оқил қилиб қўйиш»)га мўлжалланган қамоқхона (X к.).

Стадии – тахминан 180 м. Аттика стадиийи 177,6 м.

Тарбия – «тарбия» сўзи юнон тилида «paideia» бўлиб, «ўйин» «paidia» экан ва талаффузлари яқин.

Темен ва Крессфонт – Аристо махнинг ўғиллари. Тесей — Афина подшоҳи Эгей ва Эфранинг ўғиллари (XI к.).

Тиртей – Милоддан аввалги VII аср шоири; ҳарбий - ватанпарварлик руҳидаги қасидалари билан машҳур. Ривоятга кўра, Афина фуқароси, оқсоқ, мактаб ўқитувчиси; гўёки уни Аполлоннинг маслаҳати билан иттифоқдошлари – Спарталилар ҳузурига Мессеншлар билан уруш вақтида юборилган ва унинг ҳарбий қасидаларидан спарталилар руҳланиб кетганлар ва галаба қозонганлар.

Тиррен сирли ибодат маросими – Ривоятлар бўйича Юнонистоннинг қадимий юнонларгача бўлган аҳолиси пеласгамлар тартиб берган сирли ибодатлар.

Титанлар – Дионисни тилка-пора қилиб, унинг баданидан тотиб кўрганлар; шунда Зевсуларни чақмоқлар билан куёйдирган; шу дуддан пайдо бўлган одамлар. Цицерон шарҳи: «Бизнинг Платон, худди титанлар осмоний маъбудларга бўйсунмаганларидай, титанлар авлодидан маъмурий шахсларга бўйсунмайдиган одамлар чиқдилар, деб ҳисоблайди».

Триер – Уч қатор эшжакли ҳарбий кема.

Триптолем – Юнон ривоятларига кўра, Элевсин подшоҳи Келейнинг ўғли, ҳаҳрамон. Триптолемга Деметра олтин тез юрар аравача совға қилган ва уруғлар берган. Триптолем дунё айланиб ерга шу уруғларни сешган, дейилади.

Фемид – Адолатли суд маъбудаси (XI к.).

Феогнид – Милоддан аввалги VI асрнинг 2 ярмида яшаган қадимги юнон шоири (I ж.).

Феор – Қонунлар ноҳири назарда тутилади (XII к.).

Феория – Муқаддас элчилик (XII ж.).

Фессалия – Шимолий Юнонистондаги ўлка.

Фетида – Нерей ва Дориданинг қизлари, Персейнинг хотини (XI к.).

Фиест – Пелоп ва Гипподамиянинг ўғли, Артейнинг биродари; Микеннинг подш оҳи ҳам бўлган.

Фила – Қадимги Аттикада Учга фратриядан ташкил топган қабила.

Фратрия – уруғ, улус; қабиланинг бир қисми (V к.).

Френ – айтиб йиғлаш; мотам кўшиғи.

Фрурарх – шаҳар (қалъа) ҳарбий бўлинмаси бошлиғи. Афлотун, қалъа қўшини (бўлинмаси) бошлиғини вилоятнинг ҳарбий хавфсизлигини таъминловчи мансабдор шахс сифатида ёзмоқда.

Фуршия (Фурий) – Жанубий Италиядаги шаҳар (I к.). Милоддан аввалги 443 йили Афинадан ва VI асрда вайрон бўлган Сибарис шаҳридан кўчиб келганлар асос солганлар.

Хиттон – Белбоғлик, кечки калта кийим.

Хоровод – Хоровод қатнашчилари мусиқа жўрлигида қўшиқ айтиб рақс тушганлар.

«Шехга ўхшаши» – Ушбу матал куйидаги тасаввурдан пайдо бўлган экан: гўёки уруғ сепилаётган пайтда ҳўкизнинг шохига тегиб кетса, худди шу шохдай қаттиқ бўлиб қолар эмиш (IX к.).

Эдит – Фива подшоҳи Лай ва Иокастанинг ўғли (VIII к.).

Эзгу нутқ – Эвфемия, эзгу (хайрли) дуо, ибодатгина эмас, эзгу сукут ҳам (VII к.).

Эмелия – Тинчлик рақси (VII к.).

Эпей – Муштлашадиган жангчи сифатида машҳур бўлган шахс номи.

Эпименид – Досиаднинг ўғли, Критнинг ярим афсонавий донишманди. Эпименид м. аввалги 596 йили Афинани вабодан тозалаган, дейилади. Бир неча асарлар муаллифи.

Эрстрия – Эвбия оролида жойлашган (III к.).

«Эшакдан йиқилиши» – юнонча матнда «эшакдан» (ар'опору) худди «ро поу каби эшитилар экан. Яъни аро поу «ақлдан» озган маъносига тўғри келар экан.

Ямб – Антик шеърятдаги шеър вазни; қадимий Юнонистон шеърятда ҳажвга яқин шеърый асар.

Ҳомер (Гомер) – Қадимги юнон шоири. «Иллиада» ва «Одиссея» муаллифи.

Китоб таржимасидаги истиёрсиз йўл кўйилган сўзлар ва тоалар учун таржимон исми ўқувчилардан уэр оурайди ва барча муаллаҳзааларни миннатдорчаник билан қабул қилади.

Мундарижа

Сўз боши	5
Биринчи китоб	7
Иккинчи китоб	41
Учинчи китоб	72
Тўртинчи китоб	107
Бешинчи китоб	134
Олтинчи китоб	161
Еттинчи китоб	205
Саккизинчи китоб	254
Тўққизинчи китоб	284
Ўнинчи китоб	325
Ўн биринчи китоб	365
Ўн иккинчи китоб	400
Урфон Отажон. Афлотун ва унинг « Қонунлар» асари ҳақида	440
Изоҳлар (тузувчи Урфон Отажон)	443

АФЛОТУН

Қонунлар

Муҳаррир: Г. Мирзаева
Т. Ғофуржонова

**Мусаввир ва
бадий муҳаррир:** Б. Бозоров

Тех. муҳаррир: В. Демченко

Мусаҳҳиҳ: М. Худоёрова
Г. Ниёзова

**Компьютерда
саҳифаловчи** Р. Есауленко

ИБ № 3672

**Босишга рухсат этилди 4.11.2002. Бичими 84x108 1/32.
Босма тобоғи 14,125. Шартли босма тобоғи 23,73
Адади 2000 нусха. Баҳоси келишилган нарҳда.
Буюртма № 64.**

**«Камолот» ёшлар ижтимоий ҳаракати
«Янги аср авлоди» нашриёт-матбаа маркази
700113, Тошкент, Чилонзор-8, Қаторгол кўчаси, 60.**